

PONTAS

A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve 7.

Kisebbség – Közösség – Nemzet

2024

PONTES

A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve

7.

2024

PONTAS

A PTE BTK TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE

7.

2024

Kisebbség – Közösség – Nemzet

Pécs, 2024

PONTES

A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve

Online elérhetőség: <https://journals.lib.pte.hu/index.php/pontes>

Az évkönyv DOI-azonosítója: 10.15170/PONTES

A 7. szám DOI-azonosítója: 10.15170/PONTES.2024.07.01

Megjelenik a PTE BTK Történettudományi Intézet

(H-7624 Pécs, Rókus u. 2.) kiadásában.

Felelős kiadó: Dr. habil. Vitári Zsolt, intézetigazgató

Szerkesztőség: H-7624 Pécs, Rókus utca 2.

E-mail: pontes.pte.btk.tti@gmail.com

Tanácsadó testület:

Bagi Dániel (ELTE BTK), Barišić, Rudolf (Horvát Történeti Intézet, Zágráb),
Fischer Ferenc (PTE BTK), Font Márta (PTE BTK), Gyarmati György (PTE BTK),
Györe Zoltán (Újvidéki Egyetem), Harsányi Iván †, Hornyák Árpád (PTE BTK),
Khavanova, Olga (Orosz Tudományos Akadémia), Kiss Gergely (PTE BTK), Ormos Mária †,
Pál Judit (BBTE, Kolozsvár), Pintérová, Beáta (Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra),
Sashalmi Endre (PTE BTK), Srodecki, Paul (Odensei Egyetem), Swanson, John C.
(Tennessee Egyetem, Chattanooga), Sroka, Stanisław (Jagelló Egyetem, Krakkó),
Vaday Andrea (PTE BTK), Visy Zsolt (PTE BTK), Vitári Zsolt (PTE BTK),
Vonyó József (PTE BTK)

Szerkesztőbizottság:

Barabás Gábor (PTE BTK), Borhi László (Indiana University),
Csibi Norbert (PTE BTK), Fedeles Tamás (PTE BTK), Forgó András (PTE BTK),
Gózszy Zoltán (PTE BTK), Grill Tibor (PTE BTK), Gyimesi Réka (PTE BTK),
Kalous, Antonín (Palacky Egyetem, Olomouc), Láda Csaba (Kenti Egyetem),
Lovaš Eldina (Horvát Történettudományi Intézet) Mrenka Attila (Soproni Múzeum),
Nagy Levente (PTE BTK), Pilkhoffer Mónika (PTE BTK)

Főszerkesztő:

Barabás Gábor (PTE BTK)

A számot szerkesztette:

Barabás Gábor – Csibi Norbert – Gyimesi Réka

Nyomtatott kiadás: ISSN 2631-0015

Online kiadás: ISSN 2631-0988

Tartalom

TANULMÁNYOK

PAUL SRODECKI

Félelem a Kelettől: Európa és a vallási motivációjú identitás-, másság- és idegenség-konstrukciók a középkorban és a kora újkorban..... 11

FONT MÁRTA

Kelet-európai menekültek a 11–13. századi Magyarországon 43

LOVAŠ ELDINA

Örökhagyók, örökösök, örökség: Pécsi horvátok 18. századi végrendeletei 63

VITÁRI ZSOLT

Az ifjúság előtérbe kerülése a magyarországi németek csoportképző folyamatában 79

DANIEL LAZĂR

Tito kémei vagy Sztálin ügynökei? Jugoszláv menekültek és a román Securitate (1948–1952) 111

MÁRKUS BEÁTA

A kisebbségi emlékezet változásai a 20. századi Magyarországon a német kisebbség emlékműveinek példáján 125

KÖZLEMÉNYEK

KISS GERGELY

A magyar királynék hatalma az anyagi kultúra tükrében – jegyzetek egy könyv margójára 145

BORDÁS BERTALAN

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia kapcsolatai a kiegyezést követő időben (1867–1871), Lutter János és Virgil Mühlbacher pécsi irathagyatéka alapján..... 162

VÖRÖS ZSOLT

„Alig szabadultam ki a szerbek fogságából, már le kellett mennem a szerbek közé, de mégis lementem, mert lelkiismeretem nyugodt volt.”
Az I. világháború és a szerb megszállás – Ete János visszaemlékezése ... 186

ESSZÉ

GYERTYÁNFY ANDRÁS

Egyetemi kurzusok a történelmi korszakok tanításáról az általános és a középiskolában – a történelemdidaktika szemszögéből 215

INTERJÚ

Interjú Prof. Dr. Grüll Tiborral. Iskolaévekről, katonaságról, fontos tanáregyeniségekről és az ókori örökségről, valamint arról, hogy melyik ókori szerzővel borozna legszívesebben 225

RECENZÍÓK

FONT MÁRTA

A vikingek világa új megközelítésben 237

KALÁSZ ISTVÁN

A Mongol Birodalom és Európa a 13. században 241

BARABÁS GÁBOR

Egyházi középréteg, történetírás és szerzetesi élet.
Archontológiakészítés és történeti kutatások 244

MALÉTH ÁGNES

Pápai igazságszolgáltatás az Árpád-kori Magyarországon 248

BARABÁS GÁBOR

Magyar–cseh–német kapcsolatok az érett középkor alkonyán 250

BÁLING PÉTER

Pápák, uralkodók és megbízottaik 253

PINTÉR TAMÁS

„Jelen kötet nem a felsőbüki Nagy család története”, avagy a
18. századi magyar rendiség története egy köznemesi család
felemelkedésén keresztül 256

CSIBI NORBERT

Együttélés multietnikus térben 260

PHD TÉZISEK

LANG TÜNDE

Római villagazdaságok fürdői a Közép-Duna-vidéki
tartományokban 267

BARÁTH ZSOLT

Szentgrót végvárváros a XVII. században 272

HUSZÁR MIHÁLY

Marcali zsidók: Egyén és a közösség szerepe a magyar-zsidó
történelemben 278

GYIMESI RÉKA

Bonyhád 19. század második feléből származó forrásainak összekapcsolása és komplex elemzése a történeti demográfia módszereivel	285
---	-----

RITTER GYÖRGY

A hazai németek tapasztalattörténete. „Oh, Vaterland, warum ließt Du es geschehen? Ó, hazánk, miért hagytad, hogy ez így legyen?” A magyarországi németek alávetettségi narratívája az Észak-Dunántúlon (1940–1970)	293
--	-----

Szerzőink	301
-----------------	-----

PONTIS

7. (2024)

TANULMÁNYOK

PAUL SRODECKI*

Félelem a Kelettől: Európa és a vallási motivációjú identitás-, másság- és idegenség-konstrukciók a középkorban és a kora újkorban**

Fear of the East: Europe and the by Religion Motivated Identity-, Alternity-, and Alienity Constructions in the Middle Ages and Early Modern Period

The allegorical presentation of one's own country as an *antemurale Christianitatis* ("forewall of Christianity") is a European phenomenon which can be found everywhere where Latin Christianity borders, or has bordered, other cultural regions, such as for instance Islamic or Orthodox ones. In Hungary, Poland and Croatia in particular, but also in the Mediterranean area, on the Iberian peninsula and in the Baltic states, concepts were developed from the Middle Ages onwards, which stylized these countries and societies as "forewalls/bulwarks of Christianity" – later secularized as "forewalls/bulwarks of Europe".¹ The emergence of this notion of frontier identities and their accompanying ideology was closely connected to the political and religious situation of the time. The presumed existence of an *antemurale* implies the existence of a *murus*, and of an area protected by it. This was believed to be inhabited by members of the Christian community. This western *Respublica Christiana* – subordinated to the secular power of the Emperor and the spiritual power of the Pope – bordered on heathen, Muslim and schismatic countries to the East. In order to gain a better understanding of the background of the bulwark

* Paul Srodecki a giesseni Justus-Liebig Egyetemen szerzett doktori fokozatot. Egyetemi oktatóként és tudományos munkatársként Giessen mellett dolgozott Kielben, Flensburgban (Németország), Ostravában (Csehország), Poznań-ban (Lengyelország), Sønderborgban és Odensében (Dánia).

** A tanulmány eredeti címe: Die Angst vor dem Osten. Europa und die religiös motivierten Identitäts-, Alteritäts- und Alienitätskonstruktionen im Mittelalter und der Frühen Neuzeit. A fordítás a 2024-ben átdolgozott verzió alapul, a tanulmány eredeti megjelenési helye: Identitätsentwürfe im östlichen Europa – im Spannungsfeld von Selbst- und Fremdwahrnehmung. Hrsg. v. Bömelburg, Hans-Jürgen et al. Wiesbaden, 2018. 11–34.

¹ A másság- és idegenség-konstrukciókra alapozó védőbástya-retorika kialakulására l. Srodecki 2015.

topoi mentioned above and the accompanying discourses concerning the Western fear of the East in particular, it is essential to consider the ideological basis for these ideas, which were built upon frontier identities, alterity and alienity constructions, as well as on relations between the centre and the periphery.

Keywords: identity, alterity, alienity, Middle Ages, Early Modern Period

1. Bevezetés

Az az elképzelés, amely a saját országot olyan legyőzhetetlen bástyának vagy nehezen bevehető végvárnak tekinti, amely a mögötte elterülő területeket védi valamely külső veszélytől, széles körben elterjedt toposz Kelet-Közép- és Délkelet-Európa nagy részén. Különösen Lengyelországban, Magyarországon és Horvátországban, de a Baltikumban, a Mediterráneumban és az Ibériai-félszigeten is, a késő középkortól kezdve formálódott az az elgondolás, amely a saját országot, illetve népet egyfajta veszélyeztetett előörsként láttatta. Ezen országoknak kellett és – a kelet-közép-európai nyilvánosságban a jelenleg is tartó ukrán–orosz háború, a fenyegetésként érzékelt orosz külpolitika, valamint nem utolsósorban a szíriai konfliktus nyomán kialakult ún. menekültválság által formált, és széles körben elterjedt vélemények szerint – kell megvédeniük a mögöttük elhelyezkedő centrumot. E centrum az Európa belső tagolódásáról kialakult felfogásnak köszönhetően a középkor óta a latin *christianitas* magterületét, illetve – a kora újkor és az újkor szekularizációs és iparosodási folyamatai következtében – Nyugat-Európát és Közép-Európa nyugati részének gazdasági és ipari szempontból fejlettebb országait jelentette és jelenti. Annak érdekében, hogy az említett védőbástya-toposz, illetve az idegenség, az elhatárolódás és az elmaradottság egymást kiegészítő diskurzusai ba bepillantást nyerhessünk, a következőkben az ezeket megalapozó identitás-, másság- és nem utolsósorban idegenség-konstrukciókat vesszük vizsgálat alá.

2. Identitás, alteritás, idegenség²

A kollektív identitás a „saját” és az „idegen” ellenpólusainak, illetve – fokozott formában – az ellenségesként értelmezett „más” kölcsönhatásából alakul ki, ily módon döntően az „antagonizmus vagy ellenszegülés elvé”-n alapul.³ Az identitás ezen konstruktív karaktere annak egyfajta törékenységét is feltételezi, mely mesterségesen, elsősorban a „mással” való érintkezések, vagy az idegenség tapasztalata

² A német eredetiben: *Identität, Alterität és Alienität*. (a fordítók megjegyzése)

³ Assmann 1992. 154.

és a saját elitek által támogatva alakul ki.⁴ A participatív-kollektív identitás inkluzív karaktere magába foglalja ezen identitás külvilággal szembeni érvényesítését is. A „saját” az elhatárolódás és a kirekesztés mentén definiálódik.⁵

Mindazonáltal alapvető különbséget kell tenni „relatív” és „radikális” idegenség között.⁶ Az alteritás-kutatás az utóbbi időben egyre inkább megszilárduló határvonalat húz a másság, azaz a hozzáférhető, elérhető és többé kevésbé ismert idegenszerűség, illetve az idegenség, a hozzáférhetetlen, elérhetetlen, ismeretlen és túl gyakran ellenségesként felfogott különbözőség közé. Amíg a másság, az alteritás absztrakt szinten ugyan lehetővé teszi, hogy két csoport közös viszonyítási keretekre vagy közös értékekre támaszkodjon, az idegenség modusán belül az elvi elérhetetlenség miatt nincs közös alap.⁷ Közeledés csak oly módon jöhet létre, „ha mindkét fél alanyi pozícióját változtatja meg, és ezáltal új kapcsolatba lép a megértés és a kulturális kompatibilitás kialakítása érdekében.”⁸

A korábban említett kelet-közép- és délkelet-európai védőbástya-képzetek és határterület-identitások, amelyek alapvetően a dichotómia és az ellentét elvén nyugszanak, és hatóerejüket az alteritás-konstrukciókból nyerik, természetesen nem a latin-keresztény kultúrkör kizárólagos jelenségei. Már az ókori görögök is felosztották a világot hellénekre és barbárookra. Utóbbiakat a görögök (és később az ő elképzeléseiket tudatosan adaptáló rómaiak) nem csak alsórendűbbnek tekintették; a hellének szemében a barbárok rabszolgaságra rendeltettek. A saját vallási közösség és az idegen, hitetlen más-csoport zsidó-keresztény képzeteivel vegyítve a világ civilizált kultúrtérre és civilizálatlan, barbár külvilágra történő felosztása eredményezte a középkori (keleti és nyugati) kereszténység bipoláris világképét. Más, távoli kultúrkörökben, például az ősi Kínában, Indiában és Keleten, vagy a prekolumbián Amerikában is felfedezhetők hasonló elképzelések, amelyek a más-ság- és idegenség-konstrukciókon nyugvó kollektív identitások alapját képezik.⁹ Mindezen fejlett, letelepedett kultúrában közös volt ugyanis, hogy olykor-olykor fenyegetve érezték magukat a nomád-félnomád lovasnépek rablótámadásaitól, vagy a „civilizált” szomszédaiak ellenük indított nagyobb hódításaitól.

A „saját” és az „idegen” dichotóm szembeállításakor a centrum és a periféria ugyancsak kéttagú viszonyának kérdése a saját csoporton belül is alapvető jelentőségű. A kultúrkörök határterületein ugyanis a szomszédos, idegen kultúrák vonatkozásában kialakuló másság- és idegenségképzés sokkal hangsúlyosabb, mint

⁴ Giesen 2001.

⁵ Vö. Hahn 1997; Hahn 1999.

⁶ L. Waldenfels 2006.

⁷ Grizelj 2016. 82–88.

⁸ Porsché 2008. 10.

⁹ L. Atanovski 2011; Nourrisson – Perrin 2005; Lauterbach – Paul – Sander 2004; Pohl 2004; Detel 1995.

a hátszágban, vagy éppen a centrumban. A periférián – érdekes módon – a kulturális hibriditás ellentétes modellje is megjelenik, vagyis – az ellenséges töltetű idegenségértelmezésektől eltérően – megtörténhet két, önmagában különböző normákon alapuló és más kódokat elfogadó közösség transzkulturális összefonódáson alapuló egyesülése.

Ahhoz, hogy a nyelvi és etnikai szempontból különböző társadalmak egyesítése által kollektív identitás alakulhasson ki, két akadályt kell legyőzni. A kiscsoportokon belül elsőként az ősi és tradicionális kódokon – vagyis az implicit viselkedési szabályok, illetve a hagyományos és szociális rutinok ismeretén – alapuló öndefiníciót kell leküzdeni. Másodsorban lépéseket kell tenni az összetartozás főként univerzális kódjaira építő közösségtudat kialakítása felé.¹⁰ Ebben az összefüggésben a vallás egy általánosan érvényes, etnikai és nyelvi határokon átívelő identifikációs kapocsként járulhat hozzá a kiscsoportok közötti heterogén szakadék áthidalásához. Ha a szociológus Shmuel N. Eisenstadt és Bernhard Giesen transzcendentális megközelítését követjük, a vallás mint egyesítő, identifikációs kapocs hatóereje a metafizikai viszonyítási alaptól, azaz Istentől, illetve az istenektől származik.¹¹ A vallások ambivalens természetéhez hozzátartozik, hogy bár egyrészt „a kultúrák közti átjárhatóság fontos faktoraként működnek”, másrészt viszont „felerősíthetik az idegenség érzetét”,¹² és hozzájárulnak a normatív értékítéleteken alapuló hitközösségek másoktól történő éles elhatárolódásához is. Így nem meglepő tehát, hogy a vallási rítusok – a kulturálisokhoz hasonlóan – az idegentől való elhatárolódásra épülő identitás fontos horgonyát alkotják.

3. Róma mint vallási és kulturális centrum és a periféria kialakítása

Mindehhez kapcsolódóan a következőkben részletesebben kell tárgyalnunk a belsőleg megszilárdult és kifelé elhatárolt nyugati-európai kultúrközösség kialakulásának vallási aspektusát. A késő antik és középkori világ kulturális-vallási centruma keresztény perspektívából a mediterráneumban helyezkedett el.¹³

¹⁰ Haas 2008. 93.

¹¹ Eisenstadt – Giesen 1995. Eisenstadt és Giesen öt kódot különböztet meg, amelyek a kollektív identitás kialakulásához vezethetnek. A transzcendens, illetve a vallási kódokon kívül, amelyek viszonyítási alapját Isten mellett az ész vagy a haladás ideája jelenti, három másik kódot említnek: a primordiális, amely szerint a csoporthoz tartozás a természet által adottnak tekinthető; a tradíciókon és eredetmítoszokon nyugvókat; illetve végül a szociokulturális kódot, amelynél a privilégiumok és a mindennapok materiális értékei a mérvadóak. Gerard Delanty szerint meghatározható egy hatodik kód, az ún. „diszkurzivitás” is, melynél az erősödő demokráciatudat eredményeképp a fent említett kódok erős kirekesztő jellege csökken. L. Delanty 1995.

¹² Haas 2008.

¹³ Schmieder 2005. 360.

A szakrális középpont (*medium mundi*), a világ „közepe” (*umbilicus mundi*) a keresztény elképzelés szerint, ahogyan a korszak világtérképei, az ún. *mappae mundi* is bizonyítják, a késő középkorig Jeruzsálem volt.¹⁴ A nyugati-latin kereszténységben Jeruzsálemhez már a kora középkorban mint a latin kereszténység második szakrális és első adminisztratív központja csatlakozott Róma, egy világbirodalmat uraló metropolisz antik képzetéből, illetve azon igényből fakadóan, hogy a Péter és Pál apostolok által alapított patriarchátus a korai keresztény pentarchia legfontosabbja legyen.¹⁵

Tisztán földrajzi szempontból az Appennini-félszigeten fekvő Róma a kialakuló Európa periferiáján helyezkedett el, amely szigorúan véve maga is csak Eurázsia egyik félszigetét jelentette. A pápaváros egykori hatalmi pozícióját politikai értelemben is elveszítette, a kora középkorban az olyan helyszínek, mint Konstantinápoly, Aachen, Bagdad, Kairó vagy Córdoba számítottak politikai hatalmi centrumoknak. A 9. századtól azonban IV. Leó, I. Miklós vagy VIII. János pontifikátusa alatt elkezdődött kiformalódni a *christianitas* koncepciója.¹⁶ A régi császárvárost pedig számos ok jelölte ki arra, hogy a Nyugat-római Birodalom bukása után ismét a *caput mundi* antik helyét foglalja el Nyugaton: a középkori Róma mint a latin egyház központja térben és intézményi szempontból is elkülönült a nyugati világi centrumoktól, „nem állt közvetlenül egy császár hatalma alatt, mint a bizánci egyház, és nem volt egyidejűleg olyan világi feljebbvalója sem, mint az iszlámban a kalifák”.¹⁷ Ez a perifériális helyzet, távol a *latinitas*nak az Alpoktól északra elhelyezkedő középkori hatalmi központjaitól, nagymértékben kedvezett egy kifejezetten autonóm fejlődésnek. Ezzel ellentétben ugyanakkor a kora középkorban, legkésőbb a kései Karoling-kortól, illetve az Ottó-i *Restauratio imperii* időszakától kezdődően Róma a Nyugat vallási-adminisztratív centrumaként működött „mint a hit egyetlen és vitathatatlan autoritása, a középkori kereszténység központi morális fóruma”.¹⁸ Következésképp a római-katolikus egyház az igaz hit egyetlen letéteményeseként tekintett magára.¹⁹ Ez az igény pontosan megmutatkozott az 1075-ben, VII. Gergely pápa által megfogalmazott *Dictatus papae* 26. pontjában: *Quod catholicus non habeatur, qui non concordat Romanę ecclesię*.²⁰

¹⁴ A középkori *mappa mundi* centrum- és periféria-konstrukcióira l. Reichert 2011; Wolf 2010; Münkler 2007; Harvey 2006; Englisch 2002.

¹⁵ Angenendt – Schieffer 1989; Costambeys 2000.

¹⁶ Berend 2010; Wolf 2010.

¹⁷ Schmieder 2005. 361.

¹⁸ Schmieder 2005. 361.

¹⁹ Scholz 2010.

²⁰ RG VII. 207. L. Fuhrmann 1977; Fuhrmann 1995; Lo Iacono 2009; De Mattei 2011. „Nem katolikus az, aki a Római Egyházzal nincs egyetértésben.” (a fordítók kiegészítése).

Ennek a pápai, a 11. századi gregorián reformok által jelentősen felerősített, egységes keresztény világról szóló elképzelésnek a középpontjában magától értetődően Róma állt, Péter és Pál apostolok városa, amely a római katolikus egyház önértelmezésében Jeruzsálem után a késő antikvitás pogány világában a kereszténység elterjedésének valódi kiindulópontja volt.²¹ A középkori pápaság jelentős teljesítményei közé tartozott, hogy földrajzi peremhelyzetéből is rögzíteni tudta a római katolikus népek önértelmezésében azt a térbeli viszonyoktól független elképzelést, hogy a latin-nyugati kultúrközösség vallási centruma Róma. A Római Birodalom hivatali hierarchiájára építve a római egyház az egyházi rend csúcsán látta magát, és már igen korán a világi *res publica* teológiai „ellenállamaként” tekintett magára.²² Egy olyan koncepció mentén, amely a *res publica christiana* középkori elképzelése számára is táptalajként szolgálhatott.²³ Ebből fakadóan a *christianitas* e szellemi-kulturális magterületét nemcsak a kereszténység egyre nagyobb jelentőséget kapó perifériáján kellett megvédeni, de a keresztény Nyugat határait permanensen tágitani is kellett:

„A 'saját' 'mással' való konfrontációból fakadó, tartós konstrukciójához meg kellett változtatni a vonatkoztatási kereteket, a *christianitas* súlypontja nem maradhatott a (római) periférián. Ha a pápák ott maradtak volna, az Alpokon túli hatalmaktól való bármely függetlenség mellett vagy éppen annak ellenére, az az Európa, ahogyan mi ismerjük, nem létezne.”²⁴

A Nyugat-római Birodalom 5. századi bukása sem vetett véget Róma azon törekvésének, hogy a keresztény Nyugat világi vezetését megszerezze. Az összeomlott Birodalom germán utódállamainak Rómához kötésével a pápák egyrészt katonai támogatást kerestek a hatalmi pozíciójukat veszélyeztető lombardok és a szaracénok belső, illetve külső fenyegetéseivel szemben. Másrészt a nyugati világ uralkodóit lépésről lépésre függővé kellett tenniük Rómától. A Karolingok alatt a *Translatio imperii ad Francos*szal kezdve, és legkésőbb az Ottók *Renovatio imperii*-je által ez az igény, ahogy Róma növekvő jelentősége, az egész latin kereszténység számára nyilvánvalóvá vált: a frank–szász császárság ugyanis rómaiként értelmezte magát.²⁵ Noha a Nyugat tényleges hatalmi központjai régóta az Alpoktól északra terültek el, a császári méltóság még V. Károly alatt is összekapcsolódott a Róma és Itália feletti tényleges hatalom igényével.²⁶ A középkori császárok e tekintetben

²¹ L. Thümmel 1999; Diefenbach 2007. 215–329.

²² Bosl 1993. 181.

²³ Kempf 1962; Savigni 2003; Hölzing 2011. 67–88.

²⁴ Schmieder 2005. 361

²⁵ A kora középkori frank-ottoniánus *Translatio imperii*- és *Renovatio imperii*-konceptiókhoz l. Möhring 2011; Fried 2006; Dormeier 2002; Girardet 2002; Rubel 2001.

²⁶ Még ha a Staufok bukása után egyetlen német-római császár sem kísérelte meg újra, hogy a birodalmi hatalmat Itáliában is érvényesítse, és ha a csökkenő befolyású császárság szemlátomást

az első keresztény *imperator*, Nagy Konstantin örököseiként tekintettek magukra. A középkori császárság koncepciójában a pogány *Imperium Romanum* Konstantin alatt *Imperium christianum*má, és ezzel a szakrális középpont, Jeruzsálem mellett, az *Orbis christianus* centrumává vált. Róma mint *Roma christiana* a latin kereszténység számára *Urbs sacra* volt. A *Pax Romaná*ból *Pax Christiana* lett. A császár első és legfontosabb feladata pedig a keresztény hit védelme volt. Mint *defensor ecclesiae* képviselte a kereszténység világi hatalmát a Földön.²⁷

A Krisztus földi helytartóiként (*vicarius Christi in terris*) felkent császárok szent, liturgikus ünnepélyességgel rájuk ruházott kötelessége, a hit védelme mellett, annak terjesztése is volt: „a középkori 'Orbis christianus' nem pusztán kitarthatóan védelmezett birtok volt, hanem egy vallási és politikai értelemben vett világhódító jelszó”.²⁸ Ez az igény fogalmazódott meg a „kardmotívumban”, amely a koronázásakor a császárt az isteni kegyelem nyomatékosításával a pogányok elleni harcra kellett, hogy emlékeztesse.²⁹ A koronázási ordók szerint a császár a kardot, amely őt a keresztény hit védelmezőjévé (*in defensionem Sancte Dei ecclesie divinitus ordinatum*), és egyben a hit ellenségeinek legádázabb üldözőjévé tette (*Christiani nominis hostes execres ac dispergas*), kizárólag a római egyház kezéből nyerhette el.³⁰ A kard mellett a megkoronázott egy gyűrűt is kapott, amely az

egy pusztán kíváncsi címmé, egy *nomine sine révé* vált, amely az uralkodásért vetélkedő dinasztiák, a Luxemburgok, Habsburgok és Wittelsbachok között vándorolt, az univerzális birodalmi eszme a késő középkorban és a kezdődő kora újkorban is élő maradt. Utolsó védelmezőjének V. Károly tekinthető, az I. Ferenc francia királlyal az itáliai hegemoniáért vívott háború is ebben a kontextusban értelmezhető. V. Károly volt emellett az utolsó német-római császár, aki az univerzális monarchia iránti igény kinyilvánításaként a pápával koronáztatta meg magát (1530. február 24-én, Bolognában). L. Kintzinger 2011; Cardini 2007; Núñez Rodríguez 2006; Bosbach 2005.

²⁷ Petersohn 2000. 914. L. ehhez az Eike von Repgow által a 13. század elején írt *Sachsenspiegel*, amely a következőképp osztotta fel a keresztény világot egy pápai-lelki és egy császári-világi részre: „*Zwei swert let Got in ertrike to bescermene de kristenheit. Deme paveise is gesat dat geistleke, deme keisere dat werltleke. Deme paveise is ok gesat to ridene to bescedener tit op eneme blanken perde unde de keiser scal eme den stegerep halden, dorch dat de sadel nicht ne winde. Dit is de betekenisse: swat deme paveise wedersta, dat he mit geistlekeme rechte nicht dwingen ne mach, dat it de keiser mit werltlekeme rechte dwinge deme paveise horsam to wesene. So scal ok diu geistleke walt helpen deme werltlekeme gerichte, of it is bedarf*” – *Sachsenspiegel* 69f. Vö. Laufs 2006. 1–33.; Schmidt 1986.

²⁸ Faber 2000. 19.

²⁹ A középkori német-római császárok felszentelési és a koronázási ordóhoz l. Amann 2006; Die Ordines; Schramm 1935.

³⁰ „*Accipe gladium desuper beati Petri corpore sumptum per nostras manus licet indignas vice tantum et auctoritate Sanctorum Apostolorum consecratas imperialiter tibi concessum nostrequ bene dictionis offitio in defensionem Sancte Dei ecclesie divinitus ordinatum. Ad vindictam malefactorum, laudem vero bonorum, et memento de quo psalmista probavit dicens, acingere gladio tuo circa femur tuum potentissime ut in hoc per eundem vim equitatis exerceas, molem*

uralkodói méltóság jeleként a felkentet *auctor ac stabilisator christianitatis ac christianae fideivé* emelte.³¹ Egészen a II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) liturgiareformjáig a római misszálé része volt a nagypénteki könyörgés „a legkeresztényibb császárukért (*pro christianissimo imperatore nostro*), akinek a mindenható Isten vessen alá minden barbár népet (*omnes barbaras nationes*) a tartós béke érdekében”.³²

Az univerzális keresztény császárságnak és a hit védelmének, illetve terjesztésének Nagy Konstantin-i tradíciójára hivatkozott a középkori császárság, amikor korlátlan hatalomra és hegemoniára kívánt szert tenni, akár a Szentszékkal szemben is. A pápaság és a császárság a kereszténységen belüli egyedüli univerzális hatalomra és primátusra törekedett – ti. mindkettő igényt formált a *vicarius Christi* cím egyedüli viselésére –, illetve elutasította a másinak való behódolást, ami folytonos konfliktushoz vezetett a két nyugati autoritás között, amely az inveszitúraharcról kezdődően szinte az egész középkort meghatározta.³³

Ezen összeütközés hátterében egyebek mellett a nyugati periféria pápai megerősítése fedezhető fel. A pápák Rómája ugyanis a 11. századi ún. „pápaságtörténeti fordulattól”³⁴ és az ezzel összefüggésben felerősödő szentszéki ambícióktól kezdődően, melyek a császári elsőbbséget megszüntetni és a pápaságot a keresztény Nyugat korlátlan autoritásával tenni kívánták, az egyház homogenizálásán és centralizálásán, illetve ezáltal más egyházi központok konkurens igényeinek elhárításán fáradozott. A latin rítus egyidejű gyors terjedése Európa keleti részén pedig előre nem sejtett lehetőségeket nyitott meg a pápák számára ahhoz, hogy megerősítsék hatalmi pozíciójukat. A 11. század eleji, kelet-közép-európai királykoronázások – Árpád-házi Istvánt 1000-ben II. Szilveszter magyar,³⁵ míg Piast Bolesławot XIX. János 1025-ben lengyel királlyá³⁶ emelte – a lengyel és a magyar

iniquitatis potentem destruas, et Sanctam Dei ecclesiam eiusque propugnes ac protegas nec minus sub fide falsos quam Christiani nominis hostes exeres ac dispergas, viduas ac pupillos clementer adiuves ac defendas, desolata restaures, restaurata conserves, ulciscaris iniusta, confirmares bene disposita quatinus hec agendo virtutum triumpho gloriosus iustitieque cultor egregius cum mundi salvatore cuius typum geris in nomine, sine fine regnare merearis” – Diemand 1894. 129f. L. Reinhard 2012. 54.; Szurawitzki 2005. 38–42.; Faber 2002. 57.; Duala-M’bedy 1977. 74.

³¹ Schramm 1935. 318. Vö. Szurawitzki 2005. 40. „A kereszténység és a keresztény hitvédelmezője és megszilárdítója” (a fordítók kiegészítése)

³² „*Oremus et pro christianissimo imperatore nostro ut Deus et Dominus noster subditas illi faciat omnes barbaras nationes, ad nostram perpetuam pacem*” – Pius II. 199. L. Reinhard 2012. 54.; Faber 2002. 187.; Müller 1980. 264.

³³ A császárok és pápák közötti, 11. század végi – 12. század eleji inveszitúraharcról kiváló áttekintést nyújt: Hasberg – Scheidgen 2012; Schieffer 2010; Goetz 2008; Hartmann 2007. A pápaság univerzális hatalmi igényeire a késő-középkorban I. Miethke 1993.

³⁴ L. Laudage 2012; Schrör 2009; Schieffer 2002.

³⁵ Havas 2004; Györffy 2000; Veszprémy 2000.

³⁶ Mularczyk 1998. A pápák által adott lengyel királyi címet a Száli-dinasztia tagjai elvitták. A túlerőben lévő nyugati szomszéd növekvő nyomása vezetett egyebek mellett ahhoz, hogy

neofitákat igen korán a római centrumhoz kötötték, és ezáltal kivonták őket a Német-római Császárság hatalma alól. Még ha I. István koronázása III. Ottó császár és II. Szilveszter pápa teljes egyetértésével történt is, és Magyar-, illetve Lengyelország is császári „támaszpontnak” számított a *christianitas* keleti végein,³⁷ e viszony legkésőbb a „pápaságtörténeti fordulat” után a császárság kárára változott meg. Minthogy a Birodalomnak az Árpádokhoz és különösen a Piastokhoz fűződő viszonya a Staufok idejéig kifejezetten problematikus volt, mindkettő a Szentszék természetes szövetségeseként tűnt fel a császársággal szemben.³⁸

A pápák a 11. század végi és a 12. század eleji investitúraharc, illetve a középkor további pápai–császári konfliktusai során is a periferiális helyzetű Lengyel- és Magyarországot a katonai és politikai nyomásgyakorlás eszközeként használták a császárokkal folytatott küzdelmekben, cserébe támogatták őket a Német-római Birodalom keleti expanziós törekvései ellenében.³⁹ Így alakult ki egy – bizonyosan egyenlőtlen, de – kölcsönös függőségi viszony, amelyet az alább részletesen tárgyalandó *immediate subiecta Sedi Apostolicae* formula juttatott kifejezésre.⁴⁰ A 13. századi mongol, porosz és litván betörések idejétől, de legkésőbb a török veszély 14. századi megjelenésétől kezdve a kelet-európai perifériát fokozatosan a nem a nyugati keresztény kultúrkörhöz tartozó pogányokkal, muszlimokkal, illetve a szakadókkal, skizmatikusokkal szembeni, nélkülözhetetlen védőernyőként stilizálták. A hit védelmét ezzel a pápai propaganda a császárságról fokozatosan a *christianitas* határain fekvő pápai „szövetségesekre” ruházta át.

4. Ex oriente nox

A nyugati kereszténység „ellenségei” – ha eltekintünk a kora középkor skandináv támadásaitól – túlnyomórészt keleten helyezkedtek el. Már a görög-római antikvitásban nyomon követhető a Kelet és a Nyugat mint két összeegyeztethetetlen ellenpólus szembeállítás. A keresztény másság- és idegenség-konstrukciók pedig a latin kereszténység azon kísérletéből fakadtak, hogy a történeti összefüggéseket a Biblia alapján magyarázzák. Tekintettel a 7–8. századi iszlám expanzióra, a saját

II. Konrád elűzte II. Mieszko lengyel királyt, illetve, hogy a Lengyelország hercegévé tett Bezprym átadta a koronázási jelvényeket a császárnak 1031-ben. L. Labuda 1991.

³⁷ Gerics 2000.

³⁸ Grudziński 1959. A Német-római Birodalom és a lengyel Piastok közötti számtalan konfliktusra a 10–12. században I. Görich 1997; Labuda 1996; Zernack 1993; Hauziński 1986; Gładkiewicz 1973; Olejnik 1970. A Császárság és a Magyar Királyság közötti 11–12. századi feszültségekre I. Boshof 2012; Wolfram 2003; Hödl 1994.

³⁹ L. Boshof 1994; Epperlein – Wiedera 1964.

⁴⁰ VMHH. 703., 464. sz. és 1262., 829. sz. Vö. Grabski 1968; Łodyński 1918.

kultúrkör számára idegen és fenyegető ellenfél gyors terjeszkedését bibliai-teológiai kategóriákban értelmezték.⁴¹ Így a muszlimokat a szaracén mellett, amely a leginkább elterjedt középkori, egy ókori északnyugat-arábiai törzsre visszautaló elnevezés volt, izmaelitáknak vagy hagaréneknek is nevezték. Ezen idegen népnevek a bibliai Izmaélre, Ábrahám pátriárkának egy egyiptomi rabszolgától, Hágártól született fattyára utaltak. E viszony illegitim volta, ahogyan az a körülmény, hogy Izmaél anyja rabszolgasorból származott, az „izmaeliták” (azaz a muszlimok) alsóbbrendűségét volt hivatott nyomatékosítani. E magyarázatmintázathoz illeszkedett Pál apostol a galatákhoz írt újszövetségi levele is, amelyben Isten áldását és üdvösségét kizárólag Izsák utódainak tulajdonította, míg Izmaél, Pál szerint, explicite ki lett zárva ebből az isteni üdvösségből.⁴²

Az újkorig az etnikailag megalapozott idegenség és az erkölcsi-morális különbség e keveréke szolgáltatott alapot a muszlimokról alkotott, túlnyomórészt negatív képhez, melynek hatása – ha figyelembe vesszük a Nyugat iszlamista terrorizmustól való félelmét, az Európa nagy részében lefolytatott számtalan fejkendő- és burkavitát, vagy éppen a jobboldali körök által újra és újra felszított, a Nyugat állítólagos iszlamizálódásától való félelmet – ma is érzékelhető. A középkorban mindez retorikai diverzitás-konstrukciókra alapozva, mintaként szolgált a nem a saját kultúr- és értékközösséghez tartozó idegen csoportok, vagyis a pogányok, eretnekek és zsidók kirekesztéséhez, és előkészítette a talajt a legitim és illegitim fegyveres erőszak közötti különbségtételhez, valamint az ellenfélként szembeállított más-csoportok kulturális és etnikai idegenként való értelmezéséhez.⁴³ Ezen idegenség-konstrukciók az érett középkori kereszteshadjáratok idején érték el első csúcspontjukat, amikor is a Kelet ellen, az Ibériai-félszigeten zajló, az Elba-menti szláv törzsek vagy épp a porosz területek elleni, valamint a Baltikumra és Finnországra indított számos hadjáratot kellett legitimálni. Az, hogy a hívők latin-keresztény világa és a hitetlenek keleti világa közötti konfliktus jelképeként feltűnő allegorikus Nyugat-Kelet ellentét nem mindig esett egybe a földrajzi valósággal (a kereszténység és az iszlám közötti választóvonal például a 8. századtól valójában a Mediterráneumon keresztül, tehát egy észak-déli, és nem egy kelet-nyugati tengely mentén húzódott), nem befolyásolta e mai napig ható, vallási-ideológiai alapú axióma hatékonyságát. Így a középkor eszkatologikus utolsó császár-elképzelése szerint az iszlám elleni harc már a Karoling-korban a keresztény Nyugat a muszlim Kelet elleni küzdelmeként értelmeződött.⁴⁴

A latin kereszténység a késő antikvitástól a kora újkor kezdetéig az eurázsiai félsivatagos sztyeppéről időről időre a keresztény Nyugatra törő „barbár” lovasnépek

⁴¹ A következőkben Naumann 2009. 21.; Srodecki 2015. 47–49. alapján.

⁴² Gal 4:21–31

⁴³ Srodecki 2015. 47.

⁴⁴ L. Möhring 1997.

megítélésekor is előszeretettel használta a bibliai-antik előképeket. A keletről betörő gótokat, hunokat, alánokat, kazárokat, magyarokat, mongolokat és tatárokat, de részben az iszlám betolakodókat, az arabokat és a törököket is, a bibliai Góg és Magóg népével azonosították. A bibliai eredetű, ti. Szent János újszövetségi Jelenések könyvéből kölcsönzött, elképzelés, amely szerint Góg és Magóg a Sátán csatlósaiként a végétélet napján a világ hívői ellen küldetnek majd, a középkori írásokban összeolvadt a késő antik Nagy Sándor-hagyománnyal.⁴⁵ Mindkettő alapot teremtett a „nomád”, így „barbár” és „civilizálatlan” Kelet – harcos kirekesztésre épülő – elidegenítéséhez. Különösen a 13. századi mongol betörések támasztották alá a *plaga orientalis* képét, amely a középkor és a kora újkor határán az oszmánokra, a 16. századtól pedig a Moszkvai Nagyfejedelemségre helyeződött át.⁴⁶

A Kelet képe a latin-keresztény kultúrközösség képzeletvilágában újabb negatív jelentéstartalommal telítődött, amikor a nyugati és a keleti egyház közti ellentét elmérgesedett.⁴⁷ Legkésőbb az 1054-es egyházszakadás után a keresztény világban – nyugati nézőpontból – megkülönböztették a jó, azaz a római katolikus hithez tartozó Nyugatot, valamint a romlott és rosszul kormányzott, lévén a helyes útról letért, Konstantinápoly központú Keletet. Az érett középkori keresztes hadjáratok korszakában, és később, Konstantinápoly bukása után, amikor Moszkva az egész ortodox világ patrónusává nyilvánította magát, valamint a lengyel-litván állam a moszkvai expanzióval szembeni kora újkori küzdelmei idején az ortodox népek negatív értékelése felerősödött a latin Nyugat retorikájában. A polemikus-teológiai, nagyrészt a *Contra errores Graecorum* néven összefoglalt fogalmazványok, mint például Petrus Damiani, Aquinói Szent Tamás vagy Prágai Jeromos írásai – az ortodox keresztényeket a hit, az „igaz” (latin) kereszténység ellenségeiként állították be. A *nationes Christianorum orientalium*ot, azaz a keleti kereszténység népeit nem tartották „teljesértékű” kereszténynek, hanem skizmatikus félrevezetetteknek, *qui nobiscum in fide non ambulant nec doctrina*,⁴⁸ ahogyan Brocardus domonkos szerzetes 1332 körül nyugati kortársai nevében megállapította.⁴⁹ A keleti egyház becsmérlése az ortodox keresztények hitetlenekkel és pogányokkal (*infideles, pagani*) való, denunció az azonosításában is megmutatkozott. Az olo-mouci püspök, Schauenburgi Brúnó e véleményét 1273 decemberében X. Gergely pápának írott levelében eképp foglalta össze: *Rutheni sunt scismatici et Tartarorum nichilominus servitores*.⁵⁰

⁴⁵ Vö. van Donzel – Schmidt 2010.

⁴⁶ L. Schmidt 2013; Soldat 2014; Srodecki 2015. 49–52., 149–162., 292–303.

⁴⁷ A következőkben Srodecki 2015. 52–55. alapján.

⁴⁸ „Akik nem velünk járnak a hitben és a tanításban”. (a fordítók kiegészítése).

⁴⁹ Brocardus 382.

⁵⁰ PU 315., 215. sz. „a ruténok szakadárok és nemkülönben a tatárok szolgálói” (a fordítók kiegészítése).

Ezzel egyidőjűleg a *reductio Graecorum* a római katolikus egyház felsőbbbsége alá (*ad oboedientiam Romanae Ecclesiae*) rendelése a latin kereszténység keleti és délkeleti végein vívott, vallási motivációjú hitharcok egyik fő céljává vált. A késő középkortól pedig megkezdődött az ortodoxok Róma, valamint a lengyel és a magyar világi autoritások által is támogatott latinizálása. Ebben különösen az olyan szerzetesrendek, mint a ferencesek és a domonkosok jártak elől missziós tevékenységük révén, lévén a Szentszéktől explicite megkapták a feladatot, hogy a Lengyel- és Magyarország által inkorporált ortodox területeket a nyugati rítus alapján újrakereszteljék.⁵¹

A nyugati és a keleti egyház érett középkori elidegenedése, a latin-keresztény Nyugat saját hitvallásának magasabb rendűként való tételezése, és a római egyház ehhez kapcsolódó, kereszténységen belüli hegemoniaigénye „egy már a késő középkorban egyértelműen kirajzolódó, Délkelet-, Kelet- és Kelet-Közép-Európa között húzódó, kereszténységen és Európán belüli *Antemurale Christianitatis* létrejöttéhez vezetett, amely a 20. század végéig döntő lelki-hitvallási és szellemi-kulturális választóvonalat képzett a 'keleti' és a 'nyugati' Európa között’.⁵² A római katolikus és a görög-ortodox egyház közötti törés leginkább a szláv világ *Slavia latinára* és *Slavia orthodoxára* történő felosztása révén vált láthatóvá: a közép- és a kora újkorban számos konfliktus alakult ki a nyugati és a keleti egyházak között ezen konfesszionális határvonal mentén, melyek megalapozták a Kelet- és Délkelet-Európa ortodox népei ellen irányuló lengyel és magyar védőbástya-retorikát.⁵³

A Nyugat és Kelet közötti eltérések ábrázolása egyébként nem csak egy tisztán nyugati konstrukció volt. A muszlim fél is felhasznált másság- és idegenség-konstrukciókat arra, hogy a keresztény Nyugatot kulturálisan „más”-ként, valamint az érett középkor kereszteshadjárataitól kezdve fenyegetésként és ellenséggépként stigmatizálja.⁵⁴ A hívők saját kultúrközösségként megélt és a hitetlenek ellenségesként meghatározott világáról szóló keresztény értelmezéssel analóg módon az iszlámban is megjelent az „iszlám háza” (*dār al-islām*) és „háború háza” (*dār al-ḥarb*) kétosztatú elképzelése.⁵⁵ Egyik fogalom sem található meg sem a Koránban, sem a Szunnában, azok a korai és érett középkor muszlim jogtudósainak konstrukciói. A *dār al-islām*, a muszlim forrásokban *dār al-salām*ként, „béke házaként” is megjelenik, és ezen értelmezés szerint magába foglalta az egész muszlim világot, míg a *dār al-ḥarb* a legyőzendő hitetlenek nem muszlim világát jelentette. E dichotómikus világkép alapjait az iszlám jogtudósok számára a Korán *ḡihād* koncepciója

⁵¹ Bárlea 1989. 68f.; Hausammann 2005. 132.

⁵² Geier 2006. 3.

⁵³ Srodecki 2015. 52f.

⁵⁴ Erre l. Buresi 2003; Busse 1996.

⁵⁵ L. Ahmad 2008; Al-Sayyid 2002; García Sanjuán 1997.

adta, amely az iszlám tanítás hagyományos felfogása szerint „kis” és „nagy *ġihādra*” osztható fel.⁵⁶ Ehelyütt a „kis *ġihād*” nagyobb jelentőséggel bír, mivel az a muszlim hódítás 7. századi kezdetei óta a nem iszlám világ elleni fegyveres harc legitimálását célozta.⁵⁷ Különösen az oszmánok alatt vált a *dār al-ḥarb* fegyveres erővel *dār al-islām*má alakítása a külpolitika egyik legfontosabb premisszájává. Az Oszmán Birodalom egészen a kora újkor végéig ragaszkodott azon felfogásához, hogy a *dār al-ḥarb* országaival nem lehetséges tartós együttélés, és az iszlám jogértelmezés alapján csak ideiglenes fegyverszüneti szerződések, ún. *hudnatok* köthetők.⁵⁸

5. Jogos háborúk Isten ellenségei ellen

A nyugati-keresztény idegenség-konstrukciók ideológiai alapjaként az istenhívők (zsidó) világa és a hitetlenek velük szembeállított, őket ostromló világa közötti bibliai dichotómia szolgált.⁵⁹ A hit és a terület védelme a Bibliában egymás szinonímái, amelyek elválaszthatatlanul összekapcsolódnak. A külső ellenségek nem csak hataloméhes, befolyási övezetüket kiterjeszteni törekvő pragmatikusok, hanem Isten, és így Izrael népének ellenfelei is. Az istenhívő város ellentéte a *go-jim* világa, a hitetlenké és pogányoké, akikkel az istenhívők permanens harcban állnak. Náhúm könyvében olvasható az asszír város, a züllött *civitas sanguinum*, Ninive pusztulásának leírása. A bűnös várost nem védték meg védőbástyái, mivel az istenítélet – jelen esetben az Isten ostoraiként megjelenő babiloniak és médek – ellenében tehetetlenek voltak. Szilárd erődítményei ellenére a föníciai Türosznak is el kellett buknia vétkes fukarsága miatt. Izajás (Ézsaiás) könyve ugyanezt a végzetet rendeli Damaszkusz és Efraim erődjeinek,⁶⁰ de az elbizakodott, hitehagyott

⁵⁶ Ehhez l. Tartsch 2009. 9f., összefoglalóan: „*ġihad*. [...] a *ġāhada* (fáradozás, törekvés egy meghatározott cél elérésére) szóból származik. Az iszlámban [...] olyan kötelezettség, amelyet muszlimok csoportja teljesít egy szabályozott háború formájában (offenzív), de értelmezhető minden muszlim nem átruházható és individuális kötelezettségeként is (defenzív). Eszkatologikus komponenssel is bír, mivel a dzsihadot a muszlimoknak az ítélet napjáig vagy az iszlám globális uralmáig kell folytatniuk a meg nem tértek vagy szerződés-konstrukciókkal alávetett nemmuszlimok ellen. Dzsihad alatt minden olyan törekvést értünk, amely az iszlám hit terjesztését szolgálja a megadott definíció keretein belül, ahol a dzsihad a kötelezettség, illetve a *Da'wa* („hívás az iszlámhoz”, missziós értelemben) teljesítésének kereteiben belül szabályozott és nem szabályozott erőszakos cselekedeteket és nem háborús tetteket is magába foglal. Így a korai iszlám történetírásban az erőszakos dzsihad (*da'wa qabla al-qital*) gyakorlását megelőző *Da'wa* kötelezettségéről is szó esik. Vö. Peev 2008; Branca 2006; Weber 2002.

⁵⁷ Vö. Leder 2011; Waterson 2010; Bonner 2004.

⁵⁸ Weigert 1997.

⁵⁹ A továbbiakban Srodecki 2015. 43–46. alapján.

⁶⁰ Izajás 17, 1–3.

Jeruzsálemnek is.⁶¹ Izajás az Istentől és a hittől való elszakadást a közösség falán jelentkező repedés allegóriájaként jeleníti meg, amit Jahve annak teljes lerombolásával büntet.⁶²

E kép Izajás mellett legkifejezőbb módon Ezékiel könyvében szerepel. A prófécia kereteit Jeruzsálem babiloniak általi elfoglalása adja a Kr.e. 6. század elején, illetve az azt követő babiloni fogság. Mivel az izraeliták elfordultak Istentől, Jeruzsálem pusztulása isteni büntetés volt, a babiloniak pedig a bibliai Isten ostoraként tűnnek fel. Zion és vele a zsidó kultúrközösség bukását itt a jeruzsálemi kapuk (*portae populorum*) betörése szimbolizálja, melyet Türosznak, Jeruzsálem örök ellenfelének káröröme kísér.⁶³ De Isten haragja a bűnös Türoszt sem kíméli és végül elbukik. A Biblia helyütt ismét a fal- és védőbástyaallegóriákat használja, hogy egy közösség bukását metaforikusan írja le: a babiloni király, I. Nabú-kudirri-uszur (Nabukodonozor) mint Isten eszköze, hadseregével hatalmas faltörő kosokkal rombolja le a türoszi falakat és tornyokat. Érdekes módon Ezékiel próféciája ugyancsak a kirekesztés allegorikus ábrázolásához nyúl vissza. Mielőtt Türoszt lerombolják a babiloni seregek, a város körüli védőbástyák (*munitionibus*) és egy fal (*aggerem*) pajzstetővé (*clypeum*) áll össze, miközben az anyaváros gyarmatait elpusztítják.⁶⁴

A felsorolt ótestamentumi példák az istenfélő hitközösséget egy ép, jól megerősített várossal azonosítják, a hitetlenség, az aposztázia, a blaszfémia világát pedig egy sérült településsel, amelynek falai leromlottak és törékenyek. A fal komoly szimbolikus jelentéstartalommal bír itt, felépítése önmagában mint „a saját, abszolútnak tekintett rend idegen külvilággal szembeni fizikai elhatárolásának jelképeként” szolgál.⁶⁵

A kereszténység a zsidóság e dualista világképére épített. Az újszövetségi írások közül a Jelenések könyve támaszkodik a legjelentősebben a Jó és a Gonosz ószövetségi dichotómiájára, midőn az „új Jeruzsálem”, az üdvösség és a hit tiszta, keresztény városa, és a „szajha Babilon”, a kárhozat és hitetlenség városa közötti végső harcot jövendölte. Dániel és Ezékiel könyvei, Pál thesszalonikaiakhoz írott első és második

⁶¹ Izajás 22, 1–14

⁶² Izajás 30, 13.

⁶³ „quod dixit Tyrus de Hierusalem euge confractae sunt portae populorum conversa est ad me implebor deserta est.” – Vulgata, Ez 26, 2.

⁶⁴ „filias tuas quae sunt in agro gladio interficiet et circumdabit te munitionibus et conportabit aggerem in gyro et levabit contra te clypeum et vineas et arietes temperabit in muros tuos et turreas tuas destruet in armatura sua inundatione equorum eius operiet te pulvis eorum a sonitu equitum et rotarum et curruum movebuntur muri tui dum ingressus fuerit portas tuas quasi per introitus urbis dissipatae ungulis equorum suorum conculcabit omnes plateas tuas populum tuum gladio caedet et statuariae tuae nobiles in terram corruent vastabunt opes tuas diripient negotiationes tuas et destruent muros tuos et domos tuas praeclaras subvertent et lapides tuos et ligna tua et pulverem tuum in medio aquarum ponent.” – Vulgata, Ez 26, 8–12.

⁶⁵ Duala-M’bedy 1977. 43

levele, illetve Jézusnak a szinoptikus evangéliumokban található végítélet-beszédei mellett János jelenései formálták leginkább a keresztény eszkatológiát.⁶⁶

Hatásuk a késő antik egyházatya, Hippói Szent Ágoston munkáiban is felismerhető,⁶⁷ aki 413 és 427 között írott művében, a *De civitate Dei*ben sokrétűen bővítette a két birodalom dualista sémáját. Ágoston, aki az egymással harcoló két város, Jeruzsálem és Babilon bibliai ellentétét Arisztotelész jóról és rosszról alkotott hierarchikus-dichotómikus elképzelésével egészítette ki,⁶⁸ bárki másnál nagyobb befolyással volt a középkori nyugati-keresztény világképre, amely az emberiséget két, egymástól elkülönülő, egymással ellenséges térre osztotta fel. Már írása keletkezéstörténete is egy fenyegetett helyzet háttérével értelmezhető: a késő antik egyházatya munkáját nem sokkal azután kezdte írni, hogy a korai 5. századra a már nagyrészt krisztianizált Rómát az Alarich vezette „barbár” nyugati gótok 410-ben elfoglalták és kifosztották.⁶⁹

Az érett középkori kereszteshadjáratok résztvevői így módon arra a Szent Ágoston óta a nyugati kereszténységben mélyen gyökerező elképzelésre hivatkoztak, hogy egy háború akkor jogos, ha végeredményben a békét szolgálja. Különösen az Isten ellenségei elleni harc, tehát a hit védelme tekinthető, jogos ügynek, *iusta causának* és a Szent Ágoston-i tanítások szerint jogosnak.⁷⁰ IV. Leó pápa a véget érni nem akaró arab és skandináv támadások kapcsán már a 9. század közepén kinyilvánította, hogy akik *pro veritate Fidei, et salvatione Patriae, ac defensione Christianorum*⁷¹ áldozzák életüket, mennyei jutalomban fognak részesülni.⁷² Leó utódai között ez a felfogás tovább erősödött. I. Miklós például arra intette a híveket, hogy egymással szemben mondjanak le az erőszakról. Ágostont követve a főpap kizárólag a pogányok elleni, *contra paganos* harcban engedte meg az erőszak alkalmazását.⁷³ Kevéssel ezután VIII. János több, 876 és 879 között készült írásában is mártírnak nevezte a hitért életüket adókat, akik bizonyosan bejutnak

⁶⁶ A Jelenések könyvének a nyugati kereszténység eszkatologikus világképére gyakorolt hatására a közép- és koraújkorban l. O’Hear 2011; Morgan 2004; Patyra 2004.

⁶⁷ Vessey – Pollmann – Fitzgerald 1999; Coyle 1987.

⁶⁸ Augustinus. L. továbbá Tornau 2006; Saak 2002. A jó és rossz arisztotelészi koncepciójához, illetve annak középkori elterjedéséhez l. Jacobi 1982.

⁶⁹ L. Vidovic 2005. 30.; Doignon 1990.

⁷⁰ Schwinges 1977. 221–230.

⁷¹ „a Hit igazságáért, a Haza üdvösségéért és a Keresztények védelméért” (a fordítók kiegészítése)

⁷² „*Omnium timore, ac terrore deposito contra inimicos sanctae Fidei, et adversios omnium regionum viriliter agere studete. [...] Omnium vestrum nosse volumus caritatem, quoniam quisquis (quod non optantes dicimus) in hoc belli certamine fideliter mortuus fuerit, regna illi caelestia minime negabuntur. Novit enim Omnipotens, si quilibet vestrum morietur, quod pro veritate Fidei, et salvatione Patriae, ac defensione Christianorum mortuus est, ideo ab eo praetitulatum praemium consequetur.*” – Sacrorum Conciliorum 888. oszlop. Vö. Moroz 1999. 45.

⁷³ 858 és 857 között Ratold strassbourgi püspökhöz szóló irat. MGH 139. 659. sz.

a mennyek országába.⁷⁴ Ezzel párhuzamosan a keleti kereszténységben is hasonló diskurzus zajlott. VI. Leó bizánci császár 895 és 908 között írott hadelméleti munkájában, a *Taktikában* (görög: *Τακτικά*) különös tisztelettel adózott a hitükért elesett katonáknak, és a hit aktív védelméért elszenvedett mártíromságot minden jámbor keresztény számára kívánatos célként ábrázolta.⁷⁵

A keresztes hadjáratok időszakában mindez egy lépéssel tovább ment. Clairvaux-i Bernát az 1130–1131 körül készült *Liber ad milites Templi de laude novae militiae* (A templomos lovagokhoz: az új lovagság dicsérete) című munkájában legitimálta a pogányoknak mint az istenkáromló Gonosz megtestesüléseinek megölését. Mondván, haláluk révén a Gonosz megsemmisül, Krisztus pedig dicsőítettetik.⁷⁶ Ezáltal a jogos háború a Szent Ágoston-i *civitas Dei* és *civitas diaboli* dualizmusának mintájára a jó és a rossz, a hit és a hitetlenség vagy – hangsúlyo-

⁷⁴ Mint pl. egy 879-ben a frank püspöki karhoz írott levélben. „*Quia veneranda fraternitas vestra modesta interrogatione sciscitans quæsit utrum hi qui pro defensione sanctæ Dei Ecclesiæ & pro statu Christianæ religionis ac reipublicæ in bello nuper ceciderunt, aut de reliquo pro ea re casuri sunt, indulgentiam possint consequi delictorum, audenter Christi Dei nostri pietate respondemus quoniam illi qui cum pietate catholice religionis in belli certamine cadunt, requies eos æternæ vitæ suscipiet, contra paganos atque infideles strenue dimicantes, eo quod Dominus per prophetam dignatus est dicere. Peccator quacunque hora conversus fuerit, omnium iniquitatum illius non recordabor amplius (Ezech 18), et venerabilis ille latro in una confessionis voce de cruce meruit paradisum (Luk. 27).*” – Patrologia Latina 186. sz. 816. oszlop. Hasonló módon: Patrologia Latina 43. sz. 696. oszlop, 62. és 63. sz. 717–718. oszlop. Vö. Mohr 2010. 201ff.

⁷⁵ „*Ἰερὰ ἐστὶν τὰ τῶν τελευτώντων πολέμῳ στρατιωτῶν σώματα. καὶ μάλιστα τὸν ἀριστευσάντων ἐν τῇ ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν μάχῃ. καὶ ταῦτα χρὴ ἐκ παντὸς τρόπου τιμᾶν ὁ σίως, καὶ τάφης ἀξιοῦν, καὶ μνήμης.*” Migne latin fordítása: „*Militum in bello cadentium, atque eorum potissimum, qui strenue se gerunt, et pro fide Christiana mortui sunt, corpora honeste sepeliantur, eosque bona atque honesta commendatione mortuos prosequamur.*” – Patrologia Graeca 1031. oszlop. Vö. Riedel 2010; Kolias 1984.

⁷⁶ „*At vero Christi milites securi praeliantur praelia Domini sui, nequaquam metuentes aut de hostium caede peccatum, aut de sua nece periculum, quandoquidem mors pro Christo vel ferenda, vel inferenda, et nihil habeat criminis, et plurimum gloriae mereatur. Hinc quippe Christo, inde Christus acquiritur, qui nimirum et libenter accipit hostis mortem pro ultione, et libentius praebebat seipsum militi pro consolatione. Miles, inquam, Christi securus interimit, interit securior. Sibi praestat cum interit, Christo cum interimit. Non enim sine causa gladium portat: Dei enim minister est ad vindictam malefactorum, laudem vero bonorum. [Rom 13:4; 1Petr 2:14] Sane cum occidit malefactorem, non homicida, sed, ut ita dixerim, malicida, et plane Christi vindex in his qui male agunt, et defensor christianorum reputatur. Cum autem occiditur ipse, non periisse, sed pervenisse cognoscitur. Mors ergo quam irrogat, Christi est lucrum; quam excipit, suum. In morte pagani christianus gloriatur, quia Christus glorificatur; in morte christiani, Regis liberalitas aperitur, cum miles remunerandus educitur. Porro super illo laetabitur iustus, cum viderit vindictam. De isto dicit homo: si utique est fructus iusto? Utique est Deus iudicans eos in terra. [Ps 57:11f.] [...] Nunc autem melius est ut occidantur, quam certe relinquatur virga peccatorum super sortem iustorum, ne forte extendant iusti ad iniquitatem manus suas.*” – Emery 1990. 58–60. Vö. Strzelczyk 2001; Fleckenstein 1980.

sabban megfogalmazva – a saját és az idegen, azaz a veszélyesként meghatározott kultúrközösség közötti harcként értelmezhető.⁷⁷ A hit védelme minden keresztény legfontosabb célja, ahogyan Langensteini Hugó a 13. század vége körül írt *Martinájában* konstataulta. A középfelnémet költő mártírként stilizálta az egyházért küzdő és életét vesztő hitvédelmezőket, hiszen azok Krisztus pajzsát (*Cristes schilt*), és így az összes keresztény közösségét védték.⁷⁸

A késő középkorban ezen maximákat tovább finomították. Aquinói Szent Tamás az államra és háborúra vonatkozó tanaiban egyértelműen Ágostonra hivatkozott, amikor az 1265 és 1273 között írott *Summa Theologiae*-jában megfogalmazta, a háború mint valami nem *per se* rossz dolog, a közjónak van alárendelve: az erőszakot elsősorban a hívők külső ellenségektől való védelmezésére kell alkalmazni. Egy jogos háború csak akkor lehetséges tehát, ha azt legitim (keresztény) uralkodók vívják egy (keresztény) közösség védelmében. A háborúra vonatkozó keresztény tanok további, elsősorban itáliai jogelméleti szerzői, mint Bartolus de Saxoferrato vagy Giovanni da Legnano (*Tractatus de bello, de represaliis et de duello*, 1360 körül) megerősítették ezen elképzelést a késő középkori jogfelfogásban.⁷⁹

6. Európa ideológiai születése

A középkorban megmutatkozó Kelet–Nyugat antagonizmus a nyugati kereszténység önképére is döntő hatással volt. Nem volt független a keletről érkező számos fenyegetéstől – a 13. századi mongol támadásoktól kezdve egészen a késő középkori, kora újkori mindent elsöprőként megélt oszmán hódításig –, hogy a latin *christianitasszal* azonosított Európa fogalma jelentőségre tett szert, és elterjedt az addig tisztán földrajzi értelemben vett fogalom kvalitatív-ideológiai használata.⁸⁰ A világ ezen vallási-kulturális kritériumok szerinti felosztására jó bizonyítékot szolgáltat a már korábban említett domonkos szerzetes, Brocardus, aki az 1332 körül befejezett, VI. Fülöp francia királynak ajánlott munkájában, a *Directorium ad faciendum passagium transmarinumban* a valódi – tehát római katolikus – európai *christianitast* az *infidelitas*, a muszlimok, a pogányok és a félrevezetett skizmatikusok ellenséges világával állította szembe. Brocardus írásában a terminust elinflálva

⁷⁷ Schwinges 1977. 222.

⁷⁸ Keller 1856. 221. Vö. Mohr 2010. 203ff.

⁷⁹ A késő középkor során heves vita robbant ki azon kérdés kánonjogi értelmezése körül, hogy milyen hierarchia szerint lehet jogos háborút folytatni. A diskurzus két részre oszlott, az első, a korai és érett középkori feudális jogra hivatkozó csoportosulás minden fejedelemnek megadta a jogot, hogy háborút folytathasson. Ezzel szemben állt a némileg újabb felfogás, amely szerint csak a pápa, a császár vagy a királyok indíthattak jogos háborút. L. Kalning 2006. 37.

⁸⁰ Elvert 2010.

világosan elkülönítette Európát földrajzi és kulturális értelemben is Ázsiától és Afrikától.⁸¹ A kései 14. és a korai 15. század tudósai már szélesebb körben használták az Európa-fogalmat. Európát és Ázsiát két, alapvetően különböző ellenpólusként ábrázolták, és mindkét kontinenshez a társadalmi és politikai berendezkedésben jelentkező áthidalhatatlan különbségeket társítottak. Ezen időből származtathatók a modernség későbbi elmaradottság-diskurzusainak első nyomai: a francia skolasztikus, Nicole Oresme például az Ázsiával szemben *plus noble* Európát *de la liberté et de la bonne policie* színhelyeként stilizálta.⁸² Ázsia ezzel szemben a szolgaság és a barbárság megtestesítőjévé vált. E polarizáló gondolatmenetet – mások mellett – a korai humanista Francesco Petrarca is propagálta.⁸³

A dichotóm világképen alapuló Európa-fogalom elterjedésében a legnagyobb szerepet a humanista és egyben későbbi pápa, Enea Silvio Piccolomini játszotta,

⁸¹ Érdekes módon a szerző – legnagyobb és nyíltan kifejezett sajnálatára – a 14. század elején még többnyire a pogány balti népeket és a görög-ortodox kereszténységet is az európai kontinenshez számította. „*Nunc autem, quod est cum dolore cogitandum et cum gemitu referendum, apud illos maxime qui in sorte Domini partem habent, ex una parte porcus ille immundus et canis fetidus, execratus et execrandus, minister dyaboli, Machometus mundi partem maximam occupavit et cum suis spurcitiis corripit innumeros et infecit; ex altera vero parte infidelitatis zizania in Christianorum cordibus, campo utique condam Domini sucereverunt et mundi vastitas que Deum fide cognoverat et mente susceperat, errorum ac viciorum spinas et tribulos germinavit, doctrina veritatis evanuit et emarcuit fides vera, sic quod amandus et sequendus ab omnibus sub obediencia Romane Ecclesie constitutis et per Dominum Sabaot relictis provide quasi semen, ne Sodome et Gomorre efficeretur similis totus orbis. Cum nostro ergo Jesu Christo et ejus fide jaceamus, in extrema mundi parte fugati et in terre habitate valde parva particula angustati, et non sine omnium fidelium Christianorum dedecore et obprobrio angulati. Si enim [...] mundi pars habitata per homines in decem divideretur partes, nos qui veri Christiani sumus et dicimur orthodoxi, decima pars non sumus, qui tamen consuevimus esse totum. Quod sic deduci poterit et ostendi. Ab antiquis namque de quarta parte mundi habitationem hominum et animalium commodata, facta fuit divisio tripartita, ut Asie medietatem unam integram et aliam medietatem in duas partes divisam, Europa et Affrica obtinerent. Nunc autem ita est quod in tota Affrica, in qua condam gloriose floruit cultus Christi, non est aliquis populus christianus; in Asia vero, etsi sint multi populi et innumeri Christiani, fidem tamen veram non habent et doctrinam evangelicam non observant. In Europa autem, que pars nostra est, sunt multi populi qui pagani existunt et confiniant cum Teutonicis et Polonis. Sunt etiam in Europa multi et diversarum linguarum populi christiani qui nobiscum in fide non ambulant nec doctrina; sunt enim Ruteni, qui plusquam XL dietis in terre spacio protenduntur, et isti sunt Boemis vicini et confiniant cum Polonis; est etiam imperium Bulgarorum latum, quod tenet dietas amplius quam viginti. Post host sequitur Sclavonia, ubi sunt multa regna, videlicet Rassie, Servie, Chelmenie, Crovatie, Zente. Isti ab una parte confiniant cum Ungaris, ex altera cum Grecis, ex altera vero cum Dalmatinis, cum Albanensibus et cum Blaquis. Et insuper, preter has gentes, Grecorum latum imperium et diffusum.*” – Brocardus 381f. Hasonló inklúziós és exklúziós konstrukciók Spalatói Tamásnál is megfigyelhetők. L. Steindorff 2005. 99., 115f.

⁸² Maistre Nicole Oresme 297.

⁸³ Špička 2009.

aki írásaiban a keresztény Nyugatot konzekvensen Európával azonosította, és Európát fokozatosan mint *terminus technicus* vezette be, kezdetben a humanista és klerikális körökben. Piccolomini írásaiban Európa mint a hit ázsiai ellenségeitől fenyegetett keresztény erőd jelenik meg, amelyet meg kell védelmezni. Bár Európa „a másoktól való elhatárolódás transznacionális fogalma”-ként más, külső fenyegetések (hunok, vikingek, magyarok, mongolok, tatárok és nem utolsósorban az arabok és később az oszmánok) vonatkozásában már korábban is használatos volt, Piccolomini és az „Európa-ház” koncepciója maradandó, az egész nyugati kereszténységre kisugárzó hatást gyakorolt, és a kora újkori Európa-felfogás alapkövévé vált. A körülzárt és sarokba szorított Európa Piccolominihez köthető képét a későbbiekben más humanisták is felhasználták, elsősorban az Oszmán Birodalom ellen írott műveikben. Például Dieter Mertens a késő középkori, kora újkori török-diskurzus egyik szilárd alkotóelemeként találóan valóságos „*angulus-szindrómáról*” írt.⁸⁴ Az elhatárolásra és kizárásra építő másság- és idegenség-diskurzusok – különösen a reneszánsz humanista propagátorok révén – a középkor végére a politikai retorika bevett kánonjának és kedvelt eszköztárának részét képezték a mindenkori (különösen kelet-közép-) európai udvarokban.⁸⁵

7. Összegzés

A tanulmányunkban bemutatott középkori és kora újkori másság- és idegenség-konstrukciók döntő mértékben, de nem kizárólagosan hozzájárultak a belülről megerősített és a kívülről elhatárolt latin-kereszténység, illetve (a reneszánsztól kezdve) az európai kultúrközösség fokozatos, a belső és külső csoportok szembeállításának antagonisztikus elvére épülő kialakulásához. Ebben a kontextusban – a *sacerdotium* és *imperium* érett középkori ellentétét megelőzően – a keresztény Nyugat keleti határain fekvő lengyel és magyar perifériák érezhetően nagyobb súlyra tettek szert. A nyugati *christianitas* pápai koncepciója és a nyugati határtérületek azzal összefüggő felértékelődése – kísérve a Nyugat mint a hit és a Kelet mint a hitetlenség világainak dichotómikus szembeállításával – következképpen igencsak meghatározó volt a keletről érkező, mindent elborító fenyegetés középkori és kora újkori képét illetően. Különösen a mongol támadások (valamint később a számtalan késő középkori és kora újkori török és moszkvai betörések) kedveztek e változásnak, tekintve, hogy mind az Apostoli Szék, mind pedig a keresztes háborúra való felhívások a magyarországi és lengyelországi címzettjei kulcsszerepet tulajdonítottak a kereszténység határvidékén (*fines christianitatis*)

⁸⁴ Mertens 1991. Vö. Srodecki 2015. 49., 149–162.; Döring 2013.

⁸⁵ L. Burkhardt 2022.

fekvő két területnek a hit védelmében. Mindazonáltal az érett középkori retorika még a homályos *christianitas*-terminust használta – számos határfogalommal (*fines, indagine, clausura, confinia, termini* stb.) együtt – a keresztény periféria leírására, és nem a késő középkorra és kora újkorra olyannyira jellemző, ideológiai szempontból meghatározott, kívülről elhatárolt Európa-koncepciót. A „Kelet” (illetve Ázsia) ehhez ellenpólusként társult mint a hitetlenségnek, a szolgaságnak és a barbárságnak a hit és a szabadság keresztény-nyugati világával szembeállított fellegvára. A napi politikai helyzet függvényében a keleti pogányok és a muszlimok mellett skizmatikusként és hitehagyóként ide számították az ortodox népeket is. E vallási motivációjú középkori és kora újkori másság- és idegenség-konstrukciók modifikált formában nagyrészt a felvilágosodás óta felbukkanó elmaradottság-diskurzusokra is hatottak, amelyek a civilizált, politikai és társadalmi szempontból állítólagosan fejlettebb és – a 18. századtól kezdve – iparosodottabb Nyugattal a civilizálatlan, alacsonyabb rendű és elmaradott Keletet állították szembe.

Fordította: Barabás Gábor – Polyák Petra

Források

- Augustinus = Augustinus, Aurelius: *De civitate dei*. Ed. Horn, Christoph. Berlin, 1997.
- Brocardus = Brocardus: *Directorium ad passagium faciendum*. In: *L'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (Éd.): Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*, Bd. 2. Paris, 1906. 367–517.
- Die Ordines = *Die Ordines für die Weihe und Krönung des Kaisers und der Kaiserin*. Hrsg. v. Elze, Reinhard. Hannover, 1960.
- Maistre Nicole Oresme = Maistre Nicole Oresme: *Le Livre de Politiques d'Aristote*. Published from the text of the Avranches Manuscript 223. With a critical introduction and notes by Menut, Albert Douglas. Philadelphia, 1970.
- MGH = *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae Karolini aevi*, Bd. 4. Ed. Dümmler, Ernst. Berolini, 1925.
- Patrologia Graeca = *Patrologiae cursus completus/Patrologia Graeca*. 107. Ed. Migne, Jacques Paul. Parisiis et al., 1863.
- Patrologia Latina = *Patrologiae cursus completus/Patrologia Latina*, 126. Ed. Migne, Jacques Paul. Parisiis, 1852.
- Pius II = Pius II.: *Missale romanum. Ex decreto ss. concilii tridentini. S. Pii V pontificis maximi jussu editum. Aliorum pontificum cura recognitum. A Pio X reformatum et Benedicti XV auctoritate vulgatum*. Editio 25. Ratisbonae, 1945.

- PU = Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung. Bd. 1.2: Die Bildung des Ordensstaates. Hrsg. v. Seraphim, August. Königsberg, 1909.
- RG VII = Das Register Gregors VII., Bd. 1. Hrsg. v. Caspar, Erich. Berlin, 1920.
- Sachsenspiegel = Repgow, Eike von: Sachsenspiegel. Landrecht. Hrsg. v. Eckhardt, Karl August. Göttingen et al., 1955².
- Sacrorum Conciliorum = Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, 14. Ed. Mansi, Giovanni Domenico. Venetiis, 1769.
- VMHH = Vetera Monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia, I. Ed. Theiner, Augustin. Romae, 1859.
- Vulgata = Vulgata. Hieronymiana versio. Online: <http://www.intratext.com/X/LAT0001.htm> (utolsó letöltés: 2017. 01. 23.).

Felhasznált irodalom

- Ahmad 2008 = Ahmad, Muhammad Mushtaq: The Notions of Dār al-islām Dār al-Ḥarb in Islamic Jurisprudence with Special Reference to the Ḥanafī School. Islamic Studies. Journal of the Islamic Research Institute of Pakistan 47. (2008), 5–38.
- Al-Sayyid 2002 = Al-Sayyid, Ridwan: Abode of Peace, Abode of War. Tradition and Interpretation. In: Scheffler, Thomas A. (Hrsg.): Religion between Violence and Reconciliation. Würzburg, 2002. 123–133.
- Amann 2006 = Amann, Konrad: Königswahl und Kaiserkrönung. Vom Romanum Imperium gubernans zum „erwählten Kaiser“. In: Heidenreich, Bernd – Kroll, Frank-Lothar (Hrsg.): Wahl und Krönung. Frankfurt a. M., 2006. 9–28.
- Angenendt – Schieffer 1989 = Angenendt, Arnold – Schieffer, Rudolf: Roma – caput et fons. Zwei Vorträge über das päpstliche Rom zwischen Altertum und Mittelalter. Opladen, 1989.
- Assmann 1992 = Assmann, Jan: Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München, 1992.
- Atanovski 2011 = Atanovski, Aleksandar: The Byzantine Model of Christianization. Alienation of the “Others”. Macedonian Historical Review 2. (2011), 51–65.
- Bârlea 1989 = Bârlea, Octavian: Die Konzile des 13.–15. Jahrhunderts und die ökumenische Frage. Wiesbaden, 1989.
- Berend 2010 = Berend, Nora: The Concept of Christendom. A Rhetoric of Integration or Disintegration? In: Borgolte, Michael – Schneidmüller, Bernd (Hrsg.): Hybride Kulturen im mittelalterlichen Europa. Vorträge und Workshops einer internationalen Frühlingsschule. Berlin, 2010. 51–61.

- Bohner 2004 = Bonner, Michael D.: Martyrdom, Jihad, Holy War. Some Observations Concerning the Early Development of Jihad on the Arab-Byzantine Frontier. In: Bonner, Michael D. (Ed.): Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times. Aldershot (UK), 2004. 401–427.
- Bosbach 2005 = Bosbach, Franz: Karl V. und die Universalmonarchie. In: Stellner, František – Kovár, Martin (Eds.): Staletí objevu diplomacie a válek. Sborník k 60. narozeninám profesora Aleše Skrivana. Praha, 2005. 47–58.
- Boshof 1994 = Boshof, Egon: Das Salierreich und der europäische Osten. In: Stab, Franz (Hrsg.): Auslandsbeziehungen unter den salischen Kaisern. Geistige Auseinandersetzung und Politik. Referate und Aussprachen der Arbeitstagung vom 22.–24. November 1990 in Speyer. Speyer, 1994. 167–193.
- Boshof 2012 = Boshof, Egon: Das Reich und Ungarn in der Zeit der Salier. In: Boshof, Egon – Erkens, Franz-Reiner (Hrsg.): Königtum, Kirche und Mission im Südosten des Reiches. Passau, 2012. 113–140.
- Bosl 1993 = Bosl, Karl: Der theologisch-theozentrische Grund des mittelalterlichen Weltbildes und seiner Ordnungsidee. In: Fetscher, Ingrid – Münkler, Herfried (Hrsg.): Mittelalter. Von den Anfängen des Islams bis zur Reformation. München – Zürich, 1993. 175–188.
- Branca 2006 = Branca, Paolo Luigi: Il Jihād nel Corano. In: Perani, Mauro (Ed.): Guerra santa, guerra e pace dal Vicino Oriente antico alle tradizioni ebraica, cristiana e islamica. Atti del convegno internazionale Ravenna 11 maggio – Bertinoro 12–13 maggio 2004. Firenze, 2006. 305–323.
- Buresi 2003 = Buresi, Pascal: La réaction idéologique almoravide et almohade à l'expansion occidentale dans la péninsule Ibérique (fin XIe–mi XIIIe siècles). In: Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public (Éd.): L'expansion occidentale (XIe–VXe siècles). Formes et conséquences. 33e congrès de la S.H.M.E.S. (Madrid, Casa de Valázquez, 23–26 mai 2002). Paris, 2003. 229–241.
- Burkhardt 2022 = Burkhardt, Julia: Argumentative Uses of “Otherness” and “Foreignness” in Pre-Modern Political Debates in Central Europe. *Historical Studies on Central Europe* 2. (2022), 22–42.
- Busse 1996 = Busse, Herbert: Antichristliche Polemik und Apologetik im Islam und die Kreuzzüge. In: Beltz, Walter (Hrsg.): Die Folgen der Kreuzzüge für die orientalische Religionsgemeinschaft. Internationales Kolloquium vom 16.–18.10.1996 in Halle, Saale. Halle (Saale), 1996. 51–62.
- Cardini 2007 = Cardini, Franco: Carlos V. L'ultimo impero universale. *Medioevo* 10. (2007), 89–121.
- Costambeys 2000 = Costambeys, Marios J.: Property, Ideology and the Territorial Power of the Papacy in the Early Middle Ages. *Early Medieval Europe* 9. (2000), 367–396.

- Coyle 1987 = Coyle, John Kevin: Augustine and Apocalyptic: Thoughts on the Fall of Rome, The Book of Revelation, and the End of the World. *Florilegium* 9. (1987), 1–34.
- De Mattei 2011 = De Mattei, Roberto: Il „Dictatus Papae” di Gregorio VII nella storia della Chiesa. In: D’Angelo, Edoardo – Leonardi, Claudio (a cura di): *Il papato e i Normanni. Temporale e spirituale in età normanna. Atti del convegno di studi organizzato da CNR (Consiglio Nazionale Relle ricerche), CESN (Centro europeo di studi normanni), SISMEI (Società internazionale per lo studio del Medioevo latino), Ariano Irpino, 6–7 dicembre 2007. Firenze, 2011. 9–22.*
- Delanty 1995 = Delanty, Gerard: *Inventing Europe. Idea, Identity, Reality.* Basingstoke, 1995.
- Detel 1995 = Detel, Wolfgang: Griechen und Barbaren. Zu den Anfängen des abendländischen Rassismus. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 43. (1995:6), 1019–1043.
- Diefenbach 2007 = Diefenbach, Steffen: *Römische Erinnerungsräume. Heiligenmemoria und kollektive Identitäten im Rom des 3. bis 5. Jahrhunderts n. Chr.* Berlin – New York (NY), 2007.
- Diemand 1894 = Diemand, Anton: *Ceremoniell der Kaiserkrönungen von Otto I. bis Friedrich II.* München, 1894.
- Doignon 1990 = Doignon, Jean: Oracles, prophéties, „on-dit” sur la chute de Rome (395–410). Les réactions de Jérôme et d’Augustin. *Revue des Études Augustiniennes* 36. (1990), 120–146.
- Döring 2013 = Döring, Karoline: *Türkenkrieg und Medienwandel im 15. Jahrhundert. Mit einem Katalog der europäischen Türkendrucke bis 1500.* Huum, 2013.
- Dormeier 2002 = Dormeier, Heinrich: Die Renovatio Imperii Romanorum und die „Außenpolitik“ Ottos III. und seiner Berater. In: Borgolte, Michael (Hrsg.): *Polen und Deutschland vor 1000 Jahren. Die Berliner Tagung über den „Akt von Gnesen” am 28. und 29. Januar 2000.* Berlin, 2002. 163–191.
- Duala-M’bedy 1977 = Duala-M’bedy, Munasu: *Xenologie. Die Wissenschaft vom Fremden und die Verdrängung der Humanität in der Anthropologie.* Freiburg i. Br. – München, 1977.
- Eisenstadt – Giesen 1995 = Eisenstadt, Shmuel Noah – Giesen, Bernhard: The Construction of Collective Identity. *Archives européennes de sociologie* 36. (1995), 72–102.
- Elvert 2010 = Elvert, Jürgen: Mensch, Gleichgewicht und Integration. Neuzeitliche Vorstellungen vom Wesen und von der Verfasstheit Europas. In: Drechsel, Benjamin et al. (Hrsg.): *Bilder von Europa. Innen- und Außenansichten von der Antike bis zur Gegenwart.* Bielefeld, 2010. 81–97.

- Emery 1990 = Emery, Pierre-Yves (Éd.): Clairvaux, B. de, Éloge de la nouvelle chevalerie, Vie de Saint Malachie. Épitaphe, hymne, lettres. Paris, 1990.
- Englisch 2002 = Englisch, Brigitte: Ordo orbis terrae. Die Weltsicht in den *Mapae mundi* des frühen und hohen Mittelalters. Berlin, 2002.
- Epperlein – Widera 1964 = Epperlein, Siegfried – Widera, Bruno: Die Beziehungen der Kiever Ruś und Polens zu Papst und Kaiser während des Investiturstreits. *Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas* 8. (1964), 271–287.
- Faber 2000 = Faber, Richard: Das ewige Rom, oder: die Stadt und der Erdkreis. Zur Archäologie „abendländischer“ Globalisierung. Würzburg, 2000.
- Faber 2002 = Faber, Richard: Abendland. Ein politischer Kampfbegriff, Berlin et al., 2002².
- Fleckenstein 1980 = Fleckenstein, Josef: Die Rechtfertigung der geistlichen Ritterorden nach der Schrift „De laude novae militiae“ Bernhards von Clairvaux. In: Fleckenstein, Josef – Hellmann, Manfred (Hrsg.): Die geistlichen Ritterorden Europas. Sigmaringen, 1980. 9–22.
- Fried 2006 = Fried, Johannes: Imperium Romanum. Das römische Reich und der mittelalterliche Reichsgedanke. In: Stein-Hölkeskamp, Elke – Hölkeskamp, Karl-Joachim (Hrsg.): Erinnerungsorte der Antike, Bd. 1: Die römische Welt. München, 2006. 156–184.
- Fuhrmann 1977 = Fuhrmann, Horst: „Quod catholicus non habeatur, qui non concordat Romanae ecclesiae“. Randnotizen zum *Dictatus Papae*. In: Jäschke, Kurt-Ulrich – Wenskus, Reinhard (Hrsg.): Festschrift für Helmut Beumann zum 65. Geburtstag. Sigmaringen, 1977. 263–287.
- Fuhrmann 1995 = Fuhrmann, Horst: Papst Gregor VII. und das Kirchenrecht. Zum Problem des *Dictatus papae*. In: García y García, Antonio – Weimar, Peter (Hrsg.): *Miscellanea Domenico Maffei dicata*. *Historia Jus Studium*, Bd. 1. Goldbach, 1995. 1–27.
- García Sanjuán 1997 = García Sanjuán, Alejandro: Del Dar al-Islam al Dar al-Harb. La cuestión medéjar y la legalidad islámica. *Archivo Hispalense* 80. (1997), 177–187.
- Geier 2006 = Geier, Wolfgang: Südosteuropa-Wahrnehmungen. Reiseberichte, Studien und biographische Skizzen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. Wiesbaden, 2006.
- Gerics 2000 = Gerics, József: Polen und Ungarn als Stützpunkte Ottos III. im Osten. In: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin (Hrsg.): Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie, Bd. 2. Stuttgart, 2000. 784–785.
- Giesen 2001 = Giesen, Bernhard: Voraussetzung und Konstruktion. Überlagerungen zum Begriff der kollektiven Identität. In: Bohn, Cornelia – Willems,

- Herbert (Hrsg.): Sinngeneratoren. Fremd- und Selbstthematisierung in soziologisch-historischer Perspektive. Alois Hahn zum 60. Geburtstag. Konstanz, 2001. 91–110.
- Girardet 2002 = Girardet, Klaus Martin: „Renovatio imperii” aus dem Geiste des Christentums. Zu Herkunft und Umfeld des Begriffs. Zeitschrift für antikes Christentum 4. (2002), 102–115.
- Gładkiewicz 1973 = Gładkiewicz, Ryszard: Tysiąclecie bitwy pod Cedynią. Sesja naukowa w Dębnie Lubuskim. Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka 28. (1973:1), 136–138.
- Goez 2008 = Goez, Werner: Kirchenreform und Investiturstreit 910–1122. Stuttgart, 2008².
- Görich 1997 = Görich, Knut: Eine Wende im Osten. Heinrich II. und Boleslaw Chrobry. In: Schneidmüller, Bernd – Weinfurter, Stefan (Hrsg.): Otto III. – Heinrich II. Eine Wende? Sigmaringen, 1997. 95–167.
- Grabski 1968 = Grabski, Andrzej Feliks: Polska w opiniach Europy zachodniej XIV–XV w. Warszawa, 1968.
- Grizelj 2016 = Grizelj, Mario: Beyond the Wall. Alteritätsdiskurse in GOT. In: May, Markus et al. (Hrsg.): Die Welt von „Game of Thrones”. Kulturwissenschaftliche Perspektiven auf George R.R. Martins „A Song of Ice and Fire”. Bielefeld, 2016. 81–100.
- Grudziński 1959 = Grudziński, Tadeusz: Polityka papieża Grzegorza VII wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej. Toruń, 1959.
- Györffy 2000 = Györffy, György: Stephan I. und sein Werk. In: Wieczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin (Hrsg.): Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie, Bd. 2. Stuttgart, 2000. 574–575.
- Haas 2008 = Haas, Thomas: Kreuzzugschroniken und die Überwindung der eigenen Fremdheit im Heer. In: Borgolte, Michael et al. (Hrsg.): Mittelalter im Labor. Die Mediävistik testet Wege zu einer transkulturellen Europawissenschaft. Berlin, 2008. 86–94.
- Hahn 1997 = Hahn, Alois: Partizipative Identitäten. In: Münkler, Herfried (Hrsg.): Furcht und Faszination. Facetten der Fremdheit. Berlin, 1997. 115–158.
- Hahn 1999 = Hahn, Alois (1999), Eigenes und Fremdes. Warum wir anderen unsere Identität verdanken. In: Huber, Jörg – Heller, Martin (Hrsg.): Konstruktionen Sichtbarkeiten. Wien et al., 1999. 61–87.
- Hartmann 2007 = Hartmann, Wilfried: Der Investiturstreit. München, 2007³.
- Harvey 2006 = Harvey, Paul Dean Adshead (Ed.): The Hereford World Map. Medieval World Maps and Their Context. London, 2006.
- Hasberg – Scheidgen 2012 = Hasberg, Wolfgang – Scheidgen, Hermann-Josef (Hrsg.): Canossa. Aspekte einer Wende. Regensburg, 2012.

- Hausammann 2005 = Hausammann, Susanne: Der andere Weg der orthodoxen Kirchen im Osten. Unionsversuche mit Rom, Lehre vom Heiligen Geist, Mönchtum und Schau Gottes. Neukirchen-Vluyn, 2005.
- Hauziński 1986 = Hauziński, Jerzy: Polska a Królestwo Niemieckie w II połowie XII wieku. In: Strzelczyk, Jerzy (Pod red.), Niemcy – Polska w średniowieczu. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 14–16 XI 1983 roku. Poznań, 1986. 137–155.
- Havas 2004 = Havas, László: II. Szilveszter pápa és a Szent István-i Magyarország. Vigilia 69. (2004:1), 2–12.
- Hödl 1994 = Hödl, Günther: Ungarn in der Außenpolitik Kaiser Friedrich Barbarossas. In: Engel, Evamaria – Töpfer, Bernhard (Hrsg.), Kaiser Friedrich Barbarossa. Landesausbau – Aspekte seiner Politik – Wirkung. Weimar, 1994. 129–140.
- Hölzing 2011 = Hölzing, Philipp: Republikanismus und Kosmopolitismus. Eine ideengeschichtliche Studie. Frankfurt a. M., 2011.
- Jacobi 1982 = Jacobi, Klaus: „Gut” und „schlecht” – die Analyse ihrer Entgegensetzung bei Aristoteles, bei einigen Aristoteles-Kommentaren und bei Thomas von Aquin. In: Zimmermann, Albert – Vuillemin-Diem, Gudrun (Hrsg.): Studien zur mittelalterlichen Geistesgeschichte und ihren Quellen. Berlin – New York (NY), 1982. 25–52.
- Kalning 2006 = Kalning, Pamela: Kriegelehren in deutschsprachigen Texten um 1400. Seffner, Rothe, Wittenwiler. Münster, 2006.
- Keller 1856 = Keller, Adelbert v. (Hrsg.): Hugo von Langenstein, Martina. Stuttgart, 1856.
- Kempf 1962 = Kempf, Friedrich: Die „res publica christiana“ des Mittelalters und ihre Problematik. In: Forster, Karl (Hrsg.): Mittelalterliches in der Kirche von heute? Würzburg, 1962. 13–32.
- Kintzinger 2011 = Kintzinger, Martin: Inszenierungen der Kaiserherrschaft bei Karl V. Überlegungen zum Verhältnis von imperialer Tradition und universalen Herausforderungen. Francia 38. (2011), 207–227.
- Kolias 1984 = Kolias, Taxiarchēs G.: The Taktika of Leo VI the Wise and the Arabs. Graeco-Arabica 3. (1984), 129–136.
- Labuda 1991 = Labuda, Gerard: Uwzięzenie polskich insygniów koronacyjnych do Niemiec w 1031 r. In: Gawinowa, Danuta et al. (Pod red.): Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej. Warszawa, 1991. 217–229.
- Labuda 1996 = Labuda, Gerard: Jedna (1028) czy dwie (1028, 1030) wyprawy Mieszka II na słowiańsko-saskie kresy Niemiec? Epizod z dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej. In: Kurnatowska, Zofia (Pod red.): Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej, Bd. 1: Plemiona i wczesne państwa. Wrocław, 1996. 143–146.

- Laudage 2012 = Laudage, Johannes Die papstgeschichtliche Wende. In: Weinfurter, Stefan (Hrsg.): Päpstliche Herrschaft im Mittelalter. Funktionsweisen – Strategien – Darstellungsformen. Ostfildern, 2012. 51–68.
- Laufs 2006 = Laufs, Adolf: Rechtsentwicklungen in Deutschland. Berlin, 2006⁶.
- Lauterbach – Paul – Sander 2004 = Lauterbach, Frank – Paul, Fritz – Sander, Ulrike-Christine (Hrsg.) Abgrenzung – Eingrenzung. Komparatistische Studien zur Dialektik kultureller Identitätsbildung. Göttingen, 2004.
- Leder 2011 = Leder, Stefan: Sunni Resurgence, Jihad Discourse and the Impact of the Frankish Presence in the Near East. In: Leder, Stefan (Ed.), Crossroads between Latin Europe and the Near East. Corollaries of the Frankish Presence in the Eastern Mediterranean (12th–14th centuries), Würzburg, 2011. 81–102.
- Lo Iacono 2009 = Lo Iacono, Pietro: Primato petrino e indipendenza del potere politico. Dictatus papae, Unam sanctam, Syllabus errorum. Roma, 2009.
- Łodyński 1918 = Łodyński, Marian Witold: Uzależnienie Polski od papieżstwa a kanonizacja św. Stanisława. Kraków, 1918.
- Mertens 1991 = Mertens, Dieter: Europäischer Friede und Türkenkrieg im Spätmittelalter. In: Duchhardt, Heinz (Hrsg.): Zwischenstaatliche Friedenswahrung in Mittelalter und Früher Neuzeit. Köln – Wien, 1991. 45–90.
- Miethke 1993 = Miethke, Jürgen: Der Weltanspruch des Papstes im späteren Mittelalter. Die politische Theorie der Traktate De Potestate Papae. In: Fetscher, Iring – Münkler, Herfried (Hrsg.): Mittelalter. Von den Anfängen des Islams bis zur Reformation. München – Zürich, 1993. 351–445.
- Mohr 2010 = Mohr, Robert: Präsenz und Macht. Eine Untersuchung zur Martina Hugos von Langenstein. Frankfurt a. M. et al., 2010.
- Möhring 1997 = Möhring, Hannes: Karl der Große und die Endkaiser-Weissagung. Der Sieger über den Islam kommt aus dem Westen. In: Kedar, Benjamin Z. – Riley-Smith, Jonathan – Hiestand, Rudolf (Eds.), Montjoie. Studies in Crusade history in honour of Hans Eberhard Mayer. Aldershot (UK), 1997. 1–19.
- Möhring 2011 = Möhring, Hannes Die renovatio imperii Kaiser Ottos III. und die Antichrist-Erwartung der Zeitgenossen an der Jahrtausendwende von 1000/1001. Archiv für Kulturgeschichte 93. (2011), 333–350.
- Morgan 2004 = Morgan, Nigel (Ed.): Prophecy, Apocalypse and the Day of Doom. Proceedings of the 2000 Harlaxton Symposium. Donington, 2004.
- Moroz1999 = Moroz, Irina: The Idea of the Holy War in the Orthodox World (On Russian Chronicles from the Twelfth-Sixteenth Century). In: Falkowski, Wojciech (Ed.): Peace and War, Warszawa, 1999. 45–67.
- Mularczyk 1998 = Mularczyk, Jerzy: Tradycja koronacji królewskich Bolesława I Chrobrego i Mieszka II. Wrocław, 1998.

- Müller 1980 = Müller, Klaus E.: Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung. Bd. 2: Von den Anfängen bis auf die byzantinischen Historiographen. Wiesbaden, 1980.
- Münkler 2007 = Münkler, Marina: „Monstra” und „mappae mundi”: Die monströsen Völker des Erdrands auf mittelalterlichen Weltkarten. In: Glauser, Jörg – Kiening, Christian (Hrsg.): Text, Bild, Karte. Kartographien der Vormoderne. Freiburg i. Brg., 2007. 149–173.
- Naumann 2009 = Naumann, Thomas: Feindbild Islam – Historische und theologische Gründe einer europäischen Angst. In: Schneiders, Thorsten Gerald (Hrsg.): Islamfeindlichkeit. Wenn die Grenzen der Kritik verschwimmen. Wiesbaden, 2009. 19–36.
- Nourrisson – Perrin 2005 = Nourrisson, Didier – Perrin, Yves (Éd.): Le barbare, l'étranger. Images de l'autre. Actes du colloque organisé par le CERHI, Saint-Etienne, 14 et 15 mai 2004. Saint-Etienne, 2005.
- Núñez Rodríguez 2006 = Núñez Rodríguez, Manuel: Carlos V y la flamante metáfora de un Imperio Universal. *Liño* 12. (2006), 45–53.
- O'Hear 2011 = O'Hear, Natasha: Contrasting images of the Book of Revelation in late medieval and early modern art. A case study in visual exegesis. Oxford (UK) – New York (NY), 2011.
- Olejník 1970 = Olejník, Karol: Obrona polskiej granicy zachodniej. Okres rozbięcia dzielnicowego i monarchii stanowej (1138–1385). Poznań, 1970.
- Patyra 2004 = Patyra, Jowita: Problem narratora w średniowiecznej ikonografii objawień św. Jana na przykładzie Apokalipsy z Angers. *Roczniki Humanistyczne* 52. (2004), 129–148.
- Peev 2008 = Peev, Yorda: Observations sur l'évolution et sur quelques interprétations contemporaines du Jihād. In: D'Hulster, Kristof – van Steenbergen, Jo (Eds.): Continuity and Change in the Realms of Islam. Studies in Honour of Professor Urbain Vemeulen. Leuven et al, 2008. 479–494.
- Petersohn 2000 = Petersohn, Jürgen: Die Herrschaftszeichen des Römischen Reiches im 10. und 11. Jahrhundert. In: Wieczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin (Hrsg.): Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie, Bd. 2. Stuttgart, 2000. 912–915.
- Pohl 2004 = Pohl, Walter: Die Namen der Barbaren. Fremdbezeichnung und Identität in Spätantike und Frühmittelalter. In: Friesinger, Herwig – Stuppner, Alois (Hrsg.): Zentrum und Peripherie. Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte. Materialien des XIII. Internationalen Symposiums „Grundprobleme der Frühgeschichtlichen Entwicklung im Nördlichen Mitteldonauegebiet, Zwettl, 4.–8. Dezember 2000. Wien, 2004. 95–104.
- Porsché 2008 = Porsché, Yannik: Kulturelle Identitäten in Zwischenräumen. Migration als Chance für Fremdverstehen und kritische Identitätsausbildung?

- COMCAD (Working Papers – Center on Migration, Citizenship and Development) 52. (2008), 1–22.
- Reichert 2011 = Reichert, Folker: Nabel der Welt, Zentrum Europas und doch nur Peripherie? Jerusalem in Weltbild und Wahrnehmung des späten Mittelalters. *Zeitschrift für Historische Forschung* 38. (2011), 559–584.
- Reinhard 2012 = Reinhard, Wolfgang: Christliche Wahrnehmung fremder Religionen und Fremdwahrnehmung des Christentums in der frühen Neuzeit. In: Grenzmann, Ludger et al. (Hrsg.): *Wechselseitige Wahrnehmung der Religionen im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit*, Bd. 1: Konzeptionelle Grundfragen und Fallstudien (Heiden, Barbaren, Juden). Berlin – New York (NY), 2012. 51–72.
- Riedel 2010 = Riedel, Meredith L. D.: *Fighting the Good Fight. The Taktika of Leo VI and Its Influence on Byzantine Cultural Identity*. PhD. Diss., Oxford (UK), 2010.
- Rubel 2001 = Rubel, Alexander: Caesar und Karl der Grosse in der Kaiserchronik. Typologische Struktur und die ‚translatio imperii ad Francos‘. *Antike und Abendland* 47. (2001), 146–163.
- Saak 2002 = Saak, Eric Leland: *High way to heaven. The Augustinian platform between reform and Reformation, 1292–1524*. Leiden – Boston (MA), 2002.
- Savigni 2003 = Savigni, Raffaele: *Impero e Papato nella „Res publica christiana“ (secoli V–IX)*. In: De Gerloni, Beatrice (a cura di): *La storia fra ricerca e didattica*. Milano, 2003. 207–261.
- Schieffer 2002 = Schieffer, Rudolf: *Motu proprio. Über die papstgeschichtliche Wende im 11. Jahrhundert*. *Historisches Jahrbuch* 122. (2002), 27–41.
- Schieffer 2010 = Schieffer, Rudolf: *Papst Gregor VII. Kirchenreform und Investiturstreit*. München, 2010.
- Schmidt 1986 = Schmidt, Roderich: *Das Verhältnis von Kaiser und Papst im Sachsenspiegel und seine biblische Darstellung*. In: Schmidt-Wiegand, Ruth – Hüpper, Dagmar (Hrsg.): *Text-Bild-Interpretation. Untersuchungen zu den Bilderhandschriften des Sachsenspiegels*. München, 1986. 95–115.
- Schmidt 2013 = Schmidt, Katharina: *Trauma und Erinnerung. Die Historisierung der Mongoleninvasion im mittelalterlichen Polen und Ungarn*. Heidelberg, 2013.
- Schmieder 2005 = Schmieder, Felicitas: *Peripherie und Zentrum Europas. Der nordalpine Raum in der Politik Leos IX. (1049–1054)*. In: Flug, Brigitte – Matheus, Michael – Rehberg, Andreas (Hrsg.): *Kurie und Region. Festschrift für Brigide Schwarz zum 65. Geburtstag*. Stuttgart, 2005. 359–369.
- Scholz 2010 = Scholz, Sebastian: *Rom. Hort des wahren Glaubens*. In: Johrendt, Jochen – Schmitz-Esser, Romedio (Hrsg.): *Rom – Nabel der Welt. Macht, Glaube, Kultur von der Antike bis heute*. Darmstadt, 2010. 33–47.

- Schramm 1935 = Schramm, Percy Ernst: Die Krönung in Deutschland bis zum Beginn des Salischen Hauses. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung 24. (1935), 184–332.
- Schrör 2009 = Schrör, Matthias: Metropolitangewalt und papstgeschichtliche Wende. Husum, 2009.
- Schwinges 1977 = Schwinges, Rainer Chr.: Kreuzzugsideologie und Toleranz. Studien zu Wilhelm von Tyrus. Stuttgart, 1977.
- Soldat 2014 = Soldat, Cornelia: Erschreckende Geschichten in der Darstellung von Moskovitern und Osmanen in den Deutschen Flugschriften des 16. und 17. Jahrhunderts. Lewiston et al., 2014.
- Špička 2009 = Špička, Jiří: Petrarca e il suo sogno dell'Oriente. In: Secchi Tarugi, Luisa (a cura di.): Oriente e Occidente nel Rinascimento. Atti del XIX Convegno internazionale, Chianciano Terme-Pienza, 16–19 luglio 2007. Firenze, 2009. 245–254.
- Srodecki 2015 = Srodecki, Paul: Antemurale Christianitatis. Zur Genese der Bollwerksrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit. Husum, 2015.
- Steindorff 2005 = Steindorff, Ludwig: Der fremde Krieg. Die Heerzüge der Mongolen 1237–1242 im Spiegel der altrussischen und lateinischen Chronistik. In: Clewing, Konrad – Schmitt, Oliver Jens (Hrsg.): Südosteuropa. Von moderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch. München, 2005.
- Strzelczyk 2001 = Strzelczyk, Jerzy: Wojna z niewiernymi w opinii chrześcijańskiego Zachodu. Napis. Pismo poświęcone literaturze okolicznościowej i użytkowej 7. (2001), 9–20.
- Szurawitzki 2005 = Surawitzki, Michael: Contra den „rex iustus/rex iniquus”? Der Einfluss von Machiavellis *Il Principe* auf Marlowes „Tamburlaine“, Shakespeares „Heinrich V.“ und Gryphius’ „Leo Armenius“. Würzburg, 2005.
- Tartsch 2009 = Tartsch, Thomas: Jihad as-sagir. Legitimation und Kampfdoktrinen. Ein Beitrag zum Zusammenhang zwischen Religion und religiös-rechtlich legitimer Gewalt. Datteln, 2009.
- Thümmel 1999 = Thümmel, Hans Georg: Die Memorien für Petrus und Paulus in Rom. Die archäologischen Denkmäler und die literarische Tradition. Berlin – New York (NY), 1999.
- Tornau 2006 = Tornau, Christian: Zwischen Rhetorik und Philosophie. Augustins Argumentationstechnik in *De civitate Dei* und ihr bildungsgeschichtlicher Hintergrund. Berlin, 2006.
- van Donzel – Schmidt 2010 = van Donzel, Emeri. J. – Schmidt, Andrea Barbara: Gog and Magog in early eastern Christian and Islamic sources. Sallam’s quest for Alexander’s wall. Leiden – Boston (MA), 2010.

- Vessey – Pollmann – Fitzgerald 1999 = Vessey, Mark – Pollmann, Karla – Fitzgerald, Allan: *History, Apocalypse, and the Secular Imagination. New Essays on Augustine's City of God: Proceedings of a Colloquium Held at Green College, The University of British Columbia, 18–20 September 1997*. Bowling Green (OH), 1999.
- Veszprémy 2000 = Veszprémy, László: König Stephan der Heilige. In: Wiczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin (Hrsg.): *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*, Bd. 2. Stuttgart, 2000. 875–879.
- Vidovic 2005 = Vidovic, Franjo: Von der Insel der Seligen in den Gottesstaat. In: Larcher, Gerhard – Woschitz, Karl Matthäus (Hrsg.): *Religion, Utopie, Kunst. Die Stadt als Fokus*. Wien, 2005. 20–35.
- Waldenfels 2006 = Waldenfels, Bernhard: *Grundmotive einer Phänomenologie des Fremden*. Frankfurt a. M., 2006.
- Waterson 2010 = Waterson, James: *Sacred Swords. Jihad in the Holy Land 1097–1291*. London, 2010.
- Weber 2002 = Weber, Edgard: La codification juridique du jihād. In: Scheffler, Thomas (Ed.), *Religion between Violence and Reconciliation*. Würzburg, 2002. 135–166.
- Weigert 1997 = Weigert, Gideon: A Note on Hudna. Peace Making in Islam. In: Lev, Yaacov (Ed.): *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th–15th Centuries*. Leiden et al., 1997. 399–406.
- Wolf 2010 = Wolf, Beat: Jerusalem und Rom: Mitte, Nabel – Zentrum, Haupt. Die Metaphern „Umbilicus mundi” und „Caput mundi” in den Weltbildern der Antike und des Abendlands bis in die Zeit der Ebstorfer Weltkarte. Bern et al., 2010. 199–206.
- Wolfram 2003 = Wolfram, Herwig: Ungarn und das Reich während der Herrschaft Kaiser Konrads II. 1024/27–1039. *Ungarn-Jahrbuch* 26. (2002/2003), 5–31.
- Zernack 1993 = Zernack, Klaus: Polska a Niemcy i Cesarstwo w X wieku. In: Piskorski, Jan M. (Pod. red.): *Polska Mieszka I. W tysiąclecie śmierci twórcy państwa i kościoła polskiego, 25.V.1992–25.V.1992*. Poznań, 1993. 29–36.

FONT MÁRTA

Kelet-európai menekültek a 11–13. századi Magyarországon

*Refugees from Eastern Europe in Medieval Hungary
in the Eleventh-Thirteenth Centuries*

Contrary to the general belief about the Middle Ages, mobility within one's country was part of everyday life. Fleeing from an attack from outside the border or a dynastic conflict was not a rare phenomenon either. Dynastic conflicts spurred the losing party to attempt to regain its former position. Fleeing was also accompanied by a request for help, which they could hope for from relatives or neighboring dynasties. Narrative sources of the time, which were created in connection with the ruler's court, usually give news about such cases. We know much less about the refugees outside the dynasty. We obtain information about the elite of society, those who played a role in the affairs of the dynasty, in the secondary threads of the dynastic story. In the lower strata of society the protection of their lives and property led to fleeing. Compared to the events of the war, we hardly have any documentation on this. The survival of a small number of cases reported is accidental.

Keywords: refugees, Eastern Europe, Hungarian Kingdom, middle ages

A középkorról alkotott általános vélekedéssel szemben az országon belüli mobilitás a mindennapok része volt. A menekülés sem volt ritka jelenség, amit egy határon kívülről érkező támadás vagy egy-egy dinasztikus konfliktus okozott. A dinasztikus konfliktusok arra sarkallták a vesztes felet, hogy megkísérelje korábbi pozícióját visszaszerezni. A menekülés segítségkéréssel is párosult, amit a rokonoktól vagy a szomszédos dinasztiaától remélhettek. Az ilyen esetekről rendszerint hírt adnak a korabeli elbeszélő források, amelyek az uralkodó udvarához kötöttek keletkeztek. A dinasztia körén kívül eső menekültekről jóval kevesebbet tudunk. A társadalom elitjéhez tartozók a dinasztia ügyeiben szerephez jutottak, róluk a dinasztikus történet mellékszálain kapunk információt. A társadalom alsó rétegeiben

az életük, javaik védelme vezetett meneküléshez. A hadi eseményekhez képest erről alig van adatunk. A kisszámú esetről szóló tudósítás fennmaradása véletlenszerű.

Az alábbiakban a Rusz területéről az Árpád-házi királyok udvarába érkezett menekültekről szóló eseteket foglaljuk össze.¹

Magyarországra menekült Rurikida fejedelmek

1. *Szvjatoszlav Vlagyimirovics († 1015)*

Vlagyimir nagyfejedelem (978/980–1015) sok gyermekkel rendelkezett, fiai közül többet bekapcsolt az ország irányításába.² Fiai házasságáról keveset tudunk, kivételt képez a legidősebb, Jaroszlav, aki Novgorodba kerülve skandináv kapcsolatain keresztül kötött házasságot Irina (Ingigerda) hercegnővel, akinek halálakor monostort építtetett Kijevben.³ A Vlagyimir halálát követő harcokban (1015–1019) menekülni kényszerülő fiai segítséget remélve kerestek menedéket a szomszédos uralkodóknál. A menekülés útvonala alapján gondolhatunk arra, hogy a segítség reményét esetleg házasság motiválhatta (saját felesége, vagy külfonba férjhez adott leánytestvére). Talán emiatt menekült a Magyar Királyság felé Szvjatoszlav Vlagyimirovics, de céljához nem jutott el, mert a Kárpátokban a vele rivalizáló testvére, Szvjatopolk emberei utolérték és megölték őt.⁴ Nem deríthető ki, hogy valóban házassága miatt választotta-e ezt a menekülési útvonalat. Maga a frigy bizonytalan, hiszen a leányokról többnyire nem tesznek említést a krónikák, hacsak házasságuk nem járt később említésre méltó következménnyel. Az Árpádok Vazul ágának létezett kijevi kapcsolata, hiszen Szár László *de Ruthenia* hozta feleségét,⁵ de a két adat közötti összefüggés nem bizonyítható.

2. *Jaroszlav Szvjatopolcsics (Volhínia fejedelme 1100–1117)*

Nem tudjuk, mikor járt Jaroszlav Szvjatopolcsics először Magyarországon, de az biztos, hogy nem menekültként. Jaroszlav magyarországi tartózkodásáról ad hírt

¹ A Rurikidák és az Árpádok kapcsolatairól bővebben l. Font 2022.

² Font 1998. 41–46.

³ Scsapov 1989. 132.

⁴ PVL 1950. I. 94.

⁵ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* In: SRH I. 344. (cap. 87.); Szár László feleségéről a Nyíkon évkönyvben szereplő nevet (Premislava) Makk Ferenc elfogadta (Makk 1996. 55–56.), de állítását a német nyelvű kötetben (Makk 1999.) nem ismételte meg. Ezt a kései adatot nem tarthatjuk hitelesnek, Szár László házasságáról csak annyit gondolhatunk, hogy Szent István idejében történt.

László királynak (1077–1095) a somogyvári apátság számára kiállított oklevele 1091-ben. A jelenlévő tanúk névsorában ott találjuk László családtagjait: testvérét, Lampertet és unokatestvérét, Dávidot. A családi együttes létszámát növelte a király veje (*Gerasclauus filius regis Ruthenorum gener ipsius*),⁶ akit Jaroszlavval azonosíthatunk.⁷ Ezen kapcsolat következménye, hogy Szvjatopolk kijevi nagyfejedeleme (1093–1113) 1099-ben éppen Jaroszlavot küldte követségbe Kálmán királyhoz. A magyar király Szvjatopolk kérésére hadat vezetett a halicsi fejedelmek, a Rosztizslavicsok ellen. Kálmán hadjáratáról a Kijevi Rusz első krónikája (*Poveszty vremennih let* = PVL) két alkalommal is ír: először 1097-nél, összekapcsolva azokkal az eseményekkel, amelyek a halicsi konfliktust kiváltották. Másodszor pedig 1099-nél, az esemény szempontjából valós időponthoz rögzítve.⁸

Testvére halála után, 1100 körül kapta meg Jaroszlav a volhíniai Vlagyimirt. Szvjatopolk nagyfejedeleme házasságpolitikájának eredménye volt, hogy leányát (Zbiszlavát) a krakkói III. (Ferdeszájú) Bolesław (1102–1138) vette feleségül.⁹ Nem véletlen, hogy Jaroszlav mind a magyar, mind a lengyel kapcsolatokra számított a későbbiekben.

1113-ban Vlagyimir Monomah került trónra (1113–1125), aki ekkor a Rusz jelentős területeit uralta részben saját ellenőrzése által, részben fiaian keresztül, részben pedig a Monomah nemzetségen kívüli, de vele szövetséges viszonyt ápoló fejedelmek segítségével. Ilyen volt kezdetben a második házassága révén hozzájuk kötődő Jaroszlav Szvjatopolcsics is.¹⁰ Vlagyimir Monomah, aki már idősnek számított – 64 éves volt 1117-ben –, újraosztotta fiai közt a Rusz területét. Elhívta Novgorodból legidősebb fiát, Msztyiszlavot és Perejaszlavl Russzkij élére állította, a másodikat, Jaropolkot pedig a Duna vidékére küldte.¹¹ 1118-ban a Volhíniából elűzte Jaroszlavot, és helyébe fia, Roman került. Ő még ugyanabban az évben meghalt, helyét testvére, Andrej foglalta el.¹²

A *Kijevi évkönyv/krónika* (= KÉ) szerint 1118-ban II. Istvánhoz (1116–1131) menekült Jaroszlav Szvjatopolcsics. A magyar király ezt követő hadjáratáról hírt ad a magyar krónikakompozíció, de a fejedelem neve hibásan szerepel (*nomine Bezen*).¹³ Az 1118-as menekülést és az 1123. évi segítségnyújtást a magyar krónika

⁶ DHA I. 268.

⁷ Font 2022. 103.

⁸ PVL 1950. I. 179., 181.; Font 2022. 34–35.

⁹ Długosz Lib. IV. 285–286.

¹⁰ A házasság fontosságát jelzi, hogy idejét szokatlan pontossággal jegyezték fel. Jaroszlav 1112. május 12-én kérte feleségül a novgorodi fejedelem, Msztyiszlav Vlagyimirovics leányát, Vlagyimir Monomah unokáját, akit ugyanez év június 29-én „hoztak el” neki. (PVL 1950. I. 195.)

¹¹ PVL 1950. I. 202.; Ribakov 1982. 462–464.

¹² PSZRL II. 285.; Majorov 2001. 159–165.; Dąbrowski 2008. 82–88.; Kersken 2012. 250.

¹³ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* In: SRH I. 437. (cap. 155).

nem különbözteti meg. Ezért alakíthatta véleményét Pauler Gyula úgy, hogy II. István „azonnal kész volt a hadjáratra”.¹⁴ Kristó Gyula arra fordított figyelmet,¹⁵ hogy a hadjárat során a magyar uralkodó és a kíséretében lévő előkelők között ellentét robbant ki.¹⁶ Ezért háttérbe szorult, illetve fel sem merült, mi indokolja a segítségkérés és megvalósulása egymástól távoli időpontba kerülését. Az el-
lentmondást a KÉ teljes szövege oldja fel: 1118 és 1123 között Jaroszlav lengyel segítséggel többször is próbálkozott visszakerülni egykori birtokába, de támadásait Vlagyimir Monomah rendre visszaverte.¹⁷ Tehát Jaroszlav fejedelem kétízben jelent meg menekültként a magyar királyi udvarban, de először segítség nélkül távozott. 1123-ban Jaroszlav jelentős sereget verbuvált, cseh, lengyel és magyar csapatok jelentek meg a volhíniai Vlagyimir falainál.¹⁸ A védők elfogták és megölték Jaroszlavot, így ostromra már nem került sor.

3. II. Géza király (1141–1162) ismeretlen nevű anyósa

II. Géza király házasságáról az 1149. évnél tudósít a KÉ, midőn megemlíti, hogy a magyar király a kijevi nagyfejedelem, Izjaszlav Msztizslavics (1146–1154) sógora volt.¹⁹ Bizonyos, hogy a trónkövetelő Borisz herceg felbukkanása hozzájárult ahhoz, hogy II. Géza Kijeből választott feleséget, Eufrozinát, aki Borisznak és a kijevi nagyfejedelemnek, Izjaszlavnak is unokatestvére volt. II. Géza házasságkötésének idejére támpontot ad a második kereszteshadjárat, amelynek egyik csapata VII. Lajos (1137–1180) vezetésével átvonult 1147 júliusában Magyarországon, sőt, a francia király lett II. Géza újszülött gyermekének, a későbbi III. István királynak (1162–1172) a keresztapja.²⁰ Ebből következően Géza és Eufrozina házassága 1146 második felére tehető.

1155-ben II. Géza ismeretlen nevű anyósa érkezett Magyarországra Volhíniából,²¹ és a királytól sok pénzt kapva távozott.

¹⁴ Pauler 1899. I. 231.

¹⁵ Kristó 1986. 74–75. Az orosz történetírás pedig erre nem fordít figyelmet. L. Pasuto 1968. 151, 167.; Pasuto 2019. 187–188.

¹⁶ „*Sed Cosma de genere Paznan erexit se dicens regi: Domine, quid est, quod facis? Si cum multitudo morte militum tuorum castrum capis, quem ducem constitues? Si inter principes tuos eligis, nullus remanet.*” – *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* In: SRH I. 438. (cap. 155).

¹⁷ PSZRL II. 285–286.

¹⁸ PSZRL II. 285–288.

¹⁹ PSZRL II. 384. E rokoni kapcsolatnak hat hadjárat lett a következménye az 1148–1152 közötti években. L. PSZRL II. 360–461.; Font 2005. 138.; Font 2022. 54–55., 121–134.

²⁰ SRH I. 458. (cap. 166.)

²¹ PSZRL II. 482–483.

4. Vlagyimir Msztyiszlavics (*Volhínia fejedelme 1154–1156*)

Vlagyimir Msztyiszlavics²² először nem menekültként érkezett Magyarországra, hanem bátyja, a kijevi nagyfejedelem követeként. Ekkor, 1150 végén, a magyar király sógora, Izjaszlav kénytelen volt Kijevből a volhíniai Vlagyimirba visszavonulni, de máris Kijev visszaszerzésének tervét fontolgatta.²³ Ehhez ismét magyar segítségre volt szüksége, amit II. Géza meg is ígért, de az ország déli határait megtámadó Bizánc miatt a sógorának küldendő sereg személyes vezetésére nem vállalkozott.

Vlagyimir 1150 októberének végén érkezett Magyarországra, rövid tartózkodás után távozott, majd ismét megjelent. A bizánci támadással elfoglalt magyar király Vlagyimir vezetésével küldött sereget Izjaszlavnak 1151 kora tavaszán (február–március tájékán). A magyarok Izjaszlav hadinépéhez csatlakozva részt vettek Kijev meglepetésszerű visszafoglalásában.²⁴

Vlagyimir Msztyiszlavics²⁵ Eufrozina királyné testvére volt, így nem csoda, hogy a királyné is szerepet játszott a magyar nádor és bán, Beloš²⁶ leányának Vlagyimirral kötendő házasságában, ami a Bizánc-ellenes magyar-volhíniai szövetség további megerősítésének tekinthető. Pasuto feltételezi, hogy Vlagyimir Msztyiszlavics ekkor harcolt a magyar király oldalán Bizánc ellen.²⁷ Erre építi azt a tételét, hogy Izjaszlav és II. Géza között kölcsönös segítségnyújtás létezett,²⁸ de megerősítő adat hiányában véleménye nem több egy ötletnél.

Menekültként Vlagyimir Msztyiszlavics 1156-ban jött Magyarországra, miután unokaöccse elűzte a volhíniai Vlagyimirből. 1157-ben Vlagyimir magyar

²² Vlagyimir 1156 előtt és 1157 után Volhínia területén egy kisebb központot kapott (Dorogobuzs), halála előtt néhány hónapra elfoglalta Kijevet. L. Rapov 1977. 147–148.; Font 2022. 53.

²³ PSZRL II. 396.

²⁴ PSZRL II. 415–420.

²⁵ Dariusz Dąbrowski a KÉ egyszeri említése (PSZRL II. col. 479.) alapján Vlagyimirt „Maczeszycz”-nek („macsó”) nevezi. (Dąbrowski 2008. 175–183.) A ragadványnevet valószínűleg szerb származású felesége miatt adhatta a krónikás, ami Macsóra utalhat. Azonban Macsó mint terület csak a 13. század 20-as éveiben mint „túlparti Szerémség” (*Sirmia ulterior*) kezdett formálódni, a Macsó elnevezés a 13. század közepén jelent meg, bánsággá pedig 1272 után lett. (L. Font 2016.) A krónikás szóhasználata a szöveg későbbi kompilációjáról árulkodik.

²⁶ KMTL 96. (Makk Ferenc)

²⁷ Stephenson 2000. 233. Azt állítja, hogy a bizánciak seregében harcolt Borisz mint Bosznia bánja. A szerző Borisz nevének írását a régebbi magyar szakirodalom alapján Boric'-nak írja, a báni cím használatát nem adatolja. Nem is teheti meg, hiszen a boszniai bánság csak a 13. század közepétől létezett. L. Zsoldos 2011. 52.

²⁸ PSZRL II. 407.; Pasuto 1968. 171. Az átdolgozott kiadásban (Pasuto 2019.) már nem szerepel.

segítség nélkül tért vissza a Rusz földjére.²⁹ A segítség elmaradása valószínűleg a magyar–bizánci konfliktussal magyarázható.³⁰ A menekülés tényére a KÉ 1174-nél utal vissza.³¹

5. *Vlagyimir Jaroszlavics (Halics fejedelme 1187–1188, 1189–1199)*

1188-ban III. Bélánál (1172–1196) keresett menedéket Vlagyimir Jaroszlavics halicsi fejedelem (1187–1188, 1189–1199), mikor „bojárai elpártoltak tőle” (*бояре отступили отъ него*),³² és segítséget kért pozíciója visszaszerzéséhez.

Vlagyimir a korábbi fejedelem, Jaroszlav „Oszmomiszl” (1153–1187) fia volt.³³ Halicsban a konfliktus 1187 őszén robbant ki, Jaroszlav halála után. Rendelkezése értelmében Halicsot Olegre, egy ágyasától született fiára hagyta, Vlagyimirnak a szuzdali hercegnővel, Olga Jurjevna-val kötött házasságából származó fiának egy kisebb (Peremysl) volosztot³⁴ juttatott.³⁵ A halicsiak Oleget elkergették, Vlagyimirra ruházták a fejedelmi jogokat,³⁶ de állásfoglalásuk nem volt egységes, többen a volhíniai Roman Msztyiszlavicsot akarták Halics élére állítani. Emiatt menekült Vlagyimir Magyarországra, ahol III. Béla fogságba vetette, és szinte azonnal útnak indította seregét.³⁷

III. Béla fiát, András herceget ültette a halicsi trónra. András uralmát részben a kíséretében levő magyar sereg, részben a helyi bojárok egy csoportja biztosította. Az előbbi elégtelennek, az utóbbi ingatagnak bizonyult, András végül menekülni

²⁹ PSZRL II. 486.

³⁰ Font 2022. 130–131.

³¹ „meneküléseit saját magának köszönhettem” (*бѣды бѣгая [...] за свою вину*). In: PSZRL II. 567. (Ford. Font Márta)

³² PSZRL II. 659.

³³ PSZRL II. 557–567.; magyar ford. MKÉ 293–311. és KÉ 337–340.; Kadłubek 159. (IV. 15,1–4.); Długosz Lib. VI. 141–144.; a lengyel és óorosz / ókeletiszláv krónikák szövegkapcsolatairól l. Font 1991. 79–80.

³⁴ A voloszt az a terület, ahol a dinasztia egy-egy tagjának joga volt adót szedni, amiből saját kíséretet tudott eltartani. Ez a rendszer csak a terület feletti átmeneti rendelkezést biztosította. Nem vált tulajdonná, mivel a senior fejedelem bármikor hozhatott más döntést. A voloszt megtartására tett kísérlet és a helyzet megváltoztatására irányuló szándék folytonos konfliktusokat eredményezett. L. Font 1998. 53–54.

³⁵ Jaroszlav döntését korábbi események motiválták. 1170–1171-ben, illetve, ahogy Berezskov korigálta a KÉ adatát 1173-ban (Berezskov 1963. 188.; PSZRL II. 564.), Olga Jurjevna fiával, Vlagyimirral Lengyelországba menekült, és csak azt követően tért vissza, miután a halicsiak Jaroszlav ágyasát, Nasztaszját boszorkányként megégették. Nasztaszja fia volt Oleg, így Jaroszlav 1187. évi döntése előre vetítette a későbbi konfliktusokat.

³⁶ PSZRL II. 657.; Majorov 2001. 265–296.; Holovko 2006. 204–212.

³⁷ PSZRL II. 660–661.

kényszerült. Közben Vlagyimir megszökött magyarországi börtönéből, és a kereszteshaddal Magyarországon átvonuló Barbarossa Frigyes császár (1152–1190) környezetében talált menedéket.³⁸

Mihail Juraszov egy módosított kronológiára tett javaslatot.³⁹ Az orosz szerző is abból indul ki, hogy Vlagyimir 1189-ben szökött meg magyarországi börtönéből és találkozott Barbarossa Frigyes császárral. Ezzel egyet lehet érteni, de azzal már nem, hogy mindez május előtt történt, azaz a császár Szentföldre indulása előtt. A kereszteshad május 11-én indult el Regensburgból, május 28-án ért Pozsonyba, június 29-én Nándorfehérvárnál hagyta el az országot. A császárt fogadta III. Béla és felesége június 4-én Esztergomban.⁴⁰ Nem tudjuk, hol tartották fogságban Vlagyimirt, elképzelhető, hogy valamelyik királyi központ (Esztergom vagy Visegrád) lehetett őrzésének színhelye. A szökés sikere mindenképpen arra utal, hogy nem kellett hosszú utat megtennie. A nagylétszámú kereszties seregben el lehetett rejtőzni, a császárral való kapcsolatfelvételhez és az ország elhagyásához is kaphatott segítséget. Vlagyimir szökésének ideje a legvalószínűbben 1189 júniusa volt. A június és augusztus közötti idő elegendőnek látszik a sikeres visszatéréshez. A KÉ szerint a német-római császártól rendszeres évjáradék küldése fejében támogatást kapott. A császár közvetítésével II. (Igazságos, Sprawedliwy) Kázmér krakkói fejedelem (1177–1194) csapatai segítették.⁴¹

Juraszov úgy gondolja, hogy a Vlagyimir visszatérésének időpontját Kadłubek adja meg helyesen: *sacro Assumptionis die* (augusztus 15.),⁴² emellett hitelt ad a KÉ Úrnapi datálásának és az 1190-es évszámnak is. Az utóbbit Vszevolod Jurjevics szuzdali fejedelemhez (1176–1212), Vlagyimir anyai nagybátyjához küldött követség dátumának tekinti. Az 1189 augusztusa és 1190 augusztusa közötti időt pedig harcokkal teli időszáknak véli. A korábbi halicsi események intenzitására tekintettel, nem reális az időbeli csúsztatás. Mindegyik augusztusi dátum (1-je vagy 6-a, illetve 15-e) ugyanazon év adata, csak a lengyel hadak mozgásának más-más fázisára vonatkoznak. Az 1190. év ide kapcsolása a szöveg filológiai szempontú elemzése nyomán elfogadhatatlan.⁴³

³⁸ „*a christianismo rege Ungariae Bela honorifice recepti et benigne ab ipso humaniter tractati*” – Epistola de morte Friderici I Imperatoris. In: CFHH II. 897.; „*[imperator] circa festum pentecostes procedens, venit ad portam Ungariae. Quem rex laetanter suscipiens [...] rex imperatorem deduxit in urbem Attilae, ubi per quattuor dies venatione intendens [...] venit ad fluvium, qui Sowa dicitur*”. – Hermannus Altahensis Genealogia. In: CFHH II. 1158–1159.; Kadłubek 159–161. (IV. 15,1–6; 16,1–9).

³⁹ Juraszov 2013. 76–77.

⁴⁰ A császár itineráriumára l. Opll 2009. 164.

⁴¹ PSZRL II. 666.; MKÉ 308–311.

⁴² Kadłubek 159.

⁴³ A „*Спасов день*” kétféleképpen értelmezhető, vagy „Urunk szent keresztjének felmagasztalása” (augusztus 1.), vagy az „Úr színeváltozása” (augusztus 6.), l. Berezskov 1963. 196., 204.

6. *Danyiil Romanovics (1201 körül–1264)*

Danyiil apja, Roman Msztyiszlavics 1199–1205 között egyesítette Halicsot és Volhíniát. Halálakor Danyiil és testvére, Vaszilko (1203 körül–1269) apró gyermekek voltak. Anyjuk magyar és lengyel segítséggel akarta számukra megtartani apjuk területét, de erre sem a szokásjog nem adott lehetőséget, sem a lengyel–magyar expanzió nem hozott megoldást. Danyiil 1205 és 1211 között a magyar királyi udvarban, majd 1211–1217 között Krakkóban nevelkedett. A nagykorúságot elérve Volhínia egy részén megvetette a lábát, és maga indult harcba Halicsért. Ettől kezdve II. András király (1205–1235) és fiai (Kálmán és András) ellenfelei lettek. András herceg halála (1234) után pedig a csernyigovi Mihaillal és fiával, Rosztyiszlavval kellett megküzdenie. Velük szemben viszont a korábbi magyar kapcsolataira építve próbált támogatást szerezni.⁴⁴

Az 1230-as évek elején a csernyigoviaiak a kunok segítségével legyőzték Danyiilt,⁴⁵ és kiterjesztették uralmukat Halicsra. Ekkor menekült Danyiil a magyar király udvarába, ahol katonai segítséget kért. Magyarországi tartózkodásának idejét Béla koronázási ceremóniáján való részvétele datálja: 1235. október 14.⁴⁶ Danyiil valószínűleg arra számított, hogy II. Andrással találkozik, de ő szeptember 21-én meghalt. Danyiil szerepet kapott IV. Béla (1235–1270) koronázási ceremóniáján, ahol a király lovát vezette. Az esetet nem csak a magyar szakirodalom értelmezi úgy, hogy Danyiil a segítség fejében hajlandó volt magát Béla uralmának alávetni.⁴⁷

Magyarországi forrásokban nincs nyoma, hogy IV. Béla uralkodásának első éveiben segítséget nyújtott volna a hozzá érkező ruszbeli fejedelmeknek. A *Halics–Volhíniai Évkönyv/Krónika* (= HVÉ) viszont arról ad hírt, hogy a Halicsot ostromló Danyiil seregében „sok magyar” is volt.⁴⁸ Nem tudjuk, hogy a király utasítására történt-e a magyarok elindulása. Országos sereg nem szerveződött, de Béla akadályt sem gördített Danyiil kérése elé. Fogadtatásuk a magyar királyi udvarban nem lehetett elutasító, mert Danyiil a testvérével együtt hamarosan

⁴⁴ Font 2022. 176–180.

⁴⁵ PSZRL II. 773–774.; Dimnik 1981. 75–76.; Nagirnyj 2011. 207.; Dąbrowski 2012. 183–185.

⁴⁶ „*Daniele vero duce Ruthenorum equum suum ante ipsum summa cum reverentia ducente.*” – *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* In: SRH I. 467. (cap. 176.); ezzel megegyező szöveg: *Chronicon Posoniense.* In: SRH II. 42. (cap. 67.); az időpont megjelölése nélkül: PSZRL II. 776.

⁴⁷ Kristó 1986. 110.; Stökl 1981. 514.; Voloscuk 2005.

⁴⁸ PSZRL II. 776.; MPH KHW 201–202.; Pasuto 1968. 258–259. Majorov azt állítja, hogy az 1230-as években Halicsban Mihail lényegesen nagyobb támogatottsággal rendelkezett, mint Danyiil és Vaszilko. L. Majorov 2001. 570–583.

ismét felbukkant.⁴⁹ Danyiil támogatókra találhatott azon előkelők körében, akik korábban is a halicsi hadjáratok résztvevői voltak.

Danyiil – 1235 óta – harmadik magyarországi tartózkodására 1240 végén került sor, kiváltó oka az 1240 őszen indult újabb mongol támadás volt, amely Kijev ellen irányult. Danyiil Béla udvarában értesült arról, hogy a mongol had 1240. december 6-án elfoglalta Kijevet.⁵⁰ Danyiil, előző útjaihoz hasonlóan, ekkor sem tölthetett hosszabb időt Magyarországon, ismét lengyel földre távozott, de fiát, Leót (Levet) Magyarországon hagyta. Danyiil Bártfán keresztül ment Sandomierz-be, ott találkozott menekülő családtagjaival, gyerekeivel, feleségével és testvére családjával.⁵¹ Valószínű a mongol had Magyarország felé közeledésének hírére hagyta el a magyar királyi udvart Lev Danyilovics és kísérete.⁵²

Kelet-Európa egyes részeit a mongol invázió különböző módon érintette. Danyiil kénytelen volt egyezkedni a mongolokkal, de nyugati szomszédaitól segítséget is remélt ellenük. A fokozódó mongol aktivitás és az elmaradó nyugati katonai segítség közepette Danyiil egyre inkább kiszolgáltatott helyzetbe került. Az 1250-es évek közepén kénytelen volt a halicsi fejedelemség déli részén fekvő várait feladni (a mongolok le is rombolták őket), székhelyét pedig északabbra, Holm városába áttenni (1256).⁵³ A mongolok 1258–1260 közötti támadása során mutatkozott meg Danyiil politikájának kettőssége. Testvére, Vaszilko és fia, Lev vezetésével küldött csapatot a mongol seregbe, hogy szövetségesi hűségét bizonyítsa, ő maga pedig a lengyelekhez, majd Magyarországra menekült.⁵⁴ A HVÉ Danyiil kétszeri Magyarországra érkezéséről tud (1261, 1262). Burundaj Lengyelország elleni támadása, amely áthaladt a halicsi területen 1259–1260 fordulójára datálható, amit a lengyel források megerősítenek,⁵⁵ azt is említve, hogy a mongolokkal együtt Vaszilko és Danyiil fiai is Lengyelország ellen vonultak. Danyiil távollétének egyetlen logikus magyarázata lehet: ekkor tartózkodott Magyarországon.⁵⁶

⁴⁹ PSZRL II. 776.

⁵⁰ PSZRL II. 785–786.

⁵¹ PSZRL II. 787. Hrusevszkij 1241 márciusára datálja, l. Hrusevszkij 1901. 29. Dąbrowski szerint már 1240 decemberében elhagyta Magyarországot. Dąbrowski 2012. 223.

⁵² PSZRL II. 789.; Dąbrowski 2012. 226–227.

⁵³ PSZRL II. 840–842.; Hrusevszkij 1901. 68–69.

⁵⁴ PSZRL II. 850.; Pasuto 1950. 284.

⁵⁵ Boguchwał krónikájának folytatója, Godysław Paszko szerint 1259. november 29.: „*ante festum sancti Andree apostoli*”. – MPH II. 585.; Długosz Lib. VII. 373–375. A mongolok három hónapig dúlták Sandomierz-t és Kis-Lengyelországot, Bolesław Magyarországra menekült. L. Włodarski 1966. 145.

⁵⁶ Danyiil olyan magyarországi tartózkodásáról nem tettünk említést, ami nem minősíthető menekülésnek, pl. a zólyomi békekötést (1247).

7. Mihail Vszevolodovics (Csernyigov fejedelme 1223–1246) és fia, Rosztyszlav

Mihail úgy lett csernyigovi fejedelem, hogy 1223-ban elődei a Kalka menti csatában életüket veszítették.⁵⁷ A steppével közvetlenül érintkező Csernyigovban valószínűleg érzékelték a mongolok előretörését, ami motiválta Mihailt, hogy a Rusz más részén is megvesse a lábát (Novgorod, Halics). Utóbbi esetben jogcímként szolgált a halicsi ágból származó felesége, Rosztyszlav anyja, aki Danyiil nővére volt.⁵⁸ Mindkét érdekelt fél, Danyiil és Vaszilko, illetve Mihail és Rosztyszlav az egymás közötti konfliktust magyar, illetve lengyel segítséggel gondolták megoldani.

1237-ben Danyiil és Vaszilko – valószínűleg a kunok között segítséget kereső Rosztyszlav távollétében – elfoglalták Halicsot. Rosztyszlav Magyarországra menekült, vélhetően azért, mert a mongolok 1237–1238. évi téli hadjárata miatt nem tudott Csernyigovba visszatérni: a Rusz északi részéből a steppe felé visszavonuló mongol seregnek Csernyigov éppen útjába esett. Rosztyszlav Magyarországra menekülésének idejét Hrusevskij 1238 tavaszára datálja.⁵⁹ Rosztyszlav az erdélyi Radnánál ért magyar területre. Útja egy magaslaton keresztül vezetett, amely a HVÉ megjelölése szerint a sok fejtörést okozó „Borszukov gyl” (Борсуковъ гылъ).⁶⁰

A következő évi mongol támadás 1239. március 3-án Perejaszlavl elfoglalásával indult, és a csernyigovi terület feldúlásával folytatódott. Csernyigov elfoglalásának pontos időpontját a pszkovi hagyomány őrizte meg: 1239. október 18-án történt.⁶¹ A Magyarországon tartózkodó csernyigovi fejedelmek Béla királlyal szövetségre szerettek volna lépni, ezt jelzi a házasság ötletének felvetése Rosztyszlav és Béla egyik leánya között. A magyar király ebbe nem egyezett bele. Emiatt mindkét fejedelem távozott, a mazóviai Konradhoz mentek, aki anyai ágon rokonuk volt.⁶²

⁵⁷ Font 2016b. 59–60.

⁵⁸ PSZRL II. 783.; Font 2016a. 63.

⁵⁹ PSZRL II. 778.; Hrusevskij 1901. 28.

⁶⁰ PSZRL II. 778.; Ha a Halics felől Radna irányába vivő útra gondolunk, akkor csak a Radnai-hágó vagy a Borgói-szoros jöhet számításba. (Font 2005. 238. 443. jegyzet); A „делъ” szónak lehet „határ”, „akadály” jelentése (L. Szreznjevszkij I. 789.), a szóösszetétel előtagja pedig Bors/Borsa alakú helynévből származhat. A PLDR III. 585. teljesen rossz magyarázatot ad: Radnát halicsi bányavárosnak minősíti, a nehezen értelmezhető szóösszetételt pedig a Kárpátok egyik magaslatának tartja. Az ukrán szövegkiadás kommentárjait M. Kotljár készítette, ő Radnától nem messze fekvő bukovinai sóbányát vélt felfedezni. (GVL 230.); A HVÉ szövegének legújabb kiadói ugyancsak az erdélyi Radnát fogadják el. (MPH KHW 207. /569. jegyzet). A legpontosabb meghatározást Perfecky adja (GVChronicle, 45.) a „Borsukov mountain” megjelöléssel. Nagy valószínűséggel a Borsai-hágóról van szó, amely a Radnai hágó közelében van, és az ország belseje felé vezet. L. Györffy megjelölését: „Borszuk berc”. ÁMTF I. 563.

⁶¹ PSZRL II. 782. L. erre Pasuto 1950. 220.; Dimnik 1981. 82–83.

⁶² PSZRL II. 783.

A mongolok elvonulása után Mihail visszatért Csernyigovba, Rosztyszlav a halicsi terület déli részén kezdett hadat szervezni a Dnyeszter alsó folyása mentén. Eközben Danyiil helyreállította uralmát Halicsban,⁶³ Rosztyszlav pedig reménytelennek ítéltette helyzetét, s újfent Magyarországra menekült.⁶⁴ A HVÉ ezt 1243-ra datálja, talán amiatt, mert Rosztyszlav magyarországi házasságkötésével kapcsolta össze.⁶⁵ Fontos kérdés, vajon miért másította meg Béla király korábbi elutasító álláspontját, és adta mégis feleségül Rosztyszlavhoz leányát, Annát. Béla király törekvése bizonyosan az volt, hogy a mongolok szándékáról és seregük mozgásáról híreket szerezzen.⁶⁶ De Béla óvatosan viselkedett: Rosztyszlav nyomában érkező apját, Mihailt már nem látták szívesen a királyi udvarban.⁶⁷ Mihail hamarosan távozott Magyarországról, és a mongol kán udvarában próbálkozott kijevei hatalmának megerősítésével, de kudarcot vallott.⁶⁸ Úgy gondoljuk, Rosztyszlav támogatását előmozdíthatta Béla lengyel vejének, Bolesławnak és Danyiilnak a konfliktusa.

Rosztyszlav és Anna házasságából egyenesen következett előbbi halicsi terveinek felkarolása, de a Jaroszlavl melletti csatában 1245. augusztus 17-én Rosztyszlav vereséget szenvedett. Világossá vált, hogy a Rusz területén Rosztyszlav nem tud megkapaszkodni. Az a furcsa helyzet állt elő, hogy a magyar király veje Magyarországon élt. Státuszát tekintve nem egy volt a magyar előkelők közül, hanem a királyi család tagja lett, de mégsem volt a király fia. Rangsorban előrébb valónak tekintették, mint a bárói nemzetségek tagjait, ezt jelzi pl. egy oklevél méltóságsora (*series dignitatum*), ahol neve az egyházi méltóságok után áll, de a nádort megelőzi.⁶⁹

⁶³ Hruszevszkij szerint már 1241 őszén. Hruszevszkij 1901. 30. L. még Nagirnyj 2011. 218.

⁶⁴ PSZRL II. 791–792., 794.

⁶⁵ Rosztyszlav újabb házassági próbálkozását 1243–1244-re datálja Pasuto (Pasuto 1950. 230.) és nyomában Nagirnyj is (Nagirnyj 2011. 222.); Pasutóval ellentétben 1242–1243-ra datálja Dimnik (Dimnik 1981. 121–123.); A házasság idejével kapcsolatos számos véleményt összefoglalja Dąbrowski (Dąbrowski 2013. 111. (9. jegyzet)); véleménye szerint pedig (Dąbrowski 2012. 239–240.) 1242 ősze után és 1244 tavasza közötti intervallumban történt. A vélemények az 1243. évet illetően összecsengenek, ennél pontosabb datáláshoz nincs elegendő adatunk.

⁶⁶ Halics megszerzésében látja a magyarázatot Hruszevszkij és Włodarski (Hruszevszkij 1905. III. 58.; Włodarski 1966. 123–124.), de a védelmi politikát egyikük sem említi, csupán a halicsi terjeszkedés óhaját (vö. még Senga 1987. 587.). A védelmi szempontot hangsúlyozza Dimnik 1981. 122.

⁶⁷ PSZRL II. 791–794.

⁶⁸ PSZRL II. 795.; Dimnik 1981. 130–139.

⁶⁹ CD IV/1. 454.; RA I. 257. № 853.

A dinasztiahoz nem tartozó személyek

1. A halicsi elithez tartozók

A 13. század első felében a halicsi magyar törekvéseknek akadtak támogatói a halicsi bojárok körében. A helyzet gyakori változása miatt közülük is többen menekültek Magyarországra. Kétségtől magyarpártiak voltak, akik több eseményben részt vettek és Magyarországon is megfordultak: Filip, Szugyiszlav és Vlagyiszlav Kormilicsics. Filipp és Szugyiszlav rendszeresen együtt szerepelnek a Kormilicsics nemzetség tagjaival.

A Kormilicsics nemzetség élén Vlagyiszlav állt, de ismerjük testvéreit Javolodot és Jaropolkot is. Ők kezdetben a gyermek Romanovicsok (Danyiil és Vaszilko) ellen foglaltak állást, és a magyar uralmat sem mindig támogatták, 1208-ban a Halicsban felbukkanó – Csernyigovból származó – Igorevicsek mellé szegődtek. A nemzetség feje, Vlagyiszlav valamint a köréhez tartozó Szugyiszlav és Filip hamarosan szembefordultak az Igorevicsek uralmával, bizonyára a nagyszámú kivégzés hatására, amit az Igorevicsek ellenfelek körében végrehajtottak. Vlagyiszlav és kísérői is ezek elől menekültek Magyarországra.⁷⁰ Az Igorevicsek uralmának megdöntésében érdekelt Vlagyiszlav a magyar király terveinek támogatója lett. Visszatért Halicsba, amikor II. András a gyermek Danyiil uralmát készítette elő. A magyar sereg távozása után azonban szembefordult Danyiillal. A következő évi (1211) sikeres hadjárat után II. András, hogy a bojári ellenállást legyőzze, a hangadó Vlagyiszlavot Magyarországra hozta, és bebörtönözte. A másik irányításra törő bojár, Szugyiszlav megváltotta fogságát, míg harmadik társuk, Filip sorsa ismeretlen, lehet, hogy „megúsztá” kínzásokkal.⁷¹

Vlagyiszlav azonban II. András terveiben újra szerephez jutott. Ott volt 1213-ban abban a Halicsba induló királyi seregben, amikor Gertrúd királyné meggyilkolása miatt a király visszafordult. II. András Vlagyiszlavra bízta a sereg vezetését.⁷² Az bizonyára nem szerepelt a magyar uralkodó terveiben, hogy Vlagyiszlav kezébe kerüljön a terület irányítása. Ezen a ponton találkoztak ismét a magyar és a lengyel érdekek. A szepesi találkozót követő együttes hadjárat sikere megpecsételte Vlagyiszlav sorsát. Ismét börtönbe került, ahonnét haláláig nem szabadult. Kevésbé támogatható Włodarski véleménye, mely szerint nem börtönbe került, hanem száműzték (így értelmezte a *zatoči* ige jelentését).⁷³

⁷⁰ PSZRL II. 723–724.

⁷¹ PSZRL II. 723–724, 727–728.; Hruszevszkij 1901. 11–12.; Font 2022. 208.; Jusupović 2013. 139–141, 243–262.

⁷² PSZRL II. 728–729.; Font 2022. 153–154.

⁷³ PSZRL II. 731.; Włodarski 1966. 65.; Font 2022. 156.

A magyarországi forrásokban szerepel *Ladislaus Ruthenus*, akinek szőlője János esztergomi érsek tulajdonába került 1218-ban, esetleg valamivel később.⁷⁴ 1232-ben pedig a néhainak mondott rutén László szolgálai is az esztergomi egyházhoz kerültek.⁷⁵ *Ladislaus Ruthenus* vélhetően azonos a halicsi évkönyvek Vlagyiszlavjával, amit már Pasuto is felvetett.⁷⁶ Az említett oklevelet a benne szereplő időpontnál (1218) később, II. András szentföldi útja miatt csak valamikor 1221 és 1225 között foglalták írásba, amit Szentpéter az oklevél szerkezete alapján állapított meg.⁷⁷ Azt követően, hogy *Ladislaus Ruthenus* birtoka 1218 körül az esztergomi érsek tulajdonába került, Vlagyiszlavról egyetlen további oklevélben szerepel adat (1232), amelyben néhainak mondják. Vladiszlav/*Ladislaus Ruthenus* elhunytának időpontját indokolatlan 1231/1232-höz kötni,⁷⁸ az csak *terminus ante quem*, halála már az 1220-as években bekövetkezhetett. Valószínű, ismételt hűtlensége miatt II. András elvette és újból eladományozta birtokát.

Szugyiszlav részt vett a Kálmánt támogató hadjáratokban, később pedig András herceg érdekét képviselte. Egy alkalommal a HVÉ Szugyiszlav Bernatovicsként említi, aki 1211–1212-ben a krakkói fejedelem, Fehér Leszek hadait vezette, ő azon lengyel előkelőkhöz tartozhatott, akik érdekeltek voltak a Piastok keleti terjeszkedésében. Felvetődött Szugyiszlav azonossága Sulisław sandomierz-i *castellanusszal*, de Jusupović megállapította, hogy két különböző, de hasonló nevű (Sudisław / Sulisław) személyről van szó.⁷⁹ A halicsi Szugyiszlav magyar ügy melletti elköteleződése mögött egy házasságot sejtethetünk: leánya a magyar előkelő, Füle felesége lehetett, mivel Szugyiszlavot egy alkalommal Füle apósának nevezik: „*Füle pedig sok magyarral és lengyellel indult el, Halicsból magával vitt halicsi bojárokat, és apósát, Szugyiszlavot, Lázárt és másokat*”.⁸⁰ A *уѣтъ* > *мечъ* szó apóst, a feleség apját jelenti,⁸¹ de ez a szó elkerülte Hodinka figyelmét, és nem fordította le.⁸² Szugyiszlav kétségkívül az egyik leggyakrabban szereplő személy a halicsi bojárság köréből. Befolyással rendelkezett a halicsi terület több központjában, és megteremtette a kapcsolatot a magyar előkelők egy részével. Jelentős lehetett a vagyona, fizetség fejében szabadult meg a magyar fogságból.⁸³ Később szerepe volt

⁷⁴ CDES I. 180.; Font 2022. 80.

⁷⁵ CD III/2. 310.

⁷⁶ Pasuto 1968. 244.; Pasuto 2019. 276.; Font 2005. 104–105.

⁷⁷ A datálásra l. RA I. 116. № 350.; Font 2005. 104–105.

⁷⁸ Jusupović, 2013. 276–287.; Voloscsuk 2014. 145–174.

⁷⁹ PSZRL II. 725.; Majorov 2001. 362–366.; Jusupović 2013. 243–262., 276–287.; Jusupović 2011. 147.

⁸⁰ „изъиде же Філя со многими Оугры и Ляхы из Галича поима бояре Галичкыя и Судислава уѣты и Лозоря и инны” – PSZRL II. 736. (Ford. Font Márta) L. erről Pasuto 1950. 143.; Hardi 2002. 143.; Jusupović 2013. 245–246.

⁸¹ Szrezyevszkij III. 1089–1090., 1445.

⁸² Hodinka 1916. 343.

⁸³ PSZRL II. 728.

II. András és a kunokkal kapcsolatot tartó Msztyiszlav Msztyiszlavics fejedelem közötti béke megteremtésében, illetve András herceg és Msztyiszlav leánya közötti házasságkötésben. 1234-ben András herceg halála után elhagyta Halicsot, és ismét Magyarországra távozott.⁸⁴ További sorsa ismeretlen.

2. Alacsonyabb sorból származó menekült

Halicsi származású lehetett az a *Maladik Ruthenus*, aki a mongolok elől menekült Magyarországra, és a magával hozott harminc márka ezüstöt a királynak kölcsönözte. E tartozás fejében hasított ki számára IV. Béla egy részt a turóci várbirtok területéből.⁸⁵ A birtok későbbi sorsáról a 14. századból van adatunk, ami rokonságának Túróc megyei jelenlétét mutatja. A 14. században említett leszármazottak nők, házasságuk következtében a birtok más családokhoz került.⁸⁶

Összegzés

A menekülésről és a menekülés okairól mint középkori jelenségről csak bizonyos aspektusból maradtak fenn információk. Kétségtől eltekintve legtöbb ismerettel a dinasztikus konfliktus következtében történt menekülésről és – ami többnyire ezzel együtt járt – katonai segítségkérésről rendelkezünk. Fenti példánkban a Rurik dinasztia magyar segítségért folyamodó eseteit vizsgáltuk, de Magyarországra alkalmanként más szomszéd dinasztiák tagjai is érkeztek.⁸⁷ A kérdés meg is fordítható: Árpád-házi hercegek is menekültek más uralkodói udvarokba, adott esetben a Rusz irányába is.⁸⁸ A menekülés útvonalát rendszerint a rokoni kapcsolatok alakították. Kevesebb adat van a társadalom elitjéből kikerülő menekülőkről, a fenti példánk azt mutatják, hogy a dinasztia egy-egy tagját kísérték, illetve környezetükben próbáltak érdemeket – illetve javakat – szerezni. A társadalom kevésbé vagyonos rétegéhez tartozók meneküléseiről csak véletlenszerűen tudunk. Az ilyen esetekről akkor szerezhetünk tudomást, ha azok valamilyen módon az uralkodóhoz fűződtek. A tatárjárás kiváltotta menekülés bizonyosan nagyobb volumenű lehetett, mint említett példánk mutatja.

⁸⁴ PSZRL II. 750., 771.

⁸⁵ HO VII. 83.; Font 1995.

⁸⁶ Font 1995; Voloscuk 2014. 188–191.

⁸⁷ Kersken 2022.

⁸⁸ Font 2015.

Összegző táblázat

1. A Rurik dinasztiából Magyarországra menekültek

	Név	A menekülés ideje	Az Árpádokkal való rokonság	Eredmény
1.	Szvjatoszlav Vlagyimirovics († 1015)	1015	?	Nem érkezett meg a királyi udvarba.
2.	Jaroszlav Szvjatopolcsics, Volhínia fejedelme (1097–1117) (†1123)	1118	az első házassága (1091 előtt): I. (Szent) László veje	Segítség nélkül távozott.
		1123		II. István király hadjáratot indított Volhíniába.
3.	N. N., II. Géza anyósa (1155)	1155	II. Géza anyósa	Pénzt és ajándékokat kapott.
4.	Vlagyimir Msztyiszlavics, Volhínia fejedelme (1156–1157)	1156	II. Géza sógora	Segítség nélkül távozott.
5.	Vlagyimir Jaroszlavics, Halics fejedelme (1187–1188, 1189–1199)	1188	szomszéd	III. Béla börtönbe zárta, ahonnt megszökött.
6.	Danyiil Romanovics (1201?–1264), Halics–Volhínia fejedelme (1238–1264)	1235	1205–1211 a magyar királyi udvarban nevelkedett	Katonai segítséget kapott.
		1237		Kis-Lengyelországba távozott.
		1240		
		1259/1261	IV. Béla leánya és Danyiil fia 1246 óta házask	Elrejtőzött a mongolok elől.
7.	Mihail Vszevolodovics, Csernyigov fejedelme (1223–1246)	1238	nincs rokonság	Segítség nélkül távozott.
		1240		
		1243		
8.	Rosztyiszlav Mihajlovics	1238	nincs rokonság	Segítség nélkül távozott.
		1240		
		1243	IV. Béla leányát (Anna) elveszi feleségül	A házasság után Magyarországon maradt.

2. Halicsi bojárok, akik a magyar uralmat támogatták Halicsban

	Név	Menekülés ideje	Magyarországgal való kapcsolat	Eredmény
1.	Vlagyiszlav Kormilicsics († 1232 előtt) (Ladislaus Ruthenus)	1208 1211 1214	(1218 előtt) birtokot kapott	1211, börtönbe került, 1214, börtönbe került.
2.	Szugyiszlav	1211 1227 1231	a magyar Füle (bán?) apósa	A magyar király és a halicsiak közötti tárgyalások résztvevője.
3.	Filip	1211 1231	?	Csak az előző két személlyel együtt említve fordul elő.

3. Alacsonyabb sorból származó menekült

Név	A menekülés ideje	Eredmény
Maladik Ruthenus	a mongol invázió után (1243?)	Birtokot kapott Magyarországon a Szepességben (<i>Scepus</i>).

Források

CD = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XII. Ed. Fejér, Georgius. Budae, 1829–1844.

CDS = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I. Ed. Marsina, Richard. Bratislavae, 1971.

CFHH = Catalogus fontium historiae Hungaricae. I–III. Ed. Gombos F. Albin. Budapestini, 1937–1938.

DHA = Diplomata Hungariae Antiquissima, accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131) edendo operi praefuit Györffy, Georgius. adiuverunt Borsa, Johannes – Hervay, Franciscus L. – Kumorowitz, Bernardus L. et Moravcsik, Julius. Budapestini, 1992.

Długosz = Ioannis Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Libri I–XII. Cracoviae 1873. (reprint: Liber tertius (1039–1081), Liber quartus (1082–1139) Varsaviae, 1970.; Liber quintus (1140–1173), Liber sextus (1174–1240) Varsaviae, 1973.; Liber septimus (1241–1294) Varsaviae, 1975.)

- GVL = Галицько-Волинський літопис. Дослідження, Текст, Коментар. Котляр, Микола Ф., Київ, 2002.
- GVChronicle = The Galician-Volhynian Chronicle: An annotated translation by Perfecty, George A. München, 1973.
- HO = Codex diplomaticus patrius Hungaricus: Hazai okmánytár. I–VIII. Ed. Nagy, Imre. Győr – Budapest, 1865–1891.
- Hodinka 1916 = Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916.
- Kadłubek = Mistrza Wincentego Kronika Polska. Wyd. Abgarowicz, Kazimierz – Kürbis, Brygida. Warszawa, 1974.
- KÉ = Kijevi Évkönyv. ford. jegyz. Font Márta. In: Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről. Szerk. Thoroczkay Gábor. Szeged, 2018. 313–340. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 28.)
- MKE = Magyarok a Kijevi Évkönyvben. Ford. és bev. jegyz. Font Márta. Szeged, 1996. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 11.)
- MPH = Monumenta Poloniae Historica. I–VI. Ed. Bielowski, August – Kętrzyński, Wojciech. Lwów – Kraków, 1864–1893. (reprint: Warszawa, 1960.)
- MPH KHW = Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów). Wyd. wstęp i przypisami Dąbrowski, Dariusz – Jusupović, Adrian, przy współpracy Jurjewa, Irina – Majorow, Aleksandr – Wiłkuł, Tatiana. Kraków – Warszawa, 2017. (MPH NS XVI)
- PLDR = Памятники литературы Древней Руси. т. I. X–начала XII вв., т. II. XII–XIII вв. сост. Лихачев, Дмитрий С. – Дмитриев, Лев А. Москва, 1978–1981.
- PSZRL II = Полное собрание русских летописей. т. II. Ипатьевская летопись. изд. Клосс, Борис М. Москва, 2001.²
- PVL = Повесть временных лет. под ред. Адриановой-Перетц, Варвара П. т. I. Текст и перевод. Подготовка текста и перевод Лихачев, Дмитрий С. т. II. Примечания, статьи, комментарии, Лихачев, Дмитрий С. – Романов, Борис А., Москва, 1950.
- RA = Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II. Ed. Szentpétery, Imre – Borsa, Iván. Budapest, 1923–1943.
- SRH = Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. edendo operi praefuit Szentpétery, Emericus, socii operis erant Balogh, I. [et al.]. Ed. Szovák, Kornél – Veszprémy, László, Budapest, 1999.

Felhasznált irodalom

- ÁMTF = Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. szerk. Györffy György. Budapest, 1987.³
- Berezskov 1963 = Бережков, Николай Г.: Хронология русского летописания. Москва, 1963.
- Dąbrowski 2008 = Dąbrowski, Dariusz: Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku), Kraków, 2008.
- Dąbrowski 2012 = Dąbrowski, Dariusz: Daniel Romanowicz król Rusi. (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. Kraków, 2012.
- Dąbrowski 2013 = Dąbrowski, Dariusz: Slovak and Southern Slavic Threads in the Genealogy of the Piast and Rurikid Dynasties in the Thirteenth Century. In: Kucharská, Veronika – Kuzmová, Stanislava – Mesiarkin, Adam (Eds.): Slovakia and Croatia. I. Slovakia and Croatia Historical Parallels and Connections (until 1780). Bratislava – Zagreb, 2013. 110–119.
- Dimnik 1981 = Dimnik, Martin: Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev. Toronto, 1981.
- Fennell 1983 = Fennell, John: The Crisis of Medieval Russia 1200–1304. London – New York, 1983.
- Font 1991 = Font Márta: A kijevei évkönyv mint magyar történeti forrás. Történelmi Szemle 33. (1991:1–2.), 70–83.
- Font 1995 = Font Márta: Felvidéki kismemesek királyi szolgálatban. In: Koszta László (szerk.): Kelet és Nyugat között: Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995. 169–185.
- Font 1998 = Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Budapest – Pécs, 1998.
- Font 2005 = Font Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005. (Szegedi Középkortörténeti könyvtár 21.)
- Font 2015 = Font Márta: I. András és Bölcs Jaroszlav. Világtörténet 5 (37). (2015:4). 607–624.
- Font 2016a = Font Márta: Rosztjiszlav herceg IV. Béla udvarában. In: Zsoldos Attila (szerk.): Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon. Székesfehérvár, 2016. 59–79.
- Font 2016b = Font Márta: A Kalka menti csata. In: Pósan László – Veszprémy László (szerk.): Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század). Budapest, 2016. 45–64.
- Font 2022 = Font Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Érdekek találkozása és ütközése. Budapest, 2022. (Magyar Östörténeti Könyvtár 35.)
- Hardi 2002 = Харди, Дура: Наследници Києва. Између краљевске круне и татарског јарма. Нови Сад, 2002. (Monographs 41.)

- Holovko 2006 = Головкин, Александр Б.: Корона Данила Галицкого: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи та класичного середньовіччя. Київ, 2006.
- Hrusevskij 1901 = Грушевський, Михайл: Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. Записи наукового Товариства ім Шевченка XII. (1901), 1–72.
- Hrusevskij 1905 = Грушевський, Михайл: Історія України–Руси. т. II–III, У Львові, 1905.
- Juraszov 2013 = Юрасов, Михаил К.: Роль Перемышля в борьбе Владимира Ярославича за возвращение Галича (1189–1190). In: Nagirnyj, Vitalij – Pudłocky, Tomasz (ред.): *Przemysł i ziemia Przemyska w strefie wpływów ruskich* (X-połowa XIV w.). Kraków, 2013. 67–77.
- Jusupović 2013 = Jusupović, Adrian: *Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej w czasach Romanowiczów* (ok. 1205–1269). Kraków, 2013. (Pracowni badań nad dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. Monografie 2.)
- Kersken 2012 = Kersken, Norbert: *Gescheiterte politische Eheverbindungen im östlichen Europa*. In: Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Pécs, 2012. 245–258.
- Kersken 2022 = Kersken, Norbert: *Hungary as a Place of Exil in the Middle Ages*. In: Bagi Dániel et al. (szerk.): *Ruscia – Hungaria – Europa*. Ünnepi kötet Font Márta professzorasszony 70. születésnapjára. Pécs, 2022. 300–320.
- KMTL = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest, 1994.
- Kristó 1986 = Kristó Gyula: *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986.
- Majorov 2001 = Майоров, Александр В.: *Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период*. Князь, бояре и городская община. Санкт – Петербург, 2001.
- Makk 1996 = Makk Ferenc: *Magyar külpolitika 896–1196*. Szeged, 1996. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 2.)
- Makk 1999 = Makk, Ferenc: *Die ungarische Außenpolitik (896–1196)*. Herne, 1999.
- Nagirnyj 2011 = Nagirnyj, Vitalij: *Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264*. Kraków, 2011. (Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU, XII)
- Opll 2009 = Opll, Ferdinand: *Friedrich Barbarossa*. Darmstadt, 2009.
- Pasuto 1950 = Пашуто, Владимир Т.: *Очерки по истории Галицко-Волинской Руси*. Москва, 1950.

- Pasuto 1968 = Пашуто, Владимир Т.: Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968.
- Pasuto 2019 = Пашуто, Владимир Т.: Внешняя политика Древней Руси. Москва, 2019. (Az 1968. évi kötet javított kiadása.)
- Pauler 1899 = Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Budapest, 1899.²
- Rapov 1977 = Рапов, Олег М.: Княжеские владения на Руси в X–первой половине XIII вв. Москва, 1977.
- Ribakov 1982 = Рыбаков, Борис А.: Киевская Русь и русские княжества. Москва, 1982.
- Scsapov 1989 = Щапов, Ярослав Н.: Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. Москва, 1989.
- Senga 1987 = Senga Toru: IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”. Századok 121. (1987), 584–612.
- Stephenson 2000 = Stephenson, Paul: Byzantium’s Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans 900–1204. Cambridge, 2000.
- Stökl 1981 = Stökl, Günther: Das Fürstentum Galizien–Wolhynien. In: Hellmann, Manfred et al. (Hrsg.): Handbuch der Geschichte Russlands. Bd. I. Stuttgart, 1981. 484–533.
- Szreznjevcskij = Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам, т. I–III. сост. Срезневский, Измаил И. Санктпетербургъ, 1893–1903.
- Voloscsuk 2005 = Волощук, Мирослав: Вассальная зависимость Даниила Романовича от Белы IV в 1235–1245 гг.: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений второй четверти века. Specimina Nova Pars Prima Sectio Medievalis III. (2005), 83–115.
- Voloscsuk 2014 = Волощук, Мирослав: «Русь» в Угорському Королівстві (XI– друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ, 2014.
- Włodarski 1966 = Włodarski, Bronisław: Polska i Rus 1194–1340. Warszawa, 1966.
- Wyrozumski 1999 = Wyrozumski, Jerzy: Dzieje Polski Piastowskiej (VIII–1370). Kraków, 1999. (Wielka Historia Polski 2.)
- Zsoldos 2011 = Zsoldos Attila, Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Budapest, 2011.

LOVAŠ ELDINA

Örökhagyók, örökösök, örökség: Pécsi horvátok 18. századi végrendeletei*

Testators, Inheritors, Inheritance: Last Wills of Croats from Pécs in the 18th Century

The paper analyses the last wills of the Croatian residents of Pécs, written in Croatian language, from the eighteenth century. These, to date unpublished, documents are kept in the Baranya County Archives of the Hungarian National Archives in Pécs. The analysis includes three segments: testators, inheritors and inheritance. The author describes the characteristics of testators, as well as the motives for making the will, their choice of heirs, and, in case their right of inheritance was contested, the reasons for disinheritance after the testator's death. Finally, the author presents the categories of inheritance, including the movables, real estate, money and debts.

Keywords: testators, wills, Croatian population, Pécs, 18th century

Bevezetés

Pécs oszmánok alóli felszabadulása után sorra jelennek meg olyan források (összeírások, polgárkönyv, céhes iratok), amelyek alkalmasak lehetnek a város etnikai összetételének vizsgálatára.¹ Ezekben a német és magyar lakosság mellett, rendszeresen szerepelnek a délszláv helybeliek és bevándorlók is, akik zömét horvátok alkották. A rájuk vonatkozó első adatok a 17. század végére datálhatók, amikor 1698-ban összeírták Pécs háztartásfőit, rákérdezve etnikai hovatartozásukra is. Az összeírásban összesen 637 családfőt soroltak fel, közülük 108 vallotta magát horvátnak (16.95%).²

* A tanulmány a “380-01-02-23-42” kutatási projekt támogatásával készült, amelyet az Európai Unió NextGenerationEU programja finanszíroz.

¹ A Pécs város etnikai összetételéről több tanulmány is megjelent. I. Varga; Molnár 2009.

² Gerner 2020. 362–363.

A polgárkönyvek is tartalmaznak horvát polgárookra vonatkozó adatokat. Móró Mária Anna az 1697 és 1707 közötti időszakból összesen 46 horvát származású polgárt említ, közöttük nyolc tanácstagot. A városi tanács tagja volt Bukvay Péter, zárai származású nemes és kereskedő, de Darics Márton, zágrábi származású horvát csizmadia is.³ A horvátok között voltak pécsi születésűek és bevándorlók egyaránt, akik származásukra való tekintettel nemcsak a Horvát-Dalmát-Szlavón Királyság területeiről érkeztek, hanem Boszniából és a Magyar Királyság délvidéki részeiből is. Foglalkozásukat tekintve főként iparosok voltak, volt közöttük csizmadia, lakatos, szabó és szűcs.⁴ Levéltári forrásokra támaszkodva a szakirodalom is egyetért abban, hogy Pécs város társadalmának már a 17. század végétől meghatározó részét adta a horvátság,⁵ ami a helyi igazgatásban is megmutatkozott.⁶

A horvátok, amit a 18. századi végrendeleteik is igazolnak, nem a városban, hanem a két külvárosban (budai és szigeti) laktak. Foglalkozásukat tekintve többségük a források szerint is a kézművesiparban tevékenykedett (csizmadia, szabó, kovács, bőrcserző (tabakos), ezüstműves). Közülük a bőrcserzőknek és az ezüstműveseknek külön céhük is volt.⁷ A kültelket birtoklók egy része a végrendeletekben szereplő hagyatékok szerint szőlőműveléssel és bortermeléssel is foglalkozott.⁸ Pécs szabad királyi városi rangra emelése után (1780) a település multiethnikussága megmutatkozott a városi vezetésben is. A kiváltságlevél értelmében a magyarok és németek mellett a horvátok is tagjai lehettek a választott közösségnek, saját szószólójuk (*tribunus plebis*) volt, akinek az érdekképviselet volt a feladata a városi tanács előtt.⁹

Jelen tanulmány célja, hogy a 18. századi pécsi horvát végrendelkezők utolsó akaratai alapján,¹⁰ ismertesse a végrendelkezők és az örökösök jellemzőit, az általuk birtokolt vagyont, és a közösségen belül uralkodó öröklési szokásokat, a családon belüli viszonyok által pedig megismerhetővé váljanak a pécsi horvátok

³ Móró 1988. 54., 66–67., 70.

⁴ Móró 1988. 65–74., 78. Pécs város teljes népességéről a török alóli felszabadulástól 1848-ig l. Móró 1995.

⁵ Babics 1937. 15.; Sokcsevits 2021. 40.

⁶ Babics 1937. 53.

⁷ Sokcsevits 2021. 41. A pécsi 18. századok céhekről l. Mándoki 1982. A pécsi szláv ötvösökről l. Somogyi 1966.

⁸ Vö. Sokcsevits 2021. 41.

⁹ Csizmadia 1982. 34.

¹⁰ A testamentumok kutatása nagy hagyománnyal bír a magyar történetírásban, több forráskiadvány is megjelent. Győri végrendeletek: Horváth 1995; Horváth 1996; Horváth 1997. Kecskeméti végrendeletek: Iványosi-Szabó 2002; Iványosi-Szabó 2003; Iványosi-Szabó 2004a; Iványosi-Szabó 2004b. Duna-Tisza közí mezővárosok végrendeletei: Kemény 2005. A horvát történetírásban l. Ladić 1999; Čoralić 1999; Ladić 2003; Stojan 2007; Ravančić 2011; Lazarević 2016.

mindennapjai. Nem utolsó sorban a testamentumok elemzése adalékként szolgálhat a 18. századi pécsi horvátok jobb megismeréséhez.¹¹

A pécsi horvát végrendeletek jellemzői

A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltárában, a „Pécs Város Tanácsának iratai. Végrendeletek.” elnevezésű fondban őrzik Pécs város lakosságának 18. századi testamentumait, melyek 1704 és 1799 között keletkeztek.¹² Összesen 537 végrendelet maradt fenn két dobozban, amelyeket ábécé sorrendben, a végrendelkező vezetéknevének első betűje szerint rendeztek. Pécs város vezetősége a betűkön belül minden végrendeletet megszámozott, amely okát későbbi könnyebb kikeresésükkel magyarázhatjuk. A város 1779. szeptember 6-ától egy végrendelkezési jegyzéket is vezetett, amelyben az említett szempontrendszer szerint (végrendelkező neve, a végrendelet száma) jegyezték fel a pécsiek utolsó végakaratát. Ezeket a városi vezetőség őrizte, majd az elhunyt halála után kihirdette, és gondoskodott tartalmának teljesítéséről.

Mivel a 18. században általában anyanyelvükön végrendelkeztek,¹³ a pécsi testamentumokból is visszaköszön a város multietnikus jellege. Az említett korpuszban német (221 darab),¹⁴ magyar (203 darab), horvát (90 darab) és latin (23 darab) nyelvű végrendeleteket találunk.¹⁵ Ha a testamentumok számát Pécs első ismert teljes népességszámához viszonyítjuk,¹⁶ akkor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a pécsiek 3.56%-a rendelkezett írásban,¹⁷ ami némivel magasabb volt az akkori országos átlagnál, melyet Tárkány Szücs Ernő a 18. században a férfi lakosság körében 2–3%-ra becsült.¹⁸

A horvát nyelvű végrendeletek a korpusz 16.75%-át alkotják. Egyediségük abban is megmutatkozik, hogy annak ellenére, hogy horvát nyelven íródtak, tartal-

¹¹ Itt szeretnék köszönetet mondani Borsy Juditnak, aki felhívtam figyelmemet a horvát nyelvű végrendeletekre, és mindenben önzetlenül segített.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára (HU-MNL-BaML), Pécs Város Tanácsának iratai. Végrendeletek. (1704–1799) IV. 1003. g. A továbbiakban: HU-MNL-BaML-IV.1003. g.

¹³ Tárkány Szücs 1981. 735.

¹⁴ A német nyelvű végrendeleteket Gerner Zsuzsanna kutatta. Eredményeit több publikációban is közzétette. L. Gerner 2016; Gerner 2017; Gerner 2020. A végrendeletek forrásértékével kapcsolatban a Dél-Dunántúl vonatkozásában: Gózszy 2019. 310.

¹⁵ Vö. Gerner 2017. 286.; Gerner 2020. 370.

¹⁶ Az 1784/85. népességösszeírási adatok szerint Pécs tényleges népességszáma 8 853 fő volt. L. Dávid 1968. 77.

¹⁷ Az 537 pécsi végrendelet közül, 316 a férfiak végakaratát rögzítik. Gerner 2016. 271. Ha figyelembe vesszük az összes pécsi végrendeletet, akkor 6.06%-ot tesz ki.

¹⁸ Tárkány Szücs 1981. 272.

mukban megjelennek latin és magyar kifejezések, vagy latin és magyar kifejezések horvát végződésekkkel, de egyes esetekben az is előfordult, hogy a testamentumok kiegészítéseit, mellékleteit más nyelven írták. Az esetek többségében magyarul vagy németül.¹⁹ Ez a gyakorlat nem meglepő, mert a végrendeletet sokszor diktálták, illetve a horvátok is tudhattak magyarul és németül, és fordítva. Andrasics Anna 1773-ban keletkeztetett végakarata horvát nyelvű, amelyhez két mellékletet is csatoltak. Az egyik Anna és János férje horvát nyelvű kijelentése, amelyben arról tanúskodnak, hogy három fiúgyermekük közül csak egy maradt életben, és ha szépen bánik velük, minden ingó és ingatlan vagyonukat rá ruházzák. A második melléklet egy magyar nyelvű jegyzék, amelyben a házaspár részletesen felsorolta mit ajándékoztak lányuknak és vejüknek Szabó Mihálynak, illetve fel vannak tüntetve az ajándékok összegei. Ez egyfajta bizonyítékként szolgált arra, hogy haláluk után ne legyenek követeléseik.²⁰ Ország Péter 1723-ban kihirdetett (keletkezési ideje ismeretlen) végrendelete kétnyelvű, az első része horvát, a második pedig magyar.²¹

Az első horvát nyelvű végrendelet 1707. július 29-én keletkezett, és Gyurkovics György végakarata tartalmazza, az utolsó pedig 1785. február 10-én, amelyben Vlassics Judit végrendelkezett. Szembetűnő, hogy többségük (73.33%) a 18. század második felében keletkezett (1751–1785). A század első feléből mindössze 21.11%-uk maradt fenn, még 5.56%-nál a keletkezés ismeretlen. A 90 végrendelet közül 32 nőké (35.55%), 58 esetben pedig férfiaké (64.45%).

A vizsgált testamentumok majd' mindegyike (kivétel pl. Ország Péteré és Csonka Tamásé) követi a középkori oklevelek hármas struktúráját (*protocollum*, *contextus*, *eschatocollum*), ami a közép- és kora újkori végrendeletek egyik általános jellemzője.²² Többségük *invocatio*val, azaz fohással kezdődik, a következő megfogalmazások egyikével: „A Szentháromság, az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében Amen”, „Az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében Amen”, „Jézus nevében”, „Jézus, Mária, József” stb.²³ A bevezető részben a végrendelkező megindokolja végakaratainak létrejöttét, végrendelkezésének motivációját. A pécsi horvátok körében is három, a végrendeletekre vonatkozó általános motivációt találunk: megtört fizikai állapotot (betegség), a családon belüli viszályok elkerülését, és a Horváth József által megfogalmazott „lelki jelleget”.²⁴ A fizikai állapot leírásánál leggyakrabban a betegség, illetve annak mértéke szerepel. A lelki jellegűeknél a halál tudatát, a halál biztos eljövétét, elkerülhetetlenségét, illetve bizonytalan óráját hangsúlyozzák a következő

¹⁹ Ez a gyakorlat jellemzi a német nyelvű végrendeleteket is. Vö. Gerner 2020. 370.

²⁰ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. A4.

²¹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. O7.

²² Erről többet: Hatos 2009; Horváth 1995. 12.; Tárkány Szücs 1981. 753. Győri végrendeletek esetében vö. Horváth.

²³ A tanulmányban megjelenő idézetek a szerző saját fordításai.

²⁴ Horváth.

megfogalmazásokban: „mindenki tudja, hogy egyszer ebben a világban meg kell halni”, „tudva, hogy el van rendelve, hogy minden embernek meg kell halni”, „el-mélikedve e világ ingatagságáról, és nem tudva halálom napját és óráját” stb. A harmadik motiváció a családon belüli viszályok elkerülése volt, ami általában az örökösök, az esetek többségében a gyermekek, közötti béke megteremtését szolgálta.

A testamentumokban szereplő motivációk mellett a forrásokból kiolvasható, hogy a végrendelezést sokszor a törvényes öröklési rendtől való eltérés is motiválta, ugyanis a testálás által elrendelhető volt, hogy ki és milyen részben részesüljön a vagyonból, vagy kit zárjanak ki a hagyatékából. A tárgyalási részben a végrendelező felsorolta minden ingó és ingatlan vagyonát, adósságait, kintlévőségeit (a neki tartozók neveit és a tartozás összegét), illetve ebben a részben rendelkezett vagyona sorsáról is: kit és milyen arányban részesít hagyatékában és milyen feltételekhez köti azt. Ezt követte a befejezés, majd az aláírás, amellyel hitelesítették végrendeletét. Az írni nem tudó végrendelezők sajátkezű keresztet tettek nevük mellé. Az örökhagyón kívül, a testamentumot a tanúk és a városi vezetés tagjai is hitelesítették – általában a városi bíró, a jogász, a jegyző és/vagy a tanácsstag. Annak ellenére, hogy a 18. századig a végrendelezés a szokásjog szerint történt, a 18. században pedig törvényesítették,²⁵ a végrendelet érvényességét több előfeltételhez kötötték: a végrendelező ép elméjéhez és szabad akaratához, a tanúk jelenlétéhez, valamint a végrendelet hitelesítéséhez.²⁶

Az örökhagyók

A végrendeletek egyik aspektusának vizsgálata kiterjed az örökhagyók személyére is, akik önmagukon kívül, utolsó akaratuk véglegesítésében említést tesznek családtagjaikról, közelebbi és távolabbi rokonaikról. Beszámolnak a családjaikban uralkodó viszonyokról (az esetek többségében ez a hitvestársak, illetve a szülő-gyermek közötti reláció), gyakran meghatározva ezzel örökösök megjelölését. A végrendelezők neve és vezetékneve mellett, ismert a lakóhelyük is. Végakaratukban gyakran csak Pécs város nevét tüntetik fel,²⁷ vagy ahogy Deakovics Mihály esetében a „Pécs szabad királyi város lakosa” megjegyzés szerepel (1769).²⁸ Annak ellenére, hogy pontos tartózkodási helyük a városon belül ismeretlen maradt,

²⁵ Ezt összefoglalta Hatos 2009.

²⁶ Kemény 2005. 6–7. A horvát történetírásban I. Karbić–Ladić 2001; Eterović–Eterović 2013. 64.

²⁷ Mivel a levéltári gyűjteményben vannak 1780 előtt és után keletkezett végrendeleteket, a szabad királyi státusz elnyerése előtt a „püspöki város Pécs” szerepel, amelyet majd a „Pécs szabad királyi város” vált fel a városi vezetőség megnevezésénél, még a végrendeletben csak a Pécs horvát megfelelője a „Pecuj/Pecuh” szerepel.

²⁸ „Michäelis Deakovics Inhabitoris Quinque Ecclesiesis” – HU-MNL-BaML-IV.1003. g. D7.

szinte biztos, hogy a horvátok zöme továbbra is a budai és a szigeti külvárosban lakott, amit végakarataik is alátámaszt. Szántó földjeik, szőlőik és pincéik zömében ott voltak (ritkán említenek Pécsen kívüli ingatlant). Közöttük Birianacz Mártáé is, aki budai külvárosi szőlőjét Antal fiára hagyta,²⁹ vagy Bolovics Istváné a Szigeti-kapunál.³⁰ Ide sorolható Horváth Krisztina testamentuma is, akinek háza a budai külvárosban, szőlője pedig a Szigeti-kapun kívül, Rácváros közelében feküdt.³¹ A második leggyakrabban előforduló adat az örökhagyók családi állapotára terjed ki, amelyben a férfi és a női végrendeletek között eltérő gyakorlat mutatkozott meg. A források arról tanúskodnak, hogy a nők – a férfiaktól eltérően – fontosnak tartották megemlíteni elhunyt első férjük nevét, még akkor is, ha özvegyasszonyként újra megházasodtak, és a végrendeletük létrejötte alatt második férjükkel éltek.³² Míg Kremen Mária, Antal özvegyasszonyaként végrendelezett,³³ addig Birianacz Márta második férjével Antallal élt együtt, de testamentumában utalást tett első férjére, Sain Ignácra is.³⁴ Összehasonlítás gyanánt, tőlük eltérően Paulovics József csak annyit jegyzett fel, hogy „nincs felesége”, de a végakarataiban megjelenő rokoni viszonyból egyértelművé válik, hogy özvegyember volt, mert hagyatékát özvegy menyére, Magdolnára hagyta azzal a feltétellel, hogy etesse, tartsa tisztán, mosdassa és haláláig viselje gondját.³⁵ A férfiak ettől a gyakorlattól akkor sem tértek el, ha az első feleségüktől örökölték házukat és szőlőjüket, amelyet az újra megnősült özvegyek később második feleségükre hagytak, mint azt Horvát Márton esete is igazolja.³⁶

A végrendeletek társadalmi státusza és foglalkozása ritkán szerepel az elemzett forrásokban. Erről néha csak a temetés módja vagy a vagyontárgyak tanúskodnak. Az elsőre jó példa Matkovics Antal testamentuma, aki annak harmadik pontjában arról rendelkezett, hogy holttestét szerzetesi ruhában a ferenceseknél helyezték örök nyugalomra. Valószínűleg harmadrendi lehetett.³⁷ A pécsi Szemely Máté hagyatékából ítélve, amelyet igás állatok (lovak, ökrök), kocsi, ház és szőlő alkotott, valószínűleg szőlőtermesztő volt, míg Katics Lukács állat- és bőrkereskedő lehetett, aki földrajzilag szerteágazó tevékenységet folytatott, mert adószai között még diakováriak is akadtak.³⁸

²⁹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. B22.

³⁰ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. B29.

³¹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. H11.

³² Ez nem egy helyi sajátosság. Vö. Lovaš 2020. 103–104.

³³ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. K4.

³⁴ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. B22.

³⁵ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. P9.

³⁶ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. H9.

³⁷ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. M16.

³⁸ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. S33.; HU-MNL-BaML-IV.1003. g. K30.

Nemtől függetlenül a végrendeletek szerves részét képezte az örökhagyó egészségügyi állapotának a leírása is, szembeállítva a tisztánlátást és az ép elmét a testet gyötrő betegségekkel. Annak ellenére, hogy a végrendelkezés egyik fő oka a megbetegedés volt, amely halálos kimenetelű is lehetett, a pécsi horvátok egészségügyi állapotukról mindig általánosan fogalmaznak. Így olvashatunk a betegségbe esés módjáról, a betegség mértékéről, az okairól, állapotáról, gyógyíthatóságáról, illetve gyógyíthatatlanságáról.

Végül fontos megemlíteni az örökhagyók felekezeti hovatartozását is. Ezeket az adatokat zömében a testamentum első és második pontja tartalmazza, amely a temetés módját és a *pro anima* miseszándék leírását tartalmazza. A pécsi horvát végrendeletekben megjelenő örökhagyók, az eszékiektől eltérően, mind római katolikusak voltak.³⁹ Közülük mindenki fontosnak tartotta a holttest méltó, tisztességes, keresztény rítusok szerinti elföldelését, amelyet részletesen feljegyeztek. Blasevics Kata elrendelte, hogy holttestét a külsővárosi temetőben, a Mindenszentek templom közelében helyezték örök nyugalomra, lelki üdvéért rekviemet és négy szentmisét kellett bemutatni, temetésén pedig az ágostonos és a Mindenszentek templomban kellett harangozni.⁴⁰ Kruskovics Lukács úgy határozott, hogy temetésén részt kell venniük kispapoknak is, továbbá elrendelte, hogy lelki üdvéért Andrásí plébános misézzon, a jezsuita és pálos szerzetesek pedig harangozzanak.⁴¹ Erdélyi János abban a temetőben akart örök nyugalomra térni, ahol a családtagjai is nyugodtak.⁴² Szokoli Mariann elhunyt férje mellé temetkezett,⁴³ Brezcics Katalint pedig elhunyt lánya mellé helyezték örök nyugalomra.⁴⁴

Az örökösök

Az örökösökre vonatkozó adatokat a testamentum középső része, az úgynevezett tárgyalás (*contextus*) tartalmazza. A testáló általában több örökös között osztotta el vagyonát, akik többnyire valamilyen rokoni kapcsolatban álltak vele. A hagyatékot leggyakrabban a hitvestársra és a leszármazókra, vagyis gyermekeikre hagyták. Megözvegyült és gyermekek nélküli testálók esetében az öröklésbe bekapcsolódtak az oldalági rokonok, néha pedig a felmenők is. Az örökösök között találunk nem rokon elemeket is, például ismerősöket, akik a végrendelkező életében valamilyen szívességet tettek vagy idős korában ápolták, így az örökség rájuk eső része

³⁹ Vö. Lovaš 2020.

⁴⁰ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. B3.

⁴¹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. K14.

⁴² HU-MNL-BaML-IV.1003. g. E1.

⁴³ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. S8.

⁴⁴ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. B25.

a hála kifejező jele volt. A feleség és gyermekek nélkül lévő Pem Wolfgang horvát nyelvű végrendeletében örökösei Paivanovics Antal és felesége Marika voltak. Ők nem álltak vele rokoni kapcsolatban, de „hűségük és szolgálatuk” miatt, illetve mert velük élhetett, költöztek rá és napi szinten kiszolgálták, a teljes vagyonát rájuk hagyta.⁴⁵

Az örökösök sorában rendszerint jelen voltak egyházi és világi intézmények is. A pécsi horvátok körében szinte minden végrendelet szerves részét képezték a kegyes hagyományok, amelyek a lélekváltságot szolgálták, örököseik pedig a templomok és kolostorok (kapucinus, ferences, Ágoston rendi, domonkos, pálos, jezsuita) voltak. A horvát testálók ritkán említettek városon kívüli egyházi intézményeket, ha mégis megtették, akkor legtöbbször Máriagyúdnak adakoznak. Az egyházra és a klérusra hagyott javadalmakat saját, családtagjaik és rokonaik üdvözléséért hagyták.⁴⁶ Míg az egyháziakra hagyott vagyon a végrendeletek szinte elkerülhetetlen eleme, addig a világi intézményekkel ritkábban találkozunk az örökösök között. Ha mégis, akkor a testamentumokban a városi ispotály szerepelt.

A pécsi horvátok testálásuk során legtöbbször a természetes öröklési rendet vették alapul. Ha a végrendelkezőknek voltak élő rokonnai, akkor vagyonukat közöttük osztották el. Gyakran úgy rendelkeztek, hogy a hagyatékot egyenlő arányban örökölje a hitvestárs és közös gyermekeik. Azok hiányában, a vagyont akár az elhunyt testvérei vagy azok gyermekei is megörökölhették. A végrendeletek tartalmaznak adatokat az örökhagyók gyermekeiről is, amely kiterjed a számukra, státuszukra és foglalkozásukra. Andrasics Anna és János három fiúgyermeke közül kettő elhunyt, az egyik közülük pap volt.⁴⁷ Birianacz Antal fia katona,⁴⁸ Szokoli Mariann fia vármegyei katona volt.⁴⁹ Gojich Tamás János fiát egyházi pályára szánta, ezért elrendelte, hogy fiúgyermeke szerzetes legyen, de ő végül elhagyta a kolostort, és laikusként élte életét.⁵⁰

A testamentumok fontos elemét képezik a testáló és a lehetséges örökösei közötti viszony olykor részletes leírása, amely általában két célt szolgált. Egyrészt legitimálta az örökösöket és a rájuk hagyott vagyon nagyságát, különösen, ha ingó és ingatlan vagyonát nem egyelő arányban kívánta felosztani gyermekei között, másrészt pedig megmagyarázta a kitagadás okát. Az elsőre általában akkor került sor, ha a gyermekek valamelyike elvállalta a szülők ápolását vagy ha közülük valamelyik már a szülők élete során megkapta a rájuk eső részt. Az utóbbira a leánygyermekek esetében a házasságkötésükkor került sor, tehát a leányokat „kiházásítással

⁴⁵ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. P37.

⁴⁶ Ladić 1999. 27–28.; Horváth.

⁴⁷ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. A4.

⁴⁸ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. B28.

⁴⁹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. S8.

⁵⁰ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. G6.

elégítették ki”⁵¹ míg a fiúgyermeknekél a házasság mellett gyakori okként szerepel az iskoláztatás is.

A fent leírtaknak megfelelően Andrasics Anna úgy rendelkezett, hogy minden vagyonát fiára hagyja, mert három leánygyermeké házasságkötésükkor megkapta a rájuk eső részt, majd hozzáteszi, hogy „elégedjenek meg ezzel”.⁵² Hasonlóan rendelkezik Dombay Katalin is, aki testamentumát a következő mondattal zárja: „[...] leánygyermekeimre semmilyen rész nem jut, mert tisztességesen kiházásítottam őket, és az ő részüket rájuk költöttem, ezért nincs semmilyen joguk fiamtól bármit kérni”.⁵³ Erdélyi János azért hagyott kevesebb vagyont fiára, mert öt évig finanszírozta őt, amíg Bécsben tartózkodott.⁵⁴

A vagyon megöröklésének hátterében gyakran a gyermekek és a rokonok ápolása állt. Augustinecz Ádám azért hagyta testvérére és sógorasszonyára szülőjét és pincéjét, mert a „bajban szolgálták” és elrendelte, hogy „tisztességesen és szépen” helyezték örök nyugalomra.⁵⁵ Így rendelkezett Dombay Katalin is, aki házat fiára hagyta, mert „idős koromban sok évig etetett, gondot viselt rólam, és úgy tisztelt, mint ahogy egy édesanyát illik”.⁵⁶ Horvath György egyedüli örököse felesége volt, mivel 15 évig szolgálta, gondját viselte és tisztelte.⁵⁷ Gyurkovics József többek között azért hagyta minden vagyonát feleségére, mert az asszony sokat túrt idős szüleitől, és mert vagyonukat közösen szereztek.⁵⁸

A kitagadás, vagyis a törvényes örökösök kihagyása az öröklési rendből, ritkán jelenik meg a pécsi horvátok körében. Ha mégis megtörtént, akkor súlyos előzményei voltak. Okai a szülők és hitvestárs elhagyása, illetve a szülők ellen elkövetett bántalmazás, erőszak volt.⁵⁹ Csonka Tamás azért fosztotta meg feleségét minden vagyonától, mert az asszony elhagyta, vejéhez költözött, és kijelentette, hogy soha többé nem tér vissza hozzá. Ezután egyedüli örököse Ádám fia volt, azzal a feltétellel, hogy nem dorgálja és szidalmazza, ha részen jár haza, különben őt is kitagadja.⁶⁰ Hasonló okokat hozott fel Kőröszin Ilona is, aki második férjére, Sakocs Györgyre nem hagyott semmit, mert a férfi elhagyta és minden vagyonát magával vitte.⁶¹ Ugyanígy tett Csonka György is, akit elhagyott a felesége öt évvel a végrendelete

⁵¹ Kemény 2005. 11.

⁵² HU-MNL-BaML-IV.1003. g. A4.

⁵³ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. D9.

⁵⁴ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. E1.

⁵⁵ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. A6.

⁵⁶ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. D9.

⁵⁷ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. H10.

⁵⁸ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. G19.

⁵⁹ A szakirodalomban mint ok szerepel még a tékozlás és a bűncselekmény is. Tárkány Szücs 1981. 752.

⁶⁰ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. C3.

⁶¹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. K3.

megírása előtt.⁶² Laki György kisemmizte Marci nevű fiát, mert az ötször kísérelte meg őt késsel leszúrni. Felháborodását és haragját a „dobja ki a föld a csontjaimat, ha rá hagyok valamit” megjegyzés is tükrözi.⁶³ Istokovics Márton fiát vagyon nélkül hagyta, mert sohasem segített neki „csak egy követ is vagy téglát fölemelni felülről a végére”. Továbbá sokszor szomorította, sírásra készítette és bosszúságot okozott neki.⁶⁴ Hasonlóan cselekedett Starzi János is, aki mindkét gyermekét kizárta. Antal fiát, mert bántalmazta, káromolta, és a mellénél fogva a földre taszította, Lisika lányát pedig, mert szomorította, és testvérét azzal bátorította, hogy apjuknak ne adjon enni, amit Ivan a következő módon idézett: „ne adj neki enni, dögöljön éhen”.⁶⁵

A pécsi végrendeletek között találunk olyan példákat is, ahol a gyermekek szülei bántalmazása ellenére megkapták a rájuk eső vagyon részét. Ilyen esetekben a végakaratot tevők a szülői szeretetre és a gyermekek felé tanúsított irgalomra hivatkoztak. Horváth Judit fia, András, nehéz természete miatt nem viselte gondját az anyjának, feleségével együtt szidalmazta, méltatlan szavakkal illette, de anyja mégsem hagyta ki az örökösök sorából.⁶⁶ Hasonlóan járt el Deakovics Mihály is, annak ellenére, hogy idős korában fia elköltözött és megbántotta.⁶⁷

Az örökösök sorában találkozunk özvegyekkel is, akiknek a vagyonra való jogot az úgynevezett özvegyi jognak kellett biztosítania.⁶⁸ Ezzel kapcsolatban a pécsi végrendeletekben különböző gyakorlat mutatkozott meg. Egyes férfi végrendelezők ingó és ingatlan vagyonukat egyenlő arányban osztották el feleségük és gyermekeik között, míg mások úgy rendelkeztek, hogy egyedüli örökösük hitvestársuk lesz, és gyermekeik csak a megözvegyült fél halála után részesülhetnek a hagyatékából. Az utóbbi a megözvegyült nőknek egyfajta biztosítékként is szolgált, arra az esetre, ha gyermekik kártérítés nélkül szeretnék volna elküldeni őket a családi házból. Ezt Horváth György végakarata is jól illusztrálja, aki úgy rendelkezett, hogy felesége csak akkor hagyhatja el a házat, ha fia kellőképpen kárpótolja.⁶⁹ Cvitkovich István teljes vagyonát feleségére hagyta, amelyet gyermekei csak az asszony halála után tudtak egyenlő arányban elosztani.⁷⁰ Így rendelkezett Knezovics Pál⁷¹ és Nádasdi Miklós is, akik még akkor sem fosztották meg feleségeiket az őket illető vagyontól, ha azok újra férjhez szerettek volna menni.⁷²

⁶² HU-MNL-BaML-IV.1003. g. C10.

⁶³ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. L10.

⁶⁴ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. I7.

⁶⁵ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. S25.

⁶⁶ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. H29.

⁶⁷ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. D7.

⁶⁸ Tárkány Szücs 1980. 750.

⁶⁹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. H10.

⁷⁰ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. C18.

⁷¹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. K25.

⁷² HU-MNL-BaML-IV.1003. g. N10.

A végrendeletekben megjelent az özvegyi jog korlátozása is, amelyre leggyakrabban akkor került sor, amikor az özvegyasszony újra meg szeretett volna házasodni vagy el kívánta hagyni elhunyt férje házát.⁷³ Az özvegyi jog korlátozásával élt Istokovics Márton is, aki feleségére hagyta minden ingó és ingatlan vagyonát, de kikötötte, hogy az asszony a javakat csak addig élvezheti, amíg megtartja özvegy státuszát.⁷⁴ Egyes pécsi nők is éltek ezzel a joggal. Gyurkovics Anna megtiltotta, hogy férje második felesége vagy tőle született gyermekei bármilyen módon élvezzék vagyonát.⁷⁵ Horváth Tamás végrendeletében említést tesz arról, hogy elhunyt felesége kikötötte, hogy az ő vagyona csak rajta és gyermekein maradhat, és átokkal sújtott mindenkit, aki megfosztaná őket tőle.⁷⁶ Ivanovics Anna korlátozta férjének a házban maradását. A férj csak két-három évet maradhatott a házban, majd utána ki kellett költöznie azzal a kikötéssel, hogy fiának ki kell fizetni az apját.⁷⁷

A pécsi horvátok egy része élt az utódörökös megjelölésének a lehetőségével is. Erre akkor került sor, „amikor a végrendelkező személy vagyontárgyát név szerint megjelölt örökösének hagyott, de olyan kikötéssel, hogy ennek halála után vagy egyéb felbontó feltétel bekövetkezte esetén, azt véglegesen más örökölje”.⁷⁸ Andrasics Anna úgy rendelkezett, hogy fia esetleges halála esetében, a neki szánt vagyont annak felesége, vagyis a végrendelkező menyee, Anna örökölje.⁷⁹ Hasonlóan döntött Matosevics János is, aki vagyonának egy részét feleségére és születendő gyermekére hagyta, azzal a kikötéssel, ha utódja mégsem születne meg vagy meghalna, akkor a rá eső részt az örökösök egyenlő arányban osszák el maguk között.⁸⁰

A megörökölt vagyon

A pécsi horvát végrendeletek között nem találni külön hagyatéki leltárakat (inventárium). Az örökhagyók pontokba szedve sorolták fel a vagyonukat a testamentumban, és az esetek többségében mindjárt hozzá is rendelték azok örökösait. A hagyaték az ingó és ingatlan vagyonból, valamint az adósságból tevődött össze. A vagyontárgyak sorsával kapcsolatos szabályszerűséget, amelyet Tárkány Szücs Ernő is leírt, nyomon követhetők a pécsi horvát végrendelkezők esetében is.⁸¹

⁷³ Tárkány Szücs 1981. 751.; Hatos 2009.

⁷⁴ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. I7.

⁷⁵ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. G7.

⁷⁶ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. H12.

⁷⁷ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. I4.

⁷⁸ Tárkány Szücs 1981. 753.

⁷⁹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. A4.

⁸⁰ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. M7.

⁸¹ Tárkány Szücs 1981. 753–754.

A hagyaték legértékesebb részét az ingatlanok alkották, amelyet a pécsi horvátok esetében a családi ház és a kültelek alkotott. A házat általában az özvegyek és a gyermekek örökölték, de az öröklési gyakorlat néha eltérő volt. A házban való részesedés történhetett egyenlő arányban, mint Buzadia Tamás esetében,⁸² de örökölhette csak a hitvestárs vagy a gyermekek egyike. Az utóbbinál szintén eltérő gyakorlattal találkozunk. A ház megöröklését a végrendelező köthette a testvérek kárpótlásához is, mint ahogy ezt Birianacz Márta esete is igazolja, aki elrendelte, hogy a házért cserébe fiának kárpótolnia kell testvéreit.⁸³ Történhetett kárpótlás nélkül is, amikor a ház egyfajta fizetségként szolgált az örökhagyó gyermekének mindazon fáradozásokért, amelyet idős vagy megözvegyült szülei ápolásáért tett, amit Dombay Katalin végrendelete is igazol.⁸⁴

A kültelek a pécsi horvátok esetében, mivel többségük szőlőtermesztéssel foglalkozott, szőlőskertből és pincéből állt. A végrendelezők csekély része birtokolt szántóföldet. Ezeket általában a gyermekek örökölték, vagy egyenlő arányban osztották fel az egyik szülővel. Míg a házat általában a benne lévő bútorzattal együtt, gyakran a fiúgyermekre hagyták, addig a szőlőskertek, pincék és tartozékainak örökösei között találunk leánygyermeket is.⁸⁵ A telek mellett az örökösök, ha az örökhagyónak volt jószága (az esetek többségében ígás állata), valamilyen szerszáma, vagy kocsija, akkor azt is megörökölték. Juris Pál fiára, a szőlőskerten kívül, egy tehenet, két lovat és egy lovaskocsit is hagyott.⁸⁶

Az ingatlanok mellett a végrendeletek szerves részét képezi az ingó vagyon is, amelyre a női végrendeletekben gyakrabban kerül utalás. A nők sokszor szám szerint tüntették fel vagyontárgyaikat, amelyek többségét mindennapi használati tárgyak alkották, és amelyek a következő módon csoportosíthatók: ágynemű (paplan, lepedő, vánkoss, dunna), bútorzat (szekrény, asztal, szék, láda, tükör), edények és evőeszközök (tányér, kés, edény, lábos), különböző ruházati cikkek (szoknya, keszkenő, ing, ruha, főkötő, kesztyű stb.). Ami az anyagi kultúrát illeti, legrészletesebben Simunovics Heléna tér ki rá végrendeletében, aki a személyes vagyontárgyait ismerteti.⁸⁷ A mindennapi használati eszközöket általában a leánygyermek örökölték, de van példa arra is, hogy a férfi örökösök birtokába került. Istokovics Orsolya úgy rendelkezett, hogy többek között fiára egy vánkost, egy dunnát és egy takarót is hagyott.⁸⁸

82 HU-MNL-BaML-IV.1003. g. B7.

83 HU-MNL-BaML-IV.1003. g. B22.

84 HU-MNL-BaML-IV.1003. g. D9.

85 Vö. Tárkány Szücs 1981. 753–754.

86 HU-MNL-BaML-IV.1003. g. I2.

87 HU-MNL-BaML-IV.1003. g. S35.

88 HU-MNL-BaML-IV.1003. g. I9.

A végrendeleteikben előfordulnak pénzadományok is, amelyeket leggyakrabban egyházi és világi intézményekre hagytak, illetve temetésüket fedezték belőle. Akad példa arra is, hogy a szerzetesrendek bort és szőlőt is örököltek. Utóbbit a kapucinusok kaptak Augusztinecz Ádám végrendelete szerint.⁸⁹ Robozi Manda például Keresztelő Szent János szobrot ajándékozott a Mindenszentek templomnak.⁹⁰ Az egyháziaknak szánt adományok a végrendelező lelki üdvéért mondott miséket szolgálták. Egyesek végakarata értelmében az örökösöknek fel kellett becsültetniük, majd el kellett adniuk minden ingó és ingatlan vagyonát, és abból az összegből kellett fedezniük az illető temetési költségeit, gyászmiséit, adósságait, majd a hátramaradt összeget az örökösök egyenlő arányban oszthatták szét egymás között. E módon rendelkezett például Horváth György.⁹¹

Az ingó és ingatlan vagyon mellett, az örökösök gyakran megörökölték az örökhagyó adósságait is, amelyeket az élete során nem tudott visszafizetni. A félreértések elkerülése érdekében, részletesen feltüntette azokat a személyeket, akiknek tartozott, illetve az adósság pontos összegét, és tartozásának okát. Katics Lukács végrendeletében kijelenti „Adós vagyok 6 forinttal és 75 garassal Kovács Andrásnak Somogyból”,⁹² míg Horváth Márton a következőt írja: „Adós vagyok Horváth Ivannak 6 forinttal”.⁹³ Az adósságok mellett, a végrendelezők említést tettek kintlévőségeikről is, vagyis felsorolták adósaikat és a tartozásuk összegét.

Összegzés

A 18. századi pécsi horvát lakosság végrendelezési szokásai teljes mértékben megegyeztek a korszakban uralkodó eljárásokkal, nemcsak a formai követelmények tekintetében, hanem az öröklési mód hagyományaiban is. Vagyonukat leggyakrabban hitvestársukra és gyermekeikre hagyták, míg a közvetlen rokonok kihagyásával ritkán éltek. A rokonokon kívül végrendeleteikben megjelennek a családon kívüli elemek is: ismerősök, egyházi és világi intézmények. Hagyatékukat ingó és ingatlan vagyon alkotta, de olykor adósságot is hagytak örököseikre. Ők is éltek az özvegyi jog korlátozásával, ami az esetükben nemcsak a férfiak gyakorlata volt, hanem megjelent a női végrendeletekben is. Ami a 18. századi pécsi horvát végrendelezők mindennapjait illeti, végakarataikból kiolvasható, hogy többségük szőlőtermesztéssel és bortermeléssel foglalkozott. Házaik és telkeik a budai

⁸⁹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. A6.

⁹⁰ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. R3.

⁹¹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. H10.

⁹² HU-MNL-BaML-IV.1003. g. K30.

⁹³ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. H9.

és szigeti külvárosban helyezkedtek el. Fontos volt számukra a családon belüli jó viszonyok megtartása. A testamentumokból kiolvasható, hogy a szülők egyfajta elvárása volt, hogy gyermekeik ápolják és gondozzák őket idős korukban, ha pedig máshogy cselekedtek, akkor kihagyták őket az örökösök sorából. Nem utolsó sorban, a pécsi horvátok számára fontos volt a vallás, az egyházhoz fűződő szoros kötelék, amely nemcsak a *pro anima* miseszándékokban mutatkozott meg, hanem az egyházra hagyott más kegyadományokban, de a temetés részletes leírásában is.

Források

Levéltári források

HU-MNL-BaML-IV.1003. g. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára (HU-MNL-BaML), Pécs Város Tanácsának iratai. Végrendeletek. (1704-1799) IV. 1003. g.

Nyomtatott források

Horváth 1995 = Horváth József: Győri végrendeletek a 17. századból I. 1600–1630. Győr 1995.

Horváth 1996 = Horváth József: Győri végrendeletek a 17. századból II. 1631–1654. Győr, 1996.

Horváth 1997 = Győri végrendeletek a 17. századból III. 1655–1699. Győr, 1997.

Iványosi-Szabó 2002 = Iványosi-Szabó Tibor: Kecskeméti testamentumok I. 1655–1767. Kecskemét, 2002.

Iványi-Szabó 2003 = Iványosi-Szabó Tibor: Kecskeméti testamentumok II. 1768–1781. Kecskemét, 2003.

Iványi-Szabó 2004a = Iványosi-Szabó Tibor: Kecskeméti testamentumok III. 1782–1820. Kecskemét, 2004.

Iványi-Szabó 2004b = Iványosi-Szabó Tibor: Kecskeméti testamentumok IV. 1821–1848. Kecskemét, 2004.

Felhasznált irodalom

Babics 1937 = Babics András: A kamarai igazgatás Pécs városában 1686–1703. Pécs, 1937.

Csizmadia 1982 = Csizmadia Andor: Pécs városjoga a város felszabadulásakor. In: Sándor László (szerk.): Tanulmányok Pécs város történetéből 1980. Pécs, 1982, 30–42.

- Čoralić 1999 = Čoralić, Lovorka: Oporuke dalmatinskih patricija u Mlecima (XV–XVIII. st.). Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 17. (1999), 85–109.
- Dávid 1968 = Dávid Zoltán: Pécs város népessége és mezőgazdasága II. József korában. IN: Szinkovich Márta (szerk.): Baranyi helytörténetírás – A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. Pécs, 1968, 75–132.
- Eterović – Eterović 2013 = Eterović, Igor – Eterović, Ivana: Devet lovranskih oporuka iz druge polovice 18. stoljeća: povijesna i jezična analiza. Historia: godišnjak Istarskog povijesnog društva 3. (2013), 61–98.
- Gerner 2016 = Gerner, Zsuzsanna: Testamente als Abdruck der sprachlichen Vielfalt in Pécs/Fünfkirchen/ Pečuh im 18. Jahrhundert. Vorstellung des Korpus. In: Aehnelt, Sandra – Hünecke, Rainer (Hrsg.): Kanzlei und Sprachkultur: Beiträge der 8. Tagung des Arbeitskreises Historische Kanzleisprachenforschung. Wien, 2016. 263–276.
- Gerner 2017 = Gerner Zsuzsanna: Entstehung letztwilliger Verfügungen in Fünfkirchen/Pecuh/Pécs (Ungarn) im 18. Jahrhundert. Ethnisch-soziale Hintergründe und juristische Bedingungen. In: Philipp, Hannes – Ströbel, Andrea (Hrsg.): Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. Grundlagen und aktuelle Einbettung. Beiträge zur 2. Jahrestagung des Forschungszentrums Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa, Budapest, 1.–3. Oktober 2015. Regensburg, 2017. 285–301.
- Gerner 2020 = Gerner Zsuzsanna: Fünfkirchen/Pečuh/Pečuj/Pécs a 18. és 19. században: Egy többnyelvű város német dominanciával. In: Böhm Gábor – Czeferner Dóra – Fedeles Tamás (szerk.): Bölcsész Akadémia 4. Pécs, 2020. 358–393.
- Gőzsy 2019 = Gőzsy Zoltán: A lokális társadalom kutatásának lehetőségei, korlátai a 18. század első harmadában a Dél-dunántúli települések esetében. In: Lengvári István – Pilkhoffer Mónika – Vonyó József (szerk.): Az ember helye – A hely embere. Emberközpontú történetírás helytörténeti kutatás A helytörténetírás módszertani kérdései. Budapest – Pécs, 2019. 307–326.
- Hatos 2009 = Hatos Hajnalka: A végrendeletek története a XVII–XIX. században. In: Sulyok Gábor (szerk.): Optimi nostri. Díjnyertes tudományos diákköri dolgozatok. Győr, 2009. 143–181.
- Horváth = Horváth József: „A végrendelkezés jogi motivációi a 17. századi Győrben“, https://jogtortenet.sze.hu/images/dokumentumok/horvathjozsef_vegrendelkezes17.pdf (utolsó hozzáférés: 2024. június 3.)
- Karbić – Ladić 2001 = Karbić, Marija – Ladić, Zoran: Oporuke stanovnika grada trogira u arhivu HAZU. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 43. (2001), 161–254.
- Kemény 2005 = Kemény János: Duna-Tisza közti mezővárosi végrendeletek 1738–1847. Kecskemét, 2005.

- Ladić 1999 = Ladić, Zoran: Oporučni legati pro anima i ad pias causas u europskoj historiografiji. Usporedba s oporukama dalmatinskih komuna. Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 17. (1999), 17–29.
- Ladić 2003 = Ladić, Zoran: Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih vidova svakodnevnog života i materijalne kulture. Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 21. (2003), 1–28.
- Lazarević 2016 = Lazarević, Ivana: Nekretnine dubrovačke vlastele u oporukama od 1750. do 1815. godine u Dubrovniku. Povijesni prilozi 35. 51. (2016), 197–221.
- Lovaš 2020. = Lovaš, Eldina: „Budući da je smrt coveka istinita, csas pak smrti nepoznat...” – oporučna ostavština u oporukama osječkog stanovništva (1809. – 1850.). *Scrinia Slavonica* 20. (2020), 93–113.
- Mándoki 1982 = Mándoki László: Adatok a pécsi céhek életéhez a 18. századból. In: Sándor László (szerk.): *Tanulmányok Pécs város történetéből 1980.* Pécs, 1982. 85–90.
- Molnár 2009 = Molnár Antal: Pécs a raguzai kereskedelemszervezetben a 16. század közepén. *Történelmi Szemle* 51. (2009:3), 313–332.
- Móro 1988 = Móro Mária Anna: Pécs város polgárai (1697–1707). In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1987–1988.* Pécs, 1988. 51–81.
- Móro 1995 = Móro Mária Anna: Pécs népessége a török alóli felszabadulástól 1848-ig. In: Vonyó József (szerk.): *Tanulmányok Pécs történetéből. I. Pécs népessége 1543–1990.* Pécs, 1995. 27–36.
- Ravančić 2011 = Ravančić, Gordan: Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku s kraja trinaestoga i u prvoj polovici četrnaestoga stoljeća. *Povijesni prilozi* 30. 40. (2011), 97–120.
- Sokcsevits 2021 = Sokcsevits Dénes: *A magyarországi horvátok rövid története/ Kratka povijest Hrvata u Mađarskoj.* Budapest, 2021.
- Somogyi 1966 = Somogyi Árpád: Pécsi szláv ötvösök a XVII–XVIII. században és céhlevelük. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1965. (1966), 263–273.
- Stojan 2007 = Stojan, Slavica: Oporuke „Trista Vica udovica”: iz lopudske svakodnevice u drugoj polovici 16. stoljeća. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 45. (2007), 191–218.
- Tárkány Szücs 1981 = Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások.* Budapest, 1981.
- Varga = Varga Szabolcs: Pécs nemzetiségei a török korban. <http://arkadiafolyoirat.hu/index.php/1-nemzetisegek-es-nemzetisegi-mozgalmak/52-pecs-nemzetisegei-a-torok-korban> (arkadiafolyoirat.hu) (utolsó hozzáférés: 2024. június 5.)

VITÁRI ZSOLT

Az ifjúság előtérbe kerülése a magyarországi németek csoportképző folyamatában

*The Prominence of Youth in the Process of Group Formation
of Germans in Hungary*

German identity management in Hungary, which intended to make compromises in the 1920s, was not particularly successful. In the school question, in access to youth, and in relations with the churches and the youth organisation 'Levente', progress was modest at best. Thus, by the second half of the 1920s, it had become clear that the youth had to be given priority in the group formation of Germans in Hungary, to make it more dynamic. But the youth did not show much inclination for emancipation in their socio-economic milieu, and the conditions for their mobilisation and at the same time their politicisation were unfavourable. A double emancipation was needed: emancipation in the social sense, as youth, and emancipation in the ethnic sense, as German youth. Since independent initiatives were only evident among the university age group, emancipation of teenagers had to be promoted from outside. This process was finally able to unfold in the early 1930s.

Keywords: Germans in Hungary, youth, ethnic group, minority, ethno-policy, ethnic homogenisation

Kisebbségi remények

Miután a századfordulót követő első évtized a magyar kisebbségpolitikát mélypontra lendítette, amit az intoleráns iskolatörvény, a nemzetiségi szervezetek adminisztratív úton történő felszámolása, az iskolabezárások, illetve a fizikai erőszak jellemzett, 1910 után rugalmasabb periódus következett. Az első világháború idején némi remény mutatkozott arra, hogy a háború kényszere miatt a magyarországi etnopolitikai gyakorlat szelídíthető lesz. Reménykeltő volt, hogy az ország

miniszterelnöke, Tisza István a nemzetiségi kérdésben a mérsékeltbbek közé tartozott, időről-időre engedményeket is fontolóra vett, melyek végül nem váltak politikai gyakorlattá.

Bár a magyarországi némettség a többi nemzetiségtől eltérően, melyek a háború végére a szecesszió gondolatáig is eljutottak, nem igen hallatta hangját, jól lehet az iskolák magyarosítása a németeket a legnagyobb mértékben érintette, a háború végére mégis változások álltak be. Bleyer Jakab a Budapesti Szemlében 1917-ben megjelent cikkében a következő időszak programját tette le az asztalra, amelyben a korábbi tapasztalatokra is alapozva a hazához való töretlen lojalitás mellett a német népiség megőrzése vagy inkább további sorvadásának megállítás mellett tört lándzsát.¹ Ennek elérésében ekkor még nem szánt központi helyet az ifjúságnak. Bleyer agrárnépességre koncentráló programja azért tűnt kedvezőnek, mert már folyamatban lévő vagy befejezett, elsősorban városi asszimilációs folyamatokat nem kívánt visszafordítani, így a magyar etnopolitikai törekvésekkel szemben is kisebb súrlódások voltak várhatók. A vidéki németiséget középpontba állító programja egyúttal vallásos arculatot is kapott, hiszen a németiség hitélete a Magyarországhoz való lojalitáshoz hasonlóan megrendíthetetlen kötődés volt.² Mindebből következett, hogy nem kívánt az ausztriai és a németországi védszervezetekhez hasonló programot hirdetni, melyben a német népközösséghez tartozás prioritása mutatkozott meg az anyaország iránti elkötelezettséggel szemben.³

Ezzel színre lépett egy olyan személy, aki szocializációjával magában hordozta a vidéki német társadalom minden rezdülését, de értelmiségiként az a felelősség-tudat munkált benne, hogy saját népe népi értékeiben való megtartásának szószólójává váljon.

Ugyanakkor a világháború minden korábbinál közelebb hozta a vidéki világhoz is Németországot. Egyrészt közvetett módon, hiszen a legfőbb szövetségesnek a háborús propaganda kiemelt helyet biztosított, ami nemcsak a katonai események, de Németország belső életéről szóló tudósítások révén is mindenfajta magyar sajtótermékben visszaköszönt. Mivel a magyarországi németek körében az olvasás, a helyi olvasókörok rendkívül népszerűek voltak, így ezek az írások széles körben válhattak ismertté. Másrészt Németország és a Monarchia német fele a hadseregek révén közvetlenül is megtapasztalhatóvá vált, főleg a katonák, de a hadseregmozgások következtében olykor a vidéki lakosság számára is. Németország tapinthatósága a németiség számára ösztönzően hathatott etnikai jellegzetességeik megőrzésének tudatosítására.

¹ Seewann – Portmann 2018. 159–161.

² Vö. Seewann 2015.

³ Pritz Pál éppen ezt vonja kétségbe. L. Pritz – Marchut 2017.

Összességében tehát egy meglehetősen kedvező konstelláció adódott, amennyiben előtérbe lépett egy szószóló, amely a korábbinál alkalmasabb programmal állt elő, és a mérséklődött magyar etnopolitikai gyakorlatban volt némi remény e program legalább részbeni megvalósítására, miközben Németország, Ciszlajtánia, illetve a németek léte és ezzel együtt hasonlósága szélesebb körben vált észlelhetővé, mint valaha.

A háború elvesztésével e program megvalósításának terepe azonban jelentősen változott, viszont az 1918 és 1920 közötti időszak politikája a nemzetiségeket általában, a németeket pedig kiemelten kedvező bánásmódban részesítette. Ezért is jelentett oly nagy kontrasztot a részben 1919 végétől, de döntően 1920-tól visszaterő régi-új kisebbségpolitikai gyakorlat.⁴

A német identitás megőrzésének lehetőségei Magyarországon 1920 után – régi-új többségi restriktciók

Trianon után a mértékadó közvélemény doktrínájává vált az a gondolat, hogy a hatalmas területi és egyéb veszteségekért alapvetően az etnikai kisebbségek tehetősek felelőssé. Ebből kifolyólag, és főleg egy hasonló nemzeti traumát elkerülendő, az akkori felfogás szerint a kisebbségeknek nem lehetett további engedményeket tenni, sőt minden addiginál jobban elő kellett segíteni teljes beolvadásukat. Trianon után a kisebbségi lakosság számának erőteljes megcsappanása, a korábbi nagy nemzetiségi tömbök szinte maradéktalan eltűnése, s az így várható, könnyebben elérhető eredmények további bátorítást adtak. Ebből már egyenesen következett, hogy a magyartól eltérő identitást és népi jelleget egyre kevésbé tűrték meg. Legalábbis akkor nem, ha a család és a faluközösség zártságából kilépve – kvázi manifestálódva – interakcióba lépett a többséggel és annak intézményeivel. Mindez viszont tükrözte azt az akkori többségi felfogást is, miszerint kettős kötődés nem lehetséges, vagyis a magyar nemzetben való megmaradás elengedhetetlen követelményévé vált a német etnikai jegyek magánszférába száműzése, de méginkább a feladása. A különösen a vegyes etnikumú területeken megnyilvánuló, és elsősorban a magyar nyelv térnyerését jelentő, a mindennapi élet színtereit, főleg a gazdasági tevékenységet segítő többnyelvűséggel az akkori államrezsim nem elégedett meg, és a magyar kizárólagosan használt nyelvvé tételével látta egyedül biztosíthatónak a nem magyar etnikai jellegzetességek feladásának elősegítését.⁵

A közvélemény hangadó részének ezen elvárása a kisebbségpolitikára is rányomta bélyegét, ami a közigazgatáson, az iskolákon stb. keresztül az egyes tele-

⁴ Ehhez l. bővebben: Vitári 2016.

⁵ Weinhold 1991. 458.

püléseken is egyre inkább érezte hatását. Egyértelművé vált, hogy elsősorban a többségnek volt gondja a kisebbséggel.⁶ Ezeknek az asszimilációs tényezőknek elsősorban olyan településeken volt eredménye, amelyekben a németiség kisebbségben volt.⁷ Az asszimiláció ellen hatott ugyanakkor a faluközösség zártsága, az identitás és a hagyományok őrzésének erőssége, a fiatalok – különösen a lányok – korlátozott továbbtanulása stb. 1920 után az asszimilációs nyomás azonban már vidéken is egyre kézzelfoghatóbb volt, a magyar iskola és a – nemzetiségi származásuk ellenére – magyar érzelmű egyháziak segítségével folyamatosan fokozódott.⁸ Igaz a katolikus vezetés sem volt egyöntetű ebben a kérdésben, s adott esetben a helyi plébánosok véleménye alapján hozott döntést nemzetiségi ügyekben.⁹

Mivel a trianoni Magyarország legnagyobb és egyedülként meghatározó kisebbségévé a németiség lépett elő a maga 7%-os arányával, ez a felfogás és a belőle következő gyakorlati kisebbségpolitika leginkább e nemzetiség esetében nyilvánult meg, illetve a kedvezőtlen hatása elleni tiltakozást érthetően ez a kisebbség tudta a leghangosabban, s így az állam számára legkellemetlenebbül artikulálni.

A kisebbségi és eltérő etnikumú lét általában akkor kezd szűkké válni, amikor a többség a meglévő kisebbségi teret korlátozni próbálja, a kisebbségi etnikai identitást manipulálni akarja.¹⁰ Ha utóbbi állapot bekövetkezik, akkor azt a kisebbség sérelemnek veszi, és ha megvan a kellő ereje hozzá, akkor sérelmi politikába kezdhet, elindítva ezzel egy olyan ördögi kört, amely a többségből újabb indulatot, a kisebbségből erre reagálva pedig újabb dacreakciót és további követeléseket vált ki.¹¹ Az ilyesfajta sérelmi viszony ilyenkor elkezd beépülni az adott kisebbség identitásába, mégpedig úgy, hogy az adott kedvezőtlen helyzetet a múltba és a jövőbe is kivetíti, miközben a jelenben próbálja saját javára megváltoztatni.¹² Hasonló folyamatok figyelhetők meg a többség esetében is. E helyzet tudatosítása és mobilizációs energiává alakítása a kisebbségi sajátosságok védelmében döntő jelentőségre tehetnek szert.

A kisebbségek további pozícióromlása nem légből kapott szlogen volt, jóllehet az iskolakérdés általános tematizálása legalább annyira fakadt az elégedetlenségből, mint amennyire a mobilizáció egyik alappillére lehetett. Hiszen a zárt, többségében német közösségeket a magyar nyelvű oktatás ellenére sem érintette meg különösebben e törekvés etnopolitikai célja, de a nyelvváltás a háború után itt

⁶ Seewann 2000. 7–10.

⁷ L. Véménd példáját. Bindorffer 2007. 149–150.

⁸ Véménd esetében erősítően hatott egy elég jelentős falusi értelmiség jelenléte is, ami Bleyert igazolta. Bindorffer 2007. 150–152.; Tilkovszky 2001. 145.

⁹ Grósz 2014. 88–185.

¹⁰ A. Gergely 1996. 11.

¹¹ Bibó 1986.

¹² Bibó 1986; Csepeli 1984; A. Gergely 1996. 11.

is megindult.¹³ A német iskolakérdés sanyarú helyzetét firtató szólamok a valós problémák szóvátétele mellett a cél érdekében szentesített eszközt jelentett, mely révén egyfajta ultima ratioként a nyelv elvesztése után a teljes népiség elvesztését vizionálták. Az olyan kijelentések, mint Basch Ferencnek, a Magyarországi Németek Népművelődési Egyesülete titkárának nyilatkozata, mely szerint „*Pakson a svábok például most sem németül, sem magyarul nem tudnak*”¹⁴ illetve, hogy „*So-mogy megyében a 40 évesek már nem tudnak németül és ha egy német imakönyvet, vagy újságot adnak a kezükbe, úgy állanak előtte, mint borjú az új kapu előtt*”¹⁵ nyilvánvalóan a hangulatkeltő kijelentések sorába tartoztak.

Mindenesetre a két világháború között a magyarországi iskolapolitika – a középiskolák kapuinak tágra nyitása révén – sokkal inkább a társadalmi diszkurzus részévé vált, mint korábban. S maga Bleyer és köre, illetve a Suevia Budapestina német hallgatói egyesület tagjai is úgy tekintettek rá, mint a felnövekvő generációk németisége megőrzésének kulcsintézményére, s ezt retorikájuk is alátámasztotta.¹⁶ Ezzel a gyerekek és az ifjak kérdése az argumentáció új elemévé vált. Nem csak azért, hogy a felnövekvő generációk számára jobb iskolai elérést tegyenek lehetővé, hanem azért is, hogy a németiség hiányos társadalmi szerkezetét kiküszöböljék, és megteremtsék azt az értelmiségi réteget, amely folyamatosan képes volt gondozni a német identitást és rajta keresztül a németiség etnikai érdekeit képviselni tudta az intoleráns magyar etnopolitikával szemben.

Ugyanakkor az iskolák ügyét nem volt nehéz a közbeszéd részévé tenni, hiszen az már közvetlenül a forradalmi időszak után problémákat vetett fel. A kisebbségi iskoláknak a dualizmus időszakában szinte folyamatosnak tekinthető visszaszorulása,¹⁷ valamint a forradalmi időszak megvalósítatlan kedvező kezdeményei után a határok véglegesedése azonnal napirendre vette ezen iskolák sorsát. A hosszú idegen fennhatóság alatt ugyanis nem egy helyen vált lehetségessé az iskolák németté alakítása,¹⁸ melyeket – miután eldől, hogy a települések továbbra is magyar

¹³ L. Véménd példáját. Bindorffer 2007. 149–150.

¹⁴ Basch beszéde, A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület tékesi helyi csoportjának alakuló gyűlése 1934. október 7-én – BaML IV. 401a. 244/1934.

¹⁵ Basch beszéde Véménden. Pécsváradai járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának, Pécsvárad, 1934. december 10. – BaML IV. 401a. 285/1934.

¹⁶ Orosz 2021. 14–18.

¹⁷ Vö. Puttkamer 2003. 210–245.; Seewann 2015. 2.k. 47–54.

¹⁸ Egy jó példa a bolyi historia domusból: „A bolyi *historia domus* tanúsága szerint a szerbek a köz-ségben *‘a magyar érzelmeket ki akarták tépni a népek szívéből. 1919-ben agresszív módon léptek föl. Terveiknek megnyerték a pángermán érzelmekkel telített néhány embert – akik garázdálkodtak. Az intelligenciát bebörtönözték – Pécsre hurcolták s kínozták. Itthon aztán a német nyelvet akarták bevezetni iskolában, hivatalban. Ezen küzdelmes napok megőrlték Plank Kamill plébános idegeit, úgannyira, hogy ezen időtől fogva láthatólag napról-napra rosszabbodott egészségi állapota.*” Idézi: Csibi 2023a. 166.; Csibi 2022. 502.

fennhatóság alatt maradnak – szinte azonnal magyar iskolává változtatták. Így történt ez a román megszállás idején iskoláját németesítő Eleken is, illetve számos szerb-horvát-szlovén megszállás alatt álló baranyai településen.¹⁹ A kisebbségi iskolák további csökkenése azonban nemcsak ilyen eseteknek volt betudható, hanem főként a folyamatos kormányzati visszaszorító törekvéseknek, melyek révén az 1921/22-es tanévre az 11.610 diáknak otthont adó 92 kisebbségi iskolából csak 58 maradt talpon, melyek így már csak 7.506 tanuló anyanyelvi tanítását tették lehetővé. Majd ez a szám a következő években folyamatosan romlott (1922/23: 53 iskola 825 tanulóval, 1923/24: 9 iskola 239 tanulóval).²⁰

Ezt a helyzetet ugyan némileg ellensúlyozta, hogy a trianoni békeszerződés kisebbségvédelmi rendelkezéseinek magyar jogba való átültetése nyomán három népiskola-típust vezettek be,²¹ jöllehet ezt a kormányzat inkább arra kívánta felhasználni, hogy az addig anyanyelvi oktatásban részesülők többségét a vegyes típusba terelje át, és 1927-ben úgy tűnt, hogy a korábbinál nagyobb hajlandóságot mutat arra, hogy az évtized végéig magyar nyelvű iskolákat is jelentős számban alakítson át vegyes nyelvű B-típusra.²² Ez csak nyomokban valósult meg, jöllehet 1928-tól legalább már látható volt az előrelépés, ami azután el is akadt, pedig ezúttal maga Bleyer is nagyon bizakodó volt.²³ A kormány közvetítő szándéka ellenére szinte semmilyen előrelépés nem mutatkozott a többséget kitevő nem állami népiskolákban, amit Bleyer a német katolikus körökkel felvett kapcsolat révén próbált ellensúlyozni, teljesen sikertelenül. Csupán Szombathely püspöke, gróf Mikes János tette lehetővé az iskolarendelet teljes alkalmazását, melynek nyomán egyházközsége hét német többségű községéből hat a kisebbségi nyelven oktató A-típust, egy pedig a B-típust választotta.²⁴ Így az 1928/29-es tanévben 49 A-típusú

¹⁹ Spira 1977. 74.

²⁰ Spira 1977. 96–98.

²¹ 4800/1923. ME sz. rendelet a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtására és a vallás- és közoktatásügyi miniszter 110 478 VIII. a. sz. rendelete a 4800/1923. ME sz. rendelet 18.§-ában foglalt rendelkezések végrehajtásáról. Így került bevezetésre a tényleges kisebbségi népiskolát megtestesítő, anyanyelven oktató, a magyart tantárgyként tanító A-típus, a vegyes nyelvű B-típus és az alapvetően magyar nyelvű, a kisebbség nyelvét tantárgyként oktató C-típus. Balogh 2002. 270–275., 276–278.

²² Spira 1977. 176.

²³ 1928-ban 49 A-típusú, 98 B-típusú és 316 C-típusú (összesen 463 iskola) kisebbségi népiskola működött. Ehhez képest a következő két évben enyhe javulás mutatkozott (1929: 49, 119, 292 = összesen 460 iskola; 1930: 47, 134, 273 = összesen 454 iskola). A Bleyer bizakodását eredményező kormány-ígéret az évi 40–50 C-típusú iskolának B-típusúvá alakításáról tehát nem valósult meg, sőt pár A-típusú is eltűnt, a C-típusúak csökkenése pedig nemcsak B-típusra alakítással valósult meg, hanem a kisebbségi iskolai státusz teljes megszüntetésével, és magyar iskolává változtatással. Spira 1977. 184., 288.; Bellér 1977. 289.

²⁴ Spira részletesen ismerteti a magyar kormányzat „statisztika-bűvész” módszereit. Spira 1977. 175., 182., 189–190.; Tilkovszky 1979. 409–411.; Seewann 2015. 1.k. 244–248.

(10,6 %), 98 B-típusú (21,2 %) és 316 magyar nyelvű C-típusú (68,2 %) iskola volt, miközben az országban 325 olyan település létezett, amely német többséggel rendelkezett. A Sváb Törökország területén, a németiség fellegvárában 1928–29-ben mindössze 12 A-típusú iskola működött.²⁵

Hiba lenne azonban azt gondolni, hogy az A-típus hiánya mobilizálható energiát rejtett volna magában, a C-típus gyarapodása viszont valószínűleg igen. Az azonban már sokkal beszédesebb adat, hogy még 1932-ben is a német származású iskolaköteles gyerekeknek kevesebb mint tíz százaléka (6019 fő) járt A-típusú iskolába, és nagyjából negyedük (15 200 fő) tanult a B-típusúban.²⁶ Nyilvánvaló, hogy minden gazdasági tudatosság, és a magyar nyelv elsajátíttatásának szándéka ellenére is ezek az adatok nem álltak köszönőviszonyban a németek igényeivel. S nem volt jobb a helyzet az óvodákban sem: az 1929–30-es évben mindössze 13 volt német nyelvű.²⁷ S a kisebbségi nyelven gyakorlatilag nem létező közép- és felsőfokú oktatással sem állt másként a dolog: a gimnáziumot végzetteknek mindössze 1,2%-a, a felsőfokú tanulmányokat folytatóknak pedig csupán 0,3%-a volt német.²⁸ „A németiség vezetőinek az a törekvése tehát, hogy a szellemi vezetést a németek kezében tartsa meg, a beolvadási folyamat ereje mellett nem fog sikerülni, mert a középiskolákba felkerülő német ifjúság tulnyomó része, mire iskoláit elvégzi, nyelvében és érzésében annyira magyarrá válik, hogy tudni sem akar a németiségről, mint nemzetiségről...” – összegezte a helyzetet Kovács Alajos, a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal elnöke 1936-ban.²⁹ Nem akadt kevesebb probléma a tankönyvekkel és a tanerővel sem.³⁰ Utóbbi ügye különösen akkor került előtérbe, amikor az 1935-ös – B-típusú iskolákat megcélzó – iskolarendelet miatt megnövekedett a német nyelven oktatni tudó tanárok iránti igény.³¹

Némileg túlzók voltak azok az állítások, hogy az iskolahiány volt a németiség nyelvi romlásának egyetlen oka. Erről elvileg tanúskodhattak volna azok a németek által írt levelek, beadványok, amelyeknek helyesírása valóban siralmas volt. Valószínűsíthető azonban az is, hogy a magyar lakosság írásszínvonala semmivel nem lehetett jobb ebben az időben, bár kétségtelen, hogy nagyobb fokú zavar lehetőségét rejtette magában, ha valaki otthon csak németül beszélt, az iskola viszont magyar nyelven oktatott. Szita László is – valószínűleg a kor történetírásának elvárásai okán – arra jut, hogy az iskolakérdés messze nem volt akkora horderejű,

²⁵ Schödl 1995. 469.; Seewann 2015. 1.k. 244–248.; Spira 1977. 184., 288.; Bellér 1977. 289.

²⁶ Paikert 1967. 52.; Tóth 2005. 360.

²⁷ Schwind 1960. 122.

²⁸ Paikert 1967. 52–53.

²⁹ Kovács 1936. 20.

³⁰ L. ehhez részletesen Spira 1977. 192–208.

³¹ Vö. Spira 1990. 59.

mint, ahogy azt Bleyerék beállították.³² Az igazság valahol félúton lehet, mert a két túlzó álláspont között annyi bizonyosnak látszik, hogy az iskolakérdés nem volt megnyugtató. A húszas évek elején a német kormánybiztos összefoglalójában legalább már egy tucat olyan esetet sorolt fel, ahol a lakosság panaszt tett az anyanyelv nem oktatása miatt, kérte annak megoldását vagy az óraszám megemelését. Míg azonban azt sikerült elintézni, hogy a magyar nyelv oktatása a német községekben biztosított legyen, fordítva ez egyetlen esetben sem történt meg.³³

Másik neuralgikus pont az anyanyelvi hitélet volt. Míg az egyházi – elsősorban katolikus – a iskolák kérdésében a felsőbb méltóságok, püspökök, érsekek – sokszor alulról megtámogatott – döntésén múlt, hogy az egyházi autonómián túl mennyiben hajlandók az anyanyelvi népoktatást biztosítani a németek számára – s általában nem voltak hajlandók –, addig az istentiszteleti nyelv kérdése alapvetően helyben dőlt el. Jóllehet több száz volt a német többségű falvak száma, nyelvhasználatuk ebben a viszonylatban is folyamatosan háttérbe szorult.³⁴

Egységes csoporttá alakítani a németiséget

Az 1920 után láthatóan továbbélő nyelvnacionalista törekvések és a németiség iskolai-nyelvi pozícióinak további romlása miatt Bleyer valószínűleg helyesen ismerte fel, hogy a csoport nélküli etnicitás³⁵ időszakának leáldozott, és a németiség csak akkor kerülhetett el a további erőziót, ha csoportba kovácsolódik. Vitatható ennek kapcsán, amit Seewann ír, hogy a polgárosultabb és az agrárrétegek kényszerültek rá a közös csoportalkotásra,³⁶ hiszen a előbbiebben nem is akartak és nem is vettek részt, s éppen emiatt volt szükség új csoportelit kialakítására. Jobbára a munkások és az értelmiségiek is kiestek, kivéve akik tudatosan dolgozni akartak a német csoportképzésen. Abban már sokkal inkább igaza van, hogy az értelmiségi politikai elitel való azonosulás nem volt egyszerű.³⁷ Főleg, hogy eddig a helyi magyar értelmiségi elithez kötődtek, a tanítóhoz, a paphoz és az orvoshoz.

³² Szita 1986. 642.

³³ A magyarországi német ajkúak kormánybiztosa. Áttekintés a kormánybiztosi feladatokról ki-folyólag a Magyar Kir. Miniszterelnök Úrnak és a Miniszterelnök Úr útján a szakminisztereknek előterjesztett javaslatokról, azoknak végrehajtásáról és a végre nem hajtásáról, 1922. évi július 3-tól 1924. évi május hó 11-ig. – MNL OL, K 28. 93. cs., K 28-193-M.E.-1925-C-89. Úgy tűnik, hogy a kormánybiztos a különböző német településterületeket előzetesen felkereshette adatgyűjtés céljából. Csibi Norbert nemrég publikálta a Steuer György-féle látogatás Tolna vármegye völgyiségi német településeire vonatkozó feljegyzését: Csibi 2023b.

³⁴ Spannenberger 2006. 146–147., 151–155.

³⁵ Brubaker 2004.

³⁶ Seewann 2015. 2.k. 205.

³⁷ Seewann 2015. 2.k. 205.

Bleyer a nyelv eltérő szintű megőrzését, melynek bár kiemelkedő szerepe volt az etnikai hovatartozásban,³⁸ önmagában nem tekintette identitásképzőnek, főleg ha nem társult hozzá csoporttagság.³⁹ Az ehhez kötődő identitás megőrzése szempontjából rendkívüli jelentőséggel bírt, hogy az nemzedékről nemzedékre reprodukálódjon, és emiatt szükségesek voltak hozzá azok az intézmények, amelyek elengedhetetlenek ennek az identitásnak a hordozásához és továbbadásához.⁴⁰ Ilyen identitást hordozó intézmények lehettek: az egyház és a vallási szervezetek⁴¹ (különösen ott, ahol a vallás az etnikai különbséghez kötődik, például Erdélyben),⁴² a társadalmi egyesületek, a sajtó, vagy olyan kevésbé kézzel fogható jelenségek mint a folklór,⁴³ a történelem, a kulturális hagyományok, a névhasználat, a közösségi ünnepek vagy a Németországgal és egyéb német területekkel való kapcsolatok. A csoportidentitás kapcsán azonban a csoportkohézió, a belső szolidaritás és a szervezetségi szint is fontos indikátorok voltak.⁴⁴ Mivel azonban az identitás „rugalmas és dinamikus, amelynek inkluzív és exkluzív jellege is van”,⁴⁵ térben és időben bekövetkező változásai normálisnak tekinthetők, vagyis az identitás a „mindennapok kapcsolati szövetekén” keresztül formálódik,⁴⁶ így sem az egyén, sem a csoport identitása nem állandó. Probléma akkor mutatkozik, amikor irányított módon negatív irányba ható folyamat indul meg és marad tartós, amely hosszabb távon az etnikai identitás feladásához vezet. Bleyer éppen eddig nem akart eljutni. Egy nemzetiségi csoport továbbélő etnikai identitásához tehát nemcsak arra volt szükség, hogy a többségi nemzetével nem azonos, vagy csak részben azonos identitását továbbhagyományozza, hanem arra is, hogy az egyes személyes identitások csoportidentitássá konstruálódjanak. Így nagyon fontos volt, hogy egyén és csoport a mindennapi életben milyen viszonyban állt egymással, és hogy miként alakultak az e viszonyrendszert meghatározó etnikai és nem etnikai (szociális, gazdasági, ideológiai, kapcsolati, mentális, habituális) tényezők. Nem kevésbé volt

38 Weinhold 1991. 458.

39 Bindorffer 2001. 66.

40 Homišinová 2008. 95.; Assmann 1999; Seewann 2000. 95.

41 Lantosné 1991. 295–298.

42 Vö. Nagy 1991. 330–332.

43 Kriza 1991. 283–286.

44 Homišinová 2008. 35.

45 Homišinová 2008. 32.

46 Koller 2006. 48. „...Identity is 'Unstable, fluctuating and fragmented'; that can be a function of either 'collective' or 'individual' 'selfhood', that it is formulated within an interactive process between the 'self' and the 'other', and that it can be assumed for potential social and political gain.” – Brubaker – Cooper 2005. 64–66. „Nationhood and nationalism from below as well as from above, there arises a stark disjuncture between intense and intractable nationalist politics on the ways in which ethnicity and nationness are embodied and expressed in everyday life” – Brubaker et al. 2006. 13., 16.

fontos, hogy az így megkonstruált csoport és identitása minként viszonyult más csoportokhoz és azok identitásához.⁴⁷

Az etnikai identitást hordozó elemek mellett a magyar identitáselemek is rávilágítanak arra, hogy itt nem csupán nemzetiségi azonosságtudatról volt szó, hanem egyúttal kisebbségi identitásról is, vagyis a kisebbségi lét beépüléséről az etnikai azonosságtudatba. Ez egy olyan szituáció, amely szükséges ahhoz, hogy egy etnikai kisebbség a létezését a kisebbségi keretek közepette saját belső részévé tegye. Ez általában meg is valósul, hiszen egy kisebbség önálló akarat alapján sosem akar kisebbségből többséggé válni. Mindez egyúttal azt is eredményezi, hogy e szituáció tudomásulvétele egyfajta kettős kötődés kialakításához vezet, ami magába foglalja a többség felé megmutatkozó lojalitást is. Ez a jelenség, illetve a több etnikum által lakott magyar hazában való boldogulás és az ehhez a földhöz való ragaszkodás a hazai németiségben talán a legnagyobb mértékben alakított ki ilyesfajta kettős kötődést, amelynek e kisebbség folytonosan számos jelét is adta. Ez óhatatlan minden olyan etnikai csoport esetében, amely hosszabb ideje él kisebbségi viszonyok közepette. A kisebbségi identitáshoz így jó néhány magyar identitáselem társult: például a születési hely, a lakóhely, az iskoláztatás, Magyarország mint geográfiai, valamint kulturális és közösségi tér, a hazaszeretet stb. E Magyarországhoz való meglehetősen erős kötődés további fokmérője volt a németországi németiségtől való elhatárolódás: „mi svábok vagyunk, nem németek”.⁴⁸ Továbbá a kettős kötődést konstituáló identitások egymáshoz viszonyított aránya mutatta a kisebbségi identitás megőrzésének és az asszimilációs folyamat előrehaladottságának fokát is.⁴⁹

Az identitás fejlődését meghatározza azonban a többségi társadalom reakciója is – ez különösen érzékelhető a két világháború közötti németiség vonatkozásában. Vagyis identitás és integráció szorosan kapcsolódik egymáshoz. A magyar oldalról egy túlforszírozott integrálási kényszer volt jelen, amely egyre fokozódott, 1920 után a korábbihoz képest némileg megváltozott szellemi alapon, de még radikálisabban, lévén a német volt a legnagyobb lélekszámú kisebbség. Ennek az igénynek a kisebbség nem tudott, majd már manifesztáltan nem is akart megfelelni.⁵⁰ Ez reménytelenséget szült egy olyan időben, amikor éppen a németek beindult

⁴⁷ Szarka 2004. 193.

⁴⁸ Weinhold 1991. 459.; Manherz 1989. 5.; Hoóz – Kepecs – Klinger 1985; Seewann 1992; Bindorffer 2007. 59., 170.; Seewann 2000. 97–99.

⁴⁹ „...Assimilation bzw. Integration keineswegs mit einer Selbstaufgabe des Ethnikums bzw. Zugehörigkeitsbewusstseins zu einer ethnischen Gruppe verbunden ist oder verbunden sein muss. Vielmehr zeichnet sich der Entstehungsprozess einer doppelten Identität von Minderheitenangehörigen ab, die positiv als eine nach zwei Seiten offene, in einer ununterbrochenen Austauschbeziehung sich reproduzierenden Identität verstanden werden kann.” – Seewann 1990. 6–7.

⁵⁰ Jóna 2007. 223–224.

csoportképződése miatt nem lehettek részei egy olyan integrációnak, amely a teljes asszimiláció irányába mutatott, ezért kérdőjeleződött meg egy idő után a lojalitás is. Ezért is állt elő az a kényszer, hogy 1930 után más stratégiára volt szükség, 1945 után szintén, amikor egyértelművé vált, hogy sem a lojalitáson és az integráción alapuló, de a népiséget megtartó stratégia, sem pedig az integrációt felmondó irány nem vált be. Így nem maradt más, mint a teljes asszimiláció, amit ekkor ugyan már nem forszíroztak annyira, de a keretfeltételek mégis ezt segítették elő, nemcsak az elűzések miatt. Ráadásul az idő előrehaladtával már a többségi társadalom tudatából is kitörlődött az etnikai diverzitás érzékelése. Miután a kérdés nem tematizálódott, vagyis az etnikai csoporttudat gyakorlatilag mindkét oldalon fokozatosan elveszett.⁵¹

Bleyer a németiség megőrzésére tehát csak akkor látott esélyt, ha az képes lesz a partikuláris rögzültségen felülkerekedve a bakonyi, a Buda-környéki, a baranyai stb. sváb magyarországi németté válni. Olyan német népességet kellett csoporttá alakítani, amely addig országos szinten nem rendelkezett összetartozás-tudattal, mindössze regionális identitással. A területi lehatároltság mellett az eltérő származás, eltérő kultúra és hagyományok, eltérő nyelvjárás jellemezte, nem hozott magával egységes német tudatot annak idején (17–18. század) az óhazából (Német-római Birodalom) sem, hiszen ez akkor még azon a területen sem létezett. Miután a nemzeti „ébredés” a magyarországi németeknél viszonylag későn, a 19. század közepétől, a csoportképzés folyamata pedig csak a 19–20. század fordulóján indult meg,⁵² a huszadik század elejére a politikai, nyelvi és kulturális egységesítés folyamata nem mutatott komolyabb eredményeket.

Bár Bleyer nagyobb erőt remélt a történelmi Magyarország megőrzése mellett egy kétmillió német csoporttól, amely az erdélyi – függetlenül az erdélyi szászokkal fennálló nézeteltéréseitől – és délvidéki erőteljesebb gazdasági pozíciókkal és élénkebb társadalmi élettel rendelkező németiséget is magába foglalja – s nyilván dél-bácskai származása is ösztönözte erre –, valószínűleg mégis könnyebb vállalkozásnak ígérkezett a trianoni Magyarország területén élő német csoportok összefogása. Mindazonáltal Burgenland elvesztését maga is nehezítő körülménynek tekintette céljai megvalósításában. Bleyer ugyanakkor egy modernebb identitás-menedzsmentet vizionált, amelyben a csoport azonosítható volt egy közös sajtótermékkel, a német hagyományokat, mindennapokat és olvasási szokásokat, vallásos érzületet szem előtt tartó, a csoportképzés első összetevőjeként már 1921-ben megjelenő *Sonntagsblatt*-tal, egy országos csoportszervezettel, országos rendezvényekkel, mint az 1925-től évente megrendezett országos svábbállal, hosszabb távon pedig gazdasági szövetkezetekkel.

⁵¹ Jóna 2007. 225.

⁵² Seewann 2007. 99.

Bleyer a magyarországi németek jól szervezett, erős kohézióval rendelkező csoportját megeremlítő folyamat legfőbb intézményi keretének egy új országos, vagyis a német településterületeken átnyúló szervezetet tartott alkalmasnak, amely hosszas halogatás után 1923-ban meg is alakult. Az 1924-től a kormány befolyásával és felügyeletével legálisan működő, kulturális jellegű Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein, MNNE) azonban nem hogy egy autonóm németiség szervezete nem volt, de még a hazai németiség érdekképviselőt sem tudta ellátni megfelelő hatékonysággal. Helyi szinten némileg ellensúlyozta ezt a helyzetet a kisebbségi egyesületek működése. Olvasóköri, dalárdák, kézimunka és fonó csoportok továbbra is nagyon sok német településen tevékenykedtek.⁵³

Mindazonáltal a németiség etnikai megőrzését célul kitűző szereplők és szervezetek arra a következtetésre jutottak, hogy programjuk három alappillére közül, csak az országos sajtótermék, a *Sonntagsblatt* működhetett viszonylag zavartalanul, az iskolák és az országos szervezet viszont nem voltak képesek hatékonyan betölteni szerepüket. Bleyer és köre így fokozatosan ráeszmélt, hogy az ifjúság elkötelezése nélkül tevékenységük nem vezethet eredményre, a csoportszerveződésen belül egy ifjakat érintő alcsoporthozzászlás nélkülözhetetlen. Az Európai Nemzetiségi Kongresszus főtitkárának, Ewald Ammendének a felkérésére 1930-ban összeállított memorandumban Bleyer már több olyan pontot megnevezett, melyek egyértelműen az ifjúság előtérbe kerülését jelezték. Az iskolakérdésen túl a hittantanításról, az istentiszteleti nyelvről, az MNNE akadályozásáról, a Suevia régóta húzódozó engedélyezéséről, a Levente-szervezetről és a birodalmi német kapcsolatok akadályozásáról szólt, mint legfontosabb problémákról.⁵⁴

Bleyer alapvetően köztes pozíciót foglalt el programjával. Nem fogadta el a Gratz Gusztáv vezette irányzatot, amely az asszimilációt a modernizálódó társadalomban természetes jelenségnek, éppen ezért elfogadhatónak tartotta, kizárólag annak erőszakos kikényszerítését utasította el. Németország patronáló segítségének igénybevételét Bleyer nem tekintette célszerűnek,⁵⁵ de végül egyre inkább élt ezzel a lehetőséggel. Ugyanígy nem tartotta alkalmazhatónak a már a húszas évek elején jóval radikálisabb, a németek teljes gazdasági, s főleg politikai megszervezését és nemzetiségi párt alapítását képviselő, a teljes autonómia elérésére és Németország segítségére már ekkor apelláló Guido Gündisch nézeteit sem.⁵⁶

⁵³ Vö. Bindorffer 2007. 135.; Seewann 2007. 104–107.

⁵⁴ Tilkovszky 1979. 414.

⁵⁵ Tilkovszky 2000. 89.

⁵⁶ Papp 1989. 500.; Hillinger 1973. 55.; Swanson 2017. 129–130.; Spannenberger 2013. 189., 197., 209.

Az ifjúság emancipációjának, mobilizálásának és politizálódásának feltételei

A 20. század második feléig nem kerekedett felül az a nézet, hogy gyermekek és a fiatalok esetében az önállóság, az önálló felelősségvállalás, a közügyekben való részvétel kívánatos legyen, s így elismerjék cselekvő ágensi szerepüket. A 20. század első felének Magyarországon erről még kevésbé lehetett szó, de ekkor merült fel egyáltalán annak igénye, hogy – a dualizmus kori előzmények után – a gyermekekkel és az ifjakkal külön társadalmi szubkultúraként kell és szükséges foglalkozni. Az első világháború után az állam a nemzeti érdekek mindenek felett állóságát és az ezt képviselő konzervatív-nemzeti-keresztény politikai oldal mindenhatóságát és örökérvényűségét részben az ifjúság szinte maradéktalan birtokbavételével kívánta fenntartani, korosztályra szabottan akarta beilleszteni az ifjúságot a nemzetstratégiába, elvárta tőlük, hogy az aktualizált nemzeti érdekek hordozóiként funkcionáljanak. Így a politikai elit nem volt érdekelt abban, hogy bármiféle önálló ifjúsági emancipáció induljon el, ami esetleg kicsúszhat ellenőrzése alól. Ez a dualizmus időszaka óta működő rendszer lehetővé tette az ifjúsági emancipációs rezdülések elfojtását, illetve szigorú ellenőrzését.⁵⁷

A diákok iskolán kívüli, önálló kezdeményezésen alapuló egyesületi tevékenységét a magyar rendszer gyakorlatilag soha nem nézte jó szemmel, így a felnőtteket is tömörítő szervezeteknek egyáltalán nem lehettek tagjai, az iskolán kívüli ifjúsági szervezetek létesítését és ellenőrzését pedig a Vallás- és Közoktatási Minisztérium tartotta szigorú ellenőrzés alatt.⁵⁸ Így Magyarországon az ifjúság emancipálódásának nem nagyon mutatkozott jele, kibontakozásának útjába számos akadály gördült.

Ennek az ifjúságközpontú gondolatnak a gyakorlati megvalósítása azonban meglehetősen kezdetleges volt. Az egyházi ifjúsági szervezetek széttagozottságuk és vallási tevékenységük okán nem szolgálhattak alapul. A már meglévő ifjúsági szervezetekben – főleg a Magyar Cserkészszövetségben – továbbra is egyfajta elitista ifjúságszervezés valósult meg, amely kevésbé tudta betölteni azt a szerepet, hogy a megfelelő irányba kormányozza a többséget. Hiszen nemigen tudta kiépíteni a kapcsolatot az ifjú generáció nagyobbik része felé, mindig is magát továbbbörökítő elitifjúság maradt.⁵⁹ Ennek ellensúlyozását jelenthette volna az újdonsült leventemozgalom, amely a húszas évek végéig meg sem közelítette azt az állapotot,

⁵⁷ Vö. a mai helyzettel: Az ifjúság nem társadalmi probléma, hanem a társadalom erőforrása. Család, Gyermek, Ifjúság XIX (2010:1), 26.; Vitári 2019.

⁵⁸ P. Miklós 1997.

⁵⁹ Csizmadia 1988. 16.; Karikó 1999. 10.

hogy az ifjúság jelentősebb részét szárnyai alá vegye, hiszen azt számos tényező (ifjúsági szakemberek hiánya, levanteoktatók továbbképzésének kezdetlegessége, infrastrukturális problémák stb.) akadályozta, jóllehet a fejlődés folyamatos volt.⁶⁰ Értelemszerűen a dualizmus korszakából megörökölt, Trianon traumájával és következményeivel súlyosbított kisebbségpolitika mentén nem volt érdekelt a kormányzat, sem pedig a mögötte álló társadalmi és politikai elit abban sem, hogy a nemzetstratégiáján kívül eső etnikai jellegű ifjúsági szerveződések toleráljon. Így az ifjúság elitjét összefogó cserkészek és egyházi ifjúsági szervezetek, valamint a tömegeket fokozatosan átfogó Levente mellett nem tűrt meg konkurenst, pláne nem etnikai alapon szerveződő, a fent említett szándékokat esetlegesen aláásó ifjúsági szerveződések. Erre utalt már az is, hogy a német egyetemi hallgatókat tömörítő Suevia mindvégig elfogadott alapszabályok nélkül, a megtűrt illegalitásban, peremre szorítva volt kénytelen német ifjúsági munkát végezni.

Ennek tükrében felmerül a kérdés, hogy a vizsgált időszakban a magyarországi németiség ifjai mennyiben érzékelték egyáltalán maguk is a magyar kisebbségpolitika törekvéseit, kifogásolták-e azokat, saját életüket is korlátozó instanciának tartották-e és óhajtottak-e szembehelyezni vele valamiféle alternatívát. Vagy mindez csak a problémának a 19. század végétől egyre inkább tudatára ébredő kisebbségi elitnek volt-e köszönhető?

Nem nagyon lehet egyetérteni Spannenberger Norbert állításával, hogy „a magyarországi németek számbeli ‚nagysága’ ellentétben állt társadalmi és politikai fejletlenségükkel.”⁶¹ Politikai fejletlenségük – vagy inkább érdektelenségük – vonatkozásában ugyan egyetérthetünk, műveltségük és a társadalmi önszerveződésük viszont mindenképpen átlagon felüli volt. Noha még további kutatásokat igényel, de eddigi ismereteink birtokában is megfogalmazható az a hipotézis, hogy a magyarországi németek településein a társadalmi szervezetek száma, működésük sokszínűsége és hatékonysága felülmúlta a más etnikumú területeket. A probléma inkább abban állt, hogy ezek a meglévő társadalmi rendet konzerválták.⁶²

Grósz András mutatott rá Budaörs példáján, hogy az élénk egyesületi élet egyúttal lokálpatriotizmussal is párosult, ami hátráltathatta az országos szervezetek meggyökerezését, ami viszont meglepő lehet a Budapest közeli polgárosultabb Budaörsön, de egyúttal jelezheti, hogy egy ilyen településen is erős maradhatott még ekkor is a lokalitás horizontja.⁶³

Kedvezőtlen volt, hogy az ifjúság előtérbe helyeződésének olyan időszakban kellett volna megtörténnie, amikor a németek csoporttá formálása is még csak

⁶⁰ Gergely – Kiss 1976. 83–89.

⁶¹ Spannenberger 2005. 20.

⁶² L. ehhez: Vitári 2020a.

⁶³ Grósz 2007. 86., 89.; Fehér 1983; Flach 1968.

folyamatban volt, s eredményei még csak részben mutatkoztak meg, s főleg bizonytalan volt azok időtállósága. Így a két folyamat egymásra torlódott. Ez azonban leginkább a megalapozottságot és a tartósságot tekintve volt hátrány, mert a magyarországi németeknél a politikai mobilizáció és a csoportképzés az ifjak nélkül nem is lehetett sikeres.

Valószínűleg inkább hátráltató volt, hogy a magyarországi német agrárnépesség a paraszti társadalom teljes rétegződését felmutatta, s a döntő szerep az 1920 után jelentősen kisebbé váló, de más etnikumokhoz képest még mindig nagyarányú középparaszti rétegeknek jutott, akik mentalitásukból fakadó kivárása mindig is jellemző volt. Ilyen hatással lehetett az egyes agrárrétegek elkülönülése is, amit át kellett hidalni. A többi népcsoportnál a szegényebb paraszti rétegek inkább voltak túlsúlyban, ami már önmagában is szélesebb platformot nyújtott a meglévő viszonyok átalakítását célzó társadalmi önszerveződésre.

A társadalmi rétegződésből fakadó szétartást a vallás sem kompenzálta, hiszen a németység ebben sem volt egységes, s helyben az azonos vallás az etnikai alapú egymásratalálást hátráltatta, hiszen a katolikus németységnek inkább volt kötődése ezen az alapon a magyar katolikus lakossághoz, mint a német evangélikusokhoz. A másik oldalon a németység mély vallásossága nem nyitott utat egyéb olyan szellemi alapnak, ami szintén a csoportképzést segítette, vagyis az etnikai összetartozás tudata a városokban hullhatott volna termékenyebb talajra, de ott már nem nagyon volt rá igény. Nem segítette elő ezt a folyamatot a földrajzi széttagoltság sem, amely ráadásul eltérő gazdasági és társadalmi kiindulópontot adott.

A német közösségek e merevnek tűnő világában kérdésként merült fel, hogy létezett-e olyanfajta elidegenedés, ami az ifjúság önálló szereplővé válását kíválthatta volna. Vagy csupán még mindig egy olyan modern jelenséggel van dolgunk, amely nem léphetett ki az urbánus terekből. S kérdés volt, hogy az eltérő etnicitás eredményezte-e idegenségérzést. Úgy tűnik, hogy akkora elidegenedés bizonyosan nem volt, hogy beinduljanak önálló emancipációs folyamatok, de annyi hatás talán mutatkozott, hogy a mesterséges beavatkozás után a közveített egyenjogúsítási törekvésekre már ígérkezett fogékonyság. Éppen a továbbhagyományozott viszonyokból adódik, hogy az ifjúsági mozgalom eszméjét, általában kívülről kellett közvetíteni. Ez a kiindulópont viszont sokkal nehezebb alapot adott ahhoz, hogy egy ilyen közösség ifjúságát egyrészt meg lehessen szervezni, másrészt maradéktalanul egyesíteni, vagyis mobilizálni. Annak idején éppen az ilyen merevség ellen jött létre az öntudatosodó ifjúság Vándormadár mozgalma, de nem véletlenül városi környezetben.

Nem volt tehát belső készítés, mobilizálható belső energia, mert továbbra is mindent a falu megszokott rendje diszciplinált. A civil szerveződések helyben, rurális közegben nem emancipációs hagyománnyal működtek, hanem a meglévő rendet és fegyelmet fenntartó erőként, ráadásul jelentős részük egyházi/vallásos

szervezet volt. Ilyen jelleggel működtek főleg a Budapest környéki településeken szép számmal létrejövő ifjúsági szerveződések.⁶⁴ A társas együttléteknek is megvolt a maga jól szabályozott rendje, ami elsősorban az ünnepekhez, bizonyos munkafolyamatok lezárásához kötődött. „Ébredő” ifjúságra leginkább a városokban lett volna esély, de az ott élő nemzetiségi származású ifjúság az asszimiláció előrehaladása miatt erre javarészből nem vállalkozott, illetve nem is volt tudatában. Egyedül a fővárosban mutatkozott némi hajlandóság, amely a Sueviában testesült meg, de ez is a 18 év feletti korosztályra korlátozódott. A vidéki németek esetében ezek az önszerveződési hagyományok azonban nagyon gyérek voltak, ráadásul éppen azok a német területek kerültek el az országtól, ahol ezeknek értékelhető előzménye volt: a szász területek, illetve a Bácska és a Bánát.⁶⁵

A magyarországi kisebbségpolitika revideálásához viszont a kisebbségeket – és első helyen a németet – is ki kellett szabadítani a tárgyszerepéből, aktorrá kellett változtatni, hogy a hátrányos kisebbségpolitikával szemben hatékonyan léphessen fel. Ehhez volt szükség a politikum világába belépő, vagyis politizáló ifjakra, mert az idősebbek nem így szocializálódtak, vagyis meg kellett teremteni egy harcosabb, a magyar kisebbségpolitikával szembehelyezkedő németiséget. Az addigi csoportképző törekvések és etnikai revitalizáció kétes eredményei alapján ez a felismerés a húszas évek második felére szilárdult meg.

Nem véletlen tehát, hogy a német ifjúság terén mesterséges beavatkozásra volt szükség, az emancipáció gondolatát kívülről kellett adaptálni, ami már önmagában is kétségbe vonta, hogy itt valóban emancipációról volt-e szó. Itt-ott lehetett erre hajlam, de ez igazából az 1930-as évek elején vált láthatóvá. A minta – saját híján – honnan jöhetett volna máshonnan, mint Németországból, de így az onnan beáramló szellemiség sem volt megkerülhető.

Összességében tehát nem voltak kedvezőek a feltételek sem általában a németek dinamizálására, sem pedig az ifjak mobilizálására, de a tartós válságnarratíva a kommunikációs lehetőségek bővülésével, a mobilitás kiterjedésével, az infrastruktúra fejlődésével kiegészülve, melyek az embereket közelebb hozták egymáshoz, bizonyosan nem maradt hatástalanul, viszont önmagában nem tudta megteremteni azt az átütőerőt, amely a németiség csoportképződését valódi és tartós sikerre vezethette volna. Segíthetett mindenesetre, hogy az MNNE működése és a magyar kisebbségpolitika egyént is érintő kihatásai révén keletkezett egyfajta etnikai depresszió. Gömbössel, Imrédyvel és Telekivel, hogy csak a legfelső szintet említsük, az új időket sokkal inkább megélő dzsentrik, az államtól függő nemesek és honoráciorok jutottak előtérbe, akik már a húszas években is pángermanizmussal

⁶⁴ Vö. Bónomi 1933. 23.

⁶⁵ Vitári 2020a.

riogattak.⁶⁶ Amikor ehhez a gazdasági világválság hatására szocioökonómikus depresszió is társult, s ez a válság a régi rendszerbe vetett hitet is megingatta, akkor állt elő az a helyzet, hogy fogékonyság mutatkozott a szerveződés iránt. Jóllehet már ezt megelőzően a mezőgazdaság fejlődése, iparosodása is ebbe az irányba mutatott. Bár a gazdasági válság a németeket talán kevésbé sújtotta, hiszen a specializáltabb termékeknek szerényebb mértékben csökkent az ára, a gabonának jobban,⁶⁷ de a németiség alsóbb rétegei fokozottabban szenvedtek, melyek 1920 után már a német agrárlakosság egyértelmű többségét adták.⁶⁸ Ezzel a korábban oly kitűnően működő gazdasági rendszer, és vele a szolidaritás, s rajtuk keresztül a faluközösség bomlása is gyorsult.⁶⁹

Ennél kedvezőbb konstelláció pedig nem kínálkozhatott arra, hogy a válságra kínált etnikai magyarázatot a korábbinál sokkal szélesebb körben fogadják be. Vagyis el kellett hitetni a németiséggel, hogy gazdasági lejtmenete nemcsak a válság következménye, hanem az etnikai különbségességé is, s amikor ehhez hozzá lehetett tenni a hatóságok magtartását, az egyházak merevségét, az iskolakérdés problémáit, a névmagyarosítást és egyebeket, akkor hihető megközelítésnek tűnt, hogy mindez csak etnikai önszerveződéssel ellensúlyozható. Az ehhez társított, központilag irányított mobilizálás pedig választási helyzetet eredményezett: rálépni az etnizálódás útjára vagy megmaradni a korábbi keretek között.

A mobilizáláshoz azonban politizálódásra, a népcsoportot érő politikai hatások tudatosítására is szükség volt. Az első világháború előtti időszak megmutatta, hogy a politikum világára való fogékonyság elsősorban akkor mutatkozott, ha a németiség gazdasági pozíciói megrendültek. A gazdasági válsággal ez a helyzet minden korábbinál súlyosabban állt elő, a politikára való tartós hajlam eléréséhez azonban generációs tanulási folyamatra, a politizálódás időtállóságára lett volna szükség. Ez azonban nem adatott meg, sőt jelentős ellenszél volt vele szemben. Eleinte érzékelhető fogékonyság a politikára csak a Budapest környéki németiség esetében mutatkozott, amely élénk kapcsolatokat ápolt Magyarország egyetlen igazi, legurbánusabb közegeivel, a fővárossal, így mind a szociáldemokrácia, mind pedig a nyilasmozgalom nem elhanyagolható bázissal rendelkezett

⁶⁶ Spannenberger 2005. 64.

⁶⁷ Kopasz 1976. Ezt támasztja alá, hogy a gabona vetésterülete 1935-ben a németek által lakott megyékben 35–40% körül, mozgott, míg az Alföldön az 50%-ot is meghaladta. Hajdu – Tilkovszky 1976. 735. Ennek ellenére a világviszonylatban Magyarországon legalacsonyabbra csökkenő gabonaárak súlyos tehertételt jelentettek. Honvári 2000. 372. A gazdasági világválság kedvezőtlen hatásait fokozta az 1934-ben és 1936-ban tapasztalt aszály miatti jelentős (akár 20%-os) termés kiesés is. Hajdu – Tilkovszky 1976. 731. A mezőgazdaság csak az 1930-as évek második felében érte el a válság előtti szintet.

⁶⁸ Bellér 1981. 146.

⁶⁹ Seewann 2015. 2.k. 178.

a németek körében. Országos szinten ez a folyamat viszont csak a '30-as évek elejétől indult meg.

A politikai szocializáció egészen kis korban kezdődik, meghatározó a gyermekkor és az ifjúkor, ekkor – az általános szocializációval egy időben – alakul ki az egyén politikai személyisége.⁷⁰ Vagyis ebben a szocializációban is kulcsszerepe van a családnak, de egy német gyerek innen keveset kapóhatott, így a politizálódást is kívülről kellett behozni, de kérdés, hogy az apolitikus családi örökség mellett ez mennyire hatott. A politikai szocializáció számára a polgári fejlődésen túl már a 19. században kedvező keretet adott, hogy a társadalmi törvényszerűségek és problémák magyarázatát egyre kevésbé a vallásban lelték meg, az erőteljes vallásosság – ami a magyarországi németsegnél meglehetősen jellemző volt – viszont éppen hogy gátolta a modern politikai szocializációt. Magyarországon azért is volt nehéz helyzetben a német ifjúság, mert a politikai szocializációban résztvevő intézmények nem erősítették, hanem éppenséggel ellenkező hatást fejtettek ki, vagy akár ki is oltották egymást, ami megint csak az ifjúság orientációs zavarait erősítette, és esetleges radikalizálódását idézte elő.⁷¹

A modernitás ifjak és gyerekek számára támasztott követelményei, amelyekből a normák, az életmód és az értékrendszerek felülvizsgálata következett, a magyarországi németek esetében első alkalommal az MNNE-n belül elkülönülő Népi Német Bajtársi Szövetségben (Volksdeutsche Kameradschaft), majd a Volksbundban (Magyarországi Németek (Nép)szövetsége, Volksbund der Deutschen in Ungarn) jelentkezett. E két szervezet az embereket – elsősorban az ifjakat – nemcsak etnikai, hanem politikai öntudatra is akarta ébresztetni. Így az ifjú bajtársaknak és a Volksbundnak olyan új normákat, ismereteket, értékeket, a politikai magatartás mintáit kellett közvetítenie, amelyek döntően különböztek a korábbiaktól, a megelőző időszak döntően apolitikus beállítódásától.⁷²

Csoportképző törekvések a csoportképzésen belül

Jakob Bleyer, az MNNE ügyvezetője számára az 1920-as évek közepére egyértelművé vált, hogy a német identitás fenntartását biztosító és elősegítő csoportképzésen belül kulcskérdés volt a német fiatalság identitásának megőrzése, mert a németiség jövőjét csakis egy kisebbségi értelmiség kinevelése biztosíthatta hosszú-

⁷⁰ Easton – Hess 1962; Hyman 1959; Easton – Dennis 1969; Szabó 2009. 21. Létezik egy úgynevezett pre-politikai szocializációs folyamat, kimutatták, hogy a svájci demokrácia alapjai 8-10 éves korban alapozódnak meg. Melich 1979.

⁷¹ Niemi – Hepburn 1995.

⁷² Politikai szocializációról általában l. Szabó 2009.

távon.⁷³ Ennek pedig alapvetően két záloga volt: a német iskola és az ifjúságot is magába foglaló mozgalom. Nem véletlen, hogy a kisebbségi törekvések és a többségi elképzelések éppen e két területen ütköztek össze leginkább.

A sokáig megoldatlan iskolakérdés kapcsán nem véletlenül merült fel már nagyon korán, hogy a fokozatos, ekkor az 1930-as népszámlálási adatokkal ugyan még alá nem támasztott asszimiláció megállítására le kell számolni azzal a kilátástalan helyzettel, hogy az MNNE nem fért hozzá a német ifjúsághoz. Ez mutatkozott meg abban az 1928 eleji memorandumban,⁷⁴ amely egyelőre az ifjúság felsőbb korosztályainak megszervezését indítványozta: „A főiskolákon és egyetemeken engedtessek meg hivatalosan, hogy a hazai német kisebbséghez tartozó ifjúság jóváhagyott alapszabályú egyesületekben tömörülhessen.”⁷⁵ A már meglévő és évek óta működő Suevia legalizálása nyilván prioritással bírt, ami a teljes ifjúság megszervezésének elengedhetetlen lépcsője volt. Mindazonáltal e követelés nem vonta kétségbe a leventeszervezet jogát az ifjúság nevelésére, de ott is előzékenységet várt el a nyelvhasználat terén.

A Népművelődési Egyesület nem volt képes megszólítani az ifjúságot, jóllehet az alapszabályzata alapján tevékenységét tagsági jogviszony nélkül is kiterjeszthette az ifjakra. Az MNNE-nek ugyanis már a törvényes keretek között is nehézkessé vált a működése azáltal, hogy a magyar közigazgatás lehetetlenné tette, hogy területi szinten lefedje a teljes németiséget. Veszprém megyében egyáltalán nem, Pest megyében 1926-ig nem alapíthatott helyi csoportokat, a Baranyában előzetesen megalapított csoportokat a főispán 1927-ben feloszlatta, s minden későbbi alapítást is személyes engedélyéhez kötött.⁷⁶ Itt csak a miniszterelnök személyes közbenjárására sikerült az évtized végére közel 30 helyi csoportot létrehozni.⁷⁷

A felül megengedőbb, lentebb viszont erősen korlátozó magyar kisebbségpolitika eredményeként nem lehet csodálkozni azon, hogy az MNNE a legnagyobb erőt a Dunától keletre fekvő területeken érte el, mégpedig Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Bács-Bodrog vármegyékben: az ottani 41 német többségű községben az MNNE 40 helyi csoporttal rendelkezett. Hasonlóan kedvező volt a helyzet Északnyugat-Magyarországon is, Sopron, Moson, Győr, Komárom és Esztergom

⁷³ Tilkovszky 2001. 143–152.

⁷⁴ Emlékirat a magyarországi német kisebbségnek nyelvi fennmaradására és kulturális fejlődésére vonatkozó kívánságairól és e kívánságok kielégítésére alkalmas módokatokról és eszközökről. – MNL OL K 28. 109. cs., K 28–210–1929–C–1989; Die Wünsche der ungarländischen Deutschbewegung. Abschrift ohne Datum – BArch, NS 43/44. 40. skk.

⁷⁵ Emlékirat a magyarországi német kisebbségnek nyelvi fennmaradására és kulturális fejlődésére vonatkozó kívánságairól és e kívánságok kielégítésére alkalmas módokatokról és eszközökről. – MNL OL K 28. 109. cs., K 28–210–1929–C–1989; Die Wünsche der ungarländischen Deutschbewegung. Abschrift ohne Datum – BArch, NS 43/44. 40. skk.

⁷⁶ Flach 1968. 4.

⁷⁷ Füzes 2001. 51. sz. dokumentum.

vármegyékben: az itt található 31 német többségű település közül 29-ben volt helyi csoport. Az MNNE szempontjából elszomorító volt az eredmény azonban a németiség legnépesebb fellegváraiban Budapesten és környékén, illetve a Dél-Dunántúlon (Sváb Törökország: Tolna, Baranya, Somogy vármegyék), mert ezen a területen az MNNE csak a szóba jövő falvak 37 százalékát fogta össze. Fejérben, Veszprémben, Vasban és Zalában 82 német településen mindössze egyetlen helyi csoport létezett.⁷⁸

Ezt a nem kedvező helyzetet az MNNE igyekezett a németországi kapcsolatok felélénkítésével kompenzálni. A kétféléves egyetemi képzésre való kiküldés gyakorlata mellett a felsőoktatásban részt nem vevő fiatalokat is eljuttattak németországi tanfolyamokra. 1929-ig ezek a kapcsolatok vélhetően a '20-as években általában jellemző szinten maradtak. Gustav Stresemann külügyminiszter halálával az energikusabbá váló német külpolitika és gazdasági világválság révén beigazolódní látszott, hogy Németország valóban fontosabb tényező lesz a térségben, mint a megelőző évtizedben. Bár ez gazdasági és revíziós szempontból Magyarország számára is előnyökkel kecsegtetett, amennyiben nem járt együtt a magyarországi németiség és birodalmi németiség közötti kapcsolatok fokozódásával. Az érintkezés azonban felélénkült, s egyre inkább érintette az ifjúságot is.⁷⁹ Valószínűleg innentől kezdve élesedett a tekintet mindenre, ami német. A belügyminisztérium helyettes államtitkára már 1929-ben kifakadt ennek kapcsán: *„Ha német kultúregyesületeknek ezen gazdasági tanulmányutakkal hátsó céljaik nem lennének, akkor ezeket a tanulmányutakat bent, az ország területén is megrendezhetnék, hiszen kétségtelen, hogy erre bőséges tanulmányi anyagot találnának ide haza is. Ám a Németországba kiküldött ifjakat egy ügyesen rendezett tanulmányi kirándulás és figyelmes vendéglátás keretében úgy szaturálni lehet a nagynémet eszmékkel, hogy hazajöve előharcosai lesznek a kultúregyesületek mindjobban átlátszó törekvéseinek, melyek nem kevésbé lehetnek veszedelmesek, mint a békeévek oláh nemzetiségi törekvései”*⁸⁰

Gömbös Miklós, a Hűségmozgalom későbbi meghatározó embere 1930-ban pedig terjedelmes cikket szentelt e jelenségnek, ráirányítva a figyelmet, hogy *„itt egy külön német hazafiságot és a nagynémet hazához való ragaszkodást és szeretetet akartak szítani”*.⁸¹ A bleyeri „manipulációk” interpretációja szerint pedig azt a veszélyt hívták életre, hogy *„a német ajkú magyarságból tökéletesen olyan nemzetiség fog kialakulni, mint volt Erdélyben az oláh és a szász, a Felvidéken és a Bácskában*

⁷⁸ Hillinger 1973. 123–125.; Bellér 1975. 279–280.; Spira 1977. 161–163.

⁷⁹ Vö. Vitári 2012. 44–97.

⁸⁰ Magyar kir. belügyminiszter rendeletéből a helyettes államtitkár a magyar kir. miniszterlelnöknek, Budapest, 1929. június 5. – MNL OL K 28. 109. cs., K 28-1929-210-1311.

⁸¹ Gömbös Miklós: Hazai vándorlegények. Pest Hírlap LII (1930:174), 5. Idézi: Kolta – Solymár 1994. 14–20.

a pánszláv, egy olyan nemzetiség, amely minden gondolatával, érzelmével, minden idegszálával átkapcsolódik egy hatalmas idegen nép, idegen állam lelki közösségébe, és annak területi aspirációit is magáévá teszi”. S „az ember szinte elborzad, hogy milyen messze elérnek a hazai vándorlegények szőrös kezei!”⁸² Ráadásul Gömbös arra is figyelte, hogy e „hazai vándorlegények hatására” a német mezőgazdaság tanulmányozására kisgazdaijak mennek Németországba, pedig Tolnában világhírű mintagazdaságok voltak: „Hogy ezek az ifjak milyen mérges magvakat hoznak haza a tarisznyájukban, azt mindenki képzelheti!”⁸³ A németországi kapcsolatok révén, az Európai Nemzetiségi Kongresszuson való részvétellel az MNNE-ben az 1920-as évek végén, 30-as évek elején bizonyosan nagyobb teret nyert a Németországhoz és a német népközösséghez való kötődés eszméje.⁸⁴

Az 1930-as évek elejét megelőzően azonban a német kisebbség minden megmozdulása a magyar kormánnyal való békés megegyezést kereste, amely ezt a szolidaritást viszont a legtöbb esetben nem honorálta, vagy amikor így tett, akkor sem maradéktalanul és meggyőződésből, mert a kormány a kisebbségpolitikára nem a két fél közötti interakciót feltételező területként tekintett, hanem teljes egészében maga számára tartotta fenn, s gyakorlatilag monopolizálta az erre vonatkozó döntéseket (is).⁸⁵ Pedig ebben az időszakban a nyelvi és kulturális fennmaradáson kívül a német kisebbség nem várt semmi mást a kormányzattól, nem kívánta kétségbe vonni a magyarság szupremáciáját.

Ezt a kormányzat sem látta másként. Egy 1930. novemberi emlékiratban a kormány maga is beismerte, hogy a döntően agráriumból élő német lakosság semmilyen politikai ambíciókkal nem rendelkezik, mert a politikai képviselőket így a meglévő, nem etnikai alapon szerveződő, főleg országos pártok révén biztosítotttnak látja.⁸⁶ A kormány az MNNE „veszélyességét” is csekélynek látta. Mégsem érezte szükségét annak, hogy ilyen belátás birtokában maga is tevékenyen részt vegyen a társadalom sérült nemzeti öntudatából fakadóan az 1918 előtti időknél sokkal inkább felszínre törő pángermanizmus fóbiájának ellensúlyozásában, mert ezt a kártyát szükség esetén saját politikai céljaira is kijátszotta.⁸⁷ Egy másik, ugyanekkor készült memorandum a weimari külpolitikát elemezve jutott arra a nyugtalanító megállapításra, hogy bár a hivatalos német külpolitika beavatkozásától nem kell tartani, de a német védegyesületek népközösségi gondolatot hangoztató,

⁸² Gömbös Miklós: Hazai vándorlegények. Pest Hírlap LII (1930:174), 5. Idézi: Kolta – Solymár 1994. 14–20.

⁸³ Kolta – Solymár 1994. 14–16.

⁸⁴ Eiler 2007; Eiler 2002; Eiler 2006.

⁸⁵ Vö. Spannenberger 2005. 63.

⁸⁶ A nyelvi kisebbségek helyzete a csonka Magyarországon. Emlékirat – MNL OL K 28. 13. cs. 57. t. Idézi: Spannenberger 2000. 51.

⁸⁷ Seewann 2015. 2.k. 151.

támogató tevékenységének a szomszédos országokban már kedvezőtlen hatásai mutatkoznak. Az ösztöndíjak, kiránduló csoportok, főleg a vándormadarak, a könyv- és folyóirat-küldemények „veszélyt” rejtettek magukban. A magyarországi németek esetében azonban még csak „egyfajta szimpátiáról” beszéltek, amit Berlinnel karöltve ellensúlyozhatónak véltek.⁸⁸

Az eddigiekből következik, hogy mivel az iskola elzárta a német szervezeteket az ifjaktól, az MNNE pedig nem gondolt arra, hogy a szocializációba kívülről avatkozzon be, nem maradt más módja az ifjúsághoz való hozzáféréseinek, mint a saját német ifjúsági mozgalom létrehozása.

Abban a pillanatban, amikor egy évvel később az addigi tapasztalatokból Bleyer levonva a következtetéseit, lemondott az MNNE vezetéséről és több megnyilvánulásában minden érintett számára egyértelművé akarta tenni, hogy a magyarországi némettség a teljes asszimilációs vagy a konfrontatívabb – esetlegesen Németországból még inkább támogatott – radikálisabb politika között kényszerül választani, az ifjúság kérdése gyakorlatilag változatlan formában újra megfogalmazódott: a német nyelv használata a Leventében, a magyar vezényleti nyelv megtartása mellett, az évek óta megtűrve, de végeredményben elfogadott alapszabályzat nélkül, törvénytelenül működő Suevia engedélyezése,⁸⁹ a magyarországi diákok legális németországi ösztöndíjban részesülése.⁹⁰

Bleyer elhíresült parlamenti beszédében az „elnémetlenedés” kapcsán kézzelfogható adatokkal is szolgált, melyek alapján a népiskolát végző német diákok 70 százaléka nem tudott németül írni és olvasni, a középiskolát végzett német gyerekek 90 százaléka nem volt képes megírni egy levelet helyesen németül.⁹¹

Mindezek a mérsékelt, mindvégig a megegyezést kereső javaslatok, ugyanannak az utcának voltak az azt zsákutcává változtató torlaszai, mind az MNNE egyéb kívánságai. Bleyer az ifjúságnak a némettség számára való veszendőbe menését – Arany János nyomán – Ráhel siralma című, közismert írásában foglalta össze: *„Ennek az ízig-vérig magyar nemzeti költeménynek keserű hangulata lesz úrrá az emberen, ha a magyarországi német népünk ifjúságának nevelésére gondolunk. Hisz ,a mi éviünkből is kiesik a tavasz’ és a mi anyáink ,méhe’ is ,meddővé’ válik,*

⁸⁸ 1930. november 18-i jelentés. – MNL OL K 28. 13. cs., 57. tétel. Idézi: Spannenberger 2000. 51–52.

⁸⁹ Az 1924 végén alakult Suevia alapszabályainak jóváhagyását a kormány 1934-ben is megtagadta, de működését továbbra sem akadályozta. Bellér 2002. 28.

⁹⁰ Tilkovszky 1979. 420.

⁹¹ *„Hogy ennek az iskolarendszernek mi az eredménye, nem szükséges bővebben kifejteni. Az elemi iskolát végzett német anyanyelvű fiatalság legalább 70%-ig nem tud németül írni és olvasni, a középfokú iskolát végzett német anyanyelvű ifjúság 90%-a pedig egy német levelet sem tud megírni, de még egy német mondatot sem tud úgy megszerkeszteni, ahogy az német származású művelt embertől elvárható volna”* – Bleyer Jakab utolsó parlamenti beszéde 1933. május 9-én. KN 1931. A Képviselőház 176. ülése (1933. május 9.), 210–215., itt 213.

mert a gyermekeiket nem a mi népünknek szülhetik. Éveken keresztüli kérés, könyörgés, lankadatlan felvilágosítás és meggyőzés, csüggedetlen harc és viták, remény és csalódás állandó váltakozása, aggodalom és szorongás közti szívós kitartás után, mindvégig a legőszintébb és legjobb akarattól vezettetve, soha mást nem keresve, mint az igazságot és igazságosságot isteni jogra és emberi méltányosságra apellálva, a hazára fölesküdvé és a megrögzöttekhez könyörögve kérdezzük: Hova jutottunk német ifjúságunk nevelésében?”⁹² Noha Bleyer elsősorban az óvodai és az iskolai nevelés és a német nyelvhasználat anomáliára reflektált, de az általa feltett kérdés általánosságban is jól megvilágítja azt az eredménytelenséget, ami a német ifjúsági korosztályok „elvesztését” vetítette előre.

Mindezeken kívül Bleyer még a '20-as évek végén, sőt 1930-ban is fenntartotta azt a több mint egy évtizedes nézetét, hogy a németiséget eltérő népi-ségi kultúrája mellett is a magyar nemzet részének tekinti,⁹³ ebben az időben már lépéseket tett az identitásmenedzsment hatékonyabbá tétele felé, amelyek a magyar kompromisszumképtelenséget látva egyúttal a Németországhoz való közeledést is eredményezték. Ennek az útkeresésnek olyan pilléreit teremtette meg, mint a magyarországi németiségre vonatkozó – mind belföldi, mind birodalmi német – tudományos kutatások ösztönzése, és e célból többek között a *Deutsch-ungarische Heimatblätter* című folyóirat életrehívása, a magyarországi németek gazdasági tevékenységét, de egyúttal a birodalomhoz fűződő gazdasági kapcsolataik elmélyítését szolgáló gazdasági iroda létesítése az MNNE-n belül vagy éppen a német turizmus népiségi célú, irányított felhasználása a magyarországi német mozgalom segítésére.⁹⁴ Az új irány intézményesülését jelentette egy addig a *Sonntagsblatt* körül működő informális fórum Német Munkaközösséggént (*Deutsche Arbeitsgemeinschaft um das Sonntagsblatt*) való hivatalos megalakítása 1931 augusztusában, amely Bleyer elnöklétével rendszeresen ülésezve dolgozta ki az MNNE új munkaprogramját, stratégiáját, a magyar kormánnyal szemben alkalmazandó taktikáját.⁹⁵ Ebben a programban az ifjúság felrázása, dinamizálása kiemelt helyet foglalt el.

Az ifjúság kezdődő megszervezésére általában igaz volt az, hogy inkább a szegényebb sorsú fiatalok jelentek meg benne, a tradicionális értékrendet hordozó

⁹² Bleyer 1932. 1–2.

⁹³ Tilkovszky 1979. 405.

⁹⁴ Tilkovszky 1979. 406–407.

⁹⁵ Az alapítványlatkozatot 35-en írták alá, majd a testület létszáma 42-ben állapodott meg. Tagja volt mindenki, aki a következő időszakban az UDV felpezsdítésében, majd a Volksbund létrehozásában vállalt oroszlánrész. Így többek között: Bleyer Jakab (Budapest), Kussbach Ferenc (Budapest), Steiner Károly (Pécs), Leber Lajos (Törökbálint), Faulstich Egyed (Németbóly), Tepert János (Villány), Derner Henrik (Hidas), Albert Miksa (Budapest), Basch Ferenc (Budapest), Rothen Ferenc (Budapest), Faul-Farkas János (Zsámbék), König Antal (Budapest), Mühl Henrik (Bonyhád). Tilkovszky 1979. 430–431.

gazdagabb családok ifjai kevésbé, illetve kivárással, mert az egyben a faluközösi hierarchiából való kilépést jelentette volna. A másik oldalon viszont éppen a tinédzser korban e szerveződések révén át lehetett lépni azt a pubertáskori frusztrációt is, hogy az ifjúsági korcsoportokban továbbra is a gazdagabb gyerekek voltak a hangadók, de mivel ők éppen később köteleződtek el, esetleg távol maradtak, megnyílt egy olyan terep az alacsonyabb presztízsű társadalmi rétegek tagjai számára, ahol ezzel a konkurenciával nem kellett megküzdeniük, sőt a későbbi Német Ifjúság (Deutsche Jugend, DJ) esetleges tömegszervezetté válása esetén meg is haladhatták a konvencionális társadalmi szabályokat. Az ifjúsági szerveződés az ifjak fogékonysága mellett is ezt a korábbi miliőt akarta áthágni, és a maga rendszerességével ezeket a tradíciókat feszegette, s így nem is elsősorban az ifjagnál jelentkeztek ellenérzések, akik örültek, hogy ezen a módon még többet szakadhatnak ki a szülői házból, hanem főleg a szülőknél találtak visszatetszésre, akik éppen a hagyományos normák felülírását láttak ebben.

A másik oldalon az etnikai alapon való ifjúságszervezés a multietnikus közegekben azzal a nem kedvező hatással járt, hogy a gyermekkorban még nem igen látszó etnikai választóvonalak, amelyek hozzásegítettek ahhoz, hogy közös játék révén az egymás iránti tolerancia kialakuljon, megerősödjön. A lojalitás ugyanis nemcsak az országgal szemben, hanem a helyi környezettel, az ott kialakult renddel, benne a meglévő más népcsoportokkal, a többnyelvűséggel szemben is megmutatkozott, ami egyúttal etnikai toleranciát eredményezett. Amennyiben ehhez hozzájött, hogy a népközösség szellemében, majd később – legalábbis szándékok szintjén – a nemzetiszocialista fajelmélet jegyében egyre fokozódott az elkülönülés, akkor ez összességében nagyon káros hatással volt a korábbi harmonikus együttélésre. S miután a németek közül sem volt ebben mindenki partner, a németsegen belül is megosztóvá vált, amikor a németiség tagjai már kiskoruktól kezdtek elkülönülni egymástól.

Később a népi német bajtársak és a Volksbund azonban ettől teljesen eltérő taktikát választott, a németiség életét komplex módon átfogó irányítási igénnyel állt elő, ami Berlinnek is kapóra jött: a Volksbund be kívánt avatkozni a családi szocializációba is, nem azonnal, és több lépcsőben elérve, megszervezhette az ifjúsági mozgalmat, s ezzel párhuzamosan a kisebbségi iskolák terén jelentős előrelépéseket ért el, sőt óvodák alapítását is meg tudta valósítani. Vagyis a Volksbund – ha nem is mindenhol és azonos mélységben – az ifjúsági szocializáció mindhárom fontos területét – a magyar állam és az egyházak ellentétes törekvéseivel szemben amennyire csak tudta – ellenőrzése alá vonta. Ez pedig korszakalkotó fordulat volt a hazai németiség életében.

A Volksbund és elődje megjelenése egyúttal a merev helyi társadalmi konvenciók átalakítását is jelentette volna, hiszen a lokális közösséget etnikai, s részben generációs alapon szervezte volna egy részközösségbe, miközben korábban az

iskola és a család/falu mellé nem telepedett meg egy ilyesfajta harmadik szocializációs instancia. Éppen ezért a Volksbund ezeket a területet teljesen inkorporálni akarta, különben nem volt esély a saját etnikai program politikai napirendként való megvalósítására.

A 1930-as évek új iránya, a németiség mobilizálásában és politizálásában elért haladás elképzelhetetlen lett volna a '20-as évekre vonatkozó reflexió, és anélkül a tapasztalat nélkül, hogy a majd egy évtizedes, kompromisszumokra törekvő német identitásmenedzsment nem könyvelhetett el különösebb sikereket. Mind az iskolakérdésben, mind az ifjúsághoz való hozzáférés ügyében, mind az egyházakhoz és a Leventéhez fűződő viszonyban legjobb esetben is csupán szerény előrelépések mutatkoztak, de inkább volt jellemző a helyben toporgás.

Így egy újfajta dinamizált német mozgalomnak az alapjait már Bleyer megvetette, aki a '30-as évek elején támaszkodhatott arra a néhány, főleg a Sueviában tevékenykedő értelmiségi fiatalra, akiket a birodalmi kapcsolatok révén németországi ösztöndíjhoz jutatott, és akik onnan visszatérve hajlandók voltak közreműködni a mozgalom továbbépítésében. Támaszkodhatott a kijózanító 1930-as népszámlálási eredményekre is. A döntő mozzanatot azonban a gazdasági világválság német életvilágra gyakorolt negatív hatása és a még türelmetlenebbé váló magyarországi etnopolitika jelentette, melyek révén a német lakosság etnikai szenzitivitása növekedett. Vagyis olybá tűnt, hogy e negatív jelenségek hatására minden korábbinál kedvezőbb szituáció adódott a németek helyzetének és az őket nyomasztó problémáknak etnikai köntösbe bújtatására. S hogy ebből valódi kisebbségi mobilizáció alakulhasson ki, ahhoz nem volt elhanyagolható Németország 1929 után élénkebbé váló figyelme és anyagi támogatása sem.

A Német Munkaközösségben intézményesülő új irányzat esetében eleinte még nem volt egyértelmű, hogy azt a benne közreműködők képesek lesznek-e valódi tartalommal megtölteni, illetve, hogy a kezdeti lendület nem hal-e el bizonyos idő után. A Bleyer örökébe lépő új, Basch Ferenc vezette generáció hatalmas elánnal látott hozzá a lanyhult mozgalom felrázásához, az ifjúságra alapozott dinamizmus, a nők és asszonyok előtérbe helyezése, az állandó jelenlét, a fáradhatatlan szervezés új jelenségeként mutatkoztak az MNNE-n belül és a német falvakban is. A feltűnés, az újdonságérdeklődést váltott ki mind a németek, mind a hatóságok körében.⁹⁶

Erre a kihívásra a hatóságok kezdetben bénultan, majd régtől létező praktikákra és szemléletre alapozva egyre energikusabban léptek fel Baschék ellen,

⁹⁶ Erről részletesen I. Vitári 2020b.

miközben a kormány felső szinten próbálta marginalizálni a számára kellemetlen csoportosulást, s nem érzékelte, hogy közben gyakorlatilag mártírt csinált mind Baschból, mind a népi német bajtársakból, ami jelentősen hozzájárult országos ismertségük megalapozásához. Mi több, ez a kör képes volt az ellenük fogatosított intézkedések „megfelelő” kommunikációjával méginkább előnyt kovácsolni a kialakult helyzetből.

Mindeközben a mozgósítás leglátványosabb eleme, mely a szülőkre sem maradt hatás nélkül, mégis csak az ifjúság elkötelezése volt. Ez azért is kiemelkedő jelentőséggel és perspektívával bírt, mert erre az időre éppen a generációban mégis csak megérett egyfajta fogékonyság arra, hogy a mindennapok világa mellett valami saját közösségi élményben részesüljön, amit az MNNE nem nyújthatott számukra. Az ifjak összeterelése, a tanfolyamok, a németországi munkavégzés, illetve az ottani tanfolyamok nagy népszerűsége tettek szert. A lelkesedő, a helyzetet alaposan nem mérlegelő, és konfliktusokat is felvállaló fiatalok előtérbe helyezése tudatos taktika volt tehát, mely a '30-as évek második felétől nem egy esetben az indulatok elszabadulásával fenyegetett, amit egy idő után nehéz volt kordában tartani. E folyamat kívánt végeredménye egy idő után az önálló német ifjúsági szervezet létrehozása lett, amelyre azonban csak 1941-ben nyílt lehetőség.

Források

- BaML IV. 401a. Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai (1892–1944).
 BArch, NS 43. Bundesarchiv Berlin, Außenpolitisches Amt der NSDAP (1929–1945)
 MNL OL K 28. Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Miniszterelnökségi Levéltár, Nemzetiségi és kisebbségi osztály (1923–1944).
 KN 1931 = Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója, XV. kötet (1933. május 2. – 1933. május 17.). Budapest, 1993.

Felhasznált irodalom

- Assmann 1999 = Assmann, Jan: Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in früheren Hochkulturen. München, 1999.
 Balogh 2002 = Balogh Sándor: A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai, 1848–1993. Budapest, 2002.
 Bellér 1975 = Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kialakulása. Budapest, 1975.

- Bellér 1977 = Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930–1931). *Századok* 111. (1977:2), 270–319.
- Bellér 1981 = Bellér Béla: A magyarországi németek rövid története. Budapest, 1981.
- Bellér 2002 = Bellér Béla: A Volksbildungsgverein-től a Volksbundig. A magyarországi németek története 1933–1938. Budapest, 2002.
- Bibó 1986 = Bibó István: Válogatott tanulmányok. Budapest, 1986.
- Bindorffer 2001 = Bindorffer Györgyi: Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban. Budapest, 2001.
- Bindorffer 2007 = Bindorffer Györgyi: A kettős identitás összehasonlító vizsgálata két magyarországi német településen – Csolnok – Véménd. In: Bindorffer, Györgyi (szerk.): Változatok kettős identításra. Kisebbségi léhelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében. Budapest, 2007. 110–188.
- Bleyer 1932 = Bleyer, Jakob: Rahels Klagelied. *Sonntagsblatt* 12 (20. November 1932.) 47. 1–2.
- Bonomi 1933 = Bonomi Jenő: Az egyházi év Budaörs német község nyelvi és szokásanyagában. Budapest, 1933.
- Brubaker 2004 = Brubaker, Rogers: *Ethnicity without groups*. Cambridge – London, 2004.
- Brubaker – Cooper 2005 = Brubaker, Rogers – Cooper, Frederick: Identity. In: Cooper, Fredrick (Ed.): *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History*. Berkley – Los Angeles – London, 2005. 59–90.
- Brubaker et al. 2006 = Brubaker, Roger – Feischmidt, Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Every day Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton – Oxford, 2006.
- Csepeli 1984 = Csepeli György: *Nemzettudat és érzésvilág*. Budapest, 1984.
- Csibi 2022 = Csibi Norbert: A Pécsi Egyházmegye Trianon árnyékában (1918–1923). In: Zombori István (szerk.): *Trianon és az egyházak*. Budapest, 2023. 493–528.
- Csibi 2023a = Csibi Norbert: Az alsópapság tapasztalatai a szerb megszállás alatt álló pécsi egyházmegyében (1918–1921). In: Balatonyi Judit et al. (szerk.): *Mesterek és Tanítványok 3.: Tanulmányok a bölcsészet- és társadalomtudományok területéről*. Pécs, 2023. 164–175.
- Csibi 2023b = Csibi Norbert: „Tolna vármegye német községeit három csoportban meglátogatni szándékozom...” Steuer György kormánybiztos jelentése a völgyégi németek közösségeiről, 1923. szeptember 10. *Pontes* 6. (2023), 247–297.
- Csizmadia 1988 = Csizmadia Ervin: Mozog-e az ifjúság? Tézisek egy lehetséges ifjúságértelmezéshez. *Napjaink* 27. (1988:7), 16–18.

- Easton – Hess 1962 = Easton, David – Hess, Robert D.: The Child's Political World. *Midwest Journal of Political Science* 6. (1962:3), 229–246.
- Easton – Dennis 1969 = Easton, David – Dennis, Jack: *Children in the Political System*. New York, 1969.
- Eiler 2002 = Eiler Ferenc: Németország Duna-völgyi politikája 1920–1938. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest, 2002. 37–63.
- Eiler 2006 = Eiler Ferenc: Német és magyar nemzetpolitikák a két világháború között 1920–1938. In: Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja, 2006. 89–99.
- Eiler 2007 = Eiler Ferenc: *Kisebbségvédelem és revízió. Magyar részvétel az Európai Nemzetiségi Kongresszuson 1925–1939*. Budapest, 2007.
- Fehér 1983 = Fehér István: *A bonyhádi hűségmozgalom történetéhez*. Budapest, 1983.
- Flach 1968 = Flach, Paul: *Ortsgruppengründungen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins (1924–1940) und des Volksbundes der Deutschen in Ungarn*. München, 1968.
- Füzes 2001 = Füzes Miklós (szerk.), *Nemzetiségi ügyek dokumentumai Baranyában 1923–1938*. Pécs, 2001.
- A. Gergely 1996 = A. Gergely András: *Identitás és etnoregionalitás. A kisebbségi identitás történeti és regionális összefüggései Nyugaton és Kelet–Közép-Európában*. Budapest, 1996.
- Gergely – Kiss 1976 = Gergely Ferenc – Kiss György: *Horthy leventéi. A Levente-intézmény története*. Budapest, 1976.
- Grósz 2007 = Grósz András: *Der Volksbund in Budaörs*. In: Bock, Andreas – Bradean-Ebinger, Nelu (Hrsg.): *Akten der Historikerkonferenz zum Volksbund der Deutschen in Ungarn (1938–45)*. Budapest, 2007. 85–97.
- Grósz 2014 = Grósz András: *A Deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933)*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, 2014.
- Hajdu – Tiklovszky 1976 = Hajdu Tibor – Tilkovszky Loránt (szerk.): *Magyarország története 8. (1918–1945)*. Budapest, 1976.
- Hillinger 1973 = Hillinger, Michael George: *The German National Movement in Interwar Hungary*. New York, 1973.
- Honvári 2000 = Honvári János: *A gazdaság a két világháború között*. In: Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, 2000. 335–455.
- Homišínová 2008 = Homišínová Mária: *Identitás, nyelvhasználat, asszimiláció. Etnikai folyamatok magyarországi kisebbségi családokban*. Budapest, 2008.
- Hoóz – Kepecs – Klinger 1985 = Hoóz István – Kepecs József – Klinger András: *A Banya megyében élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban*. Pécs, 1985.

- Hyman 1959 = Hyman, Herbert H.: Political Sozialisation. A Study in the Psychology of Political Behavior. New York – London, 1959.
- Jóna 2007 = Jóna György: A debreceni zsidó ifjúság csoportazonosságáról – egy empirikus vizsgálat metszetében. Debreceni Szemle 15. (2007:2), 222–235.
- Karikó 1999 = Karikó Sándor: Az „ifjúság” elvétele és trónra emelése? Iskolakultúra 9. (1999:5), 10–20.
- Koller 2006 = Koller Boglárka: Nemzet, identitás és politika Európában. Budapest, 2006.
- Kolta – Solymár 1994 = Kolta László – Solmyár Imre: Válogatott dokumentumok a Hűséggel a hazához mozgalom történetéhez. Bonyhád, 1994.
- Kopasz 1976 = Kopasz Gábor: Az 1929–32. évi világgazdasági válság hatása a Dél-Dunántúlon. In: Szita László (szerk.): Baranyai Helytörténetírás 1974–75. Pécs, 1976. 353–378.
- Kovács 1936 = Kovács Alajos: A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Budapest, 1936.
- Kriza 1991 = Kriza Ildikó: Etnikus identitás, nemzeti önismeret. In: Eperjessy Ernő – Krupa András – Ujváry Zoltán (szerk.): Nemzetiség – identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató konferencia előadásai. Békéscsaba – Debrecen, 1991. 283–286.
- Lantosné 1991 = Lantosné Imre Mária: Egyesületek, vallásos társulatok közösségteremtő szerepe. In: Eperjessy Ernő – Krupa András – Ujváry Zoltán (szerk.): Nemzetiség – identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató konferencia előadásai. Békéscsaba–Debrecen, 1991. 295–298.
- Manherz 1989 = Manherz, Karl: Ungarndeutsche Volkskultur als Vehikel der Identität der Deutschen in Ungarn. Neue Zeitung, 8. Juli 1989. 5.
- Melich 1979 = Melich, Anna: Comment devient-on Suisse? Enfants et apprentissage politique. Institut de science politique. Lausanne, 1979.
- Nagy 1991 = Nagy Olga: Az egyház (vallás) szerepe az identitás megőrzésében. In: Eperjessy Ernő – Krupa András – Ujváry Zoltán (szerk.): Nemzetiség – identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató konferencia előadásai. Békéscsaba – Debrecen, 1991. 330–332.
- Niemi – Hepburn 1995 = Niemi, Richard G. – Hepburn, Mary A.: The Rebirth of Political Socialisation. Perspectives on Political Science 24. (1995:1), 7–16.
- Orosz 2021 = Orosz László: Sváb egyetemisták hallgatói mozgalma az I. világháború után. In: Ujváry, Gábor (szerk.): Trianon és a magyar felsőoktatás 4. A Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár és a Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség 2020. december 8–9-én a Veritas Történetkutató Intézet és Levéltárban rendezett konferenciájának előadásai. Budapest, 2021. 297–314.

- P. Miklós 1997 = P. Miklós Tamás: „Ifjúsági szerveződések évszázadai” – gyermek- és ifjúsági szervezetek a XIX–XX. századi Magyarországon. Új Pedagógiai Szemle 47. (1997:11), 35–43.
- Paikert 1967 = Paikert, Géza Charles: The Danube Swabians. German Populations in Hungary, Rumania and Yugoslavia and Hitler’s Impact on their Patterns. The Hague, 1967.
- Papp 1989 = Papp, Nicholas G.: The German Minority in Hungary between the Two World Wars: Loyal Subjects or Suppressed Citizens? East European Quarterly 22. (1989:4). 495–514.
- Puttkamer 2003 = Puttkamer, Joachim von: Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914. München, 2003.
- Pritz – Marchut 2017 = Pritz Pál – Marchut Réka: Kisebbségpolitikák – nemzetközi erőterben. Bleyer Jakab/Jakob Bleyer példáján. Regio 25. (2017:1), 5–40.
- Schödl 1995 = Schödl, Günter: Lange Abschiede: Die Südostdeutschen und ihre Vaterländer (1918–1945). In: Schödl, Günter (Hrsg.): Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau. Berlin, 1995. 455–530.
- Schwind 1960 = Schwind, Hedwig: Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums. München, 1960.
- Seewann 1990 = Seewann, Gerhard: Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau–Karpatenbecken 1918–1980: typologischer Vergleich ihrer Entwicklung. Neue Zeitung 26. (1990), 6–7.
- Seewann 1992 = Seewann, Gerhard: Die nationalen Minderheiten in Ungarn. Südost–Europa 41. (1992:5), 293–325.
- Seewann 2000 = Seewann, Gerhard: Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze. Budapest, 2000.
- Seewann 2007 = Seewann, Gerhard: „Ungarndeutschtum” als Identitätskonzept und politische Ressource. In: Haslinger, Peter – Puttkammer, Joachim von (Hrsg.): Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel– und Südosteuropa 1918–1941. München, 2007. 99–126.
- Seewann 2015 = Seewann, Gerhard: A magyarországi német története. 1–2. kötet. Budapest, 2015.
- Seewann – Portmann 2018 = Seewann, Gerhard – Portmann, Michael: Donauschwaben. Deutsche Siedler in Südosteuropa. Potsdam, 2018.
- Spannenberger 2000 = Spannenberger Norbert: A Volksbund. Egy népcsoport nemzetiszocialista szervezete vagy emancipációs kisebbségi egyesület? Aetas 15. (2000:4), 50–63.
- Spannenberger 2005 = Spannenberger Norbert: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. Budapest, 2005.

- Spannenberger 2006 = Spannenberger, Norbert: Die Katholische Kirche in Ungarn 1918–1939. Positionierung im politischen System und „Katholische Renaissance“. Stuttgart, 2006.
- Spannenberger 2013 = Spannenberger, Norbert: Emnazipationspolitik durch Ethnisierung? Die Deutschen in Ungarn in der Zwischenkriegszeit. In: Beer, Mathias – Dyroff, Stefan (Hrsg.): Politische Strategien nationaler Minderheiten in der Zwischenkriegszeit. München, 2013. 183–210.
- Spira 1977 = Spira, Thomas: German–Hungarian Relations and the Swabian Problem. From Károlyi to Gömbös, 1919–1936. New York, 1977.
- Spira 1990 = Spira, Thomas: The German-Hungarian-Swabian Triangle 1936–1939. A Road to Discord. New York, 1990.
- Swanson 2017 = Swanson, John C.: Tangible Belonging: Negotiating Germanness in Twentieth-Century Hungary. Pittsburgh, 2017.
- Szabó 2009 = Szabó Ildikó: Nemzet és szocializáció. Budapest, 2009.
- Szarka 2004 = Szarka László: Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. Budapest, 2004.
- Szita 1986 = Szita László: A nemzetiségi nyelvtanítás a Délkelet–Dunántúlon a két világháború közötti időszak oktatásügyi statisztikájának tükrében. In: Szita László (szerk.): Baranyai Helytörténetírás 1985–1986. Baranyai Helytörténetírás 1985–1986. Pécs, 1986. 603–645.
- Tilkovszky 1979 = Tilkovszky Loránt: A magyarországi német mozgalom válságának kibontakozása (1930–1932). Somogy megye múltjából 10. (1979), 403–445.
- Tilkovszky 2000 = Tilkovszky Loránt: A budapesti Suevia vándorcsoportjainak jelentései a magyarországi németiség helyzetéről 1934 nyarán. In: Bősze Sándor (szerk.): Somogy megye múltjából – Levéltári Évkönyv 31. Kaposvár, 2000. 89–107.
- Tilkovszky 2001 = Tilkovszky Loránt, A nemzetiségi identitás vállalásának problémái hazánkban a 20. században. In: Sisák, Gábor (szerk.): Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. Budapest, 2001. 143–152.
- Tóth 2005 = Tóth Ágnes: Nationality Education in Hungary 1920–1980. In: Tóth, Ágnes (Ed.): National and Ethnic Minorities in Hungary, 1920–2001. New York, 2005. 354–412.
- Vitári 2012 = Vitári Zsolt: A Hitlerjugend és Délkelet-Európa. Budapest, 2012.
- Vitári 2016 = Vitári Zsolt: Új kisebbségpolitika ellenérzésekkel. Kisebbségpolitikai irányváltások Magyarországon 1918 és 1920 között. In: Slachta Krisztina – Bánkuti Gábor – Vonyó József (szerk.): Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére. Pécs, 2016. 181–200.
- Vitári 2019 = Vitári Zsolt: Minderheitenrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit und dessen Anwendung im Alltag am Beispiel der Ungarndeutschen. Diké 3. (2019:2), 118–144.

- Vitári 2020a = Vitári Zsolt: Volksbund és Német Ifjúság. A magyarországi németek náci szervezetei? In: Böhm Gábor – Czeferner Dóra – Fedeles Tamás (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Bölcsészakadémia 4. Pécs, 2020. 189–224.
- Vitári 2020b = Vitári Zsolt: Generációs szocializáció és/vagy etnikai mobilizáció. Magyarországi német fiatalok a Volksbundban és a Német Ifjúság előkészítése. In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Budapest, 2020. 143–166.
- Weinhold 1991 = Weinhold, Rudolf: Überlegungen zum Problem der Identität am Beispiel der Ungarndeutschen. In: Eperjessy, Ernő – Krupa, András – Ujváry Zoltán (szerk.): Nemzetiség – identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató konferencia előadásai. Debrecen, 1991. 457–461.

DANIEL LAZĂR*

Tito kémei vagy Sztálin ügynökei?

Jugoszláv menekültek és a román Securitate (1948–1952)

Stalin's People or Tito's Spies? Yugoslav Refugees and Romanian Securitate (1948–1952)

Josip Broz Tito started as a notorious Stalinist and ended up becoming an opponent of Joseph Stalin. In this respect, the ideological confusion in Yugoslavia during 1948–1949 is significant. The thorough investigations conducted by Security services and Prosecution over the so called 'anti-Tito refugees' also included Romania, as well as the communist countries bordering Yugoslavia: Albania, Bulgaria and Hungary. The refugees were sent to special colonies, made far from the common border in places where they were offered a job, the chance to resume their education, as well as civic and cultural integration etc. Of course, their supervision in the field went on uninterruptedly. A special concern during the Securitate questioning of Serbian deserters in Romania was to collect detailed information about Yugoslavia. The image created was necessary both in order to identify their country's weaknesses, the degree to which the Yugoslav population adhered Tito's politics and to know the defence capacities of the 'ideological enemy'. Furthermore, the fact that opponents were asked to write and to tell without interruptions suggests that Securitate wanted first-hand knowledge of what it was like 'on the other side'. Information stating that 'Titoist Yugoslavia' sanctioned listening to Radio Moscow, Radio Bucharest, Radio Budapest but allowed listening to Radio Free Europe, Voice of America and BBC, that cinemas run especially Hollywood movies followed by Italian and French ones, that bookshops removed the works of Stalin and his acolytes certainly stirred – besides serious migraines – the increasing curiosity of the Romanian Securitate staff.

Keywords: Tito, Yugoslavia, Soviet Union, Cominform, Securitate, refugees

* Egyetemi docens, a Iasi-i Alexandru Ion Cuza Egyetem Modernkori Történeti Tanszékének vezetője.

Példaképből ellenség

1948. június 20–22. között tartották Bukarestben a Kominform harmadik konferenciáját. Az itt született határozatot, amelynek címe: „Jugoszlávia Kommunista Pártja a merénylők és a kémek kezében”¹, Gheorghe Gheorghiu Dej, a Román Munkáspárt² első titkára olvasta fel. Ez a határozat első alkalommal zárt ki a szocialista tábor tagjai közül egy pártot a Moszkvával szembeni engedetlenség miatt. Ez volt az első repedés a kommunista pártok monolitikus egységén, és az első alkalom, hogy megkérdőjelezték Joszif Visszarionovics Sztálin mítoszát és a szovjet modell elsőbbségét, amit a propaganda az egyetlen hiteles és kötelezően követendő példának állított be. A Sztálin-mítosz gyorsan felépült, mivel a szatellitállamok a kommunista pártok vezetőin keresztül a kezdetektől az „engedelmes szolga” modelljét tették magukévá. A jugoszláv „deviánsokat” elítélő jelentés felolvasásával Gheorghe Gheorghiu Dej és a többi kommunista vezető Bukarestben pontosan illeszkedtek ebbe a mintába.

Josip Broz Tito és „jugoszláv törvényen kívüliek” esete különösen érdekes Jugoszlávia Szovjetunióval és Sztálinnal való kapcsolatainak szövevényessége miatt. Ha ehhez hozzávesszük a jugoszláv kommunista vezetésnek a második világháború során kialakított korrekt háborús kapcsolatait Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal, amelyek abból eredtek, hogy Tito a jugoszlávok egyetlen elismert képviselője volt a Németország elleni harcban, máris egy olyan kommunista vezető portréja áll előttünk, aki nehezen illeszthető be a háború utáni paradigmába, nemcsak az Európa keleti felében végbemenő kommunista hatalomátvétel mintájába, de a kortársak által felállított viselkedési tipológiába is.

A balkáni fronton kialakult helyzet és a realitások 1943 novemberében arra bírták Sztálin mellett Churchillt és Rooseveltet is, hogy a teheráni konferencián Titót ismerjék el a jugoszláv népek egyetlen legitim képviselőjének a Németország elleni harcban. Ekkorra már egyértelműen bebizonyosodott, hogy Tito nyugati hatalmak által preferált riválisa, a jugoszláv emigráns kormány hadügyminisztere és a honi jugoszláv hadsereg parancsnoka, Draža Mihailović ezredes képtelen egy hasonló méretű németellenes ellenállás levezénylésére Jugoszláviában, mivel az ő

¹ Gheorghiu-Dej 1951. 349–366. (Partidul Comunist Iugoslav în mâinile unor asasini și spioni, Raport prezentat la Consfătuirea Biroului Informativ al partidelor comuniste care a avut loc în a doua jumătate a lunii noiembrie 1949.)

² A Román Munkáspárt 1948. február 4-én alakult meg a Román Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt disszidens, kommunista szárnyának egybeolvadásából.

politikai döntéseit kizárólag a nacionalista csetnik³ (és királypárti) szerb érdekek befolyásolták.⁴

A jugoszláviai partizán- és ellenállási mozgalmat a megszállók és hazai támogatóik ellen a Kommunista Párt szervezte meg, amely a hadviselés legkönyörtelenebb módszereivel oldotta meg a nemzeti problémákat, miközben továbbra is a nemzetközi kommunista mozgalom részének tekintette magát, elválaszthatatlannak a Szovjetuniótól, a szocializmus hazájától.⁵ Noha a Tito által vezetett partizánok szabadították fel fegyveres erővel Jugoszláviát, anélkül, hogy ehhez jelentősebb mértékben igénybe vették volna a Vörös Hadsereg segítségét, s Titót hazájában nemzeti hősnek és kiválasztott vezetőnek tekintették, Tito és a Kommunista Párt „kemény magja”⁶ továbbra is csodálta Sztálint, és ennek teljes mértékben hangot adott retorikájában. Tito már 1942 decemberében Bosanski Petrovacban, a Jugoszláv Nők Antifasiszta Frontjának (AFJŽ) alakuló gyűlésén tartott felszólalásán nyilvánosságra hozta saját elképzelését a háború utáni kommunista Jugoszláviáról, ami teljesen összecsengett a Szovjetunió példájával.⁷

A korszakra jellemző „kanonizált diskurzuson” alapuló retorikán túl azonban érdemes szem előtt tartani az eltéréseket is, amikre Tito egyik legközelebbi munkatársa, Milovan Đilas utal visszaemlékezéseiben. Jelesül a kialakulóban lévő jugoszláv kommunizmus azon sajátos vonásait, amelyek a Kreml értékelését Tito politikájáról és tetteiről alapvetően elhibázottá tették. Először is, „Moszkva soha nem értette meg igazán a jugoszláviai forradalom lényegét, vagyis azt a tényt, hogy Jugoszláviában a megszállók elleni harc részeként egyidejűleg egy belső forradalom is zajlott. Mint ahogy az új jelenségekkel általában történni szokott, a jugoszláv kommunisták küzdelme nem felelt meg a Szovjetunióban vallott nézeteknek, a szovjet államérdekeknek.”⁸ Másodszor, „Moszkva nem értette meg

³ Csetnikiek: szerb paramilitáris szervezet, amely a második világháborúban a megszállt területek felszabadításáért és a Jugoszláv Királyságnak a Karađorđević dinasztia uralma alatt újbóli egysítéséért harcolt.

⁴ Ezt a megállapítást erősítette meg egy a megszállt Jugoszláviában maradt brit hírszerző tiszt is, Duane Tyrrel Hudson, aki jól ismerte Titót és Mihailović-ot is. Hudson véleménye szerint a csetnik parancsnok, „bár rendkívül karizmatikus egyéniség, mégis szánalmas volt, mivel képtelen volt rendkívüli helyzetekben fontos döntéseket hozni.” Idézi: Pavlowitch 1995. 270.

⁵ Đilas 1991. 5–6.

⁶ Edvard Kardelj, Milovan Đilas, Aleksandar Ranković és Moša Pijade voltak Josip Broz Tito legmegbízhatóbb segítői a háború végén.

⁷ „A testvériség és a katonai egység, amelyet a nemzeti felszabadításért folytatott ádáz harcban nemzeteink legjobb fiainak vére szilárdított meg, minden kétséget kizáróan azt mutatja, hogy nemzeteink elnyerik az igazi szabadságot és függetlenséget, és hogy mostantól kezdve a nemzeti elnyomás és a társadalmi kizsákmányolás többé nem létezhet Jugoszláviában” – Sugar 1996. 255. (Doc. nr. 2. 255–261.: Josip Broz Tito: Chestiunea națională din Iugoslavia în lumina luptei de eliberare națională.)

⁸ Đilas 1991. 6.

a jugoszláviai háború sajátosságait sem. Bármennyire is lelkesedtek a jugoszlávok küzdelmeiért, s nemcsak az orosz nemzeti identitás védelmében a német fasiszta invázióval szemben harcoló katonák, hanem a hivatalos szovjet körök is, utóbbiak mégis alábecsülték a jugoszlávokat éppen azért, hogy a saját partizánjaikkal és azok harcmodorával azonosították őket. Márpedig a partizánok a Szovjetunióban csak a Vörös Hadsereg kiegészítő segédcapatai voltak, és soha nem szerveződtek reguláris hadsereggé. A szovjet vezetés saját tapasztalatai alapján nem feltételezte, hogy a jugoszláv partizánok hadsereggé és államhatalommá fejlődhetnek, és hogy idővel saját, a szovjetektől eltérő formát ölthetnek, amelynek érdekei is különböznek a Szovjetuniótól.”⁹

A háború után Tito, a térség többi kommunista vezetőjéhez hasonlóan, továbbra is szorgalmas diákként követte Sztálin útmutatását országa erőszakos és következetesen végrehajtott bolsevizálásában. Ugyanakkor a régi kominternes társával, Georgi Dimitrovval, Bulgária vezetőjével, valamint az újonnan színre lépett albán kommunista vezetővel, Enver Hoxhával való kapcsolatában önjelölt regionális vezetőként mutatkozott meg. Ennek legfontosabb manifesztálódása egy tervbe vett balkáni szövetség létrehozására irányuló szervezkedés volt. A balkáni kommunista föderáció gondolata – amely a megszűnt Komintern internacionalista és transznacionális kommunista téziseiből született – magával ragadta Titót, és úgy tűnt, hogy nem várt haszonnal kecsegteti, akkor, amikor saját országa a partizánháború alatt elfogadott elvek alapján soknemzetű föderációvá vált. Tito hitte, hogy a Belgrádból irányított föderáció gondolata kiterjeszthető a bolgárookra és az albánokra is. Azonban ez nem volt ennyire magától értetődő, mert ha Tirana nem is volt abban a helyzetben, hogy ellenkezzen, Szófia számára nem volt elfogadható, hogy egy ilyen messzemenő terv aláássa a bolgár nemzetállam identitását és önállóságát. Szófiában a föderációt csak úgy látták életképesnek, ha az a két állam teljes politikai és közigazgatási egyenlőségén alapul.

Az 1946-ban kezdő és 1947 végére komoly eredményekkel járó tárgyalások természetesen nem kerülték el Moszkva figyelmét sem. Ám két csatlósának szervezkedése nem illett Moszkva elképzeléseibe, legalábbis nem ekkor, és nem ebben a formában, így 1948 januárjában Sztálin mindkettőjüket Moszkvába rendelte, ahol világossá tette, hogy mi is valójában a Szovjetunió álláspontja: a tervezett föderációt majd Moszkva szándékai alapján kell létrehozni, amit Ghiorgi Dimitrov engedelmesen üdvözölt.¹⁰

⁹ Đilas 1991. 6.

¹⁰ „Szemem sarkából Dimitrovra pillantottam. Füle vöröslött, arcán az ekcémák helyén nagy vörös foltok jelentek meg. Ritkás haja szétzilálódott, és élettelen tincsekben lógott ráncos nyakára. Megsajnáltam. A lipcsei per oroszlánja, aki a vádlottak padján is szembeszegült a hatalmas csúcspontján álló Göringgel és a náciizmussal, most csüggedtnek, legyőzöttnek látszott.” – Đilas 1991. 115.

„Hirtelen világossá vált, bár senki nem mondta ki, hogy a 'népi demokráciák' semmiféle olyan kapcsolatba nem léphetnek egymással, amely nem a szovjet kormány érdekeit szolgálja és nem élvezi előzetes jóváhagyását.”¹¹ Ilyen körülmények között a jugoszláv delegáció – amelyet a szlovén Edvard Kardelj és a montenegrói Milovan Đilas vezetett – kivonult a tárgyalásokról. Ez fontos lépés volt a jugoszláv és a szovjet kommunisták eltérő nézeteiből fakadó szakítás felé vezető úton. Az a körülmény, hogy Jugoszlávia ugyanúgy ellenőrizte a gyengébb szomszédját, Albániát, mint ahogyan azt a Szovjetunió tette Kelet-Európában, további intő jel volt Moszkva számára Josip Broz Tito nagyratörő ambícióival kapcsolatban.

Belgrád erre irányuló törekvéseinek fontos pontja volt a Jugoszlávia és Albánia által 1946 nyarán Belgrádban megkötött barátsági és együttműködési szerződés. A dokumentum aláírását további egyezmények követték, amelyek a két állam gazdasági, pénzügyi és katonai integrációját célozták (monetáris unió, vámunió, közös árrendszer és egységes védelmi rendszer). Ahogy a szovjetek a többi szatellitállamba, úgy a jugoszláv tanácsadók is tömegesen érkeztek Albániába, és váltották egymást a minisztériumokban. Közös vállalatokat hoztak létre az ország természeti erőforrásainak kiaknázására, a vasút, a villamosítás és a külkereskedelem fejlesztésére. Az Albán Kommunista Párt Jugoszláviához való hűsége olyan szintre jutott, hogy 1947 áprilisában Enver Hoxha egyenesen azt javasolta a Politikai Irodának, hogy Albániát a föderáció hetedik köztársaságaként integrálják Jugoszláviába.¹²

A jugoszlávok albániai térnyerése felháborította Sztálint, aki emiatt szigorúan elmarasztalta Edvard Kardenjt, Tito moszkvai követét: „Mit tud mondani Albániáról? Egyáltalán nem konzultáltak velünk a hadsereg Albániába való küldéséről. Akármit magyaráz, tény, hogy nem egyeztettek velünk arról, hogy két hadosztályt küldjenek Albániába. Ezt nem lehet kimagyarázni. Ez nem hiba, ez az önök álláspontja” – fakadt ki Sztálin.¹³ Természetesen Sztálint nem Albánia szuverenitásának megsértése aggasztotta, hanem a nagyhatalmi konfrontáció lehetősége, amit a görög polgárháború, és az abba történő esetleges szocialista beavatkozás idézhetett elő.

A görög polgárháború 1946. márciusi kitörésekor ugyanis Tito nem tudott ellenállni a kísértésnek, hogy közvetve bár, de lényegében részt vegyen a Görög Kommunista Párt és a nyugatbarát athéni kormány közötti konfliktusban. A görögországi kommunista gerillák végső győzelmét egyrészt személyes diadalaként

¹¹ Đilas 1991. 114.

¹² Jugoszlávia kizárását követően azonban Albánia teljes egészében Moszkva felé fordult, és felmondta az összes szerződését a belgrádi kormánnyal. A jugoszláv tanácsadókat kiutasították Albániából, és a kormány élénk Tito-ellenes kampányba kezdett. Jugoszlávia szintén felmondta a barátsági szerződését Albániával és kivonta diplomáciai képviseletét Tiranából 1950-ben.

¹³ Đilas 1991. 116–117.

élhette volna meg, másrészt azt bizonyította volna, hogy Sztálin befolyása a Balkánon kizárólag Jugoszlávia délkelet-európai regionális hatalomként való elhelyezkedésétől és hozzáállásától függ. A kommunista Jugoszlávia 1948 nyaráig jelentős katonai segítséget nyújtott a kormányellenes ELAS/EAM¹⁴ csapatoknak: fegyvereket, lőszert, élelmiszert, katonai szakértőket küldött, és nem utolsósorban a görög kommunista harcosok a jugoszláv Macedónia területét állomáshelyként használhatták.¹⁵

Sztálin balkáni megfelelőjeként való fellépésével, az ebből fakadó arroganciájával a bolgár kommunistákkal szemben, az ideológiai mentor szerep magának vindikálásával Albániában, a szomszédok rovására történő határmódosítások igénylésével és a „forradalom exportálásával” Görögországba, Tito mélységesen irritálta a Kreml vezetőjét, aki a kánon szerint egyedül volt jogosult a „szocialista tábor vezetőjének” székét elfoglalni. Természetesen Sztálinnak is megvoltak a maga tervei a Balkánnal kapcsolatban, de ezeket globális érdekei kontextusába helyezte. Nem volt hajlandó elfogadni a rendszeren belüli konkurenciát, de nem is akart mindenáron konfliktusba keveredni saját szatellitjei kedvéért, ráadásul számára kedvezőtlen időpontban.”¹⁶

Josip Broz Tito sztálinistaként indult, aki Sztálinhoz hasonló módon viszonyult a hatalom gyakorlásához és végül – pontosan emiatt – Sztálin ellenfelévé vált, anélkül, hogy ezt kifejezetten kívánta volna. Ebből a szempontból jelentős a jugoszláviai pártapparátus csúcsán az 1948–1949-es ideológiai elmozdulás. A jugoszláv kommunisták ugyanis a Komintern határozata után súlyos dilemmával találták magukat szemben: mind a „nemzeti hős Tito”, mind a „generalisszimus Sztálin” támogatóinak választaniuk kellett a Nyugat hallgatólagos támogatását élvező belgrádi propaganda által szállított „igazság” és a moszkvai propaganda által rájuk zúdított „igazság” között, amelynek mértéke és intenzitása ráadásul megsokszorozódott a Jugoszláviával határos szatellitországok révén.

A már sokat idézett Đilas szerint, bár „a realitások egyre következetesebben és kibékíthetlenebbül elválasztották őket Moszkvától, mégis ezeket a Moszkvához való kötődésük és az általa ajánlott ideológiai sémák megerősítésének tekintették.”¹⁷ A jugoszláv kommunisták számára még hónapokkal a párt Kominformból való kizárása után is „Moszkva nemcsak a politikai és szellemi központot jelentette, hanem az ideális, valójában elvont, osztály nélküli társadalom megvalósulását is, ami megkönnyítette áldozatvállalásaikat és enyhítette szenvedéseiket és egyúttal

¹⁴ EAM: Nemzeti Felszabadítási Front; ELASZ: Görög Népi Felszabadító Hadsereg.

¹⁵ Jugoszlávia elszigetelése mellé társult a szocialista államok részéről életbe léptetett embargó, valamint az, hogy a nyugati hatalmak vonakodtak elfogadni Tito hatalmi ambícióinak megnyilvánulásait, amelynek jegyében logisztikai segítséget nyújtott az ELAS/EAM gerilláknak Görögországban, így azokat Belgrádnak 1949-ben be kellett szüntetnie.

¹⁶ Nistor 2015. 7.

¹⁷ Đilas 1991. 8.

saját szemükben is igazolta létüket”.¹⁸ A jugoszláv kommunisták többsége követte a belgrádi vezetőt, Tito irányvonalának ellenzői pedig választásra kényszerültek a „megtérés” és a hallgatás, illetve az otthoni bebörtönzés és a Szovjetuniónak ideológiailag alávetett szomszédos kommunista államokba való emigráció között.

Néhány hónappal az 1948. június 28-i „végzetes” nap után a Truman-kormányzat elkezdte vizsgálni Jugoszlávia másfajta politikai kezelésének lehetőségét. A sztálinista rendszerben keletkezett „szakadás” – ami öröndetes meglepetés volt a feltartóztatási politika számára –, valamint az, hogy Tito lemondott a kommunista gerillák támogatásáról a görög polgárháborúban, elég meggyőző érv volt a britek és az amerikaiak számára, hogy elfogadják Titót tárgyalópartnerként. A hidegháború eszkalálódásával az Egyesült Államok és Nagy-Britannia Jugoszláviához való hozzáállását mind több „megértés” jellemezte az új rezsim despotikus kormányzási módjával kapcsolatban. Az a körülmény, hogy Tito „abban a hitben ringatta őket, hogy egy Sztálin-ellenes kommunista mozgalom születik a világban”¹⁹ elegendő volt ahhoz, hogy a belgrádi vezetőnek a saját országában az ellenfelekkel szemben tanúsított brutális politikai módszereit figyelmen kívül hagyják. Az okok nyilvánvalók, hiszen „a Sztálinnal való konfrontáció élesedése megváltoztatta az európai egyensúlyt, ami arra készítette az angolszász hatalmakat, hogy elgondolkodjanak azon, milyen előnyökre tehetnek szert stratégiai és védelmi szempontból, ha sikerül Titót ellenállásra bírni.”²⁰ Így a nyugati államok Olaszország kivételével, a belgrádi rezsimmel való kapcsolataikban a közeledés és a „stratégiai” szolidaritás politikáját követték.²¹

A kiközösítés után

Ami a kommunista Románia Jugoszláviához való hozzáállását illeti, az a háború vége óta szigorúan követte a valamennyi szatellitállam számára Moszkvából kijelölt utat. Ez a kommunista pártok közötti „bajtársi együttműködés” szakasza

¹⁸ Dilas. 1991. 8.

¹⁹ Bianchini 2003. 90.

²⁰ Bianchini, 2003. 90. „Így indult meg 1949 őszétől a Nyugat által Jugoszláviának küldött egyre növekvő mértékű segélyezés élelmiszerszállítmányok és anyagi segítség formájában. Hamarosan a katonai kapcsolatok lehetőségének módozataiban is előrelépés történt, részben Jugoszlávia biztonságának nyugati szavatolása, részben a NATO balkáni jelenlétének növelése révén, amikor Görögország és Törökország 1952-ben a szervezet tagjává vált.”

²¹ Olaszországnak területi vitája volt Jugoszláviával az Isztriai-félsziget és Trieszt környékén. Mindkét területet Tito partizánjai szállták meg a második világháború végén. A konfliktust 1954-ben rendezték a londoni memorandum aláírásával, amely biztosította Róma fennhatóságát Triesztben és a hátszágban (A zóna). Az Isztriai-félsziget (B zóna) azonban a Jugoszláv állam része maradt.

után, éles irányváltást követően, a rezsim propagandája által az ország minden társadalmi körében kiváltott, a „bandita Titóval” és csatlósáival szembeni zsigeri megvetésig vezetett. Mindössze hét hónap telt el Josip Broz 1947. novemberi bukaresti látogatása és a jugoszláv kommunistákat „kiátkozó” határozat – szintén Bukarestben történő – felolvasása között, és Romániában – akárcsak Albániában, Bulgáriában, Magyarországon, Csehszlovákiában és Lengyelországban – a titoizmus 1948 nyarára eretnekséggé vált.

A két világháború közötti időszakban a Románia és Jugoszlávia közötti kapcsolatok az államok és dinasztiák közötti együttműködés paradigmája szerint alakultak. A párizsi békekonferencián a Bánát területének románok és szerbek közötti felosztási vitája miatt kialakult feszült helyzetet az 1923. november 23-i belgrádi jegyzőkönyv aláírásával rendezték. Ezzel a dokumentummal véglegesen rögzítették a román–jugoszláv határ vonalát a Bánátban, amit később gazdasági és kulturális együttműködési megállapodások követtek. Az egyezmények sorát a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban élő román kisebbség, illetve a Romániában élő szerb kisebbség védelmében kötött egyezmények tették teljessé. Dinasztikus szinten a szoros román–jugoszláv együttműködést – amely a két világháború közötti új regionális biztonsági képletben szükségszerű volt – az 1922. június 8-án Belgrádban megkötött házasság szilárdította meg, amely Sándor király és Mărioara román hercegnő, Ferdinánd király és Mária királyné lánya kötött jött létre.

Jugoszlávia második világháború alatti német megszállása újra megnyitotta a „Balkán-aktát”. Traian Borcescu ezredes²² tanúvallomása szerint „1943-ban a Harmadik Birodalomnak további csapatokra volt szüksége a keleti fronton – és mivel Ion Antonescu emberhiányra és a rendelkezésre álló csekély számú román egységek gyenge felszereltségére hivatkozva nem volt hajlandó segítséget küldeni – Hitler csapdát állított Ion Antonescunak Artur Phleps Stolz tábornokon keresztül azáltal, hogy a keleti fronthoz való hozzájárulásáért cserébe felajánlotta neki a jugoszláv Bánátot, és követelte, hogy csapatával foglalja el azt”.²³

Borcescu ezredes azt állította, hogy egy ilyen akció következményeiről szóló jelentése arra készítette Ion Antonescut és Ilie Șteflea tábornokot, akik kezdetben beleegyeztek a szerb Bánát elfoglalásába, hogy végül elálljanak ettől a tervtől. Borcescu érvei a következők voltak:

a.) Egyértelmű volt, hogy Jugoszlávia a szövetségesek oldalán megnyeri a háborút, és így elfoglalhatja a román Bánátot, ami nagy veszteség lett volna Románia számára.²⁴

²² Traian Borcescu a háború alatt a Titkosszolgálatnak dolgozott keleten, 1944. augusztus 23-tól Petru Groza kabinetfőnöke volt 1945 áprilisában bekövetkezett haláláig.

²³ Șiperco 2015. 243.

²⁴ Șiperco 2015. 243.

b.) Jugoszlávia volt az egyetlen lojális szomszéd, akivel Romániának nem volt konfliktusa, ők voltak Románia őszinte barátai.²⁵

c.) Remélni lehetett, hogy Románia gesztusát Tito a háború után értékelni fogja. Borcescu ezredes szerint Tito még arról a szándékáról is lemondott, hogy a romániai Bánátot (vagy annak egy részét) Szerbiához csatolja, amire egyébként kezdetben a radikális szerb kommunisták igyekeztek őt rábírní. A jugoszláv koalíciós kormány külügyminisztere, Ivan Šubašić is biztosította Josip Brozot, hogy „Románia Jugoszlávia egyetlen hűséges és őszinte barátja”.²⁶

Másrészt világos volt, hogy Tito revíziós szándékait Olaszország (Trieszt és az Isztriai-félsziget) irányában a lehető legkomolyabban kellett venni, ezért úgy tűnt, hogy a belgrádi hatalom számára a határok revíziója stratégiai cselekvési irány volt, amelyből nem hiányzott a Romániával való határszakasz sem.²⁷ Az 1945. január 9-i moszkvai találkozón a jugoszlávok valóban nem titkolták érdeklődésüket Temesvár és a hegyvidéki Bánát ipari területe iránt, amelynek központja Rešica volt. Így egyszer s mindenkorra lezárulhatott egy régi vita, amely ugyan 1923-ban már eldőlt, de a háború utáni új helyzetben újra tárgyalóasztalra kerülhetett, úgy, hogy abból kizárólag a belgrádi kommunista rezsim profitálhatott volna. A dokumentumok tanúsága szerint a szerbiai irredenta szervezet, a Szláv Antifasiszta Front kongresszusa – amelyet Temesváron tartottak volna, hogy követeljék a romániai Bánát Jugoszláviához csatolását – elmaradt. „Az akcióra azért nem került sor, mert a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) megtiltotta a kongresszus megtartását, hogy elkerülje a zavargásokat, amelyek egy ilyen találkozót követték volna.”²⁸ Akár a SZEB nyomására történt, akár Ivan Šubašić tanácsára, ahogy ezt Borcescu ezredes sugallja, a Romániával szembeni jugoszláv területi követelések végül nem kerültek terítékre.

Miután a Belgrád és Bukarest közötti rövid válságos időszak véget ért, a Tito és a Groza kormány a két állam hagyományos együttműködését 1945–1948-ban a két kommunista párt együttműködésének szintjére helyezték át. Így a régi kapcsolatokat egy új, ideológiai alapú – és román részről a jugoszláv vezetővel való kapcsolatok minőségéről vallott szovjet szemléletnek teljes mértékben alárendelt – viszony váltotta fel.

A „jugoszláv skizma” teljesen átértékelte a Román Munkáspárt Josip Broz Tito rendszeréhez való viszonyát. Az új állambiztonsági szolgálat – az 1948 augusztusában létrehozott Securitate – komolyan vette a „titói fenyegetést”, és a nagy számban Romániába érkező jugoszláv politikai menekültet, bár azok a Tito és az

²⁵ Šiperco 2015. 244.

²⁶ Šiperco 2015. 244.

²⁷ Nistor 2015. 9.

²⁸ Nistor 2015. 9.

általa képviselt ideológiai irányvonal ellenségeinek vallották magukat, nagy körültekintéssel kezelte. Ezért nem meglepő, hogy a Moszkva irányába tett hűségnyilatkozataik ellenére inkább tekintették őket a jugoszláv kormány Romániába küldött ügynökeinek, semmint a belgrádi „revizionista” rendszer meggyőződéses ellenfeleinek.

A biztonsági és ügyészégi szervek által lefolytatott vizsgálatok és perek 1948 nyarától Romániában is napirenden voltak, akárcsak a Jugoszláviával határos többi kommunista országban. A bukaresti propaganda élénk, gyakran hisztérikus jelleget öltő médiakampányt indított a belgrádi rezsim ellen. A „dolgozó emberek” tömegeit naponta egyszerű, érthető nyelven tájékoztatták a pártsajtóban és máshol a „Tito és cimborái által elkövetett árulásról”: „Tito – hóhér”, „Tito – Júdás”, „Tito – a dollár szolgája”, „Tito – az angol–amerikai imperializmus szolgája” – csak néhány a *Scântea*, a Román Munkáspárt lapja által a belgrádi vezetővel szemben használt szidalmak közül, melyek messze túllépték az egyszerű lejáratás határát.²⁹ A hisztériakeltésen túl a szomszédos Jugoszláviában uralkodó rendszer ellen a lakosság körében keltett a vádak hulláma azt is célozta, hogy állandó riadókészültséget idézzon elő az országban. A propaganda alattomosan dolgozott, hogy demonstrálja a „forradalmi éberség” folyamatos szükségességét, amelyet a rezsim alig néhány hónappal a hatalom teljes átvétele után sem tudott nélkülözni. Ebben az esetben egyértelműen érvényes Vladimir Tismaneanu állítása az „ostromlott erőd” mítoszáról, amely a kommunizmusra éppen csak áttért társadalmakra jellemző.

E mítosz működése feltételezi egy ideológiai ellenség létezését (vagy kreálását), nemcsak a határon kívül, hanem a falakon belül is, esetünkben a bánáti szerb és horvát nemzetiségű lakosság képében. Az ellenség léte pedig indokolja a lakosság elnyomásának szükségességét. Ami a bánáti szerb nemzetiségűeket illeti (Temes-Torontál és Krassó megyék), a bukaresti hatóságok abból indultak ki, hogy a kialakult helyzetben ők az ideális gyanúsítottak, egyfelől az „ellenséggel” azonos etnikai származásuk, másrészt a bánáti helyi pártszervezetekben való felülreprezentáltságuk okán. „Kommunisták ugyan, de szerb kommunisták”, mondták Bukarestben azokban az években, amikor a két párt közötti szívélyes barátság még működött.³⁰

Valóban, a bánáti románok vonakodása a Román Kommunista Pártba (RKP) való belépéstől sokkal nagyobb mértékű volt, mint a szerbeké, így „a szervezetet etnikai szempontból többnyire szerbek és magyarok alkották a régióban”.³¹ Elég, ha néhány fontosabb község adataira utalunk: 1946-ban Dentában 60 tag volt, ebből 50 szerb, Dejanban 90 tag, ebből 54 magyar, 35 szerb és 1 román, Socában 164

²⁹ L. Rusnac 1997. 383–395.

³⁰ Râmneanțu 1994. 434.

³¹ Râmneanțu 1994. 434.

tag, mind szerb, Mailatban 199 tag, mind magyar, és Vingában 202 párttag, ebből 134 magyar, 35 szerb és 29 román volt.³²

A jugoszláv politikai menekültek biztonsági kihallgatásai a kérdések széles körére terjedtek ki. Ezek közé tartozott az egyes menekültek önéletrajzának rendszeres időközönkénti újraíratása (az esetleges ellentmondások vagy pontatlanságok kiszűrése érdekében), pontos információk szerzése származási helyükről (a legtöbb menekült a Romániával határos területekről származott: a szerb Bánátból, a Duna-völgyéből, a Timok-völgyéből és részben a Vajdaságból). Emellett adatokat kértek a jugoszláv határőrség rendszeréről abból a szektorból, ahol átkeltek (szárazföldön és folyón), és arról, hogy miként sikerült megteveszteniük a szerb határőrök éberségét, valamint adatokat a Jugoszláviában feltehetően az UDB ügynökeiként kapott képzésükről.³³ De érdekeltte őket az emigránsok lelkiállapota, az UDB szervezeti felépítése és működési módja is, továbbá a lehetséges beszerzésük a román titkosszolgálatba, hogy kémkedési feladatokra visszaküldhessék őket Jugoszláviába.

A kihallgatottaknak csak egy nagyon kis részéről derült ki, hogy a belgrádi rezsim romániai kémhálózatának tagjai. Ők vagy a vizsgálatok során adták fel magukat, vagy a román–jugoszláv határvidéken kialakult helyzetről való információgyűjtő küldetésük alkalmával kerültek elfogásra. Ilyen volt például Branko Trkulic esete, aki feladta magát a román határőröknek, amikor megpróbált Ghimbav-Braşovból egy katonai repülőgépen Szerbiába menekülni két román tiszttel és Dragoslav Adjaninnal együtt.

A jugoszláv emigránsokat külön erre a célra létrehozott, a határtól távoli kolóniákra küldték, Bukarest, Ploieşti, Urziceni, Calarasi, Brassó, Kolozsvár, Bacau, Piatra Neamt vagy Botosani környékére, ahol munkát, diákok esetén tanulmányaik folytatásának lehetőségét és polgári–kulturális tevékenységekbe való integrációt stb. kínáltak nekik. Természetesen a helyszíni megfigyelésük folytatódott, a beszerzett informátorok adatokat gyűjtöttek lelkiállapotukról, a román társadalomról alkotott véleményükről, vagy a különböző alkalmakon folytatott politikai vitáikról. A jugoszláv nagykövetség is folyamatos megfigyelés alatt állt, a biztonsági ügynökök éberren követték azokat az emigránsokat, akik úgy döntöttek, hogy kapcsolatba lépnek a bukaresti misszió jugoszláv diplomáciai személyzetével. A Romániába disszidált szerbek kihallgatása során a Biztonsági Szolgálat különös gondot fordított a Jugoszláviáról szóló részletes információk gyűjtésére. A nyomozó szervek stratégiája nemcsak az egyes menekültek egyéni helyzetének részletezését követelte meg, hanem mindenekelőtt a jugoszláv államnak és annak

³² Râmneanţu 1994. 434. A Román Kommunista Párt szervezetének Temes–Torontálban 1946 végén összesen 19.710 fő tagja volt.

³³ UDB – Uprava Državne Bezbednosti, a Jugoszláv Népköztársaság állambiztonsági rendőrsége.

a – korabeli politikai zsargonban „titoista társadalomnak” nevezett – lakosságnak a részletes leírását, amelyből a menekültek kiváltak.

A cél nyilvánvaló volt: a lehető legmegbízhatóbb képet rajzolni az országról, amelyet Josip Broz Tito vezetett. Erre azért volt szükség, hogy azonosítsák az ország potenciális gyengeségeit (nagy volt a bizonytalanság a tekintetben, hogy a jugoszláv lakosság milyen mértékben kötődik Belgrád politikájához), és hogy részletesen megismerjék az „ideológiai ellenség” képességeit. Végül, de nem utolsósorban a Jugoszláviára vonatkozó részletes információkat – feltételezhetően – a Securitate szomszédos Jugoszláviába beszivárgott ügynökeinek rendelkezésére kívánták bocsátani. A Securitate 1948 novembere óta összeállított, a vizsgált személyek által szolgáltatott információk alapján készített jelentései³⁴ számos, a válaszdók szakmai képzettségét és származási helyét is figyelembe vevő, és részletes elemzések alapjául szolgáló témakört érintettek. Ezek a következők voltak:³⁵

- Jugoszlávia gazdasági és társadalmi helyzete;
- az UDB által az ügynököknek nyújtott képzés;
- a jugoszláv titkosszolgálattal kapcsolatos adatok;
- a jugoszláviai politikai helyzet;
- információk a lakosság szokásairól, sajátos jellemzőiről, különböző helyzetekben tanúsított viselkedéséről stb;
- hogyan kell viselkedni Jugoszláviában (szálloda, étterem, bolt, fodrászat, vásártárlomás, villamos, vonat, busz, hajó, repülő, viselkedés a hatóságokkal szemben, évfordulók és ünnepek);
- a személyi igazolvány megszerzéséhez szükséges formalitások;
- a katonai könyvecske kiadására vonatkozó adatok;
- születési bizonyítványok és anyakönyvi kivonatok;
- az amerikai áruk;
- az emberekre gyakorolt nyomás, hogy szervezetekbe kényszerítsék őket
- a szervezetekbe be nem lépő parasztok ellehetetlenítése;
- a mezőgazdasági munkások helyzete;
- árak és a fejadagok;
- a sajtó Jugoszláviában;
- könyvesboltok Jugoszláviában;
- a Jugoszláviában bemutatott filmek;
- mit olvasnak a legtöbben;
- a közegészségügy;
- a kulturális helyzet;
- külföldi rádióállomások hallgatása;

³⁴ CNSAS I. 160772. vol. 42/1956.: f. 259–260., 264–267., 291–292., 297., 517–518.

³⁵ CNSAS I. 160772. vol. 44.: f.199–201., 266–268., 280., 292., 294., 362–363., 507., 532., 549.

- Tito-ellenes kiáltványok;
- a lakosság hangulata;
- a szerbiai Bánátban kialakult helyzet;
- Titónak a kapitalista országokkal kötött megállapodása;
- színházak, kultúrházak, művészet;
- népi tömeges ellenállás a titói rendszerrel szemben;
- a főváros, Belgrád leírása.

Nem tudjuk, hogy hogyan gyűjtötték össze ezeket az információkat a jugoszláviai menekültektől. Megfélemlítést alkalmaztak? Zsarolták-e őket? Fizikai vagy pszichológiai kényszerítést alkalmaztak-e, mint ahogyan a nép ellenségének tekintett román állampolgárok esetében? Vajon a Securitate azt akarta-e, hogy hogy a kihallgatottak vallomásai megerősítsék a Bukarestben feltételezett „ideológiai kánon”? Vélelmezhetjük, hogy a kérdések többségére igen a válasz. Ezek azonban mégiscsak költői kérdések, mert az összegyűjtött adatok fontossága szempontjából a disszidensek által a titói Jugoszláviáról közvetített igazság sokkal fontosabb volt az ország profiljának megismerése szempontjából, mint a Moszkva által Bukarestben gyártott „igazság” újbóli megerősítése.

A kihallgatások valódi célja tulajdonképpen az volt, hogy eredeti forrásból szerezzenek információt arról, hogy mi az ellenfél „profilja” és potenciálja, és mindenekelőtt kiderítsék azt, hogy mik a belső gyengeségei. Ráadásul az a tény, hogy a disszidenseket arra kényszerítették, hogy „írjanak”, „meséljenek” a kihallgató által irányított kérdések okozta megszakítások nélkül, arra utal, hogy a Securitate egyértelmű vágya volt, hogy megtudja, milyen az élet a „másik oldalon”, a határ túloldalán, pontosan azok szemén keresztül, akik onnan jöttek.

Az az információ, hogy a „titoista Jugoszláviában” tilos volt hallgatni a Moszkvai Rádiót, a Bukaresti Rádiót, a Szófia Rádiót, a Tiranai Rádiót, vagy a Budapesti Rádiót, viszont megengedett volt a nyugati adók, mint a Szabad Európa, az Amerika Hangja és a BBC hallgatása, vagy hogy a mozikban főleg amerikai filmeket vetítettek Hollywoodból, illetve olasz és francia filmeket, továbbá, hogy I. V. Sztálin és társai (nem Lenin!) könyvei lekerültek a könyvespolcokról, bizonyára nemcsak megdöbbenést okoztak, de extra kíváncsiságot is kiváltottak a román biztonságiaknál. Az kevésbé számított, hogy a disszidensek kivétel nélkül elítélték a jugoszláviai állapotokat, éppen azért, hogy igazolják onnan való távozásukat. Ami fontos, az az a tény, hogy a Tito-rendszerről a nyomozás során feltárt kép nem teljesen felelt meg a Moszkva által közvetített propagandásémának; további érveléssel szolgálva a bukaresti sztálinista hatóságok számára a titoizmus esetleges romániai befolyása elleni küzdelemben, különösen a jugoszláv állammal határos érzékeny régiókban.

Források

CNSAS – Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, I. 160772. („Problema Iugoslavă”)

Felhasznált irodalom

Bianchini 2003 = Bianchini, Stefano: *The Yugoslav Problem*. Bucharest, 2003.

Đilas 1991 = Đilas, Milovan: *Întâlniri cu Stalin*, Craiova, 1991.

Gheorghiu-Dej 1951 = Gheorghiu-Dej, Gheorghe: *Articole și cuvântări*. București, 1951.

Nistor 2015 = Nistor, Ionuț: „Procesul titoismului” în România (1950): documente. Iași, 2015.

Pavlowitch 1995 = Pavlowitch, Stevan K.: D. T. Hudson (1910–1995). A Depressed Witness of the First Civil War in Yugoslavia. *Tokovi Istorije* (1995:1–2), 263–273.

Râmneanțu 1994 = Râmneanțu, Vasile: Activitatea organizației județene Timiș-Torontal a P.C.R. în perioada 1944–1946. In: *Analele Banatului. Seria Arheologie–Istorie III*. Timișoara, 1994. 434–440.

Rusnac 1997 = Rusnac, Mircea: Procesul intentat liderilor sârbi „titoiști” (1950) și implicațiile sale. In: Ciobotaru, Dan et al. (Eds.): *Analele Banatului. Serie nouă. Arheologie–Istorie V*. Timișoara, 1997. 383–395.

Șiperco 2015 = Șiperco, Andrei (Ed.): *Confesiunile elitei comuniste. România 1944–1965: Rivalități, represii, crime...*: Arhiva Alexandru Șiperco, Vol. I. Bucharest, 2015.

Sugar 1996 = Sugar, Peter F. (Ed.): *Naționalismul est-european în secolul al XX-lea; Popoarele iugoslave*. București, 1996.

MÁRKUS BEÁTA

A kisebbségi emlékezet változásai a 20. századi Magyarországon a német kisebbség emlékműveinek példáján

*Changes in Minority Memory in Twentieth-Century Hungary on the Example
of the Memorials of the German Minority*

The study examines the culture of remembrance and memory of the German minority in Hungary in the light of the memorials of two selected events — the First World War and the deportation to Soviet forced labour in 1944/1945. In both cases, the focus is on historical experiences that were not exclusively limited to members of the German minority. Therefore, the main question is, whether and if yes, how the memorials reflect the participation of the minority in the events, whether and if yes, how they have developed representations and narratives that differ from those of the Hungarian majority.

According to my hypothesis, while the commemoration of the First World War still largely aligned the memorial traces of the German minority with the majority society, the deprivation of their rights and the expulsion of 1945 caused a rupture between minority and majority that could no longer be left without reflection on the level of communal memory. Therefore from this time the German minority developed its own narrative of the past, which is also reflected by the memorials.

Keywords: German minorities, First World War, Second World War Aftermath, Memory Culture, Collective Memory

Bevezetés

A magyarországi német kisebbség 20. századi történetével kapcsolatban az utóbbi évtizedekben számos úttörő kutatási eredmény jelent meg, amely mind a tudomány állását, mind a németiség történeti tudatát és önismeretét jelentősen

előmozdította.¹ Kevésbé jellemzőek az olyan kutatások, amelyek azt vizsgálnák, hogy a kisebbség miként dolgozta fel a 20. század főbb eseményeit, milyen módon emlékezett meg a közösség a múlt egyes momentumairól, milyen emlékezési rítusok, szokások alakultak ki, illetve a nyilvános térben hogyan jelenítették meg a saját múltjukat.

E tanulmány ezt a hiátust igyekszik enyhíteni a trianoni Magyarország területén állított két emlékmű-típus² – az első világháború és az 1944/1945-ös Szovjetunióba deportálás emlékműveinek, emlékhelyeinek vizsgálatával. Mindkét esetben olyan történeti tapasztalat áll a fókuszban, amelyek nem kizárólag a német kisebbség tagjaira korlátozódott. A fő kérdés, hogy az emlékműveken megjelenik-e a kisebbség részvétele az eseményekben, kialakítottak-e a többségtől eltérő ábrázolásmódokat és narratívákat, és ha igen, hogyan.

Hipotézisem, hogy míg az első világháborúról való megemlékezés során a német kisebbség emléknymai még nagy mértékben igazodtak a többségi társadaloméhoz, az 1945-ös jogfosztás és az elűzés olyan törést okozott kisebbség és többség között, amelyet már a közösségi emlékezet szintjén sem lehetett reflektálatlanul hagyni. Ezért ekkor alakult ki a német kisebbség saját emlékezeti narratívája, amit az emlékművek is közvetítenek.

A kutatás állása

A német kisebbség emlékműkultúrájáról mindeddig nem készült átfogó, szintetizáló tudományos munka. Jellemzőbb, hogy egyes identitásformáló eseményekkel (például betelepítés, kitelepítés) kapcsolatban történtek kutatások,³ amelyek azonban nem adnak teljes képet a témáról. Szintén hiányossága a kutatásnak, hogy csak az olyan emlékműállításokra terjedt ki mindeddig a figyelem, amelyek kifejezetten a német kisebbség történetének egy-egy történésével kapcsolatosak, míg az olyan események emlékezete, amelyek egyaránt érintették a kisebbséget és a többségi társadalmat (például a világháborúk), mindeddig nem kerültek bevonásra az ilyen vizsgálatokba.

¹ A teljesség igénye nélkül: Gonda 2014; Marchut 2014; Márkus 2020; Ritter 2018; Seewann 2015; Portmann – Seewann 2020; Tóth 2018; Tóth 2020; Vitári 2015.

² A tanulmányban az emlékhely megnevezést valamennyi olyan objektumra használom, amelyet a magyarországi németek első világháborús részvételéhez és az 1944/1945 fordulóján történt szovjet kényszermunkára deportálásához kötődően hoztak létre. Ezek az emlékhelyek nagyon különbözőek lehetnek: figurális és nonfigurális emlékművek, emléktáblák, emlékparkok stb. A Szovjetunióba deportálás esetén léteznek továbbá olyan objektumok is, amelyeket kizárólag a közösség tagjai tudnak „emlékműként” dekolodni, például a hazatérésért hálából állított templomi szobrokat.

³ Fata 2013; Schell 2013; Erb 2023.

Az első világháborúról, annak emlékezetéről és a vele kapcsolatban állított emlékművekről az elmúlt évszázadban könyvtárnyi szakirodalom jelent meg, a kutatásnak a centenáriumi év pedig újabb lendületet adott.⁴ A közép- és délkelet-európai német kisebbségek hősi emlékművei kapcsán 2009-en jelent meg egy monográfia, amely azonban a trianoni Magyarország területét nem érintette.⁵ Magyarországon szintén több adatbázis jött létre, amelyek az első világháborús emlékműveket gyűjtik össze és mutatják be.⁶ 2012-ben egy doktori értekezés kifejezetten azzal a céllal készült, hogy ezeket a köztéri alkotásokat gyűjtse össze és elemezze – ebben a munkában azonban a többségi társadalom és az etnikai kisebbségek emlékművei nincsenek szétválasztva.

A német kisebbség első világháborús emlékműveinek gyűjtése és dokumentálása egy 2022-ben megkezdett projektem keretében történt. Mivel az ilyen alkotások jelentős része az első világháború éveitől a második világháború lezajlásáig készült, így ebben a kutatásban nagyban támaszkodom a már rendelkezésre álló adatbázisokra, illetve ezeket vetem össze a települések etnikai összetételével, a korabeli népszámlálások adatai alapján.⁷

A magyarországi németek elhurcolásának és kitelepítésének emlékezetét, emlékhelyeit vizsgáló munkák száma is néhány írásra korlátozódik. Az első Boros Géza 2005-ös tanulmánya,⁸ amely azonban a német kisebbség Németországba való 1946–1948 közötti kitelepítését állítja a fókuszba, a Szovjetunióba deportálás csak marginálisan jelent meg benne. Tíz évvel később a „malenkij robot” emlékműveivel Bognár Zsolt foglalkozott újra egy könyvfejezetben, ő azonban kutatási érdeklődésének megfelelően nem választotta külön ebben a vizsgálatban a német kisebbség emlékműveit a többségi társadalom civil elhurcoltjainak emléket állító

⁴ Néhány nemzetközi példa a teljesség igénye nélkül: Balogh – Leitgeb 2021; Berding 2000; Cornwall 2016; Frantzen 2004; Gärtner – Rosenberger 1991; Koselleck 1994; Köhler 2020; Low 2012; Mosse 1993; Prohászka 2021; Rachinger, 2014; Whittick 1946.

⁵ Böttcher 2009.

⁶ Online is elérhető a Köztérkép nevű oldal külön gyűjteménye az első világháborús hősi emlékművekről, amely jelenleg 3.557 találatot ad: l. Köztérkép Hősi Emlék. Az ujkor.hu oldal több részes cikksorozatban foglalkozott az első világháborús emlékművekkel, l. Szöts-Rajkó 2014; Novák 2014. Az Országos Széchényi Könyvtár Digitális Képtárában szintén található a témában egy fényképes gyűjtemény, l. OSZK Digitális Képtár.

⁷ Német kisebbség által létrehozott emlékműnek tekintem az olyan településeken állított alkotásokat, ahol a magukat német anyanyelvűnek vallók aránya elérte a korszakban a 25%-ot. Tisztában vagyok ennek módszertani problematikusságával, mivel ezáltal az adatbázisból azok a települések kimaradnak, ahol az előrehaladott asszimiláció, a ki- és beköltözések miatt, vagy egyéb okból ezt az arányt a kisebbség nem érte el, azonban az adatok kvantifikálásához szükséges volt egy arány megállapítása.

⁸ Boros 2005.

alkotásoktól.⁹ Írása célja nem is egy teljes körű feltárás volt, hanem a témával kapcsolatos emlékeztetőtörténet kialakulásának illusztrálása.

A 2015-ös évet a magyar kormány a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévének nyilvánította,¹⁰ amit végül 2017-ig meghosszabbítottak.¹¹ Az emlékév egyik fő eredménye az eseménnyel kapcsolatban eddig állított emlékművek renoválása, illetve újak állítása volt állami pályázati forrásból. Az ekkor született alkotásokról több kiadvány is született, amelyekben kísérlet történt a támogatott pályaművek dokumentálására, felsorolására. Így azonban ezekben a publikációkban nem jellemző, hogy a német kisebbség és a többségi társadalom emlékműveit valamilyen módon elválasztanák egymástól. Ide sorolható a Nemzeti Örökség Intézetének 2017-ben kiadott kötete,¹² amelynek szerzője igyekezett az addig állított emlékműveket összegyűjteni, azonban a koncepció nem teljesen tisztázza, hogy kizárólag a 2015–2017-es emlékév újításaira fókuszált-e: amennyiben nem ez volt a cél, a megelőző évtizedek emlékműveinek listája meglehetősen hiányos, amennyiben az emlékévre koncentrált, úgy a gyűjteménye azért sem lehetett teljes, mert egyes nyertes pályázatok az emlékév végéig sem készültek el. Ugyanez a probléma az Emlékevény projekt zárókiadványában is megfigyelhető,¹³ amelyben a megvalósult projektek eleve kronologikus sorrendben lettek feltüntetve, meglehetősen különböző terjedelemben, adatmennyiséggel és képi dokumentációval, így a kiadvány alapján komoly nehézséget okozna megállapítani, hogy az valóban minden pályázatot tartalmaz-e. Ezen felül céljának megfelelően kizárólag az emlékév(ek) időszakára korlátozódik.

Mindezek alapján kijelenthető, hogy a magyarországi németek második világháború végén történt szovjet kényszermunkára deportálásához kapcsolódó emlékezetkultúra meglehetősen feltáratlan, mindeddig nem történt meg az ilyen témájú emlékművek, emlékhelyek szisztematikus dokumentálása és elemzése sem. Az ilyen jellegű emlékművek gyűjtését nagyban megnehezíti az is, hogy azok nehezen, vagy már egyáltalán nem elválaszthatóak a többségi társadalom hasonló tematikájú emlékhelyeitől, amit különösen a 2015-ben megkezdődött emlékévben megszorodott emlékműállítások tesznek igazán nehézkessé. Az ezzel kapcsolatos kutatásaim keretében a Szovjetunióba deportálás emlékműveit mintegy egy évtizede gyűjtöm és dokumentálom, az így létrehozott adatbázis több mint száz emlékkalkotás adatait tartalmazza. A témában eddig megjelent publikációim azonban csak rövid, általános jellemzést adtak az emlékművekről, más témák keretébe ágyazva, így jelentősebb tendenciák megállapítására ezek nem adtak lehetőséget.¹⁴

⁹ Bognár 2015. 169–196.

¹⁰ L. 1009/2015. Kormányhatározat.

¹¹ L. 1572/2015. Kormányhatározat.

¹² Magyar 2017.

¹³ Kovács 2017.

¹⁴ Márkus – Tóth 2018. 142–172.; Márkus 2022. 117–148.

A magyarországi német kisebbség első világháborús hősi emlékművei

Az első világháború hősi halottjainak már a háború éveiben is állítottak emlékműveket, egyes alakulatok a fronton igyekeztek elesett bajtársaik emlékét megörökíteni – az ilyen alkotások azonban nem képezik a vizsgálatom tárgyát, mivel nem áll rendelkezésre róluk adatbázis. A háború utolsó éveitől kezdve azonban Európa szerte megfigyelhető, hogy a résztvevő államok emlékművek tömegeit hozták létre a hátszágban, nyilvánvalóan az addig soha nem tapasztalt mértékű veszteségekre reflektálva. Ezek az alkotások többes funkciót töltöttek be: az emlékállítás mellett az egyéni gyász feldolgozását szolgálták, a távol nyugvó halottak szimbolikus sírhelyeként funkcionáltak, ugyanakkor a jellemzően patetikus és heroikus ábrázolások, a hazáért hozott áldozat hangsúlyozása mintegy legitimálta a tömeges halált.¹⁵

A vesztes országok hősi emlékművei között számos ikonográfiai párhuzam vonható, ami azzal függ össze, hogy a fenti célokon felül a kollektív gyászt is szimbolizálták: a háború elvesztése, az „igazságtalan békék”, a módosult határok és az elveszett területek miatti fájdalmat is kifejezték.¹⁶ A közép- és délkelet-európai német kisebbségek emlékművei is jellemzően ebbe az ikonográfiai keretbe illeszkednek.

A magyarországi német kisebbség első világháborús emlékműveivel kapcsolatos kutatás keretében az emlékművek elemzésekor két fő szempont adódik: egyrészt a más, főként a szomszédos államok német kisebbségeinek hasonló emlékműveivel való összehasonlítás, másrészt a Magyarországon állított más emlékművekkel való összevetés.

A szomszédos államok német kisebbségeinek emlékműkultúráját Bernhard Böttcher 2009-es monográfiája elemzi, amelyben a balti államok mellett Csehszlovákia németlakta területeit, illetve a Magyar Királyságtól Romániához került német településterületeket vizsgálta meg. A trianoni Magyarország elhagyását azal indokolta, hogy a romániai némettség emlékművei reprezentatívak lehetnek a magyarországiakra nézve is,¹⁷ ez azonban erősen kérdéses. Mind Csehszlovákia, mind Románia esetén figyelembe kell venni, hogy az ott élő németység a háborúban a többségi nemzettel ellentétben, vesztes oldalon vett részt a háborúban, így az azzal kapcsolatos kollektív tapasztalatai is eltérőek voltak. A háború elvesztésével és az új határok meghúzásával a német kisebbségek akaratuk ellenére új államokba

¹⁵ Gärtner – Rosenberger 1991. 19.

¹⁶ A magyarországi emlékművekre nézve l. Harlov Melinda tipológiáját a Nagy Háború Blogon: Harlov 2015.

¹⁷ Böttcher 2009. 24.

kerültek, ahol szükségszerűen új realitásokhoz kellett alkalmazkodniuk, többek között a közelmúltról alkotott nemzeti narratívákat is el kellett fogadniuk.¹⁸ Ennek fényében különösen érdekes, hogy a német kisebbségek Csehszlovákiában¹⁹ és a Romániához csatolt Bánságban és Erdélyben is lehetőséget kaptak arra, hogy az első világháborús emlékműveiken a saját szempontjaikat érvényesítsék és anyanyelvüket használják – a hősi emlékműveiken vagy német, vagy kétnyelvű feliratok jelennek meg.²⁰ A többségi nemzet tehát hagyott a német kisebbségeknek teret egy saját narratíva kialakítására az első világháborúról.

A trianoni Magyarország területén meglehetősen korán felmerült a szándék, hogy a háború halottairól méltóképpen emlékezzenek meg, erre nézve alulról és felülről jövő kezdeményezések is történtek már a háború éveiben.²¹ 1914-ben, vagy 1915-ben alakult meg a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság, majd 1915. június 23-án a belügyminiszter kiadta a 18.987. BM. eln. sz. körrendeletet, amelyben javaslatot tett a törvényhatóságoknak emlékművek állítására.²² 1917-ben a lehetőségből kötelesség lett, az 1917:VIII. törvénycikk már utasítást fogalmazott meg „a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről”.²³ A törvényalkotók maguk is tisztában voltak vele, hogy az országos végrehajtás évekig, évtizedek is elhúzódhat az egyes települések gazdasági helyzetének, illetve a tervezett emlékmű méretének és formájának függvényében. A háború utolsó éveiben és a két világháború közötti évtizedekben viszont a törvénynek megfelelően országos emlékműállítási hullám kezdődött meg, amely lényegében minden településre kiterjedt.

A törvény országos hatálya a kutatás szempontjából rendkívül kedvező, mivel az tekinthető kivételes esetnek, ha valahol végül nem készült emlékmű. Az emlékművek avatása a településeken fontos eseménynek számított, ahol a lakosság zöme megjelent, emellett a városok és a községek vezetői igyekeztek ezekre az alkalmakra vezető politikusokat, magas rangú katonatiszteket, vagy egyéb fontos közéleti személyiségeket megnyerni. A rendezvényekről jellemzően a korabeli média is beszámolt, ez pedig a kutatás szempontjából azért is releváns, mivel így dokumentáció készült az emlékművekről, ami informálhat azok egykori formájáról

¹⁸ Böttcher 2009. 20.

¹⁹ Böttcher 2009. 4.

²⁰ Böttcher 2009. 284. A nagyszombati emlékmű például annyira német minta alapján készült, hogy a város más nemzetiségű lakói nem tudtak vele azonosulni, l. Somfay 2012. 112.

²¹ Ide sorolhatóak a világi hatóságok mellett egyes egyházi szereplők kezdeményezései, például a pécsi püspök 3904/1914-es számú körlevele A háborúban elesettek közös sírhelye témában. Közli: Csibi – Vértesi 2016. 62.

²² A m. kir. belügyminiszter 1915. évi 18.987. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, hadi emlékművek emeléséről, l. Magyar 1915. 831–833.

²³ L. 1917. évi VIII. tc.

abban az esetben is, ha az alkotás azóta elpusztult, felújításra, átalakításra vagy kiegészítésre került.²⁴

Az emlékműállítási kötelezettségüknek természetesen a németlakta települések is eleget tettek.

Az alkotásokról készített adatbázis még nem teljes, bizonyos általános következtetések azonban mégis levonhatóak. Az emlékművek legérdekesebb sajátossága, hogy sem formájukban, sem a nyelvhasználatukban nem térnek el a többségi társadalom hősi emlékműveitől. Ez pedig nem felülről jövő utasítás következménye volt, hanem a közösség döntése. A 14.730. eln. sz. belügyminiszteri körrendelet ugyanis számos instrukciót adott az emlékművekkel kapcsolatban.²⁵ Rögzítette, hogy lehetőség szerint a települések „legszebb” helyén legyenek, kisebb falvakban esetleg a temetőben. Szintén utasítást tartalmazott arra nézve, hogy az alkotásokat hazai művészek,²⁶ lehetőleg hazai alapanyagokból készítsék el. Arra nézve azonban semmilyen instrukció nincs a rendeletben, hogy milyen feliratnak kell az emlékműveken és táblákon szerepelnie, illetve milyen nyelven. Ehhez képest néhány kivételtől²⁷ eltekintve az összes elkészült emlékműre magyar, esetleg latin nyelvű feliratok kerültek. Ezen felül a dátumformátum, és az elesett katonák nevei is magyar formában kerültek rájuk: egyrészt a keresztnévek magyar alakban, másrészt a magyaros sorrendben, azaz a keresztnév a családi nevet követően. Mindezt egy olyan időszakban, amikor sem a szóbeli kommunikációban, sem az anyakönyvezésnél, sem a temetői névhasználatnál nem ez volt a jellemző.

Ennek hátterében valószínűleg tudatos döntések álltak, amelyek összefüggtek Magyarország első világháború utáni helyzetével. A trianoni béke a magyar politikai elit és a társadalom számára is feldolgozhatatlan nemzeti tragédiát jelentett,

²⁴ Mindezt jól illusztrálja az MTI beszámolója a két német többségű település, a baranyai Püspöknádasd és Óbánya hősi emlékműveinek avatásáról, amelyekre 1922. szeptember 9-én került sor. A két egymást követő eseményen a kormányzó képviselőjében Soós Károly altábornagy jelent meg, aki megköszönte a két település – különösen a „kicsi és szegény” Óbánya lakosságának áldozatkészségét. Püspöknádasd esetén utalás történt rá, hogy a rendezvényen „magas szárnyalású magyar és német nyelvű beszéd” hangzott el, egyéb utalást a beszámoló nem tartalmaz a községek etnikai sajátosságaira. L. MTI Napi Hírek 15.

²⁵ A m. kir. belügyminiszter 1917. évi 14.730. eln. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, a hősök emlékének megőrkítéséről. Magyar 1917. 1913–1916.

²⁶ Több magyarországi művész és kőfaragó a korszakban kifejezetten ilyen emlékművek létrehozására specializálódott, a nagy részük a Dunántúlon élt és német származású volt. Vö. Somfay, 2012. 84.

²⁷ Néhány kivétel a teljesség igénye nélkül: a Baranya vármegyei Óbányán a felirat német nyelvű, a dátumok és a nevek azonban magyar sorrendben és magyar keresztnévvel szerepelnek, l. Köztérkép Óbánya. Hasonló a Tolna vármegyei Mórágyműve, ahol a feliratok német nyelvűek, a nevek azonban magyar formában jelennek meg, l. Köztérkép Mórágyműve. Rajkán az emlékművön német és magyar feliratok is szerepelnek, a hősök nevei magyar sorrendben, de német keresztnévvel lettek feltüntetve, l. Köztérkép Rajka.

az ország elvesztette területe és lakossága mintegy kétharmadát – köztük több nagyobb német településterületet is.²⁸ A trianoni döntés egyik elterjedt interpretációja pedig a nem magyar nemzetiségek hűtlensége volt, akik megcsönkítették az országot.²⁹ Az új határok között maradt legnagyobb létszámú, mintegy félmillió fős németiséget az a veszély fenyegette, hogy az emiatt különösen nemzetiségellenes hangulat céltáblájává válik. Ezért kiemelten fontosnak tűnhetett a magyar államhoz való hűség kifejezése, amire az emlékműállítás is lehetőséget biztosított. Az emlékművek központi elhelyezkedése, az átadó rendezvények sajtóvisszhangja pedig garanciát jelentett arra, hogy a gesztus – a magyar narratíva átvétele a háborúról és a sorsközösség vállalása – nem marad észrevétlenül.

A német kisebbség az első világháborús emlékműveinek létrehozásakor nem alakított ki egyedi emlékezeti stratégiát. A magyar államhoz, tágabb értelemben a monarchikus keretekhez való lojalitásuk jeleként pedig lemondtak identitásuk két fontos eleméről a nyilvános térben: az anyanyelvükről és a névhasználati szokásairól. Ez a gesztus a szomszédos államok német kisebbségeivel összehasonlítva válik igazán figyelemre méltóvá. A német kisebbség emlékműveinek igazodása a többségi társadalomhoz azt sugallja, hogy a közösségnek ekkor nem volt még saját, magára vonatkozó kollektív emlékezete, amelyet vizsgálni lehetne. Annak kialakulása majd csak a második világháború után vált láthatóvá, olyan történelmi tapasztalatok után, amelyek olyan törést okoztak a többség és a kisebbség viszonyrendszerében, amelyet az emlékműállítások sem hagytak többé reflektálatlanul.

A német kisebbség emlékművei az 1944/1945-ös kényszerszolgálatára deportálásról

A második világháború befejező szakaszában, az 1944. december 16-án kiadott szovjet Állami Védelmi Bizottság 7161-es számú határozata értelmében 31.923 főnyi civil – nőket és férfiakat – deportáltak német származásuk okán több éves kényszerszolgálatra ún. szovjet GUPVI lágerbe.³⁰ A tábori körülmények, a szokatlan időjárás, az élelmiszer- és orvosi ellátás hiánya miatt és munkahelyi balesetekben máig tisztázatlan, pontosan hányan veszítették életüket, a kutatás azonban általában kb. 30%-os veszteségből indul ki³¹ – azaz kb. 10.000 érintett halt meg a fogság éve alatt. A háború okozta traumák után a kisebbségi hovatartozás miatti különleges meghurcolás emléke mély nyomot hagyott a német lakosság kollektív

²⁸ Seewann 2015. 216–217.

²⁹ Seewann 2015. 317.

³⁰ Márkus 2020. 13.

³¹ Márkus 2020. 350.

tudatában, amelyet tovább fokozott, hogy az elhurcolási akció végrehajtása során a magyar hatóságok, a többségi társadalom és esetenként a más etnikumokhoz tartozó helyi lakosság intenzív szerepet játszott a német kisebbség összeszedésében és átadásában a szovjet katonaságnak. A traumát fokozta, hogy a hazatérők nem beszélhették ki nyilvánosan az őket ért nehézségeket: az azóta ismertté vált beszámolókból egy részük azt állította, hogy a hazatéréskor a határon konkrétan megfenyegették őket, hogy hallgatniuk kell a velük törtétekről, mások félelemből, a közösség érdektelenségéből fakadóan, vagy szégyenből nem beszéltek a fogadás éveiről évtizedeken át.³²

A közösség emlékező szándéka azonban a potenciális hatósági tiltás ellenére is megfigyelhető a rendszerváltást megelőző időszakban is. Bár ekkor még rendkívül sporadikusan, de néhány emlékmű készült az országban a deportálásról. Az első ilyen alkotás Gyulán, a németvárosi templom belső terében felállított emléktábla volt a halálos áldozatok neveivel 1952-ben, címként pedig magyar nyelven az elhurcolásra egyértelműen utaló „*A don-medencei szénbányákban elhunyt kedveseink emlékére 1945. I. 11 – 1948. XI. 27*” látható rajta.³³ Ez az emlékműtípus meglehetősen emlékeztet az első világháborús hősi emlékművekre, itt is tetten érhető az elhurcolás következtében a távolban életüket vesztett helyieknek való emlékálítás, azok szimbolikus eltemetése szakrális térben, emellett a családtagoknak egy helyszín biztosítása a méltó megemlékezéshez. A tábla alján szereplő „*Adj Uram örök nyugalmat nekik!*” felirat szintén a közösség ekkor még aktív vallásosságát mutatja, valamint egy temetői sírkő hatását kelti.

A korai emlékműveknél hasonló motivációk és szimbolikák figyelhetők meg, bár sehol nem olyan nyílt formában, mint Gyulán. Óbányán a hazatértek egy temetői keresztet újítottak fel 1957-ben, amelyre ekkor a német nyelvű „*Renowiert zur Erinnerung von Heimkehr aus Ruszland*” felirat került – amely egyben a két világháború közötti időszak nemzetiségi oktatásának hiányosságait is illusztrálja.³⁴ Az óbányai felirat külső szemlélő számára valószínűleg nem feltűnő és informatív, a felirat azonban a másik jellemző emlékműállítási motivációt örököltette meg: a hazatérésért való hálaadást.

A Csepel-szigeti Taksony községben egy ekkor még felirat nélküli temetői keresztet állítottak a túlélők 1965-ben, amelyre először 1989-ben került fel a még ekkor is csak a közösség számára érthető felirat: „*A távolban elhunyt, ismeretlen helyen nyugvó szerettei emlékére állította a taksonyi nép 1965*”.³⁵ Hasonló kisebb és rejtettebb emlékművek valószínűleg az ország területén még több helyen is

³² Márkus 2020. 352.

³³ Az emlékműről l. Erdmann 2011. 23.

³⁴ L. Füzes 1990.

³⁵ Bognár 2015. 193.

készültek a rendszerváltás előtt, az azt értelmezni tudó közösség nélkül azonban ezek felfedezésére napjainkban kevés esély mutatkozik.

A fő változást ebben az 1990-es évek hozták el. Az akkori politikai légkör felszabadítóan hatott a korábban meghurcolt közösségekre: kibeszélhetővé és kutathatóvá váltak korábban elhallgatott történelmi események, így a Szovjetunióba deportálás is. Vezető politikusok nyilvános beszédekben, az országgyűlés pedig határozatokban követte meg az előző rendszer áldozatait, ami egyben az anyagi kárpótlások megindulásával is párosult.³⁶ Az 1993-as kisebbségi törvény lehetővé tette helyi, regionális és országos szinten a kisebbségi önkormányzatok megalapítását,³⁷ amelyre a német közösség azonnal reagált is, az országszerte megalakított német önkormányzatok pedig politikai képviselőket, kezdeményezőket, szervezőket és anyagi támogatókat is jelentettek a különböző történelmi megemlékezések és emlékműállítások során.

Ennek eredményeként az 1990-es években számos emlékmű jött létre a Szovjetunióba hurcolásról,³⁸ amelyek azonban jellemzően nem különálló emlékhelyek voltak, hanem több olyan csoport közös emlékművei, amelyeket az előző rendszer nem tartott megemlékezésre méltónak. Így ebben az időszakban tipikus megoldássá vált a már rendelkezésre álló első világháborús hősi emlékművek kibővítése a második világháború és a szovjet légerekben életüket vesztett helyiek neveivel.³⁹ Az ilyen névtáblák elkészítése továbbra is az elhunytak emlékének megőrzését szolgálta, ugyanakkor önálló megemlékezésekre nem adott lehetőséget. A közösségen kívül állók és a leszármazottak számára egy-egy ilyen kiegészítő tábla minimális információval szolgálhat, különösen az olyan esetekben, ha a névtáblára nem kerültek kiegészítő adatok, vagy csak a neutrális „*A második világháború áldozatait*” felirat.

A másik jellemző párosítás a korszakban a Németországba való elűzéssel közös emlékművek, amelyek viszont a településeken általában látványosabbak, figuratívak.⁴⁰ Ezek gyakran magyarázó és informatív feliratokat is tartalmaznak, amire azért is van lehetőség, mert a két eseményben érintettek létszáma akár egy településről is olyan magas, hogy a teljes felsorolás egyetlen emlékművön többnyire nem volna lehetséges – tehát más megszövegezésre van szükség. A feliratok közt német, magyar és vegyes nyelvű változatok is találhatóak – a magyar nyelv egyre gyakoribb választásának oka lehet a többségi lakosság megszólításának igénye,

³⁶ Márkus 2020. 353.

³⁷ 1993. évi LXXVII. tv. Jelenleg az Országos Német Önkormányzat adatai alapján 402 német kisebbségi önkormányzat működik az országban, l. LDU honlap.

³⁸ Az 1990–1999 közötti időszakban 29 emlékművet dokumentáltam, amelyet helyi német kisebbségek állítottak a Szovjetunióba deportálás emlékére, l. még: Márkus – Tóth 2018. 154.

³⁹ Márkus – Tóth 2018. 155.

⁴⁰ Márkus – Tóth 2018. 159–160.

ugyanakkor a német kisebbség intenzív nyelvvesztési folyamata is, amely az 1945 és 1990 közötti időszakban állandósult,⁴¹ és az azóta eltelt évtizedekben sem sikerült megállítani.⁴²

A Szovjetunióba deportálás emlékműveinek egy része tehát nem tartalmaz az eseményre egyértelműen utaló feliratot (így a háborús áldozatok kiegészített névlistái), vagy a feliratok alapján nem rekonstruálható a konkrét esemény. Utóbbira lehet példa a Fazekasbodán 1992-ben állított emlékkő, amelyen csupán „*A múlt áldozatainak emlékére*” felirat áll. Emellett azonban az 1990-es évektől egyre több olyan emlékmű is megjelent, amely egyértelműen utalt a kisebbségi és a többségi emlékezet kettéválására azáltal, hogy a Szovjetunióba deportálást kifejezetten a német kisebbséget érintő retorzióként ábrázolták. A német nyelvű vagy kétnyelvű feliratok egyértelmű utalások arra, hogy az emlékművek egyrészt elsősorban a saját közösséget kívánták megszólítani, másrészt a magyartól eltérő nyelvhasználat eleve felhívta a figyelmet arra, hogy az emlékállítás egy olyan esemény miatt történt, amely egy itt élő nem magyar csoportot érintett.

Az 1990-es és 2000-es években még rendkívül elterjedt kétnyelvű feliratok mellett olyan alkotások is készültek, amelyek megszövegezésükben emelték ki, hogy egy kifejezetten a német kisebbséget sújtó atrocitásnak kívánnak vele emléket állítani készítőik. A pécsi Lakits-laktanyán 1996-ban elhelyezett emléktábla felirata például a következő volt: „*Itt – az egykori Lakits-laktanyában – 1944. dec. 22-től 1945. jan. 20-ig gyűjtötték a Szovjetunióba elhurcolt német nemzetiségi polgári lakosságot. Később az ittmaradtak egyik internálótáboraként működött tovább.*” Szellőn is kétnyelvű emlékmű található a „*Szovjetunióba internált német emberek emlékére*”, amely 2005-ben készült.⁴³ 2007-ben az Ecseny község német önkormányzata által állított emléktáblán „*Az ecsenyi svábok kényszermunkán*” felirat áll.⁴⁴ Kiskassán a 2009-ben avatott kétnyelvű emléktábla magyar felirata: „*A Kiskassáról 1944. 12. 26-tól a Szovjetunióba kényszermunkára deportált, valamint 1946-tól szülőföldjéről elűzött német lakosság emlékére, akiket ártatlanul meghurcoltak, s nem hagytak szülőföldjükön élni, meghalni.*” Egy sajátos megfogalmazást tartalmaz a Szerencsen 2014-ben felállított regionális emlékmű, miszerint „*1945. januárjában (sic!) a térségből mintegy négyezer magyar civilt – köztük nagy*

⁴¹ Seewann 2015. 383.

⁴² 1930-ban a magukat német anyanyelvűnek vallók száma 477.153 fő (5,4%) volt (az 1941-es népszámlálás eredményei a megnőtt országterületre vonatkoznak, így nem nyújtanak megfelelő összehasonlítási alapot). 1990-re ez a szám a háború és az azt követő üldöztetés, az asszimiláció és nyelvvesztés hatására 37.511 főre (0,36%) csökkent. Nagy 1993. 30. Az utolsó, 2022. évi népszámlálás során 28.473 fő (0,32%) vallotta magát német anyanyelvűnek, l. erről a Népszámlálás hivatalos oldalát: Népszámlálás 2022.

⁴³ Köztérkép Szellő.

⁴⁴ L. Köztérkép Ecseny.

számban nőket, tizenéves fiatalokat – hurcoltak el sváb származásuk, vagy annak indoka alapján több évi kényszermunkára a Szovjetunióba.”⁴⁵ Gyulán ugyanebben az évben a „Szovjetunió bányáiba kényszermunkára ártatlanul elhurcolt több mint 500 gyulai német származású polgári lakos emlékére” állítottak új emlékművet ugyanazon templom elé, amelynek belsejében az 1952-es emléktábla található.⁴⁶ Hasonló példák sorával illusztrálható, hogy az emlékművek célja az is volt, hogy kiemeljék, hogy az áldozatok németiségük miatt szenvedték el a sorscsapásokat, amelyek emlékét meg kívánták őrizni. A Németországba való kitelepítés esetén ez a jelenség markánsabb, ugyanakkor az kizárólag a német kisebbséget érintette, míg a Szovjetunióba hurcoltak el magyarokat és más etnikumhoz tartozókat is, így ott a kisebbség szenvedésének hangsúlyozása tudatosabb döntést igényelt.

Ebben a 2010-es évek második felében, és különösen a 2015–2017 közötti emlékváltozás figyelhető meg. Az emlékvéve eleve egy kiszélesített áldozati kategóriát szolgált meg: a „Szovjetunióba hurcolt politikai foglyokat és kényszermunkásokat”, amelybe jellemzően a civil elhurcoltak mellett a szovjet fogságba esett hadifoglyokat is beleértették nemzetiségtől függetlenül. Mindezt az ekkor állított emlékművek feliratai, az avató szertartásokon és megemlékezéseken tartott beszédek is visszatükrözték, amikor a német kisebbségről már vagy egyáltalán nem, vagy csak az elhurcoltak egy csoportjaként esett szó.

Az emlékvéve során állami támogatásból létrehozott emlékművek esetén a magyarrá váló feliratok egyik oka, hogy a kiírt pályázatok célként az „egységes emléktáblák” létrehozását szabták meg, és ahhoz a forma, anyag, logóhasználat mellett a felíratra is javaslatot tettek.⁴⁷ Ez természetesen magyar nyelvű volt, és kiszélesített áldozati kategóriára való tekintettel már nem tartalmazott utalást az érintettek nemzetiségére, helyette az emlékvéve elnevezésével összhangban a „Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások” kategóriát javasolta.⁴⁸ Ez gyakorlatilag nem tette lehetővé, hogy az alkotások szöveges részei utaljanak az elhurcoltak németiségére olyan településeken, ahol ez a tény adott és ismert volt, így a korábbi gyakorlat egyre ritkábbá vált.⁴⁹ A németiségük miatt elhurcoltak

⁴⁵ Köztérkép Szerencs.

⁴⁶ Köztérkép Gyula.

⁴⁷ L. EMET – Pályázat.

⁴⁸ A jellemző felírat: „Az 1944–45-ben XY községből elhurcolt (létszám) lakos emlékére állította a (pályázó szervezet megnevezése) a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékére alkalmából (évszám).”

⁴⁹ Kivételek azonban akadtak. Egyrészt az emlékvéve időszakában is készül(het)tek emlékművek az állami támogatástól függetlenül, másrészt a pályázati kiírásban megfogalmazott szövegjavaslattól a megvalósítás során sok településen eltértek. Zengővárkonyban 2015-ben, valószínűleg még az emlékvévtől függetlenül állítottak kétnyelvű emlékművet az „Elűzött és kényszermunkára elhurcolt német honfitársaink emlékére”, l. Köztérkép Zengővárkony. Pécsdevecseren 2017-ben a helyi német önkormányzat német–magyar nyelvű emlékművet állított „Elhurcoltak emlékére/Als

közösségi emlékezete, emlékműveik lényegében integrálódtak a nemzeti keretbe, noha ez a döntés korántsem tekinthető a közösség belső igényével, szándékai-val azonosnak, mint ahogy az az első világháború hősi emlékműveivel kapcsolatban még megfigyelhető volt.

Összegzés

A német kisebbség történeti emlékezetének, emlékezet- és emlékműkultúrájának vizsgálata napjainkban még a kutatás fehér foltjának tekinthető. Tanulmányommal ennek egy szegmensét kívántam bemutatni két meghatározó történelmi esemény – az első világháború és az ún. „malenkij robot” – emlékezetére állított emlékkalkotások mentén, illetve azok összehasonlításával abban a tekintetben, hogy azok milyen relációban állnak a többségi nemzet azonos vagy hasonló történeti tapasztalatainak nyilvános térben megjelenő emlékezetével.

Az eddigi kutatás keretében létrehozott két emlékmű kataszter alapján az a következtetés vonható le, hogy a német kisebbség az első világháború idején – sőt lényegében 1945 előtt – nem törekedett arra, hogy jelenlétét saját, a többségtől eltérő emlékezetkultúrával hangsúlyozza, azaz „kisajátítsa” a közös nyilvános teret a trianoni Magyarországon. Mindezt annak ellenére sem tette, hogy a korabeli jogi szabályozás ezt megengedte volna, tiltó rendelkezés a német identitás elemeinek – nyelv, név- és dátumformátum – használatáról nem ismert. A döntés hátterében ezért lényegében „öncenzúra” áll: a német kisebbség tagjai a hősi emlékművek állításában sokkal inkább a magyar nemzet irányában érzett lojalitás eszközét látták, nem pedig olyan lehetőséget, amellyel a közösség kohézióját tudták volna erősíteni egy saját narratíva kialakításával és prezentálásával.

Az 1944 végétől megkezdődő jogfosztás új fejezetet nyitott ezen a téren, noha ennek láthatóvá tétele csak az 1990-es évektől vált lehetségessé, mivel a politikai hatalom addig tiltotta az 1940-es években bekövetkeztetett üldöztetésről való nyilvános megemlékezéseket. Az akkori események azonban lehetetlenné – de legalábbis hiteltelenné – tették volna a rendületlen magyar–német sorközösség narratíváját, mivel a kisebbség szempontjából sorsdöntő években a különböző súlyosan diszkriminatív intézkedések éppen német származásuk, anyanyelvük, nemzetiségük miatt érték őket. Ezt a tényt az 1990-től létrehozott emlékművek

Gedenken an die Verschleppten” felirattal, amelyen nem szerepelnek az emlékév logói, l. Köztérkép Pécsdevecser. Az emlékévet követően, 2018-ban pedig az Újpesti Német Nemzetiségi Önkormányzat állított kétnyelvű emléktáblát „A „Malenkij robotra” elhurcolt újpesti Német polgárok emlékére”, l. Köztérkép Újpest.

egy része pedig akár a nyelvhasználatával, akár egyes tények kiemelésével hangsúlyozta is.

Az ilyen jellegű emlékeztetés a hazai németiség esetében, mint azt az első világháborús hősi emlékművek példája mutatja, a megelőző évtizedekben példátlan volt, a kisebbség lényegében korábban nem próbálkozott meg azzal, hogy a nyilvános térben felhívja a figyelmet saját történelmi múltja különbözőségére az itt élő más csoportokkal szemben. Erre a jellegű szakadásra a Szovjetunióba hurcolás és a Németországba üzés kapcsán azért került sor, mivel az 1945 utáni retorziók, illetve az azok 1990 előtti feldolgozásának ellehetetlenítése mély szakadékot hoztak létre a csoport és a többség emlékezete között, a közös szenvedés emlékezete pedig erősítette az azonosságtudatában meggyengült kisebbség identitását. A Szovjetunióba deportálás és a Németországba való kitelepítés közül véleményem szerint azért érdekesebb az előbbi emlékeztetének létrehozása 1990-től, mivel az utóbbi kizárólag a német kisebbséget érintette, míg a Szovjetunióba hurcoltak el magyarokat is. Tehát elviekben lehetséges lett volna ennek kapcsán is az eseményeket kollektív magyar szenvedéstörténetként ábrázolni, a kisebbség azonban ekkor nem erre törekedett, hanem saját emlékművek, emlékhelyek és emlékesemények kialakítására. Az azóta eltelt évek politikai történései, az érintett generáció lassú kihalása és az események átalakulása kommunikatívból kulturális emlékezetté ugyanakkor egyre halványabbá teszik ezt a jelenséget. Az emlékművek e két csoportjának vizsgálata azonban rámutat, hogy a német kisebbség emlékműkultúrája a 20. század során változásban volt, és néhány évtized erejéig képes volt a kollektív nemzeti emlékezettől elszakadva egy saját kisebbségi múltértelmezést közvetíteni.

Források

- 1009/2015. Kormányhatározat = 1009/2015. (I. 20.) Kormányhatározat a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékéve meghirdetéséről (<https://jogkodex.hu/doc/8930815> – Letöltve: 2024.04.22.)
- 1572/2015. Kormányhatározat = 1572/2015. Kormányhatározat (IX. 4.) A Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékéve meghirdetéséről szóló 1009/2015. (I. 20.) Kormányhatározat módosításáról. Magyar Közlöny 123. (2015). 19123–19124.
1917. évi VIII. tc. = 1917. évi VIII. törvénycikk a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91700008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> – Letöltve: 2024. 04. 22.)
1993. évi LXXVII tv. = 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól (<https://njt.hu/jogszabaly/1993-77-00-00> – Letöltve: 2024. 04. 28.)

- Csibi – Vértesi 2016 = Csibi Norbert – Vértesi Lázár (szerk.): A világháború kálváriáját járva. A pécsi egyházmegye és az I. világháború. Pécs, 2016.
- EMET Pályázat = Emberi Erőforrás Támogatáskezelő – GULÁG-GUPVI emlékév civil pályázata (https://emet.gov.hu/gulag-gupvi-emlekev-civil-palyazatai/ – Letöltve: 2024. 04. 30.)
- Köztérkép Hősi Emlék = Köztérkép, Hősi Emlék (https://www.kozterkep.hu/adattar/hosi-emlek – Letöltve: 2024. 04. 22.)
- Köztérkép Ecseny = Köztérkép, Domborműves emléktábla az ecsenyi sváboknak (https://www.kozterkep.hu/3263/dombormuves-emlektabla-az-ecsenyi-svaboknak# – Letöltve: 2024. 04. 30.)
- Köztérkép Gyula = Köztérkép, Málenkij robot emlékműve, Gyula (https://www.kozterkep.hu/26068/malenkij-robot-emlekmuve# – Letöltve: 2024. 04. 30.)
- Köztérkép Mórág = Köztérkép, I. világháborús emlékmű, Mórág (https://www.kozterkep.hu/31749/i-vilaghaborus-emlekmu# – Letöltve: 2024. 05. 03.)
- Köztérkép Óbánya = Köztérkép, Világháborús emléktábla, Óbánya (https://www.kozterkep.hu/36663/vilaghaborus-emlektabla – Letöltve: 2024. 05. 03.)
- Köztérkép Pécsdevecser = Köztérkép, Elhurcoltak emlékére, Pécsdevecser (https://www.kozterkep.hu/35861/elhurcoltak-emlekere# – Letöltve: 2024. 04. 30.)
- Köztérkép Rajka = Köztérkép, Hősi emlékmű, Rajka (https://www.kozterkep.hu/24894/hosi-emlekmu# – Letöltve: 2024. 05. 03.)
- Köztérkép Szellő = Köztérkép, Kitelepített németek emlékműve, Szellő (https://www.kozterkep.hu/16361/kitelepített-nemetek-emlekmuve# – Letöltve: 2024. 04. 30.)
- Köztérkép Szerencs = Köztérkép, A málenkij robot áldozatainak emlékműve, Szerencs (https://www.kozterkep.hu/24379/a-malenkij-robot-aldozatainak-emlekmuve# – Letöltve: 2024. 04. 30.)
- Köztérkép Újpest = Köztérkép, A „Malenkij robotra” elhurcolt újpesti német polgárok emléktáblája (https://www.kozterkep.hu/34781/a-malenkij-robotra-elhurcolt-ujpesti-nemet-polgarok-emlektablaja# – Letöltve: 2024. 04. 30.)
- Köztérkép Zengővárkony = Köztérkép, Az elhurcolt németek emlékköve, Zengővárkony (https://www.kozterkep.hu/35037/az-elhurcolt-nemetek-emlekkove# – Letöltve: 2024. 04. 30.)
- LDU honlap = Általános ismertető, Magyarországi Németek Országos Önkormányzata (https://ldu.hu/altalanos-ismerteto?lang=hu – Letöltve: 2024. 05. 03.)
- Magyar 1915 = Magyar Királyi Belügyminisztérium (szerk.): Magyarországi rendeletek tára. Budapest, 1915.
- Magyar 1917 = Magyar Királyi Belügyminisztérium (szerk.): Magyarországi rendeletek tára. Budapest, 1917.

- Nagy 1993 = Nagy Orbán (szerk.): 1990. évi népszámlálás. Demográfiai adatok. I. kötet. Budapest, 1993.
- Népszámlálás 2022 = 2022. évi népszámlálás hivatalos oldala (<https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vegleges-adatok> – Letöltve: 2024. 04. 28.)

Felhasznált irodalom

- Balogh – Leitgeb 2021 = Balogh László Levente – Leitgeb Christoph: Opfermythen in Zentraleuropa. Wien, 2021.
- Berding 2000 = Berding, Helmut: Krieg und Erinnerung. Fallstudien zum 19. und 20. Jahrhundert. Göttingen, 2000.
- Bognár 2015 = Bognár Zalán: A „málenkij robot” utóélete régióként – a történetírásban, a köztudatban, emlékművek Magyarországon kitekintéssel a határon túlra. In: Bognár Zalán (szerk.): „Itt volt a végállomás”: halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenés tevékenységek a Kárpát-medencében, 1944–1949. Pécs, 2015. 169–196.
- Boros 2005 = Boros Géza: Kitelepítési emlékművek Magyarországon (1989–2004). Regio 16. (2005:2), 93–110.
- Böttcher 2009 = Böttcher, Bernhard: Gefallen für Volk und Heimat. Kriegerdenkmäler deutscher Minderheiten in Ostmitteleuropa während der Zwischenkriegszeit. Köln – Weimar – Wien, 2009.
- Cornwall 2016 = Cornwall, Mark (Ed.): Sacrifice and rebirth: the legacy of the last Habsburg war. Oxford, 2016.
- Erb 2023 = Erb, Mária: Erinnerungsstätten der Ansiedlung in Ungarn. In: Landsmannschaft, der Deutschen aus Ungarn Landesverband, Baden-Württemberg (Hrsg.): Kulturtagung am 15. Oktober 2022 in Gerlingen. Gerlingen, 2023. 85–123.
- Erdmann 2011 = Erdmann Gyula: Schuldlos sühnen. In: Mittag Mónika (szerk.): Málenkij robot. Az orosz bányákba deportált gyulaiak emlékére. Gyula, 2011. 21–28.
- Fata 2013 = Fata, Márta: Gedekkreuz und Ulmer Schachtel. In: Fata, Márta – Drobac, Katharina (Hrsg.): Migration im Gedächtnis. Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert in der Identitätsbildung der Donauschwaben. Stuttgart, 2013. 187–220.
- Frantzen 2004 = Frantzen, Allen: Bloody Good: Chivalry, Sacrifice and the Great War. Chicago, 2004.
- Füzes 1990 = Füzes Miklós: Az alsó- és középfokú nemzetiségi oktatás története Délkelet-Dunántúlon 1945–1985. Pécs, 1990.

- Gärtner – Rosenberger 1991 = Gärtner, Reinhold – Rosenberger Sieglinde (Hrsg.): Kriegerdenkmäler: Vergangenheit in der Gegenwart. Innsbruck, 1991.
- Gonda 2014 = Gonda Gábor: Kitaszítva. Kényszmigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken 1944–1948. Pécs, 2014.
- Harlov 2015 = Harlov Melinda: I. világháborús emlékműtípusok – a lovas emlékművek. (https://nagyhaboru.blog.hu/2015/05/27/i_vilaghaborus_emlekmutipusok_a_lovas_emlekmuek – Letöltve: 2024. 04. 22.)
- Koselleck 1994 = Koselleck, Reinhart: Der politische Totenkult: Kriegerdenkmäler in der Moderne. München, 1994.
- Kovács 2017 = Kovács Emőke (szerk.): Gulág-Gupvi emlékévek. Zárókiadvány 2015–2017. Budapest, 2017.
- Köhler 2020 = Köhler, Thomas: 1914–1918 – 2014–2018. Erster Weltkrieg – Kriegserinnerung – Erinnerungskultur. Wien, 2020.
- Low 2012 = Low, Polly (Ed.): Cultures of commemoration: war memorials, ancient and modern. Oxford, 2012.
- Magyar 2017 = Magyar Sándor István: Emlékezés politikai foglyokra és áldozatokra. Emléktáblák és emlékművek Magyarországon. Budapest, 2017.
- Marchut 2014 = Marchut Réka: Töréspontok. A Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948). Budapest – Budaörs, 2014.
- Márkus – Tóth 2018 = Márkus Beáta – Tóth Ágnes: A németek elhurcolásának és kitelepítésének magyarországi emlékhelyei (1952–2015). In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.): Ünnepek és felejtés. Emlékezet, identitás, politika. Budapest, 2018. 142–172.
- Márkus 2020 = Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér”. A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945. Pécs, 2020.
- Márkus 2022 = Márkus Beáta: A tabusítástól a nemzeti emlékezetig. Az 1944/1945-ös Szovjetunióba hurcolások emlékezete Magyarországon. In: Barabás Gábor – Böhm Gábor – Pohárnok Melinda (szerk.): Bölcsész Akadémia 5. Tanulmányok a bölcsészeti- és társadalomtudományok köréből. Pécs, 2022. 117–148.
- Mosse 1993 = Mosse, George L.: Gefallen für das Vaterland. Nationales Heldentum und namenloses Sterben. Stuttgart, 1993.
- MTI Napi Hírek = Magyar Távirati Iroda, Napi Hírek, 1922. szeptember/1. 15. kiadás, belföldi hírek.
- Novák 2014 = Novák Ádám: „Hiába omlott volna e sok vér?” – Iránytű hazánk I. világháborús köztéri szobraihoz (<https://ujkor.hu/content/hiaba-omlott-volna-e-sok-ver-iranytu-hazank-i-vilaghaborus-kozterei-szobraihoz> – Letöltve: 2024. 04. 22.)

- OSZK Digitális Képtár = Országos Széchényi Könyvtár Digitális Képtár (https://dka.oszk.hu/kereses/gyujtemenylista.phtml?gyujt=El-s%F5%20vil%E1gh%E1bor%FAs%20h%F5si%20eml%E9km%FBvek – Letöltve: 2024. 04. 22.)
- Portmann – Seewann 2020 = Portmann, Michael – Seewann, Gerhard: Donauschwaben. Deutsche Siedler in Südosteuropa. Potsdam, 2020.
- Prohászka 2021 = Prohászka László: Sisak és kard. Magyar művészek első világháborúval kapcsolatos alkotásai. Budapest, 2021.
- Rachinger 2014 = Rachinger, Johanna (Hrsg.): Erster Weltkrieg, die bewahrte Erinnerung. Wien, 2014.
- Ritter 2018 = Ritter, György: Hazáink/Heimatländer. Budapest, 2018.
- Schell 2013 = Schell, Csilla: „Pro Memoria“. Denkmäler als Erinnerung an die Vertreibung in Ungarn seit der Wende. Jahrbuch für Europäische Ethnologie 8. (2013), 213–230.
- Seewann 2015 = Seewann Gerhard: A magyarországi németek története. 2. kötet. Budapest, 2015.
- Somfay 2012 = Somfay Örs: Az I. világháború magyar vonatkozású köztéri, valamint közösségi hősi emlékei és ezek adatbázisa. Ph.D. disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2012.
- Szöts-Rajkó 2014 = Szöts-Rajkó Kinga: I. világháborús emlékművek. (https://ujkor.hu/content/i-vilaghaborus-hosi-emlekmuek – Letöltve: 2024. 04. 22.)
- Tóth 2018 = Tóth Ágnes (szerk.): Dokumentumok a magyarországi németek történetéhez 1944–1953. Budapest, 2018.
- Tóth 2020 = Tóth Ágnes: Németek Magyarországon 1950–1970. Budapest, 2020.
- Vitári 2015 = Vitári Zsolt (szerk.): Volksbund és ifjúság. Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből 1925–1944. Pécs, 2015.
- Whittich 1946 = Whittich, Arnold: War Memorials. London, 1946.

PONTAS

7. (2024)

KÖZLEMÉNYEK

KISS GERGELY

A magyar királynék hatalma az anyagi kultúra tükrében – jegyzetek egy könyv margójára

*The Power of the Hungarian Queens in the Mirror of Material Culture –
Notes to a book*

The definition of queenship and queens' power is a rather complex task, since it cannot be sharply separated from the interpretation and essence of royal power. The question of its characteristics is a serious challenge, since there are relatively few and rather heterogeneous sources and records available from the period in question, from 11th-14th century Hungary. From this perspective, this paper examines, in the context of a recently published book, how the study of material culture can help to define queens' power.

Keywords: Material culture, power of the queens, Hungary, eleventh-fourteenth centuries

A középkori Magyar Királyságot kormányzó uralkodók hitvesei iránt meglepő módon hosszú ideig csekély érdeklődés mutatkozott. Leszámítva a népszerűsítő munkákat, a téma tudományos igényű megközelítését célzó műveket szemlélve Zsoldos Attila 2005-ben joggal állapíthatta meg, hogy „az 1795 óta eltelt több mint kétszáz évben mindössze hárman akadtak, akik önálló, összefoglaló jellegű és tudományos igényű értekezést szenteltek valamely korszak királynéi történetének, [... akiknek a] sorában a jelen értekezés szerzője [ti. Zsoldos Attila – K. G.] a negyedik”¹

A jeles középkorász 2005-ben magyarul, 2019-ben angolul² is megjelent monográfiájában széleskörű áttekintést adott a királynéi intézmény Árpád-kori jellegéről, a koronázástól kezdve, az anyagi háttéren és az udvartartáson át a királynéi

¹ Zsoldos 2005. 7.

² Zsoldos 2017; Zsoldos 2019.

hatalom mibenlétéig. Ez utóbbi önállóságát illetően az egyes királynék esetében felsejlő egyedi vonások, sajátosságok ellenére végső soron arra a megállapításra jutott, hogy „vizsgálataink eredményei a királynéi intézmény helyét valójában nem a királyi hatalom mellett, hanem annak keretein belül jelölik ki. [...] Az Árpád-kori királynéi intézmény [...] fejlődésében az egyes királynék «kulturális hozomány»-ának érvényesülésére viszonylag kevés tér nyílt, s a *reginatus* mindvégig megmaradt a királyi hatalom megszabta határok között».³

Mérvadó véleményekkel kapcsolatosan is felmerülhetnek azonban olyan megfontolások, kiegészítések, netán ellenvélemények, amelyek új források, új szempontok bevonásával járulnak hozzá egy korszak, problémakör vagy éppen intézmény jobb megértéséhez, árnyaltabb bemutatásához. Különösen akkor igaz ez, ha egy adott kérdéskör vonatkozásában olyan feltűnő aránytalanság figyelhető meg, mint a királynéi intézményre, hatalomra vonatkozó magyar és nemzetközi szakirodalom mennyisége tekintetében. Éppen ezért mindig öröm egy-egy újabb, az adott kérdés tovább gondolására serkentő művet kézbe venni.

A következőkben egy olyan munkával kapcsolatos gondolataimat, észrevételeimet osztom meg az olvasóval, amelyek egy az Árpád- és Anjou-kori magyar királynék hatalmát az anyagi kultúra szempontjából vizsgálta meg. A közelmúltban magam is részletesen foglalkoztam a királynéi hatalommal, a dinasztikus identitás reprezentatív kifejezésével, igaz, elsősorban az Anjou-kort illetően. A nápolyi hercegnőből francia királynévé lett Klemencia († 1328) lényegében a három érintett dinasztia (Capetingek Árpádok, illetve a nápolyi és magyarországi Anjouk) identitását és reprezentációját ötvözte és gyúrta egy sajátos eleggyé, amely nápolyi gyökerekre vezethető vissza.⁴ Egy hasonló, vagy éppen eltérő jelenségeket feltáró munka tehát mindenképpen ígéretesnek mutatkozott.

Christopher Mielke 2017-ben doktori értekezésésként benyújtott munkájának könyvvé formált változata 2021-ben jelent meg.⁵ A mű több mint 300 oldal terjedelmű, amelynek jelentős hányadát, 267 oldalt tesz ki a 11–14. századi magyar királynék anyagi kultúrájának vizsgálata. Az összesen nyolc fejezetet tartalmazó elemzéshez Bibliográfia (*Bibliography*), valamint Személy- és helynévmutató (Index) csatlakozik. A harmincöt 11–14. századi magyar királynéhoz köthető anyagi kultúra elemei közül ugyan egyes darabokat, csoportokat korábban is vizsgáltak különböző kutatások, de ezek eddig nem alkottak rendszert, jobbra egy-egy tudományterület, a régészet, a művészettörténet, tette vizsgálat tárgyává a királynékhoz kapcsolódó tárgyakat. Mielke célkitűzése ennek a hiánynak a pótlása volt. Egyrészt arra vállalkozik, hogy a korszak egészét vizsgálja, másrészt az anyagi

³ Zsoldos 2007. 178–179.

⁴ Kiss 2021.

⁵ Mielke 2021.

kultúra fogalmát tágabban értelmezve nem csak tárgyakat vizsgál, hanem a királynékhoz köthető régészeti leletanyagot, épületeket is. Apropóként (*Introduction*, 1–26. oldal) önként kínálkozik a társadalmi nemek kutatása iránt megmutatkozó erőteljes kutatói érdeklődés, a vonatkozó külföldi szakirodalom gazdagsága, valamint a témával kapcsolatos magyarországi vizsgálatok elnagyoltsága. A szerző nem kisebb célt tűz ki maga elé, mint válaszolni azokra a kérdésekre, hogy az anyagi kultúra hogyan és mennyiben volt alkalmas a királynék önkifejezésére. Mielke választ keres arra is, hogy a királynéi hivatal (helyesebben intézmény) és az egyes személyek hatalma hogyan tükröződött az anyagi kultúrában, voltak-e benne személyes elemek, milyen hatást gyakorolt ez a régészeti leletekre.

A kérdések megválaszolásához elengedhetetlen a királynéi hatalom fogalmának tisztázása, illetve a témához tartozó szakirodalmi eredmények áttekintése. Az első tekintetben a szerző is kénytelen megállapítani, hogy a 11–14. századi Magyarországon a királynék szerepe erősen korlátozott volt, hatalmuk a királynak volt alárendelve, általában uralkodótársak voltak és nem önálló hatalmi tényezők. A művészeti tárgyak közül nagyon kevés az, amely kifejezetten valamely királynéhez köthető, jövedelmeik is esetről esetre változtak és a férjek akaratának voltak alárendelve. A szerző itt elsősorban német és angol példák alapján veti fel, hogy a különálló, biztos jövedelmek hiánya ellenére is elképzelhető a királynéi hatalom kifejezése, amely gyakorta a pompázatos temetésekben, illetve a pénzverésben vált kézzelfoghatóvá a kortársak és az utókor számára egyaránt. Nem meglepő, hogy Mielke elemzésének egyik vezérfonala éppen e két terület vizsgálata lett. Ami a historiográfiát illeti, a körkép széles és rendezett, elsősorban azok a munkák jelennek meg, amelyek a királynéi hatalom anyagi kultúrában megragadható elemeit (mecenatúra, saját tárgyak elemzése, könyvkultúra, építkezések) vizsgálták. A gazdag nyugat-európai szakirodalmi termés mellett valóban szerény a témára vonatkozó magyar vonatkozású munkák száma, amelyek – mint a szerző kiemeli – nem is elsősorban az anyagi kultúrával, hanem leginkább a királynék személyével, jövedelmeikkel, udvartartásukkal, hivatalukkal foglalkoznak.

Jóllehet Mielke az alkalmazott módszereknek külön fejezetet szentelt, már a megelőző részben is kitér ezekre. Foglalkozik az úgynevezett „cselekvés elmélettel” (*Agency Theory*), amely azt vizsgálja, hogy az önkifejezés milyen lehetőségei, stratégiái alakultak ki, amelyek alkalmasak voltak az egyéni elemek kihangsúlyozására a társadalmi konvenciók szabta határok között. A szerző szerint a tárgyak elemzése különösen alkalmas arra, hogy válaszokat kapjunk e kérdésre. Egyúttal tovább is megy: a tárgyak históriája, „életútja” (*Object Biography*) alkalmas ugyan is arra, hogy az egyes darabok megszületésétől, használatukon át az esetleges újrahasznosítással és továbbadással bezárólag egységesen vizsgáljuk a történetüket. Ez a gondolat ugyanakkor nem új, bár a szerző valamilyen, érthetetlen okból kerüli a szakirodalomban Brigitte Buettner nyomán mára bevett *gift-giving*

fogalmát, amelyet egy másik, Mielke által egyébként valamelyest citált szerző, Mariah Proctor-Tiffany bőségesen használ.⁶ Ez annál is sajnálatosabb, mert egyes esetekben maga a szerző is megemlíti a jelenséget, igaz, csak érintőlegesen (pl. Lengyelországi Erzsébet és Magyarországi Klemencia kapcsán). Ami a tényleges módszertant illeti, a szerző az elemzést a hivatali elemekkel kezdi, azaz a pecsétekkel és a pénzveréssel. Ezt követik a felségjelvények (korona, jogar, országalma), a ruhák, az ékszerek, a liturgikus tárgyak, a könyvek, a tárgyasült képi ábrázolások (szobrok, miniatúrák), a sort végül a rezidenciák, temetkezőhelyek, síremlékek, illetve a más, írott források alapján egy-egy személyre vonatkozó információk bemutatása zárja.

E rendszer egyes elemeit Mielke hat időrendi fejezet keretein belül mutatja be. A 11. századot tárgyaló első egység (*The Beginnings of the Hungarian 'Queendom' /c. 1000–1090/, 27–70. oldal) hét királyné (Sarolta, Gizella, Tuta, Anasztázia, Judit, Szünadéné, Adelheid) személyéhez köthető anyagi kulturális elemeket vesz számba. Ezek között dominálnak a liturgikus tárgyak, amelyek gyakran ajándékként egy-egy egyházi intézményhez kerültek. Nem marad el a magyar középkoraszok számára magától értetődően a „királynék városának” tekintett Veszprémhez kötődő építkezések bemutatása sem. Az összkép meglehetősen szegényes: a királynék általában özvegyként mutatkoznak meg a forrásokban, amikor már visszavonultak egy-egy monostorba, anyagi kultúrájuk pedig hagyományos elemekre, a személyes és családjuk emlékét őrző adományokra, és a korszak diplomáciai eseményeiben vállalt csekély szerepre korlátozódik.⁷ A második kronológiai szelet (*Stones and Bones and the Queens of the Twelfth Century /1097–1193/, 71–91. oldal) a 12. századot öleli fel, amely, ha lehet, még „szürkébb”, mint az előző korszak. A hat királyné (Felicia, Eufémia, Riedenburgi Adelaide, Ilona, Eufrozina, Babenberg Ágnes) anyagi kultúrája meglehetősen szegényes, ami megfelel igencsak korlátozott politikai súlyuknak. Míg a legtöbb esetben a temetések vonatkozásában megmutatkozó hagyománytisztelet rajzolódik ki, csak egy-egy királyné emelkedik ki gazdagabb anyagi kultúrájával, így Ilona, Belus bán testvére és a Kijevből érkezett Eufémia. Az igazi változások – írja a szerző – a 12. század végétől induló korszakban következtek be, valójában ekkor formálódott ki a királynéi intézmény (*The „Office” of Queens Begins /1172–1233/, 91–132. oldal). Ezt olyan új elemek jelzik, mint a pecsétek, a heraldikai reprezentáció, a pénzverés megjelenése, illetve***

⁶ Mielke a szerző doktori értekezését használta. Helyesebb lett volna ennek 2019-ben megjelent könyv változatát hasznosítani: Proctor-Tiffany 2019.

⁷ Az elemzés háttéréhez nélkülözhetetlen segítség lett volna Báling Péter alapvető munkája (Báling 2021), amely könyv formában Mielke művével egyidőben jelent meg, ám kézirata – doktori értekezés, illetve tézisek formájában – már 2019-ben elérhető volt online (<https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/18401>; <https://journals.lib.pte.hu/index.php/pontes/article/view/2971> Letöltés ideje: 2024. 03. 03.).

a királynék közvetítői szerepe a dinasztikus konfliktusokban. Olyan személyek tartoznak ide, mint Antiochiai Ágnes (avagy Anna), Capet Margit, Aragóniai Konstancia, Merániai-Andechs Gertrúd, Courtenay Jolánta. III. Béla és II. András feleségeit – az utóbbiak közül egyedül Estei Beatrix hiányzik – a szakirodalom valóban sokkal fajsúlyosabb személyeknek tekinti, mint a korábbi királynékat. De ez nem is meglepő, hiszen a Magyar Királyság a 12–13. század fordulójától került bele igazán intenzíven az európai történelem fősodrába, és váltak az Árpádok valódi, magas presztízzsel rendelkező dinasztijává. Szembeötlő ennek a változásnak a megjelenése a királyi udvar anyagi kultúrájában, ami érthetővé teszi, miért találunk mennyiségben és minőségben is gazdagabb referenciákat a királynékat illetően.

Nem vitatva a szerző által is felsorolt tényezőket, érdemes ugyanakkor néhány problémára felhívni a figyelmet. Általában is elmondható, hogy ez a korszak a jogbiztosítás terén az írásbeliség fejlődésének az első kiemelkedő korszaka, mind a kiadott oklevelek számát, mind a hitelesség kellékei terén. Elég csak arra gondolni, hogy III. Béla az 1180-as évek elején szervezte meg a királyi kancelláriát, ekkor indult meg a hiteleshelyi tevékenység, és szemmel láthatóan növekedett a pecséttel hitelesített oklevelek mennyisége. Érdemes lett volna ebbe a kontextusba beágyazni a királynékhoz kapcsolható hivatali írásbeliség fellendülését, jelesül azt, hogy az 1210-es évek végétől ismerjük a királynéi kancellárokat. Egy ilyen kitekintés nem mellőzhető akkor, amikor a királynéi „hivatalról” értekezik a szerző. Az intézményi háttér bemutatásának hiánya ugyanis óvatosságra inti az olvasót a levont következtetéseket illetően. Itt is, de a mű egészét illetően is fájóan hiányozik az archontológiai és a prozopográfiai kutatások beépítése, holott ezen a területen jelentős eredmények születtek.⁸ A királyok és a királynék udvartartását alkotó személyek ismerete jelentős mértékben segítette volna a következtetések jobb megalapozását. Nem tekinthető ugyanis üres frázisnak, hogy király nélkül királyné sincsen, és ez fokozottan igaz egy olyan időszak vizsgálata esetében, amelyben már jól láthatók a királynéi intézmény kontúrjai, és határozott jegyek övezik az egyes királynékat.

A pecsétek vonatkozásában szintén hiányérzete támad az olvasónak, ugyanis a heraldikai jellegzetességek és ezek fejlődésének bemutatásával a szerző adós marad. Pedig az úgynevezett női pecsétek vizsgálatának komoly hagyományai vannak. Arnaud Baudint vagy Laurent Hablot-t aligha kell a korszak kutatóinak bemutatni, ahogy a Sigilla projektet sem, amely jelentős segítséget adhatott volna a szerzőnek az ide vonatkozó részek mélyebb kidolgozásában.⁹ A pénzek vonatkozásában sem ártott volna egy alaposabb szakmai áttekintés. Így jobban

⁸ Csak a legfontosabbakat idézem: Zsoldos 2011; Engel 2001.

⁹ <https://www.openedition.org/39683>.

értelmezhető lenne a királynéi *buste*-ábrázolások megjelenése, jelentősége. Ez természetesen fontos jellemzője annak, hogy a királynék egyre inkább kilépnek a korábbi homályból, és személyük kontúrjai határozottabbá válnak, de egy alapvető tényező változatlan marad: a pénzverést a király tisztségviselői ellenőrizték, így a következtetésekkel is óvatosabban kell bánni, különösen annak ismeretében, hogy a vizsgált időszak öt királynéje közül egyedül Courtenay Jolánta esetében maradt nyoma olyan pénznek, amelyen férjével együtt ábrázolták. Mielke hipotetikus alapra épülő következtetése rendkívül bizonytalannak tűnik.

A királyné mellképének feltűnését német mintára képzelem el a szerző, mégpedig az ottani királynék példájára hivatkozva. A jegyzetben feltüntetett szakirodalom Jitske Jasperse tanulmánya¹⁰ Angliai Matilda esetére vonatkozik, aki azt példázná, hogy *német* császárnék a férjük távollétében verettek pénzeket. Az egyetlen apró hiba ezzel, hogy Matilda férje, V. Henrik német-római császár halála (1125) után visszatért szülőföldjére, Angliába, és valójában ott kezdett pénzt veretni, mivel Blois-i Istvánnal szemben maga lépett fel az angol trónküzdelmekben. Tehát az analógia erősen sántít. Ugyanakkor arról sincs információnk – amint azt Mielke is feltételes módon írja – hogy II. András pénze éppen a szentföldi keresztes hadjárat idején, a király tényleges távolléte alatt készült. A közvetlen német (valójában angol) párhuzam bizonytalansága mellett a magyar vonatkozás feltételelessége miatt az ilyen megállapítás erősen megkérdőjelezhető. Csupán óvatosan teszem hozzá, lehetséges, hogy a Courtenay család behatóbb vizsgálata több eredményt hozott volna ezen a téren. Ahogy az sem kizárható, hogy a pénzen nem is valamely királyné – ahogy Jolánta neve mellett Gertrúdé is felmerült –, hanem Béla (a későbbi IV. Béla király) arcképe szerepel.

A pecsétek és a pénzek mellett ebben a korszakban is fontos a királynék eltemetésére vonatkozó információk értékelése. Ezzel kapcsolatban Anna, Margit, Gertrúd és Jolánta esete vizsgálható, ami öröndetes számbeli növekedés a megelőző korszakok adataihoz képest. Csakhogy sok a probléma ezekkel a királynéi temetkezésekkel. Capet Margit esetének a felhasználhatósága talán a leginkább kérdéses, miután a Szentföldön, Türoszban temették el, és ennek megszervezése leginkább unokaöccséhez, II. Champagne-i Henrik jeruzsálemi királyhoz köthető. Nem egyszerű III. Béla korábbi felesége székesfehérvári sírhelyének értelmezése sem. Ha eltekintünk a személyazonosságot érintő bizonytalanságoktól, akkor is felmerül sok kérdés. Anna és a mellé temetett III. Béla sírmellékletei között sok hasonlóság mutatkozik, így felmerül annak a lehetősége, hogy a sírhely kialakításának koncepciója a király környezetében keresendő, és vajmi keveset árul el a királyné szándékairól. Szintén sok értelmezési nehézséget vet fel Gertrúd esete. A pilisi ciszterci apátságban örök nyugalomra helyezett tragikus sorsú királyné

¹⁰ Mielke 2021. 128. 130. l.j.

sírjának pontos helye az apátsági templomban ma is vita tárgyát képezi. Ráadásul II. András első felesége, mint közismert, gyilkosság áldozata lett, így aligha volt alkalma saját temetkezését előkészíteni. A férj itt is, ahogy Jolánta esetében is, egy általa különösen kedvelt ciszterci monostorba temettette el első és második feleségét, ami valóban kiemeli a francia–magyar dinasztikus kapcsolatokat, de ebből aligha lehet levonni olyan következtetést, amely a hatást a királynénak – ebben az esetben Jolántának – tulajdonítja. Ebben a vonatkozásban érdemes lett volna hasznosítani a korszakról készült 2016-os tudományos kiállításhoz készült tanulmánykötetet.¹¹

A korszak sajátosságai között olvashatjuk a királynékhoz kapcsolódó építkezéseket, amelynek a példája az óbudai palota. Erről azonban csak korlátozott ismereteink vannak, mivel az épület elpusztult. Ennélfogva felettébb óvatosan kezelendő minden olyan feltételezés, amely a királyné – Courtenay Jolánta – jelentőségének tulajdonítja az építkezést. A korszak értékelése során a szerző aláhúzza a királynék gyakoribb szereplésének a fontosságát, amivel egyet is lehet érteni. Fontos ugyanakkor felhívni a figyelmet arra, hogy az egyik fajsúlyos tényező megemlézése – a királynéi tisztségviselők megjelenése – kapcsán a szerző adós maradt a bizonyítással, ami a korábban említett archontológiai munkák ismeretében könnyen megoldható lett volna. Hasonlóképpen csak a következtetések során említi a királynéi jövedelmek kérdését, amelyet nem lehet ennyire mellőzni, különösen úgy, hogy azt a szerző által egyébként citált alapmunka bőségesen tárgyalja.¹² Sajnos kiaknázatlan maradt a korszak egyik legfontosabb forrása, III. Béla király jövedelmeinek jegyzéke, ahogy a királynék jövedelmeit érintő újabb munkák is.¹³

A 13. század következő hét évtizedét mutatja be a következő fejezet (*The Second Foundresses /1235–1296/, 133–171. oldal), amelyben négy királyné, Laszkarisz Mária, Kun Erzsébet, Nápolyi Izabella és Kujáviai Fennena személyén keresztül kapunk képet a királynék anyagi kultúrájának fejlődéséről, sajátosságairól. Kétségtelen, hogy Laszkarisz Mária és IV. Béla (1235–1270) hosszú házassága alkalmat adott a királynénak arra, hogy komolyabb befolyásra tegyen szert a király mellett. Ha elfogadjuk, hogy az uralkodói párt ábrázoló pénzérméken a királyné családjára való utalásként szerepel a kétfejű madár, akkor is kérdéses, hogy ez az ő személyes döntésének tulajdonítható, vagy inkább annak, hogy a király kívánta ezzel is hangsúlyozni előkelő dinasztikus kapcsolatait. A nyúl-szigeti (ma Margit-sziget, Budapest) domonkos apácakolostorral kapcsolatban az uralkodópár együttes szerepét lehet aláhúzni, így tesz a szerző is. Nem vitatva a terület jelentőségét*

¹¹ Bárány – Benkő – Kárpáti 2016.

¹² Zsoldos 2005; Zsoldos 2019.

¹³ Ifj. Barta – Barta 1993; Weisz 2013. Ez utóbbi munka hiánya azért is feltűnő, mert a szerző maga is közölt egy tanulmányt e kötetben.

a királyi család kedvelt 13. századi tartózkodási helyeit illetően, Mielke maga is olyan következtetésre jut, ami a király és a királyné együttes szerepvállalására utal, akár a rezidenciát, akár a domonkos apácák itteni letelepítését illetően. Hasonló, közreműködői szerep tulajdonítható Máriának Budát illetően, mint ahogy az sem tagadható, hogy Visegrád esetében a királyné aktív kezdeményezője volt az ottani építkezéseknek. Az már más kérdés, hogy valóban az lett volna a célja ezzel, hogy a nyúl-szigeti domonkos apácakolostor számára kellő védelmet biztosítson. Ez aligha valószínű a két intézmény közötti jelentős földrajzi távolság, több mint 50 km ismeretében. A jelentős esztergomi temetkezések – IV. Béla, Mária és Béla herceg sírja is itt található – esetében inkább a közeli jövőben várható régészeti eredmények adhatnak választ. Mivel Mária néhány hónappal IV. Bélát követően halt meg 1270-ben, valóban úgy tűnhet, hogy a királynénak nagyobb szerepe volt saját temetkezőhelye kiválasztásában. Ugyanakkor maga a szerző is elismeri, hogy a férj mellé temetkezésnek megvolt a maga hagyománya – ahogy erre éppen Magyarországon is rendelkezésre állnak a példák, amelyeket a szerző meg is említ –, ám ezeknél inkább a férj, vagy az uralkodói pár együttes szándéka valósulhatott meg. Amíg a királyné(k) kizárólagos döntésére nem kerül elő egyértelmű bizonyíték, addig egy ilyen állítás mindenképpen hipotetikus marad.

V. István (1270–1272) felesége, Kun Erzsébet esetében is a pecséthasználat a kiindulópont, amely jelentős sajátosságokat mutat. Mielke feltételezése szerint első pecsétjét Erzsébet 1264–1276 között használta. Tény, hogy az egyetlen fennmaradt példány 1273-ból való, ami belefér ebbe az időintervallumba. Ugyanakkor a szerző itt egyszerűen átveszi Kumorovitz Lajos Bernát állítását, amelyet ez utóbbi szerző egyébként nem indokol meg.¹⁴ Mielke szerint ez a pecsét az önálló régensnői hatalmat fejezné ki a körirat két elemével: „Magyarország királynéja” és a „kunok császáranak leánya”. A második elem felhasználása a feltételezés bizonyítására meglehetősen problémás: a kunok császára titulus ugyanis értelmezhetetlen fogalom, ilyen cím a valóságban nem létezett. Az a Berend Nórától kölcsönzött gondolat pedig, miszerint a „császár” említése Erzsébet felsőségét fejezte volna ki, nem több pusztán ötletnél.¹⁵

A következő, immár hagyományosnak tekinthető rész a pénzeket veszi vizsgálat alá. Itt a már megszokott ábrázolással, illetve az L (Ladislaus) és E (Elizabeth) kezdőbetűkkel találkozunk. Utóbbi esetében komolyabb alátámasztást érdemel, hogy az „E” kezdőbetű az anyakirálynét, vagy esetleg IV. László feleségét

¹⁴ Kumorovitz 1993. 55–56. Mielke helytelenül a 41. oldalra hivatkozik! A mű 287. jegyzetében Erzsébet neve mellett két oklevél jelzete szerepel, azonban ezek közül az első V. István feleségéé, a másik viszont IV. László hitvese, Anjou Izabella (Erzsébet) oklevelén függött, vagyis, két külön (övegy) királynéi oklevélről beszélünk. MNL OL DL 844, illetve 954. Az oklevelekre l. Szentpétery – Zsoldos 2008. 70–71. 102. számot és 109–110. 170. számot.

¹⁵ Berend 2001. 263.

jelentette-e. Anjou Izabellát ugyanis a magyar források Erzsébetként ismerik. A kérdés eldöntése nem jelentéktelen következményekkel járna. Ha ugyanis az idősebb Erzsébetről van szó, akkor ez mindenképpen komoly érv az anyakirályné befolyását illetően. Amennyiben azonban az ifjabb Erzsébet (Izabella) nevét rövidíti a pénzen olvasható kezdőbetű, az egyrészt az előbbi állítást gyengíti, másrészt új megvilágításba helyezi a király és a királyné közismerten nem túl felhőtlen viszonyát. Ezekről a lehetőségekről azonban gyakorlatilag nem is olvashatunk ebben az alfejezetben.

A temetkezést illetően a szerző is csak hipotéziseket tud megfogalmazni. Sem Erzsébet halálának pontos ideje (1290?), sem a temetkezés körülményei nem ismertek. Az utóbbit illetően jogos a feltételezés – amely a hagyomány követését emeli ki! –, hogy Erzsébetet is férje mellé, esetleg egy külön, saját sírba temették. Mindez azonban aligha alkalmas arra, hogy a királyné önálló hatalmát erősítő elemnek tekintsük. Ezzel szoros összefüggésben szintén bizonytalan azon tárgyi emlékek (temetési korona) az értelmezése, ami a Duna 1838-as áradását követően került napvilágra: egy megbolygatott lelőhely aligha alkalmas messzemenő következtetések levonására.

Anjou Izabella, IV. László hitvесе esetében az eddigi központi elem (pecsétek) mellett a királynéhoz köthető helyszínekkel egészül ki az anyagi kultúra bemutatása. A két felségpecsét elkülönítése mellett a második pecséten látható erőteljes nápolyi hatás, utalás emelhető ki. A *sigillum* előlapján látható támlás trónszék, az itt is és a jogaron is megjelenő Anjou lilium mellett a hátlap körirata – „Erzsébet Szicília kiváló királyának leánya” – csalhatatlan jelei e hatásnak. Ennek a szálnak a felvétele felettébb fontos lett volna, hiszen az utolsó hangsúlyos mozzanat, amit Mielke Erzsébet személyéhez köt, már nápolyi tartózkodása (1299/1300–1303) idejére esik: ti. az, hogy az ottani San Pietro in Castello domonkos apácakolostorba vonult vissza. Jóllehet a helyszín nem lehet vita tárgya, az nem mellékes körülmény, hogy a rendház létrehozásában Erzsébet testvérének, Magyarországi Máriának (†1323), II. Károly szicíliai király (1285–1309) nejének volt döntő szerepe.¹⁶ Mindez rávilágít egy második fontos tartalmi hiányosságra: Anjou Izabella esetében nem lehet nélkülözni a nápolyi vonatkozásokat. Jóllehet Magyarországi Mária élete java részét Nápolyban töltötte, mégis olyan dinasztikus és személyes hagyatékkal rendelkezik, amely egészen rendkívülinek mondható. II. Károly hitvесе nem mulasztott el egyetlen lehetőséget sem, hogy az Anjouk magyarországi trónigényét – amelynek letéteményese volt (!) – és Árpád-házi leszármazását számos helyszínen (Santa Maria Donnaregina, Assisi, Altomonte) és eszközzel látványosan kifejezze, és ezt a törekvést unokáinak, I. Károly magyar királynak,

¹⁶ Vitolo 2016. 110–112. L. még: Mérindol 1998. 449.; Lucherini 2013. 354–358.; Prokopp – Horváth 2014. 31–35.

Magyarországi Beatrixnak és Magyarországi Klemenciának is sikeresen továbbadta. Mielke sajnos nem vonta be a vizsgálatba e fontos területet, holott összetett, sokféle formában megvalósult (építészet, festészet, tárgykultúra) reprezentációval van dolgunk. Ráadásul mellőzése módszertani problémát is felvet: a következő rész elején, Habsburg Ágnes személyével kapcsolatban bőségesen tárgyalt königsfeldeni reprezentáció ugyanúgy a Magyar Királyság határain túl bontakozott ki, mint Magyarországi Mária esetében. Ha ott ezt a szerző fontosnak tartotta bemutatni, érthetetlen, hogy erről miért mondott le Mária esetében.

A 13. század második felét tárgyaló rész utolsó fejezetében Fenenna királyné kapcsán is a már megszokott elemeket láthatjuk: pecsétje ismét a megszokott, háttámla nélküli változatot mutatja. A pénzek vonatkozásában hasonló megállapítást tesz a szerző, azzal a kiegészítéssel, hogy az is elképzelhető, hogy az éremképeken nem is Fenenna, hanem Thomasina Morosini, III. András király (1290–1301) anyja szerepel. Fenenna esetében is konvencionális elem – ha igaz –, hogy a férjével egy helyen, a budai ferences kolostorban temették el. A fejezet összegzéseként a szerző kiemeli, hogy a korszak királynéi az ország mongol invázió utáni újjáépítésének tevékeny részesei voltak. Ez a megállapítás legfeljebb Laszkarisz Máriára igaz, így egy kissé túlzottnak tekinthető. Mielke szerint a királynék egyfelől folytatói voltak a korábbi hagyományoknak (temetkezés, bizonyos pecsétek), a stabilitást képviselték. Ez utóbbi is csak Máriára igaz, a 13. század utolsó három évtizedében a király finoman szólva sem tudtak úrrá lenni a tartományúri hatalom megerősödése okozta zavaros viszonyokon. A növekvő királynéi hatalom – ahogy a szerző összegez – abban is megnyilvánul, hogy a királynék szerepet vállaltak a családi konfliktusok rendezésében – itt vajon IV. Béla és István ifjabb király összeütközésére utal? – erőteljesebben adtak hangot anyai szerepüknek (a nyúl-szigeti apácakolostor kapcsán), de mindvégig szorosan követték a társadalmi konvenciókat. Az első elemet illetően nem világos, pontosan mire utal a szerző, a harmadik vonatkozásában pedig teljességgel rejtve marad, melyek is ezek a társadalmi kötöttségek.

A következő fejezet (*Long Widowhoods /1296–1320/, 171–223. oldal*), amely Habsburg Ágnes, Bytomi Mária és Piast Erzsébet személyével foglalkozik, olyan kulcsszavak köré szerveződik, mint a királynék szerepének, jelentőségének a növekedése, a gazdagabb tárgyi hagyaték, a nagyobb önállóság. III. András neje, akinek rövid házasság (1296–1301) és sokkal hosszabb özvegyiség (†1364) jutott osztályrészül, az első példa. Magyarországhoz csupán Óbuda köti, a vele kapcsolatos fő reprezentációs helyszín valójában a königsfeldeni klarissza kolostor. Ami Ágnes pecsétjét illeti, a hagyomány szoros követése (háttámla nélküli trón, korona, csatot tartó kéz, név kezdőbetűi (A, G), hátlaapon kettős kereszt virágokkal, + N, E, S betűkkel) jellemző, ellenben a Königsfeldenben fennmaradt tárgyi emlékek (ólomüveg ablakok, egyházi ruhák, temetkezőhely) a dinasztikus hagyományok

– Habsburgok, Árpád-ház szentjei – ápolásáról tanúskodnak. A szerző által vizsgált könyveknek csak egy része köthető Ágnes személyéhez, ezeknek azonban nincs magyar vonatkozása.

Az Anjou-korba átlépve, I. Károly egyik felesége, Bytomi Mária csak szerény tárgyai hagyatékot képvisel: pecsétje belesimul a hagyományba. A rezidencia kérdésében a szerző kétségbeesett erőfeszítést tesz, hogy Máriát valamilyen módon Temesvárhoz kapcsolja, azonban egyedi, a királyné személyéhez köthető elemeket lehetetlen kimutatni. Hasonlóan problémás a székesfehérvári temetkezőhelyben felfedezni a királyné személyes döntését. Jól ismert ugyanis, hogy a férj, Károly mennyire tudatosan felhasználta akár a temetkezést is a dinasztikus kötődés – jelen esetben az Árpádokkal való folytonosság – kifejezésére. Beatrixot nem véletlen temették Váradra Szt. László sírjához, Máriát pedig Székesfehérvárra, ahogy később magát a királyt is, Szent István és Szent Imre közelébe. Az, hogy az Árpád-dinasztiára számos utalást találunk Mária esetében, nem meglepő és valószínűleg nem is egyedi kötődés, hanem egy olyan jelenség, amely valamennyi rokon dinasztia udvarában kimutatható, Nápolyban, Visegrádon és adott esetben Königsfeldenben is. Különösen akkor vált ez hangsúlyossá, ha valamely ferences szerzetesi intézményhez kapcsolódott, mert így lehetővé vált a dinasztikus reprezentáció összekapcsolása Szent Erzsébettel, II. András és Gertrúd leányával, vagy éppen Toulouse-i Szent Lajossal. Ezt sajnos a szerző nem vette figyelembe, így az értelmezési lehetőségek közül kiaknázatlan maradt egy kézenfekvő – és sokkalta valószínűbb – magyarázat.

A legjobban adatolt és legrészletesebben vizsgálható esetet Piast Erzsébet kínálja. I. Károly magyar király felesége négy különböző pecsétet használt. Felsőpecsétje vonatkozásában a szerző új elemként mutatja be a királynét övező két címerpajzs ábrázolást (jobbra az Árpádok vágásos, balra a Piast család sasos címere látható) az előoldalon, és a címerek jelenlétéből Piast Erzsébet önálló hatalmára következtet. Valójában azonban nem erről van szó: a korabeli heraldikai gyakorlatban a két címer közül a jobb oldali a férj, a bal oldali pedig a királyné (hercegnő) atyai felmenőire utal. A pecsét hátoldalán látható kettős kereszt pedig Erzsébet magyar királynéi titulусának fényében aligha meglepő. Ez az elem a 12. század végén III. Béla kezdeményezésre került be az uralmi szimbolikába, és országcímereként szolgált, így használata aligha tekinthető személyi (királynéi) döntésnek, hiszen a király hitvese (özvegye) is országot testesített meg, amint ez a pecsétek körirataiból világosan kitűnik. Ezeket a heraldikai következtetéseket azonban hiába keressük Mielke munkájában. A gyűrűspecsétekkel kapcsolatban fontos lett volna felhívni a figyelmet arra, hogy azok szinte elválaszthatatlanok a király hasonló céllal készült pecsétjeitől. A szerző adós maradt továbbá a pecsétek és a velük megerősített oklevelek beható ismertetésével, ami nyilvánvalóan fontos adalékokkal szolgált volna Erzsébet pecséthasználatát illetően. Sajnos az

a megállapítás, hogy egyes pecsétet felváltva használta a(z özvegy) királyné, így nem szolgál érdemi információkkal.

A pénzeket illetően is inkább a korábbi hagyományok követése nyilvánul meg az uralkodópár arcképeivel díszített vereteken, bajos ebből a királynéi hatalomra következtetni, ahogy azt Mielke teszi. Sajnos annak a magyarázatával is adós maradt, hogy Erzsébet miért nem szerepel fia, I. Lajos érmein, ami a szerző logikáját követve arra engedne következtetni, hogy Erzsébet hatalma erőteljesen csökkent, ám ez valójában ellentétben áll azokkal az információkkal, amelyekből egy igen-csak aktív özvegy királyné portréja rajzolódik ki. Elég itt csak Erzsébet 1343–1344. évi itáliai útjára utalni, amelyre a nápolyi trón biztosítása végett vállalkozott, vagy megemlíthetjük lengyelországi tevékenységét is.¹⁷

Erzsébet személyéhez köthető számos kegytárgy, művészi alkotások sokasága, kiterjedt művészetpártolása közismert volt, ahogy ezt a szerző is helyesen kiemeli. Egy kiegészítés mégis ide kívánczik. Az Erzsébet által az óbudai klarissza kolostornak adományozott és ma a Metropolitan Museum of Arts Cloisters Gyűjteményében őrzött szárnyasoltárról sokáig azt feltételezték, hogy az anyakirályné rendelkezésére készült Párizsban, az 1340-es években. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a *tryptichon* eredetileg Sancia, I. Róbert hitvese megrendelésére készült, ő adományozta Magyarországi Klemenciának, I. Károly magyar király hűgának, az 1316-ban megözvegyült francia királynénak. Már az ő párizsi udvarában alakították át valamelyest a szárnyasoltárt, majd Klemencia végrendeletében nővérére, Magyarországi Beatrixre hagyta. Fia, II. Humbert az utolsó vienne-i dauphin kapott megbízást arra, hogy eljuttassa hozzá. És nagyon valószínű, hogy amikor őt anyja (és talán nagynénje, Klemencia) I. Károly magyar király udvarába küldte, akkor (1329–1333 között) került a szárnyasoltár Magyarországra, és jutott Erzsébet birtokába.¹⁸

Az anyakirályné személye, jelentősége talán a leginkább a hozzá kapcsolódó építkezésekben, egyházi alapításokban mutatkozott meg. Ha kicsit túlzónak is tekinthetjük, hogy az építkezésekben teljesen önálló, kizárólagos döntésekről van szó, az nem vitatható, hogy Buda, Óbuda és Diósgyőr esetében is komoly hatást gyakorolt az özvegy anyakirályné az itt folyó 14. századi építkezésekre. Óbuda esetében érdemes lett volna az anyakirályné és fia közötti 1355. évi osztozkodást is bevonni a vizsgálatba, amelyről alapos tanulmány áll rendelkezésre.¹⁹ Hasonló hiányérzetünk támad Piast Erzsébet 1380-ban készült végrendelete kapcsán, amely egészen egyedülálló forrás a téma szempontjából. A szerző azonban alig-alig használja, holott igen gazdag anyagi kultúra bontakozik ki a forrásból, amelyet sokféleképpen lehetett volna hasznosítani.

¹⁷ Szende 2007. 133–137.

¹⁸ Kiss 2021. 146., 262.

¹⁹ Kumorovitz 1976.

Az utolsó tartalmi fejezetben (*Regent and Regnant /1370–1395/, 225–261. oldal*) Mielke a 14. század végének két fontos személyiségét, Kotromanić Erzsébetet és Máriát, I. Lajos második feleségét és egyik leányát teszi vizsgálat tárgyává. Meglehetősen mozgalmas időszakban éltek, ami kellő magyarázattal szolgál sajátos szerepükre, és ez a hozzájuk kapcsolódó tárgyi kultúrában is megmutatkozik. Kotromanić Erzsébet pecséthasználata terén vizuálisan is érzékelhető a régensnői hatalom az uralkodói szimbólumok szerepeltetésével, ennek ellenére itt is inkább az a heraldikai szabályosság mutatkozik meg, miszerint a jobb oldali címerpajzs a férji, a bal oldali pedig az atyai dinasztikus hatalmat reprezentálja. Megválaszolatlan ugyanakkor az a kérdés, hogy ez a felségpecsét és Erzsébet leányának, Máriának a pecséthasználata hogyan viszonyul egymáshoz: elkülöníthető-e egymástól a régens-anyakirályné és a királynő oklevélkiadói gyakorlata szfragisztikai szempontból, vagy inkább a királynéi, királynői hatalom párhuzamos kifejeződéséről van szó? Kotromanić Erzsébet esetében a Zárához köthető anyagi kulturális javak árnyalt képet festenek a személyes vallásosság mellett a családi hagyományok ápolásáról, amiben a korábbi példákat figyelembe véve sokkal nagyobb szerepet játszhatott a dinasztikus emlékezet kifejezése (pl. a zárai kehely). Feltűnő ellenben a leányai neveltetését segítő könyvecske, amely jelen ismereteink szerint valóban egyedi műnek tekinthető, itt érdemes lett volna egy tágabb összefüggésrendszerbe ágyazva megvizsgálni az esetleges korabeli párhuzamokat. Az építkezéseket és a temetkezőhelyet illetően sajnos a rendelkezésre álló információk csak óvatosabb következtetésekre alkalmasak.

Mária esetében a bemutatott tárgyi emlékek sora ismét a pecsétekkel kezdődik. Mielke a Mária királynéi hatalmát szimbolizáló első felségpecsét és az özvegy anyakirályné pecséthasználatának pontos viszonyát nem tárgyalja részletesen, és a továbbiakat is inkább csak rövid leírások formájában ismerjük meg, így nehéz megállapítani az átalakulás folyamatát, ami rendkívül érdekes lett volna a Mária politikai súlyát érintő változások ismeretében. A Nagyváradon a 18. század közepén talált felségjelvények Mária személyével való összekötése a szerző szerint sem teljesen egyértelmű, így nem is lehet messzemenő következtetéseket levonni belőlük. Hasonlóképpen sok probléma övezi Lorenzo Monaci műve és Mária személyének kapcsolatát, mint ahogy a királyné könyveit sem lehet minden bizonnyal egyedül az ő személyéhez kötni: felettébb valószínűtlen, hogy könyvtára minden darabja kizárólag az ő ízlését tükrözné, megrendelése alapján készült volna. Valójában sok vásárolt, örökölt darab is lehetett benne.²⁰ Mária és Hedvig szerepét az óbudai egyetem megalapításában csak érdekes ötletnek tekinthetjük, a szakirodalom eddigi termése sem támogatja ezt a megoldási kísérletet, és ennél megfontoltabb propozográfiái érvekre lenne szükség a bizonyításhoz. Hasonlóképpen

²⁰ L. Boudet 1999. 78.; Boudet 2011. 499.

elsietettnek tűnik a budavári építkezéseket ilyen szorosan Mária személyéhez kötni, figyelembe véve férje, Zsigmond Budát érintő igen aktív lépéseit. Természetesnek vehetjük, hogy a király hitvese, Mária számára megfelelő lakhelyről kívánt gondoskodni, ami jól illeszkedett a helyszín egészét érintő terveibe, a Szent Zsigmond-prépostság megalapításába. Ezzel kapcsolatban sajnos Mielke mellőzte a mérvadó szakirodalom eredményeit.²¹ Az összegzést illetően egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy az ifjabb Erzsébet és Mária jelentősége a valóságban nagyobb lehetett annál, amit eddig a szakirodalomban olvashattunk, ugyanakkor a bizonytalan adatok óvatosságra is intenek a túlzottan markáns megállapításokat illetően.

A mű végén Mielke összefoglalja az egyes fejezetek tanulságait (*Conclusions*, 263–267. oldal), amely szerint a 11. században a királynék általában férjeikkel együtt főleg karitatív szerepben tűnnek fel. A 12. században általában kevés az értékelhető adat, csupán Eufrozina építkezései emelkednek ki, és csak 1173 után jelennek meg az önálló elemek, azaz formalizálódnak saját pecsétek formájában. Mielke értelmezése szerint csak az Anjou időszakban válik el teljesen a férj reprezentációjától a feleségé, és kezdi el kifejezni a saját hatalmát. Pénzeken is gyakran megjelennek a királynék a 13. századtól, természetes elemei lesznek a pénzverési ikonográfiának, de csak a férj jóvoltából, saját pénzeik nincsenek (leszámítva Máriát a 14. század legvégén). A magyar királynék könyvtárát illetően kevés kézzelfogható darab maradt fenn, ezek általában vallásos jellegűek. A királynékat ábrázoló képi alkotások (miniatúra, szobor, üvegablak) változatosak, személyük jelentőségét tükrözik. Az építkezések kiemelik a helyszínek fontosságát, különösen a temetkezések kapcsán. Összességében a szerző úgy ítéli meg, hogy az eddigi beállítás, miszerint a királynéknak alig jutott szerep, alig volt hatalmuk („soft power”), csalóka, valójában jóval kiterjedtebb volt, gazdag adományokban, nagyszabású építkezésekben testesült meg.

Ebben a tekintetben a szerző néhány nagyon eltúlzott megjegyzést is tesz. Például vitatható az az állítás, miszerint a királynék néha túlságosan önállóan cselekedtek, ami katasztrófához vezetett volna. Valószínűleg Kun Erzsébet példája készítette a szerzőt ilyen leegyszerűsítő megállapításra. A korabeli források sokkal árnyaltabb képet adnak erről a konfliktusos időszakról, amelyben a király ugyanolyan fontos szerepet játszott, mint a kunok vagy a tartományurak. A könyv végén egy hasonlóan furcsa következtetés is olvasható. Mielke szerint a 14. század második felére érte el a csúcspontját a királynék hatalma, majd hozzáteszi, hogy a magyar középkor hátralévő két és fél évszázadában a királynék már nem gyakoroltak olyan önálló hatalmat, mint korábban. Egy ilyen sommás vélemény, minden komolyabb vizsgálat nélkül, elég merésznek tűnik.

²¹ Kumorovitz 1963; Kubinyi 1999.

A mű egészére jellemző, hogy a sokszor töredékes, nehezen értelmezhető forrásokból olyan hipotézisek fogalmazódnak meg, amelyeknek problémás a bizonyítása, ellenben az alfejezeteket lezáró összegzésekben e feltevéseket a szerző rendre a bizonyosság szintjére emeli.

A források között több olyat is találunk (elbeszélő források, képi ábrázolások), amely az adott személy koránál későbbi keletkezésűek. Erősebb forráskritikára lett volna szükség ezek keletkezési körülményeit, beállítottságát, esetleges célzatosságát illetően, hiszen sok esetben tapasztalható torzítás bennük, amelyek leginkább a közelebbi, vagy éppenséggel a távoli utókor véleményét tükrözik. Olyan, eltérő értelmezési kontextusról van szó, amelyet a szerző folyamatosan összemoss az adott királynék személyének, korának szövegkörnyezetével.

Mielke végig adós marad annak a fajsúlyos kérdésnek a magyarázatával, mit is értünk „királynéi hatalmon”. Az egyéni döntés szerepét a szerző sokszor feleslegesen túlhangsúlyozza, és összekeveri az egyének esetében is megmutatkozó családi, dinasztikus stb. tradíciókkal. A korszak királynéihoz kapcsolható tárgyak, helyszínek és épületek számba vétele leginkább leíró jellegű, a legtöbb esetben Mielke megelégszik a felsorolásukkal és fájóan hiányoznak a komplex elemzések, alaposabban bevonva a pecsétani, művészettörténeti és történeti kutatások eredményeit. Végül néhány fogalmi problémára is fel kell hívni a figyelmet: a koldulórendi szerzeteseknél nem szokás a „monastery” kifejezést használni, helyette a „cloister”, vagy a „friary” esetleg a „nunnery” megfelelőbb lenne. A „válás” kifejezés is téves, középkorról lévén szó, legfeljebb a házasság felbontása, érvénytelenítése volt lehetséges. A mű kétségtelenül hasznos rendszerező jellege miatt, ám minden bizonnyal hasznára válna egy alapos átdolgozás, az elemzések finomításával, az említett szempontok mérlegelésével.

Források

- MNL OL DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Oklevéltár (Budapest)
- Szentpétery – Zsoldos 2008 = Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica.* szerk. Szentpétery Imre – Zsoldos Attila. Budapest, 2008. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 45.)

Felhasznált irodalom

- Báling 2021 = Báling Péter: Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszerei. Rokonok, barátok és dinasztikus konfliktus Kelet-Közép-Európában a 11. században és a 12. század elején. Budapest, 2021. (Arpadiana VII.)
- Bárány – Benkő – Kárpáti 2016 = Pilisi gótika. II. András francia kapcsolatai szerk. Bárány Attila – Benkő Elek – Kárpáti Zoltán. Debrecen – Szentendre, 2016.
- Berend 2001 = Berend, Nora: *At the Gate of Christendom*. Cambridge, 2001.
- Boudet 1999 = Boudet, Jean-Patrice: Les livres de Clémence de Hongrie. In: Gilli, Patrick (Ed.): *Former, enseigner, éduquer dans l'Occident médiéval, 1100–1450: textes et documents*. II. Paris, 1999. 76–85.
- Boudet 2011 = Boudet, Jean-Patrice: La bibliothèque de Clémence de Hongrie: un reflet de la culture d'une reine de France. In: Gaude-Ferragu, Murielle – Laurieux, Bruno – Paviot, Jacques (Eds.): *La cour du prince. Cour de France, cour d'Europe XIIe–XVe siècle*. Paris, 2011. 499–511.
- Engel 2001 = Engel Pál: Magyarország a középkor végén. Magyarország világi archontológiája 1301—1457. Budapest, 2001. (CD-ROM).
- Ifj. Barta – Barta 1993 = Ifj. Barta János – Barta Gábor: III. Béla király jövedelmei. Megjegyzések a középkori uralkodóink bevételeiről. *Századok* 127. (1993), 412–449.
- Kiss 2021 = Kiss Gergely: Dinasztikák keresztútján a 13. század végén – a 14. század első felében. I. Károly testvérei (Klemencia, Beatrix) és rokonaik szerepe a dinasztikus kapcsolatok és -identitás alakulásában. Pécs, 2021 (az MTA doktora cím megszerzésére benyújtott értekezés, kézirat, (https://real-d.mtak.hu/1416/7/dc_1909_21_doktori_mu.pdf Letöltve: 2024. 03. 03.)
- Kubinyi 1999 = Kubinyi András: A budavári Szent Zsigmond társaskáptalan a késő középkorban. *Budapest régiségei* 33. (1999), 19–23.
- Kumorovitz 1963 = Kumorovitz Lajos Bernát: A budai várkapolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. *Tanulmányok Budapest múltjából* 15. (1963), 109–151.
- Kumorovitz 1976 = Kumorovitz Lajos Bernát: Óbuda 1355. évi felosztása. I. Lajos király és Erzsébet anyakirályné 1355. augusztus 17-i és 1356. október 17-i oklevele. *Budapest régiségei* 24. (1976:1), 279–302.
- Kumorovitz 1993 = Kumorovitz L. Bernát: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Budapest, 1993.
- Lucherini 2013 = Lucherini, Vinni: The Journey of the Hungarian King Charles I from Visegrád to Naples (1333): political implications and artistic consequences. *The Hungarian Historical Review* 2. (2013), 341–362.

- Mérindol 1998 = Mérindol, Christian de: Entre la France, la Hongrie et Naples: les Anjou. In: Staaten, Wappen, Dynastien. XVIII. Internationaler Kongreß für Genealogie und Heraldik in Innsbruck vom 5. bis 9. September 1988. Innsbruck, 1988. 145–170.
- Mielke 2021 = Mielke, Christopher: The Archaeology and Material Culture of Queenship in Medieval Hungary, 1000–1395. Kalamazoo, 2021. (Queenship and Power)
- Prokopp – Horváth 2014 = Prokopp Mária – Horváth Zoltán György: Nápoly középkori emlékei a XIII–XV. századból. Ricordi ungheresi medievali dei secoli XIII–XV a Napoli. Budapest, 2014.
- Proctor-Tiffany 2019 = Proctor-Tiffany, Mariah: Medieval Art in Motion. The Inventory and Gift Giving of Queen Clémence of Hungary. University Park Pennsylvania, 2019.
- Szende 2007 = Szende László: Piast Erzsébet és udvara (1320–1380). PhD értekezés, Budapest, 2007.
- Vitolo 2016 = Vitolo, Giovanni: Aix-en-Provence et Naples entre le XIIIe et le XIVe siècle. L'identité angevine de deux capitales. In: Boyer, Jean-Paul – Mailloux, Anne – Verdon, Laure (Éds.): Identités angevines. Entre Provence et Naples. Aix-en-Provence, 2016. 105–131.
- Weisz 2013 = Weisz Boglárka: Árpád-házi királynéi jövedelmek. Gertrúd királyné udvartartásának pénzügyi hátteréről. In: Majorossy Judit (szerk.): Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013. Konferencia tanulmánykötet. Szentendre, 2013. 51–60. (A Ferenczy Múzeum kiadványai. A sorozat: Monográfiák 2.)
- Zsoldos 2005 = Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Budapest, 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.)
- Zsoldos 2011 = Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Budapest, 2011. (História könyvtár. Kronológiák, Adattárak 11.)
- Zsoldos 2019 = Zsoldos, Attila. The Árpáds and Their Wives: Queenship in Early Medieval Hungary, 1000–1301. Roma, 2019.

BORDÁS BERTALAN

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia kapcsolatai a kiegyezést követő időben (1867–1871), Lutter János és Virgil Mühlbacher pécsi irathagyatéka alapján*

The relations between the Austro-Hungarian Monarchy and Great Britain in the period after the Reconciliation (1867–1871), based on the archives of János Lutter and Virgil Mühlbacher in Pécs

In the politically turbulent period of the late 1860s, when the Austro-Hungarian Empire was emerging from a Prussian-Austrian war, Foreign Policy Decision-makers of the state were desperate for allies. Between 1867 and 1871, the Monarchy was exhausted militarily, economically, and socially, and seemed incapable of exercising modest power display, as it was just beginning to rebuild after the defeat at Sadowa. Almost as a matter of course at this time, the Monarchy was looking for an alliance with another empire, and Britain happened to look for a continental partner. The island nation was initially rather disinterested in the affairs of the continent, as the English liberal political elite had to deal with issues such as the Irish question, the American Civil War and the extension of voting rights in 1867. Nonetheless, the renewed Austro-Hungarian state attracted attention as Austria's transformation created a new situation in Europe. On a personal level, the relations between the two states included the subordinates of the Austrian Chancellor and Foreign Minister Friedrich Ferdinand von Beust: the Hungarian-born Count Rudolf Apponyi (II), who represented Austria-Hungary as ambassador in London until his dismissal in 1871, and the later Foreign Minister, Count Gusztáv Kálnoky.

The foreign policy-related archival material of the Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) of the Austro-Hungarian Monarchy and the foreign relations of the second half of the

* „A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4-I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

century were the subject of many national and foreign authors. Between 1926 and 1930, Virgil Mühlbacher researched the Austro–Hungarian archive documents of the period between 1867 and 1871, and prepared extracts for János Lutter, who published regularly between the two world wars. These documents are currently housed in the Historical Collections Department of the University of Pécs (PTE-TGYO). Also, the authors may have been planning to publish a major work. In addition to the extracts, the boxes contain copies of documents from the HHStA. Conclusively, there is no comprehensive work available on the chancellorship of Beust, in the period between 1867 and 1871 currently. However the documents left behind by Mühlbacher, which are the subject of the present study, could have filled this gap in the history of Hungarian foreign policy. A further interesting feature of the documents is that Mühlbacher's notes on the documents from the London embassy are more detailed, than his copies of the documents from the Berlin, Belgrade and Paris embassies. It is also worth noting that some of the documents are presumably only available in Pécs, and are not available in their original location in Vienna.

Keywords: Austro–Hungarian Monarchy, Diplomacy, Ferdinand Beust, Great Britain, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv

A tudományos pályán viszonylag gyakran mondható, hogy egy-egy mű lezáratlan marad, és csak az utókor tudja befejezni a sziszifuszi munkát, majd pontot tenni egy történet végére. Virgil Mühlbacher¹ 1926 és 1930 között kutatta az Osztrák–Magyar Monarchia 1867 és 1871 közötti időszakban keletkezett levéltári anyagait, s kivonatokat készített azokról Lutter Jánosnak,² aki 1920 óta rendszeresen publikált a két világháború között felfutó Külügyi Szemlében.³ Mühlbacher iratai jelenleg a Pécsi Tudományegyetemhez tartozó Történeti Gyűjtemények Osztályán (PTE-TGYO) találhatók, s arról tanúskodnak, hogy Lutter, illetve megbízásából Mühlbacher egy nagyobb ívű munka elkészítését tervezhette. Az iratok döntőrészt a bécsi Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) levéltárának dokumentumairól készített másolatok és kivonatok. A fondban elszórtan található cédulák, töredékek, és a PTE Egyetemi Könyvtár egykori főkönyvtárosa, Móró Mária Anna által készített segédlet tanulsága szerint ugyan Lutter volt a megbízó, a másolatoknak és az azoktól különálló, 1926. április 30. és 1930. április 15. között készített feljegyzéseknek Mühlbacher lehetett a szerzője. Ezt megerősíti, hogy Lutter ugyan 1931-ben foglalkozott a 19. század politikatörténetével és a Balkánnal, arról azonban csak egy rövid tanulmányt jelentett

¹ Virgil Mühlbacher ismeretlen szerző, feltehetően Lutter János tanítványa.

² Lutter János, történész, egyetemi magántanár, 1924 és 1925 között a Bécsi Magyar Történeti Intézet tagja, (Ujváry 1997. 415).

³ Lutter János *Külügyi Szemle* hasábjain megjelent munkáinak listája megtalálható Zeidler Miklósnak a kiadványról készített repertóriumában (Zeidler 1999).

meg 1931-ben.⁴ Így feltételezhető, hogy a másolatokat egy el nem készített műhöz szánták. A különálló feljegyzések érdekessége, hogy a londoni, angol vonatkozású iratokhoz a berlini, belgrádi és párizsi iratoknál jóval hosszabb kommentárokat készített Mühlbacher.⁵ Az alábbi historiográfiai áttekintés az eddig publikálatlan feljegyzések hiánypótló jellegét mutatja be.

Historiográfiai előzmények

Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai vonatkozású levéltári anyagával és a század második felének külkapcsolataival megannyi hazai⁶ és külföldi kutató foglalkozott. A forrásokhoz elsőként olyan szerzők fordultak, akik egyetlen állam szempontjából vizsgálták az eseményeket, vagy forráskiadással foglalkoztak. Közéjük tartozik például a Monarchia dokumentumait használó Leidner Fritz⁷ illetve a brit szerzőpáros Harold Temperley és Lillian M. Penson is.⁸ Érdemes kiemelni a magyar szerzők közül Diószegi Istvánt,⁹ aki a német–magyar relációkat kutatta, továbbá Palotás Emilt,¹⁰ aki az orosz és az osztrák–magyar diplomáciával, Heiszler Vilmost,¹¹ aki a katonai körökkel foglalkozott, illetve Somogyi Évát,¹² aki az osztrák–magyar külügyi bürokrácia anyagait kutatta. Szintén e sorba tartozik a balkáni kapcsolatokat kutató egykori HHStA főosztályvezető és főlevéltáros, Ress Imre.¹³ A bécsi közgyűjteményekben kutató külföldiek közül – csak felsorolásszerűen – Alexander Novotny¹⁴ és Helmut Rumpler¹⁵ munkái említendők a múlt századból, akik nagy hatást gyakoroltak az olyan jelentős történészekre, mint Francis

⁴ Lutter 1931.

⁵ A Pécsi Tudományegyetem Történeti Gyűjtemények Osztályának iratanyaga, a továbbiakban PTE TGYO 816A, 816B és 816C.

⁶ Természetesen számos, a 19. század végétől alkotó, a magyar külpolitikával foglalkozó tudóst lehetne még felsorolni: úgy, mint Balanyi Györgyöt, Szekfű Gyulát, vagy Angyal Dávidot. Az anglofil ihletettségű munkákat tekintve, a két világháború között jelentek meg Hegedüs Lóránt munkái, aki eljutott a Brit Nemzeti Levéltárba (*The National Archives*) is. Hegedüs azonban inkább kiegészítő és életrajzi-jellegű adatokat vonultat fel, semmint átfogó képet alkotott volna a kiegyezés utáni osztrák–magyar külpolitikáról (l. Hegedüs 1937).

⁷ Leidner 1936.

⁸ Temperley–Penson 1966.

⁹ Diószegi 1998.

¹⁰ Palotás 1982.

¹¹ Heiszler 1984.

¹² Somogyi 1996.

¹³ Ress 2007.

¹⁴ Novotny 1959.

¹⁵ Rumpler 1989.

Roy-Bridge,¹⁶ vagy Barbara Jelavich.¹⁷ Legújabbban pedig Johnathan Kwan¹⁸ és Ian D. Armour¹⁹ sorolhatók a Monarchiát és annak 1870-es évekbeli környezetét és viszonyait vizsgáló külföldi szerzőkhöz.

Az Osztrák–Magyar Monarchia és az Egyesült Királyság viszonyának vizsgálata szembetűnő módon hiányzik ebből a repertoárból. A felsorolt munkák mind a német, a francia és az orosz kapcsolatokról, vagy egy-egy más aspektusról (például: bürokrácia, liberalizmus, Bosznia-kérdés) értekeznek, más érintett kutatók pedig leginkább a Monarchia külpolitikájának és viszonyainak valamilyen partikuláris témájáról írtak. Diószegi István mindmáig etalonnak számító munkájából teljességgel hiányoznak az angol levéltári anyagok.²⁰ Az angol szálhoz tartozik ugyan a magyar történetírók közül Frank Tibor egyik utolsó munkája, azonban kötete inkább a kiegészítés recepciójára fókuszált.²¹ Érdeemes továbbá megemlítenünk Rainer F. Schmidt munkáját, aki könyvében kifejezetten az angol–német–osztrák–magyar kapcsolatokat vizsgálta, azonban meglehetősen intézménycentrikusan tette azt, s leginkább az 1872–1879 közötti időszakot tekintette át.²² Frankhoz hasonlóan Tüzes Károly is a diplomáciai képviselők anyagával foglalkozott, azonban a brit oldalt vizsgálta.²³ Átfogó munka tehát az 1867 és 1871 közötti, Friedrich Ferdinand von Beust²⁴ nevével fémjelzett hivatali időszakról nem áll rendelkezésünkre, vagy legalábbis amit használhatunk a korszak diplomáciatörténeti rekonstrukciójára, az rendkívül töredezett, sokféle munkából és forrásból szintetizálható.²⁵ A jelen tanulmány tárgyául szolgáló, Mühlbacher által hátrahagyott iratok azonban pótolhatták volna e hézagot a magyar külpolitika-történetben. Az iratok további érdekessége, hogy Mühlbacher jegyzetei a londoni nagykövetség dokumentumairól hosszabbak, mint a berlini, a belgrádi és a párizsi külképviseleti iratokról készült példányai.

¹⁶ Bridge 1972.

¹⁷ Jelavich 1969.

¹⁸ Kwan 2013.

¹⁹ Armour 2014.

²⁰ L. Diószegi 1998. 429–435.

²¹ Frank 2019.

²² Schmidt 1992.

²³ Tüzes 1992.

²⁴ Friedrich Ferdinand von Beust (1809–1886). Karrierjét szászországi miniszterként kezdte, majd a porosz–osztrák háborút követően került a hatalom közelébe. Miután a Habsburg Birodalom jelentős vereséget szenvedett Königrätznél, felismerte, hogy a Monarchiának célszerű Oroszország szövetségét és egyúttal a bosszú érdekében a franciák kegyeit keresni. A kancellári címet utolsóként viselő közös külügyminiszter azok közé a politikusok közé tartozott, akik belátták, hogy a Monarchia belső és külső problémáit időszerű a egy dualista államberendezkedés létrehozásával két egyenlő részre bízni, melynek következtében egyengette az osztrák–magyar kiegyezéshez vezető utat (Leidner 1936. 4–6.).

²⁵ Ezek közé tartoznak például az olyan szövegek is, mint a kancellár visszaemlékezései (Beust 1887).

A Történeti Gyűjtemények Osztályán található iratok történeti relevanciája

A porosz–osztrák háborút (1866) és a kiegyezést (1867) követő, politikailag turbulens időszakban a Monarchia mind katonailag, mind gazdaságilag és társadalmilag kimerült, s éppen csak elkezdte az újjáépítést a königgrätzi vereség után. Az állam keleti határain a krími háború (1853–1856) miatt revansra kész Oroszország helyezkedett el, a nyugati határok mentén pedig a Monarchia az Otto von Bismarck vezette Poroszország és az Északnémet Szövetség Franciaország elleni harcát szemlélhette végig. A Monarchia külpolitikai döntéshozói a szövetségesek keresését tűzték ki célul, így kerülhetett megfontolásra Anglia. A szigetország kezdetben meglehetősen érdektelen volt a kontinens ügyei iránt, hiszen az angol liberális politikai elitnek olyan problémákat kellett kezelnie, mint az ír-kérdés, az amerikai polgárháború, vagy a választójog 1867-es kiszélesítése. Mindazonáltal felfigyeltek a megújult osztrák–magyar államra, minthogy Ausztria átalakulása új helyzetet teremtett Európában. Személyi vonatkozásokat tekintve a két állam közötti kapcsolatokban megtalálhatók az osztrák kancellár és külügyér, Friedrich Ferdinand von Beust beosztottjai: a magyar származású Apponyi (II.) Rudolf gróf, aki 1871-ig, menesztéséig képviselte Ausztria–Magyarországot londoni nagykövetként, valamint a későbbi külügyminiszter, gróf Kálnoky Gusztáv is. A hazai historiográfia tekintetében tehát mindenképpen egyedülállónak tekinthető Mühlbacher és Lutter vállalkozása és irathagyatéka, hiszen egyszerre foglalkoztak az európai hatalmakkal, egy addig fel nem dolgozott időszak levéltári anyagát tekintették át (1867–1871), és írt(ak) egyben az angol–osztrák–magyar kapcsolatokról. Ujváry Gábor Bécsi Magyar Történeti Intézettel foglalkozó munkájából megtudhatjuk, hogy Lutter János az intézet ösztöndíjasaként kutatott a bécsi levéltár anyagaiban.²⁶

Az iratok struktúrája

A jegyzetek többségét Mühlbacher 210x148mm méretű lapokra, illetve kisebb, nagyjából 150x100mm méretű cédulákra írta. Az angol nyelvű iratok 29 oldala utáni leghosszabb anyag az azzal csaknem azonos terjedelmű, 27 oldalra rúgó berlini állag. A 22 oldalnyi jegyzet a konstantinápolyi nagykövetség iratairól, valamint a belgrádi konzulátus levelezéséről készített 26 oldalas kivonatok és jegyzetek szintén jelentősek. Az athéni nagykövetség négy évéhez 14 oldal magyar nyelvű

²⁶ Ujváry 1997.

egybefüggő jegyzet tartozik. A párizsi iratokban összesen öt oldalnyi jegyzet található mind a négy évre vonatkozóan, s annak csaknem fele szintén a másolatok kivonatolt részei. A szentpétervári és a bukaresti anyagokhoz szintén öt-öt oldalnyi jegyzet tartozik. Az odesszai, mostari és rustchuki kivonatokhoz egyenként fél-fél oldalnyi leírás található.

Az iratanyag (816) A, B és C osztályokra van felosztva a PTE TGYO gyűjteményén belül. Az egyes dokumentumok így 816A, 816B és 816C kategóriákra oszlanak. A 816A alatt találhatók a Mühlbacher által készített dokumentummásolatok, ellátva az általa végzett szelekció megindoklásával és kivonatosításával. A 816B dobozban találhatók a jegyzetei és az ahhoz tartozó rövid, kivonatolt idézetek, melyek valószínűleg egy önálló, átfogó diplomáciatörténeti munkához készültek. A 816C alatt pedig további, konzuli kivonatok találunk a Monarchia varsói és odesszai konzulátusairól, követségeiről.

A jegyzeteket (816B) Mühlbacher saját logikája alapján alakította ki, amíg a másolatokat (816A) a HHStA rendszerének megfelelően katalogizálta, feltüntetve az eredeti dátumot és a táviratok, levelek sorszámain (no.). Az eredeti példányoknak megfelelően római és arab számokat rendelt az egyes kivonatok mellé, valamint feltüntette a külügyminisztérium elnöki szekciója (Praes. Sektion jelöléssel) által történt katalogizálás eredetiben szereplő dátumait is. A másolatok szintén felosztotta – az eredeti példányoknak megfelelően – jelentésekre (*Berichte*), utasításokra (*Weisungen*) és egyéb iratokra (*Varia*).²⁷ Az iratok továbbá a 816A és a 816B fondokon belül évszámokkal ellátott mappákra vannak osztva, amiket hol arab, hol római számos jelzésekkel láttak el. A dobozok és mappák jelölése nem konzekvens, a három doboz jelölése ugyan 1-gyel, és 2–3-mal jelölt, de később a számok a dobozok helyett már a mappákat jelölik (816A 4., 816A 5. stb.). Ugyanakkor a bennük található anyag többnyire tematikusan viseli az arab számos jelölést: a berlini és a párizsi anyag a 2–3. jelzetet kapta, a londoni anyag pedig mindig az 5.-et. A szerző évekre bontva írt több oldalnyi általános összefoglalót az adott év külpolitikai fejleményeiről. A 816B-iratokban szereplő jegyzetekben hivatkozásszerűen, zárójelekben utal a történész a 816A dokumentumaira, azaz a másolatokra, és egyéb feljegyzésekre.

Szintén megemlítenő, hogy egyes iratok feltehetően már csak Pécsett léteznek másolatban, és nem érhetők el eredeti helyükön, Bécsben. A 816A és 816B iratok között található a londoni diplomaták magánleveleinek javarésze (Fasc. 14. London), melyek – mint említettük – a HHStA eredeti példányainak, pontosabban a Külügyminisztérium (*Ministerium des Äußern*, 1784–1924) *Politisches Archiv*

²⁷ A magánlevelek kivételével a jelentések eredeti példányai az említett Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Politisches Archiv (PA), VIII. England, 72. dobozától a 77. dobozig találhatók.

VIII. fondjának másolatai. Az eredeti példányok és a másolatokon hagyott feljegyzések alapján a történészek által készített másolatok a 10. sorszámmal ellátott repertóriumban (Protokoll) feljegyzett táviratok szövegeit, és a 70–76. dobozok szelektált dokumentumait tartalmazzák. A hivatal és a nagykövetség hivatalos kommunikációját mindkét levéltárban megtaláljuk, azonban eredeti helyükön, Bécsben hiányos az egyéb mappák (*Varia*) tartalma, ahol azoknak a magánleveleknek kellene szerepelniük, melyek másolatai a PTE-TGYO-n hozzáférhetők. A hiányosságot jól szemléltetik a tanulmányhoz mellékelt dokumentumok. A függelékben található képeken látható a HHStA birtokában lévő eredeti²⁸ (Függelék 1.) és a TGYO-n készült másolat²⁹ (Függelék 2.) ugyanarról az 1869. szeptember 29-én Apponyi Rudolf által írt levélről, amely a ritkább esetek közé tartozik, amikor a dokumentumok egyezést mutatnak. Az 1869-es magánlevelekből több található Pécsen, mint Bécsben. Erre az egyik magyarázat, hogy azokat a táviratokat is lemásolták a szerzők, amik többé nem találhatók eredeti helyükön, de röviden szerepelnek a repertóriumban (l. Függelék 3. és 4.), továbbá olyan iratok másolatai is megtalálhatók a 816A-ban, amelyek szétforgácsolódhattak Lutterék kutatása óta.³⁰ Mühlbacher másolatai ugyanakkor autentikusnak mondhatók, mivel a bécsi levéltári dobozokban található régi ellenőrzőlapok tanúsága szerint az első kutatók között voltak, akik betekintést nyertek az iratokba (Függelék 5.). A következőkben tehát a rendelkezésre álló szakirodalom alapján a tanulmány igyekszik nyomon követni a 816B iratokban található leírást, s azt némileg kiegészítve rekonstruálni, milyen eredményekre jutott/jutottak a kiegyezést követő Beust-időszak brit kapcsolatait illetően a jegyzetek szerzője/szerzői.

Adalékok az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia kapcsolataihoz Virgil Mühlbacher és Lutter János iratai alapján, a kiegyezéstől a Beust-korszak végéig, 1867–1871

1866-ban, a porosz–osztrák konfliktus közeledtével, a brit oldalon egyre inkább fokozódott a poroszokkal rokonszenvező újságcikkek száma, és a kormánnyal azonos álláspontot tükrözve a poroszok vezette német egységet sürgető, és Ausztria felbomlását vizionáló sajtóhangok voltak népszerűbbek. A königgrätzi osztrák vereséget tudomásul véve a brit sajtó és politika egyre inkább az ország lehetséges jövőjéről folytatott diszkussziót.³¹ Mindinkább előtérbe kerültek

²⁸ ÖStA, HHStA, PA VIII., 73./88., Apponyi magánlevele Beusthoz, 1869. szeptember 29.

²⁹ PTE-TGYO. 816A/1869, Apponyi magánlevele Beusthoz, 1869. szeptember 29.

³⁰ Fazekas 2015. 82.

³¹ Frank 2019. 189–203.

a józanabb megoldási kísérleteket favorizáló – Magyarország kiválásával nem számoló – forгатókönyvek, s ilyesféleképp a britek egy különleges megbízottat, Robert B. D. Moriert Pestre és Bécsbe küldték, hogy figyelje meg a kiegyezési tárgyalásokat, egyúttal pedig biztosítsa Ferenc Józsefet az egykor Kossuthot eltető liberális Nagy-Britannia jóindulatáról.³²

A kiegyezésről a brit kormányt leginkább az osztrák nagykövetség megbízásából dolgozó Friedrich L. Weinmann és Beust bizalmasa, Henry de Worms által összekészített sajtóanyag tájékoztatta, amelyben az osztrák külügyér szerepét hangsúlyozták, és Kossuth, valamint 1848 liberális ideáinak jelentőségét úgy látták, mint amely 1867-tel igazából nem meghiúsult, hanem révbe ért. A brit sajtó és a döntéshozók is Deákot mint sikeres, whig eszmékből táplálkozó államférfit állították szembe a sikertelen, forradalmár Kossuthal. A brit sajtó továbbá különös hangsúlyt fektetett a kiegyezés kapcsán a szláv kérdésre és a soknemzetiségű megoldandó problémáira, amelyek az új dualista berendezkedés gyenge pontjainak bizonyulhatnak. Frank Tibor elemzésében a *London Quarterly Review*, a *Westminster Review* és egyéb, a közös külügyminisztérium sajtóosztályával barátságos orgánumok és szerzőik szerint is a Monarchiának új feladata a keleti küldetés volt, azaz Oroszország és a pánszláv törekvések elleni fellépés. Ezekben a kiadványokban megjelent az a vélekedés is, miszerint a Monarchia összeomlása esetén Oroszország lehet a legnagyobb nyertes. A sajtóosztályhoz közel álló kiadványok szerint tehát a Monarchiának keleti hivatása szolgáltatta létjogosultságát, és új állami küldetése a soknemzetiségű birodalom összetartása volt, hogy megakadályozza a keleti despotizmus terjedését. Utóbbi gondolat jól illeszkedett a Beust által propagált országgépbe, ami a britekkel a Monarchiát mint szükségszerűséget láttatta.³³ A bécsi brit követségen szolgáló nagykövet, Lord Bloomfield jelentései viszont leginkább az Ausztria nemzetközi szerepének ártértékelődésétől való félelem jegyében íródtak. A brit külügy osztotta azt a közvéleményben megjelenő aggodalmat, miszerint porosz beavatkozás sejthető Ausztria és Magyarország viszonyaiban.³⁴

Miközben az Osztrák–Magyar Monarchia politikusai a kiegyezésre készültek Beust támogatásával, addig a szász származású politikus igyekezett újrapirozicionálni a porosz–osztrák konfliktusban megtépázott presztízssű birodalmat az európai szövetségi politikában. Bismarck kezdetben meglehetősen enyhe, jóindulatú politikát folytatott a dualista állam irányában, minthogy tudta, Beustnak csak akkor sikerülhet a salzburgi találkozón (1867. augusztus 18–22.) a franciabarát politikát nyélbe ütnie, ha az osztrák politikusokat Poroszország magára haragítja. Bismarck továbbá egyre nagyobb hatást gyakorolt az egykor a Habsburgok felé

³² Frank 2019. 103–110.

³³ Frank 2019. 203–206., 213–216.

³⁴ Tüzes 1992. 70–72.

gravitáló dél-német államokra. A poroszok kedvező helyzetét az is elősegítette, hogy Ausztria franciabarát politika esetén Oroszország beavatkozásától is tartatható. A porosz közeledést azonban Beust kompromittálta a kormányiratok, az ún. vöröskönyvek kiadásával. A szóban forgó dokumentumok publikált sorozata érzékeny információt tartalmazott arról, hogy Bismarck beavatkozott volna a dél-német államok szuverenitásába. Az 1868 tavaszán bekövetkező Beust-féle diplomáciai offenzíva után a poroszok pedig leginkább Oroszország, majd Románia felé közeledtek. Mindkét akció a francia–osztrák–magyar együttműködés szétfeszítésére irányult.³⁵ A hatalmpolitika logikáját követve kézenfekvő lett volna a porosz–francia helyzet eskalálódásával Angliát is bevonni, amit kiváltképp a salzburgi találkozó tett volna lehetségessé.

Lord Bloomfield és Henry Elliot privát levelezéséből kiderül, hogy Ausztriát a brit döntéshozók ekkor legjobb esetben is a nagyhatalmi státuszában megingott, belső reformok felé hajló, rosszabb esetben pedig menthetetlen, kétségtelenül romlásnak indult országnak tartották.³⁶ Edmund Hammond állandó külügyi altitkárként már 1865-től kezdve úgy látta, hogy Ausztria az Oszmán Birodalom felé terjeszkedhet, amennyiben nem sikerül revanspolitikát folytatniuk az elvesztett itáliai területekért. 1866-ban a brit külügy meglehetősen passzívnek bizonyult, és bár az osztrák külügy fokozta aktivitását mind a porosz–osztrák, mind a későbbi porosz–francia konfliktus idején, a briteket nem tudták kimozdítani passzivitásukból és a benemavatózói (non-intervencionista) álláspontjukból. A brit diplomaták kevés bizalommal voltak Beust felé, amit nem utolsósorban Bloomfield jelentéseinek köszönhettek. Bloomfieldet ezen felül az 1867 és 1871 közötti időszakban kifejezetten zavarta Beust és Bismarck állandó rivalizálása. Az európai háború kirobbantásának lehetőségét is leginkább a Beustnak tulajdonított salzburgi találkozókban látta, semmint Bismarck politikájában.³⁷ Bloomfield még 1867-ben igyekezett ezért lebeszélni Beustot a revanspolitikáról és kifejezte az angol kormány jóindulatát, ugyanakkor semlegességét is a kontinentális politika és Ausztria kapcsán – legalábbis ami a várható porosz–francia konfliktust illette. Beust után Bloomfieldet egyenesen az uralkodó kívánta meggyőzni. Felhasználva testvére, Miksa császár mexikói kalandját és annak tragikus végkimenetelét, felvette a kapcsolatot az uralkodó Viktória királynővel, és szolidaritásukról biztosították egymást az uralkodócsaládok. Ferenc József továbbá ígéretet tett az India felé kiépítendő távíró-vonal létrehozásához való segítségnyújtásra is. A brit és osztrák szorosabb viszony azonban nem jöhetett létre az uralkodó közbenjárására sem.³⁸

³⁵ Diószegi 1998. 34–41., 43–51.

³⁶ Otte 2011. 32., 38–39.; Tüzes 1992. 68.

³⁷ Otte 2011. 35., 55–56.

³⁸ Tüzes 1992. 72–73.

Az osztrák–magyar diplomaták is érzékelték az angol vezetés európai politikában tanúsított tétova álláspontját. Lord Derby rövid, 1868-as külügyminiszteri időszakának kezdetén keletkezett, Beusthoz intézett táviratok arról tanúskodnak, hogy a Monarchia londoni nagykövete, Apponyi Rudolf kifejezetten frusztrált volt a passzív angol külpolitika miatt. Apponyi inkompetensnek tekintette ugyanis Derbyt. Januári távirataiban úgy vélte, hogy az angol kormány tájékozatlan az Oszmán Birodalom ügyeiről.³⁹ Beusthoz írt magánleveleiben Apponyi talán még beszéde-sebb e frusztrációt tekintve. Egy február 12-én kelt levélben egy, a *The Times*-ban publikált cikk kapcsán írt Anglia passzivitásáról, s arról, hogy még a Sandwich-szigetek ügye is jobban lekötne a publikumot, mint egy európai háború, majd egy február 15-i levelében Derby-t túl fiatalnak és tapasztalatatlannak tartotta a pozícióra. Apponyi és helyettese igen sokat írtak arról, hogy Nagy-Britannia az Egyesült Államokkal és az Alabama-gőzös perével⁴⁰ foglalatoskodik az európai viszonyok helyett. Majd – előre látva az Alabama-botrány hatását – megírta Beustnak, hogy Derby fals reményeket fűzött Andrew Johnson⁴¹ amerikai elnök azonnali bukásához.

A levelekben azonban megjelent a két ország keleti érdekeltsége is Oroszországgal szemben, Derby ugyanis kissé talán túlzott őszinteséggel értesítette Apponyit Oroszország terveiről, valamint arról a Berlinből származó információról, hogy az oroszok aktívan dolgoznak Konstantinápoly megszerzésén és az Oszmán Birodalom bukásán. Apponyi figyelmeztette Beustot az orosz külügy aktivitására, majd küldött egy csatolmányt a *Saturday Review*-ből, amely kritizálta az angol politikai tétlenséget.⁴²

Apponyi nem csak a külpolitika terén bizonyult kiváló megfigyelőnek: május 6-i levelében már arról írt, hogy Benjamin Disraeli konzervatív miniszterelnököt lemondásra kényszerítheti az ír kérdéssel az ellenzék vezetője, William Ewart Gladstone. Apponyi másik márciusi jelentése pedig a tőzsde helyzetéről és az oszmán vasutak kiépítésének finanszírozásáról is számot ad.⁴³ A nagykövet helyettese, gróf

³⁹ PTE–TGYO, 816A/1868, 1.A., 5.A–C., PTE–TGYO, 816B. Fasc. 14. London, Apponyi Beustnak, 1868. január 6., 7., 15, február 8.

⁴⁰ 1862-ben a britek által vízre bocsátott, déliek oldalán harcoló Alabama gőzös jelentős kárt tett az északiak kereskedelmi flottájában, s ezért a korban példa nélküli nagyságú kártérítést követelt az Unió. A peres felek választott bíraskodás útján rendezték az ügyet, az amerikai fél kártérítésével. A konfliktust a washingtoni szerződés zárta le (Kardos–Lattmann 2010. 409).

⁴¹ Andrew Johnson (1808–1875) az Egyesült Államok elnöke (1865–1869). Lincoln után rá hárult a polgárháború utáni újjáépítés feladata. Azonban a törvényeket áthágva és a déliek egyes kulcsfiguráit előnyhöz juttatva saját hatalmát növelte volna, így ő volt az első elnök, aki ellen sikeres alkotmányjogi eljárást folytatott (impeachment) a Kongresszus (Encyclopeaedia Britannica 2023).

⁴² PTE–TGYO, 816B, Fasc. 14. London, Apponyi magánlevele Beustnak, 1868. február 14., 15., április 7.

⁴³ PTE–TGYO, 816A/1868, 29.A., PTE–TGYO, 816B, Fasc. 14. London, Apponyi Beustnak, 1868. május 6., 56.C.

Kálnoky szintén szorosan követte az angol belpolitikai eseményeket. A parlament nyári berekesztését követően, szeptemberi távirataiban részletes elemzést írt a Disraeli-kormány bukásáról, s egyúttal az új kormány kinevezéséről, tagjairól.⁴⁴

A közös külügyminiszter jóindulattal közeledett a liberálisok hatalomra kerülésével az új brit kollégájához, Lord Clarendonhoz és az általa megújult *Foreign Office*-hoz. Felhatalmazta például báró Prokesch-Osten konstantinápolyi osztrák–magyar nagykövetet, hogy osszon meg bizalmas iratokat Clarendonnal. A Monarchia és Bismarck viszonyát később is meghatározó román affér szintén szóba került a két ország hivatalos kommunikációjában. Apponyi és Clarendon arról az összetett helyzetről egyeztetett, miszerint, ha III. Napóleonnal szövetkezik a Monarchia Poroszország ellen, akkor a román politika annál határozottabban léphet szövetségre Berlinnel.

Apponyi és Kálnoky arra is figyelmeztették Beustot, hogy 1868. novemberi beszédeit, politikáját és külügyi reformjait az angolok meglehetősen félreértelmezték. A szigetországban ugyanis azt vizionálták, hogy a Monarchia 800 000-es állandó hadsereget akar felállítani, és francia–osztrák összefogást spekuláltak a lapok. Utóbbi hírt egy rövid londoni tőzsdepánik is követte. Apponyi jelentései alapján ugyanakkor az az osztrák–magyar törekvés is látszott, miszerint Beust igyekezett az angolokat bekapcsolni a keleti ügyek rendezésébe. Clarendon kifejezte aggodalmát afelől, hogy amennyiben az oroszok India felé terjeszkednek és elfoglalják Szamarkandot, a britek oroszellenes beavatkozását is nehezíthetik. Apponyi tehát felvázolta, hogy a románok és az oroszok együttes fenyegetést jelentenek a Monarchiára, ha az elkötelezi magát egy esetleges francia–porosz konfliktus esetén.⁴⁵

Apponyi leveleinek tanúsága szerint az információcsere fordítva is működött. Clarendon bizalmasan megosztotta Apponyival, miszerint 1868-ban tett európai körútja során Firenzében találkozott II. Viktor Emánuel olasz királlyal, aki a francia csapatok Rómából való kivonását szerette volna elérni, s abban brit közvetítést remélt. Clarendon viszont felhívta arra az olasz uralkodó figyelmét, hogy az III. Napóleontól a választók tömegét idegenítené el, és így igen csekély az esély a teljes kivonásra.⁴⁶

Apponyi és Kálnoky felettesükhöz írt magánlevelei viszont az év végén sem fogalmaztak meg eltérő konklúziót a brit külpolitikáról. Az angolok egyre passzívabb politikát folytattak, és Derby-hez hasonlóan Clarendon sem akart belefolyni a román kérdésbe, de az annál fontosabb porosz–francia ellentét kapcsán is passzívnak

⁴⁴ PTE–TGYO, 816B, Fasc. 14. London, Kálnoky Beustnak, 1868. szeptember 29.

⁴⁵ PTE–TGYO, 816A/1868, 62.E., PTE–TGYO, 816B, Fasc. 14. London, Apponyi Beustnak, 1868. november 4., Apponyi Beustnak, 1868. december 22., Apponyi Beustnak, 1869. április 13.

⁴⁶ PTE–TGYO, 816B, Fasc. 14. London, Apponyi Beustnak, 1868. április 7.

mutatkozott a szigetország.⁴⁷ Láthatjuk tehát, hogy bár az oroszok ellenében támogatandó Oszmán Birodalom fenntartása kapcsán közös érdek vezérelte a feleket, az e mögött meghúzódó elképzelések viszont eltértek a két ország külpolitikájában. Bloomfield 1867-től igyekezett elhárítani Beust kellemetlen kéréseit, és tükrözve a brit külügy (a *Foreign Office*) álláspontját, állandóan a benemavatozásra hivatkozott, még akkor is, mikor Krétán felkelésre került sor az oszmán vezetés ellen, mely indulatokat szított a birodalom balkáni tartományaiban is. Bloomfield és felettesei azonban arról értesülhettek 1869 tavaszán, hogy a Monarchia a status quóra törekszik, és brit együttműködés nélkül is hajlandó megoldani az Oszmán Birodalom talpra állítását, a Bécs–Konstantinápoly vasút kiépítésével, vagy egyéb, az oroszok és a pánszlávizmus ellen eszközölhető segítségnyújtással.⁴⁸

1869-ben kisebb mértékben változott a Monarchia és Nagy-Britannia kapcsolata. Az 1868 végétől intenzívebb francia–osztrák–magyar egyeztetések csaknem elérték azon céljukat, hogy olasz segítséggel e hatalmak körbezárják Bismarck Északnémet Szövetségét. A Belgium függetlenségét sértő francia Benedetti-szerződés tervezetének publikálása 1869 tavaszán viszont garantálta Nagy-Britannia eltávolodását a tervezett francia–osztrák–magyar egységtől, miközben Bismarck továbbra is oldalán tudta tartani Oroszországot. A Beust és Bismarck közötti intenzív sajtópolémia ugyancsak folytatódott: további vöröskönyvek kerültek publikálásra, azonban a britek a Benedetti-affér hatására óvva intették Bismarckot a Monarchia elleni diplomácia fellépéstől.⁴⁹ Ugyanebben a konfliktusban Beust is nyugalomra intette Clarendont, a britek ugyanis a belgákat támogatták volna, Beust pedig a poroszokkal szemben értelemszerűen a francia felet. Végül mivel Beust úgy ítélte meg, hogy az angol kapcsolat fontosabb lehet, maga is a belgák pártolása mellett döntött. Utóbbiról Clarendon – feltehetően az ír egyház kérdésének (*Irish Church Bill*) újabb vitái miatt – csak júliusban nyilvánult meg hosszabbban Apponyinak. Találkozásuk alkalmával kifejtette, hogy a belgák egy francia vámunióba tagozódtak volna be, ha a Monarchia nem áll el végül a franciák támogatásától.⁵⁰ Minthogy 1869 nyarán a német egység gondolata átmenetileg lendületet veszített, és az Északnémet Szövetség, illetve a francia hatalmi törekvések között előretört a dél-német különállás gondolata, a francia választásokat és Gramont külügyminiszteri kinevezését követően Franciaország mutatkozott a legmeghatározóbb tényezőnek a kontinensen. Egyúttal III. Napóleon országa olyan hegemon szereplőnek tűnt, amely Bismarckot is önmérsékletre kényszerítette,

⁴⁷ PTE–TGYO, 816B, Fasc. 14. London, Apponyi 1868. december 2-i, 24-i és Kálnoky 1868. október 13-i magánlevelei Beustnak.

⁴⁸ Tüzes 1992. 73–76.; Tüzes 1996. 36.

⁴⁹ Diószegi 1998. 51–54.

⁵⁰ PTE–TGYO, 816B, Fasc. 14. London; 816A/1869, 19.A., Apponyi Beustnak, 1869. május 11., 25., Apponyi Beustnak 1869. június 8., Apponyi Beustnak 1869. július 12–13.

az angol politikát pedig kifejezetten németbarát irányba terelte. Bismarck a francia kapcsolatok eszkalációjával 1870 tavaszáig Ausztria–Magyarországot is igyekezett közel tartani magához. Diószegi István fogalmával élve a magyarok Königsgrätz-re adott „reflexét” felhasználva Bismarck el akarta tántorítani a magyar politikai elitet – köztük a Monarchia külügyeire jelentős hatást gyakorló Andrássy Gyula miniszterelnököt – a galíciai lengyelek Magyarországhoz édesgetésétől.⁵¹

A nagyhatalmak közötti feszültség kérdésköre egyre nagyobb prioritást élvezett az európai diplomáciában. Az 1869. évi követjelentések és utasítások tartalmának tükrében elmondható, hogy Beust Angliától még aktívabb külpolitikát akart a keleti ügyekben, leginkább azért, hogy az Oszmán Birodalmat rávegyék egy oroszellenes politikára, és hogy alkalomadtán Konstantinápolyban Prokesh-Osten nyomást gyakorolhasson brit segítséggel a Portára. 1869 őszén Apponyi ismét arról írt Beustnak, hogy az angolokat a német–francia viszony miatt nem érdekli az oroszok keleti előretörése. Hiába tájékoztatta Apponyi Clarendont az Oszmán Birodalom helyzetéről, a lehetséges egyiptomi államcsödről, az egyiptomi „khedive” és a szultán ellentétéről, az oroszok szemérmetlen befolyási kísérleteiről – melyet Elliot montenegrói hercegről írt novemberi jelentései is alátámasztottak –, Clarendont leginkább az érdekelte, mennyire hajlandó a Monarchia Franciaország oldalára állni egy esetleges konfliktus alkalmával. Utóbbira Apponyi természetesen kitérő választ adott az angol külügyérnek.⁵² Beust briteket ingerlő politikája már-már a fenyegetés hangját ütötte meg, mint mikor Clarendonnak számolt be Bloomfield Beust briteket illető megnyilvánulásáról:

„[...] az utóbbi évek tartózkodó politikája bátorítólag hatott a kontinens államaira, melyek annexióról álmodoznak; e politika azt a képzetet keltette, hogy Anglia nem kívánja korlátozni ambícióikat. Ő [Beust] ezt rendkívüli módon sajnálja, és attól tart, hogy [Anglia] ezt a politikát megbánja majd, és egy napon sajnálni fogja, hogy elveszíti régi szövetségeseit.”⁵³

Apponyi szerint Clarendon válaszképp erősítette Beust félelmeit egy lehetséges orosz–porosz összefogással kapcsolatban, mivel folyamatosan a németektől érkező, orosz szövetségre tett utalásokról tájékoztatta az osztrák–magyar felet.⁵⁴

1869 folyamán az angolok igyekeztek hol Beustnak, hol pedig Bismarcknak kedvezni a hazai sajtóban, s ismét feladattal látták el a közös külügyminisztérium sajtóosztályát.⁵⁵ Beust nem mondott le továbbra sem az inaktív angolok bevonásáról, a Belgiumra kért garanciák viszont egy időre akadályozták a két ország

⁵¹ Diószegi 1998. 58–59.

⁵² PTE–TGYO, 816B, Fasc. 14. London; 816A/1869, 40.A-B., Apponyi Beustnak, 1869. szeptember 29., 44.A., Apponyi Beustnak, 1869. október 20. 45., Apponyi Beustnak, 1869. november 3.

⁵³ Idézi Tüzes 1997. 41.

⁵⁴ PTE–TGYO, 816B, Fasc. 14. London, Apponyi magánlevele Beustnak, 1869. szeptember 29.

⁵⁵ Tüzes 1997. 45–47.

közeledését.⁵⁶ Az őszi hónapokban a közös külügyminiszter de Wormst bízta meg a sajtó befolyásolásával. Ő találkozott a *The Times* képviselő Delane-nel, akinek elmondta a Monarchia és Beust terveit, azaz, hogy a Monarchia inkább Angliára számít a háború lezárásakor, semmint francia vagy orosz szövetségben venne revansot. De Worms és Delane beszélgetéséből az is kiderül, hogy a *The Times* szerkesztőségének spekulációi szerint arra is felkészültek, ha a Monarchia megcsonkítva, Pest fővárossal került volna ki a teljes német győzelem esetén.⁵⁷ Ha a szigetország politikáját nem is sikerült felrázni a porosz–francia konfliktusig, Apponyi és Kálnoky leveleikben elégedetten számoltak be a Monarchia számára kedvező brit sajtóviszhangról, amely egy közelgő konfliktus esetére a Monarchiát kulcsfontosságú szereplőként kezelte. Apponyi a *Pall Mall Gazette* számait kivonatolta Beust számára, 1870. március 3-i táviratában pedig arra hivatkozott, hogy az újság az egyike azon lapoknak, melyek Ausztria támogatását élvezik. 1869. augusztus 24-én kelt levelében hasonlóképp ír Kálnoky, aki szerint a *The Times*, a *Saturday Review*, a *The Economist* és a *Globe* is meglehetősen kedvezően nyilatkozott a Monarchia jövőjéről. Úgy tűnt tehát, hogy 1870 tavaszára a Monarchia sajtóbefolyását tekintve sikerült megfordítani az 1866-os állapotokat.⁵⁸

Tárgyukat tekintve a magánlevelek további része az oszmán–egyiptomi viszonyról, az ír egyház és reform kérdéséről, vagy éppen az Alabama-kártérítés fejleményeiről számolt be az év végén. Apponyi jelentett a franciák terveiről, akik (Clarendon szerint) saját uralmuk alá hajtották volna Egyiptomot. Egy másik, december 7-i levélben Grant elnökkel foglalkozott, aki a perújrafelvételt szorgalmazta az Alabama-ügyben. Egy december 15-én kelt írásban pedig forradalomközeleli helyzetet festett le az ír viszonyokról, miszerint a földosztást tartalmazó reformok csak bátorítólak hatottak az ír felkelőkre.⁵⁹

A Monarchia külpolitikai döntéshozásában azonban a külügyminisztériumon és a sajtóosztályon túl más autoritások is részt vettek. A dualista állam francia–porosz konfliktusban vállalt szerepét tekintve elmondható, hogy az uralkodó és a katonai körök Franz Kuhnnal és Albrecht főherceggel a vezetésben egységesen várták a felkínálkozó alkalmat a francia szövetségre és a poroszok elleni revansra. A közös külügyminiszter ugyanakkor a júliusi válságot megelőző hónapokban egyszerűen nem alakított ki olyan diplomáciai feltételeket a szövetségesi politikához, ami a Monarchiát az azonnali közbelépés esélyéhez juttatta volna. Az oszt-rák közvélemény egyértelműen a semlegesség mellett foglalt állást, amíg a magyar

⁵⁶ Tüzes 1992. 82–83.

⁵⁷ PTE–TGYO, 816B/1870, De Worms, jelöletlen.

⁵⁸ PTE–TGYO, 816B, Fasc. 14. London, Kálnoky magánlevele Beustnak, 1869. augusztus 29.; 816A/1870, 12.C., Apponyi Beustnak, 1870. március 3.

⁵⁹ PTE–TGYO, 816B, Fasc. 14. London, Apponyi Beustnak, 1869. november 25., december 7., 15.

oldal ambivalensnek mutatkozott. A franciák hadba lépésével egy porosz–orosz szövetség támadására számított a hazai publikum, amivel elégtételt vehetett volna 1849-ért. Ugyanakkor tartott a hazai politikum attól, hogy a Monarchia túlnyerheti magát a nyugati határokon és egy esetleges abszolutista restauráció helyzetét az uralkodó felhasználhatja Magyarország ellen. Az 1870. július 18-i koronatanácson nyilvánvalóvá vált, hogy nem lehet a franciáknak korábban tett ígéretek betartani, így Beust a várakozó és semleges álláspontot alakított ki a Monarchia számára. Ugyanakkor Andrássyval összhangban elkezdték a Monarchia defenzív kapacitásainak felkészítését mind a cseh, mind a galíciai határterületeken.⁶⁰ Az angolok már 1867-től tájékozódhattak Bloomfield jelentéseiből a várható osztrák magatartásról, a franciák felé barátságos, azonban csak gesztusok szintjén működő külpolitikáról.⁶¹ A Monarchia londoni ágensei viszont továbbra is frusztráltak voltak az angolok álláspontjával kapcsolatban. Apponyi szerint a Gladstone-kormány túlzottan elfoglalt volt az írekkel, és csak a háborús helyzet jelentős eszkalációjával, május 4-e után foglalkozott a *Foreign Office* a Monarchiához fűződő kapcsolataival.⁶²

1870 nyarán, a porosz–francia konfliktus július 19-i kirobbanásával jött el a fordulópont a német és magyar kapcsolatokban: Berlin a Monarchia mozgósításának hírére válaszul további diplomáciai lépéseket tett, mivel védtelenül hagyta keleti határait. Bismarck ekkor írta hírhedt, fenyegető hangnemű levelét Andrássyhoz, amelyben a franciabarát politikát kritizálta. Miután 1870 őszére a francia erődöket körbezárta a porosz ostrom, Beustnak kedveztek a körülmények, és egy orosz–brit–osztrák szövetség lehetőségét mérlegelte, miközben Bismarck az osztrák kancellár megbuktatásán dolgozott. 1870 őszén aztán kirobbant a Pontus-válság. Ekkor az orosz kancellár körlevélben tudatta az egyéb ügyekben lefoglalt európai nagyhatalmakkal, hogy Oroszország az 1856-os párizsi békeszerződés XI–XIII. cikkelyeit semmisnek tekinti, mivel azok rendelkezéseit más európai nagyhatalmak is figyelmen kívül hagyták.⁶³ Tudomásul véve a Gorcsakov-körlevelet és a poroszok térnyerését, Beust viszont továbbra is versenyt futott Bismarckkal az orosz szimpátiáért. A válság nyomán két koncepció körvonalazódott, mindkettő az orosz és a német felek szétválasztását tűzte ki célul. Az egyik, a kevésbé szerencsés megoldás az volt, ami az 1856-os klauzulákat kétségbe vonó Gorcsakov-körlevél elfogadása esetén az oroszokra támaszkodott, és egy másik, Beust-féle megoldás, ami a németekre támaszkodott. Utóbbi álláspont azonban a kancellárok személyes ellentétén elbukott.⁶⁴

⁶⁰ Diószegi 1998. 67–69.

⁶¹ Tüzes 1992. 78–80.; Tüzes 1997. 44.

⁶² PTE–TGYO, 816A/1870, 23.C., Apponyi Beustnak, 1870. május 4.

⁶³ Váradi 2016. 26–28.

⁶⁴ Diószegi 1998. 95–100.

A válság miatt összehívott londoni konferencia októberben ült össze, s egyre sűrűbb jelentések érkeztek Apponyitól. A Monarchia nagykövete ugyanis aggódva figyelte, ahogy a Gladstone-kormány a látszólag oroszellenes fellépéssel valójában politikai kudarc felé halad. Bloomfield Apponyihoz hasonlóan értékelte a helyzetet, és közös fellépést sürgetett, illetve már a konferencia számára korábban javasolt szentpétervári helyszínt is rosszállta. Lord Granville Beusttal szövetkezve mindenképpen meg akarta akadályozni a konferencia orosz sikerét, vagy legalábbis elodáztatni azt egy olyan démarche szövegének kiadásával, amely az oroszokat a párizsi béke rendelkezéseire emlékezteti, s amely kezdeményezésbe a németeket is bevonták volna.⁶⁵

Korábban már három esetben is sikeresen együttműködött Beust a britekkel az Oszmán Birodalom és az azt érintő orosz befolyás kérdésében, méghozzá oly' módon, hogy az a későbbi Andrassy-féle minisztérium számára is követendő modelle vált. Egyrészt sikerrel pénzelte az oszmán vazallus Montenegrót, és igyekezett barátságos kapcsolatokat kiépíteni a pánszláv propaganda hatására fegyverkező ország fejedelmével, s azt Bloomfield és az angolok jóváhagyásával tette. Másrészt pedig 1870 tavaszán, amikor pogromok sújtották a balkáni zsidó lakosságot, és Beust orosz beavatkozást vizionált, az osztrák megszállás alternatív lehetőségével felkeltette Clarendon figyelmét.⁶⁶ Így tehát a nemzetközi szerződésekhez, az arányossághoz és az oroszellenes kezdeményezéshez mérten nem volt eleve kudarcra ítélve Beust több forgatókönyvet tartalmazó terve. A konferenciára küldött delegált tekintetében gróf Szécsen Antalra esett a választás. Szécsen levelében először optimistán számolt be munkájáról, és arról, hogy az Oroszország miatt aggódó Andrassyval szorosan együttműködött a közös álláspont kialakításában. Ugyanebből a levélből kiderül azonban, hogy az oroszok a Fekete-tengerre vonatkozó klauzulák megváltoztatásában sikert érhetnek el.⁶⁷ Andrassy a német diplomáciai levelek tanúsága szerint még a konferencia összehívása előtti hónapokban az oroszok megbuktatásán, és egy poroszok számára kedvező angol együttműködésen, „*kollektív fellépésen*”⁶⁸ dolgozott. Az uralkodót többször is megkérte arra, hogy a Beust-féle orosz szövetség ötlete ellenében a sajátját támogassa. Végül azonban Beust poroszellenes felfogása győzött, aki a magyar miniszterelnök politikai súlytalanságával kívánta egyúttal kivédeni a magyar sajtóból érkező kritikus hangokat. Ferenc József utólag megnyugtatta Andrassyt, hogy amennyiben Oroszország támadólag lép fel, akkor a Monarchia az Oszmán Birodalommal közösen fog küzdeni a keleti óriás ellen. Andrassy akár egy biankó csekket is adott volna

⁶⁵ PTE–TGYO, 816B, Fasc. 14. London, Apponyi Beustnak, 1871. január 4.; Tüzes 1992. 84.

⁶⁶ Tüzes 1997. 52–53.

⁶⁷ PTE–TGYO, 816B, Fasc. 14. London, Szécsen Beustnak, 1871. január 6., jelöletlen.

⁶⁸ Schmidt 1992. 47.

a *Foreign Office*-nak („bármerre követjük Angliát, akármerre menjen is”⁶⁹), azonban Bloomfield megnyugtatta, a Londonban rendezendő konferencia végén dőlhet el a Pontus-válság sorsa.⁷⁰

Hasonlóan Szécsenhez, Apponyi február 6-i jelentése a Hammonddal való találkozója után előrevetítette a közös angol–osztrák–magyar–német körlevél és fellépés kudarcát. A nagyhatalmak ugyanis kihátráltak a tervezet mögül, Konstantinápoly pedig beleegyezett a Gorcsakov által deklarált memorandum feltételeibe.⁷¹ A konferenciához fűződő osztrák–magyar magatartás végső állapotát jól összegzi Beust és de Worms magánlevelezése, akik a jövőt tekintve megállapították, hogy a német ügyben nem lehet előrelépni, viszont sokkal könnyebb lehet a jövőben Oroszország ellen szövetségeseket találni (akár Angliát is), s így – az őszi sokk ellenére – kénytelenek voltak belenyugodni a konferencia oroszok számára kedvező eredményeibe.⁷²

Az 1871. február 26-án aláírt, francia és porosz felek közötti előzetes béke súlyos csapást mért a Monarchia külpolitikai presztízsére: a porosz és orosz uralkodók, I. Vilmos és II. Sándor szívélyesen megegyeztek, miközben Beust és a porosz–orosz együttműködést szétválasztani kívánó Andrássy kiszorultak az egyeztetésekből.⁷³ Angliának ugyanakkor nagyobb szerep jutott a rendezésben. Az eredeti hatmilliárd franknyi jóvátétel összegét Granville közvetítésével sikerült lealkudni március végéig, és a hárallévó összegből 100 millió fontnyi összeget a londoni Rothschildok által nyújtott kölcsön segítségével törleszthették a franciák – számolt be Beustnak Apponyi.⁷⁴ 1871 tavaszára Beust levonta a Pontus-kérdésben körvonalazódó orosz–francia és az az ellen felvillanó brit–osztrák–magyar–német kezdeményezés tanulságait: Bloomfieldnek felvázolta, hogy a dualista állam keleti külpolitikájának új alapjait egy porosz–osztrák együttműködés és a „*legbizalmasabb együttműködés*” Ófelsége kormányával fogja jelenteni.⁷⁵

1871. május 18-án került sor a fentebb említett porosz és orosz felek elválasztását célzó „közbeékelődés-politika” dokumentumának megfogalmazására, amikor Beust németbarát politikát célzott elő tavaszi felségfolyamodványában. Beust 1871. évi bukásával azonban a Hohenwart-válságot követően felszínre kerültek a Monarchia nemzeteinek külpolitikai irányvonalai: amíg a csehek orosz- és szlávbarát politikát vizionáltak, a Beust-féle (majd Andrássy által „örökölt”) udvari külpolitikai irányvonal következetesen a németek és az oroszok szétválasztásán

⁶⁹ Idézi Schmidt 1992. 50.

⁷⁰ Schmidt 1992. 44–45., 50–52.

⁷¹ PTE–TGYO, 816B, Fasc. 14. London, Apponyi Beustnak, 1871. február 6., jelöletlen.

⁷² PTE–TGYO, 816B, Fasc. 14. London, De Worms, jelöletlen.

⁷³ Diószegi 1998. 113–114.

⁷⁴ PTE–TGYO, 816B, Fasc. 14. London, Apponyi Beustnak, 1871. február 24.; Apponyi Beustnak, 1871. március 30., jelöletlen.

⁷⁵ Tüzes 1992. 85.

dolgozott, ami a magyar közös külügyminiszter színrelépésével kiegészült a pán-szláv és a délszláv törekvések megakadályozásával.⁷⁶ Andrásynak tehát a minisztérium átvételekor nem volt más dolga, mint kiegészíteni a Beust 1871. május 18-i felségfolyamodványában előírányzott németbarát és a keleti ügyeket kiemelet prioritásként kezelő politikát az oroszellenes vonallal.

Andrássy növekvő jelentőségével tisztában voltak a brit nagykövetségen is. Bloomfield már 1869-től kezdve Andrásy külpolitikai aktivitásáról jelentett, és tulajdonképpen Beust lehetséges utódként tartotta számon. Bloomfield továbbra is a Monarchia gyengeségét konstataálta, ugyanakkor a brit nagykövet jelentéseiből és a mellékelte magyar lapok cikkeiből az is kiderül, hogy számítottak a dualista állam létrejöttével és Magyarország térnyerésével kapcsolatos markáns külpolitikai váltásra, egy, a kelet iránt nagyobb érdeklődést mutató politikára.⁷⁷ Bloomfield és az őt a posztján követő Lord Buchanan szerint a birodalmi külpolitikában megerősödött a magyarok akarata és hangja. Egyes magyar gazdasági körök – a nagykövetség szerint sejtetően politikai hátszéllel – már 1869 óta követelték egy budapesti angol konzulátus létrehozását. Amikor 1871-ben ismét felvetődött a konzulátus megalapításának gondolata, a Bloomfield és Buchanan közötti átmenet idején helyettes ügyvivőként szolgáló Lord Lytton kihangsúlyozta, hogy a konzulátus élére olyan személy kell, aki a gazdasági és kereskedelmi kérdéseken túl a politikai ügyekhez is ért. Így esett a választás Edmund Monsonra, akit Budára küldtek a misszióval. Nem sokkal később, az 1872 februárjában a két ország közötti megkötött konzuli konvenció életbe lépett, amely kimondta, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiának és a Nagy-Britanniának közös erővel az Oszmán Birodalom fenntartásán, integritásának megőrzésén és gazdasági virágzásán kell dolgozniuk.⁷⁸ Így a későbbiekben szintén javarészt az Oszmán Birodalom belső és külső viszonyairól való eszmecsere alkotta a diplomáciai levelezés közös tárgyát.

Konklúzió

A Beust vezette külügyminisztérium brit kapcsolatairól tehát összességében megállapítható, hogy az kevés változást mutatott a kiegyezést követő években, és Beust lehetőségeket, potenciális szövetségesekeket kereső politikája folytatódott az Andrássy-külügyminisztérium alatt is. Mühlbacher Virgil és Lutter János iratmáslatai és jegyzetei a már ismert jelentéseken és utasításokon túl betekintést nyújtanak a bécsi külügyminisztériumhoz, a *Ballhausplatz*hoz tartozó nagykövetségek,

⁷⁶ Diószegi 1998. 115–118.

⁷⁷ Tüzes 1992. 66–72.; Tüzes 1997. 47–48.

⁷⁸ Tüzes 1996. 41–51.

nagykövetek magánleveleibe. A londoni nagykövet Apponyi Rudolf és helyettese, Kálnoky Gusztáv Clarendonnal és más brit politikusokkal folytatott üzenetváltásaikban személyes, de politikai természetű ügyeiket tárták Beust elé. Az osztrák–magyar külügy számára a jelentések és a magánlevelek tartalma pedig arról adott számot, hogy a szigetország az európai viszonyokat gyökeresen átalakító porosz–francia háború, vagy éppen a Pontus-válság hatására sem mozdítható ki a be nem avatkozás politikájából, elsősorban az Alabama-ügynek és az ír-kérdésnek köszönhetően. Az együttműködés a két ország között ennek köszönhetően elsősorban az Oszmán Birodalom kérdéseiben nyilvánult meg, amelynek belső és külső viszonyairól már 1868-tól kezdve intenzív egyeztetés folyt a *Foreign Office* és *Ballhausplatz* között.

A Történeti Gyűjtemények Osztálya birtokában lévő anyagok azonban nem kizárólag az angol kapcsolatok tekintetében nyújthatnak újabb információkat. Mint e tanulmány bevezetőjében bemutattuk, a száznál is több cédulát tartalmazó, londoni nagykövetségről származó 816B, London 14. anyagon túl, hasonló terjedelemben találhatók másolatok és jegyzetek a 816A fondokban Franciaország, Görögország, Olaszország, Oroszország, Poroszország (és Németország), Szerbia és Törökország viszonyairól. A magyar nyelvű, kivonatos fordítások (816B) pedig ennek megfelelően Athénből, Belgrádból, Berlinből és más fővárosok nagykövetségeinek iratanyagaiból készültek, melyhez egy-egy konzulátus anyaga is hozzámásolásra került (például Scutari, Szarajevó, Rutschuk). Az osztályon található anyagok így kiváló források lehetnek az Osztrák–Magyar Monarchia külkapcsolataival foglalkozó történészek, illetve pécsi egyetemi hallgatók számára, akik – természetesen Mühlbacher és Lutter szelekcióját figyelembe véve – bécsi kutatásukat kiegészítenék a Pécsen található dokumentumokkal.

Források

Levéltári források

ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv

HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv

PA = Politisches Archiv

PTE-TGYO = Pécsi Tudományegyetem – Történeti Gyűjtemények Osztálya

816A = Iratmásolatok – Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv anyagából Lutter János jogász, budapesti egyetemi magántanár megbízásából Virgil Mühlbacher másolta 1926. április 30. és 1930. április 15. között (Franciaország, Görögország, Olaszország, Oroszország, Poroszország, Szerbia, Törökország külpolitikájával kapcsolatos anyagok)

816B = Magyar nyelvű jegyzetek, kivonatos fordítások – (Athén, Belgrád, Berlin, Brüsszel, Bukarest, Firenze, Konstantinápoly, London, Mostar, Párizs, Scutari, Sarajevó, Szentpétervár, Rutschuk)

816C = Tartalmi kivonatok – (Varsó, Odessza)

Nyomtatott források

Beust 1884 = Beust, Friedrich Ferdinand: Aus drei Viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen. II. kötet, Stuttgart, 1887.

Novotny 1959 = Novotny, Alexander: Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongress 1878. Österreich, die Türkei und das Balkanproblem im Jahre des Berliner Kongress. I. kötet, Graz – Köln, 1959.

Temperley–Penson 1966 = Temperley, Harold William Vazeille – Penson, Lillian Margery (szerk.): Foundations of British Foreign Policy. New York, 1966.

Felhasznált irodalom

Armour 2014 = Armour, Ian D.: Apple of Discord. The „Hungarian Factor” in Austro-Serbian Relations, 1867–1881. West Lafayette (Indiana), 2014.

Bridge 1972 = Bridge, Francis–Roy: From Sadowa to Sarajevo. The foreign policy of the Austro-Hungarian Monarchy, 1866–1914. London, 1972.

Diószei 1998 = Diószei István: Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében. Budapest, 1998.

Encyclopaedia Britannica 2023 = 'Andrew Johnson' szócikk. In: Encyclopaedia Britannica. (<https://www.britannica.com/biography/Andrew-Johnson/The-presidency>, – Letöltve: 2023. augusztus 14.)

Fazekas 2015 = Fazekas István: A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai. Budapest, 2015.

Frank 2019 = Frank Tibor: Viktória királynő kezeihez – Az osztrák–magyar kiegyezés brit tükörben 1865–1870. Budapest, 2019.

Heizler 1984 = Heizler Vilmos: Az osztrák katonai vezetés és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1882 között. Budapest, 1984.

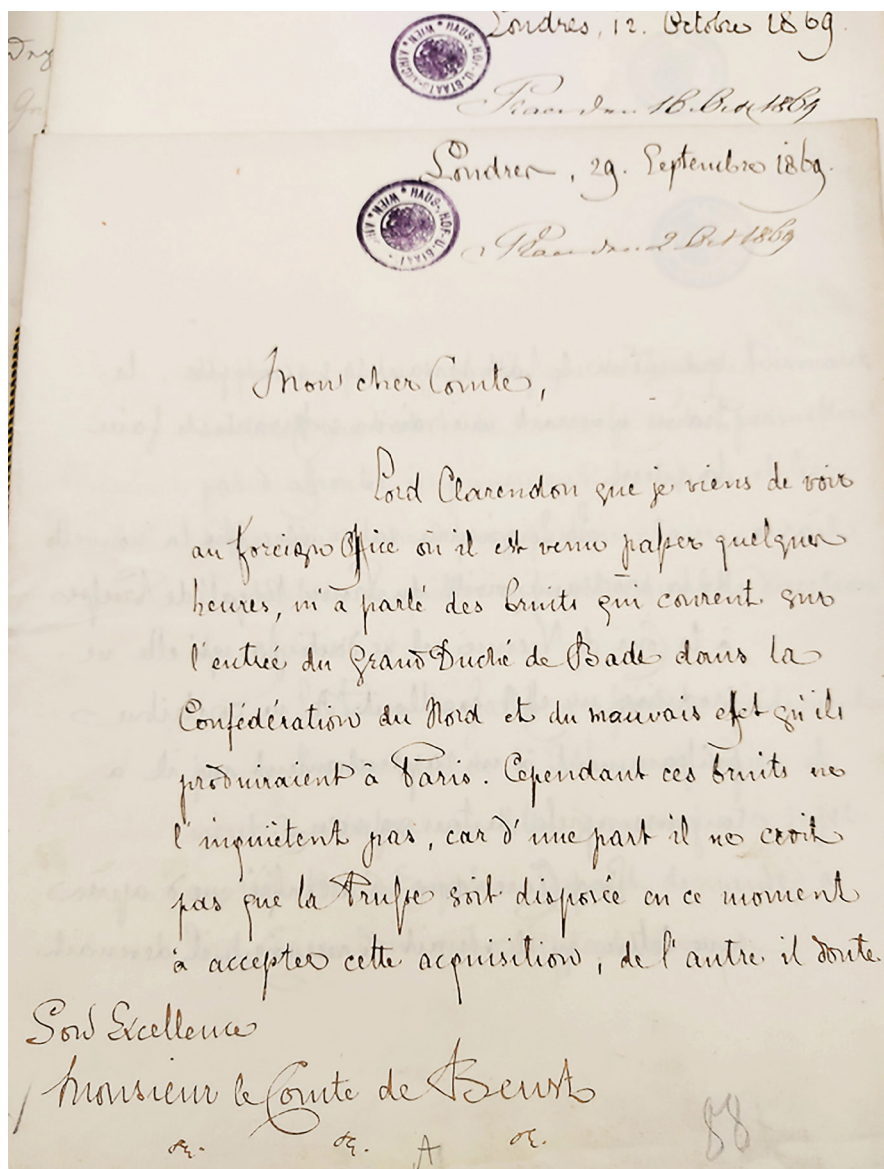
Hegedüs 1937 = Hegedüs Lóránt: Lord Beaconsfield politikai ügynökének jelentései. Gróf Andrássy Gyula és Tisza Kálmán politikájáról a keleti válság idejében. Századok 71. (1937/pótkötet), 576–616.

Jelavich 1969 = Jelavich, Barbara: The Habsburg Empire in European Affairs 1814–1918. Chicago, 1969.

- Kardos–Lattmann 2010 = Kardos Gábor – Lattmann Tamás: Nemzetközi jog. Budapest, 2010.
- Kwan 2013 = Kwan, Johnathan: Liberalism and the Habsburg Monarchy, 1861–1865. New York, 2013.
- Leidner 1936 = Leidner, Fritz: Die Außenpolitik Österreich-Ungarns vom Deutsch-Französischen kriege bis zum Deutsch-Österreichischen Bündnis, 1870–1879. Halle, 1936.
- Lutter 1931 = Lutter János: Az annexió válság a diplomáciai okmányok tükrében. Külügyi Szemle 8. (1931), 157–174.
- Otte 2011 = Otte, Thomas G.: The Foreign Office Mind. The Making of British Foreign Policy, 1865–1914. Cambridge, 2011.
- Palotás 1982 = Palotás Emil: Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után, 1878–1881. Budapest, 1982.
- Ress 2007 = Ress Imre: Andrássy Gyula a „birodalmi miniszterelnök”? Történelmi Szemle 49. (2007), 531–547.
- Rumpler 1989 = Rumpler, Helmut: Die Rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgmonarchie 1848–1918. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): Die Habsburgmonarchie 1848–1918. VI./1. Wien, 1989. 30–121.
- Rupp 1978 = Rupp, George Hoover: A Wavering Friendship. Russia and Austria 1876–1878. Philadelphia, 1978.
- Schmidt 1992 = Schmidt, Rainer F.: Die gescheiterte Allianz: Österreich-Ungarn, England und das Deutsche Reich in der Ära Andrássy (1867 bis 1878/79). Frankfurt am Main, 1992.
- Somogyi 1996 = Somogyi Éva: Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. Budapest, 1996.
- Tüzes 1992 = Tüzes Károly: Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai kapcsolatai, 1867–1871 (A bécsi angol követ jelenti...). Világtörténet 14. (1992), 62–87.
- Tüzes 1996 = Tüzes Károly: Tüzes Károly: A budapesti brit főkonzulátus megalapítása, 1867–1872. Világtörténet 18. (1996), 36–45.
- Tüzes 1997 = Tüzes Károly: Az új liberális brit kormány és az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai kapcsolatai 1869-ben. Világtörténet 19. (1997), 41–59.
- Ujváry 1997 = Ujváry Gábor: „Ha Béccsel megszakad az összeköttetés, akkor megszakad az összeköttetésünk a saját múltunkkal.” Adattár a Bécsi Magyar történelmi Intézet tagjairól, 1920–1944. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 7–8. (1997), 381–429.
- Váradi 2016 = Váradi Katalin: Az 1870–1871-es Pontus-kérdés a korabeli élclapok (Borsszem Jankó, Üstökös, Figaro, Kladderadatsch) tükrében. In: Doma Petra – Takó Ferenc (szerk.): Közel s Távolság. IV. Budapest, 2016. 23–43.

Zeidler 1999 = Zeidler Miklós: A Külügyi Szemle repertórium a 1920–1925, 1929–1944. Kézirat. Budapest, 1999.

Függelék

Függelék 1. ÖS, HHStA, PA VIII., 73./88., Apponyi Rudolf magánlevele Beusthoz, 1869. szeptember 29.

M. de Roussier 1869. (Apponyi Le Beust.)
Grand-Breuf.

Londres, 29. Septembre 1869.

Monsieur le Comte, je suis de soir au Foreign Office où il est venu passer quelques heures, un grand nombre de bruits qui courent sur l'entrée des Grands-Duchés de Bade dans la Confédération du Nord et des mauvaises effets qu'ils produiraient à Paris. Cependant ces bruits ne l'inquiètent pas, car d'une part il ne croit pas que les Russes sont disposés au moment à accepter cette acquisition, de l'autre il doute que même le fait se produisant à l'accomplir, les Russes y voient une raison suffisante de faire la guerre.

Les Russes ne voient pas les nouvelles de la prochaine visite des Princes Royaux de Prusse à la Cour de Vienne, et ne doutent pas qu'elle ne produise un effet considérable et ne contribue puissamment à un rapprochement qui est toujours appelé de tous ses vœux.

Függelék 2. PTE-TGYO. 816A/1869, Apponyi Rudolf magánlevele Beusthoz, 1869. szeptember 29. (másolat)

Rapport.			
N ^o	Date	Objet du Rapport.	Observa
Colleg. 81.	16 Janv.	Le Comte de Roussier ne trouve aucune analogie entre le projet autrichien de renvoyer la question orientale devant la Conférence et la suggestion confidentielle en la forme d'émission spontanément et après la conférence une déclaration de ses principes et intentions à l'égard des sujets orientaux.	
Colleg. 82.	19	Le Comte de Roussier par courrier anglais Le Comte de Roussier confid. comme il a accepté les modifications proposées par N. à la Conférence.	

Függelék 3. Függelék 1. ÖS, HHStA, PA VIII., 10. Protokoll (részlet).

VÖRÖS ZSOLT

„Alig szabadultam ki a szerbek
fogságából, már le kellett mennem
a szerbek közé, de mégis lementem,
mert lelkiismeretem nyugodt volt.”*

*Az I. világháború és a szerb megszállás –
Ete János visszaemlékezése*

*„I was barley freed form the captivity of the Serbs, I had to go down to the Serbs
again, but I went down anyway, because my conscience was clear.”*

The First World War and the Serbian Occupation – János Ete’s reminiscence.

The reminiscence published in this study originates from Janos Ete, who played a major role in the local public administration of Baranya County during the First World War and the subsequent Serbian occupation (1918–1921). One can well reconstruct the Hungarian public administration’s operation in the area, and how life became increasingly hopeless during the war through Ete’s remembrance. János Ete did not hide his worldview, neither his opinion about the Serbian occupiers. The occupiers considered him as a dangerous person to their aspirations, for which they interned him to Valjevo, in western Serbia. In his reminiscence, he recorded the narrative of the internment in detail. Outside of the war conditions, the story of the individuals interned from Mohács to Valjevo can be explored with the guidance of this document, which topic – the internment of Valjevo – constitutes a significant part of my previous research. János Ete could write the undermentioned reminiscence during the final section of his life, throughout the 1960s, when he predominantly conducted local historical and ethnographical research in Mohács and the

* A tanulmány az Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Program EKÖP-24-2-I-PTE-32 kódú pályázatával, az Innovációs és Kulturális Minisztérium és a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal finanszírozásával valósult meg. Az idézet: KDM HT 83–67. 022. Az I. világháború és a szerb megszállás – Ete János visszaemlékezése.

surrounding area. The document can be found in the Local Historical Database of the Kanizsai Dorottya Museum in Mohács.

Keywords: First World War, Serbian occupation in the County of Baranya, János Ete, Valjevo, reminiscence

1. Bevezető – Ete János (1885–1974) életének áttekintése

Ete János 1885. december 5-én született Mohácson, Endl János néven.¹ Elemi iskolai tanulmányait szülővárosában végezte, majd Pécsre járt a felső kereskedelmi iskolába. Az érettségit viszont már Szegeden szerezte meg. Ez után községi közigazgatási tanfolyamra járt Pécsre, illetve jegyzőgyakornokként dolgozott Baranyajenőn.² A tanfolyam elvégzése után Darázsra³ került 1906 és 1908 között, azért, hogy megtanulja a sokác⁴ nyelvet. Darázi tartózkodása után rövid ideig – 1908 nyarán – Majson dolgozott, majd ősztől kezdve rendszeresített segédjegyzői állást kapott Szederkényben.⁵ A szederkényi jegyző 1912-ben bekövetkezett halála után fél éven keresztül helyettes jegyzőként dolgozott a faluban, de végül, mivel voltak nála idősebb jegyzőjelöltek is, ezért nem választották meg. Az első világháború előtti utolsó békeévben Hidason dolgozott segédjegyzőként, itt érte a világháború kitörésének híre is.⁶

1914 őszén Ete Jánost is besorozták katonának, de a pécsi 19. honvéd gyalogezredbe történő tényleges bevonulására csak 1915 januárjában került sor. Tíz hét szolgálat után felmentették, mivel 1915. március végén kinevezték somberekli helyettes jegyzőnek. Ez az állás azért üresedett meg, mert a korábbi helyettes sikasztott.⁷ Ezt a pozíciót két éven keresztül töltötte be. 1917. május 22-én Pécssett feleségül vette Fejes Gizellát, akivel házasságukból három gyermekük született.⁸ Ugyanebben az évben, a korábbi jegyző menesztése után nevezték ki Kölked

¹ MNL BaVL XV. 51. 15. d. 427. – Ete János életrajzának összeállításához nagy segítségemre volt önéletrajza, mely a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltárában található.

² MNL BaVL XV. 51. 15. d. 427. – Saját elmondása szerint a jegyzőgyakornoki munkát azért véghezvethette, mert nagybátyja is jegyzőként dolgozott.

³ Ma Draž Horvátországban, Eszék–Baranya megyében.

⁴ A sokác egy horvát népcsoport, amelynek tagjai a mai Magyarország területén elsősorban Mohácson és környékén élnek. Nevük sokác és sokac formája egyaránt használatos. Mohácson jellemzően az ékezet nélküli alakot használják, Ete János is ezt használta visszaemlékezésében.

⁵ MNL BaVL XV. 51. 15. d. 427.

⁶ KDM HT 83–67. 022.

⁷ MNL BaVL XV. 51. 15. d. 427.

⁸ MNL BaVL XV. 51. 15. d. 427. – Ete Jánosnak és Fejes Gizellának három gyermeke született: Ete Márta (1918), Ete Klára (1919) és Ete Kálmán (1923).

község jegyzőjének „élethosszig” tartó időre. Ezzel párhuzamosan, a háború vége felé közeledve, 1918-ban Lánycsokon helyettesítette a jegyzőt. A kölkedi jegyzőség székhelye Mohács volt, így az akkori Kossuth Lajos utca 67-es szám alatti házban rendezkedett be családjával, ahol jegyzői irodáját is működtette.⁹

A háborút követő szerb megszállás (1918–1921) idején „*nem állt szerb szolgálatba*”,¹⁰ így állásából felmentették, illetve a nyugat-szerbiai Valjevóba internálták több társával együtt.¹¹ Ez jelentős anyagi nehézségeket okozott, ami miatt ő és felesége is alkalmi munkákat vállalt.¹² A megszállás után visszahelyezték a kölkedi jegyzői pozícióba.

1923-ban a Magyar Néprajzi Társaság Mohácson tartotta vándorgyűlését, melynek alkalmából Brand Ede, a mohácsi polgári iskola igazgatója vezetésével összeállítottak egy kiállítást.¹³ Ete János már ekkor egy cikket írt a sokácokról, illetve szorgalmazta egy majdani múzeum létesítését.¹⁴ A kiállítás megszervezését és a vándorgyűlést követően, 1923. augusztus 12-én megalakult a II. Lajos Múzeum Egylet, melynek vezetőjévé Brand Endét választották,¹⁵ Ete János pedig a kezdetektől fogva választmányi tagja volt.¹⁶

Nehéz anyagi helyzetük a két világháború közti időszakban sem javult, mivel házukat elárverezték, mert kezességet vállalt sógora hiteléhez.¹⁷ Felesége ismét munkába állt és városi óvónő lett. 1934-ben, belügyminiszteri engedéllyel magyarosították nevüket Endről Etére.¹⁸ 1939-ben nyugdíjazták jegyzői hivatalából. Az újabb világháborús helyzet alakulása miatt 1944-ben menekülni kényszerültek, ugyanis a várost kiürítették, így a polgári lakosságnak is mennie kellett. Ete János és családja Pécsre távozott, ott vészték át a frontátvonulást. Mohácsot 1944. november 26-án foglalta el a Vörös Hadsereg 3. Ukrán Frontjának 4. gárdahadse-
rege.¹⁹ Hazaérkezésükkor szembesültek azzal, hogy mohácsi házukat bombatalálat

⁹ MNL BaVL XV. 51. 15. d. 427.

¹⁰ KDM HT 83–67. 022.

¹¹ Vörös 2023. 178–179.

¹² Ete és felesége a megszállás alatt a bevételkiesés miatt több alkalmi munkát is vállalt. Ete lánc-kereskedéssel, kosárfonással foglalkozott, de 1920–1921 fordulójától írónki feladatokat is vállalt Schwarz Béla mohácsi ügyvédnél. Felesége kézimunkákat vállalt. Nagy volt rajtuk a nyomás, mivel két lányuk (fiuk még nem született meg) mellett a cselédet is el kellett tartani. A cseléd elbocsátása jelentős társadalmi presztízsveszteséget jelentett volna a korabeli viszonyok között.

¹³ KDM MT.

¹⁴ MNL BaVL XV. 51. 15. d. 427.

¹⁵ KDM MT. – A II. Lajos Múzeum Egylet tekinthető a mai mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum jogelődjének. Az egylet hivatalosan 1925. március 8-án alakult múzeummmá.

¹⁶ MNL BaVL XV. 51. 15. d. 427.

¹⁷ MNL BaVL XV. 51. 15. d. 427.

¹⁸ *Mohácsi Hírlap* 23. évf. (1934) 18. sz. 3.

¹⁹ Márkus 2022. 185.

érte, aminek következtében minden ingóságuk, köztük Ete értékes néprajzi és helytörténeti gyűjtései is megsemmisültek. „A 6 tagú család lakás, berendezés és kilátás nélkül nézett a világba. A szomszéd padlóján háltunk, semmi tartalék, kereketnélküliség és jegyrendszer.”²⁰

A második világháború után, 1949-ben államosították a mohácsi múzeumot, ami Állami Múzeum néven működött tovább, és vezetésével Martinszky Jánost bízták meg.²¹ Az ő halála után Ete János vette át a múzeum irányítását, de csak „csökkentett fizetéssel” alkalmazták.²² Igazgatása alatt vette fel a múzeum Kánizsai Dorottya nevét. A rossz körülmények ellenére „ügyszeretből” elvállalta a múzeum vezetését, amit 1963-ig végzett, amikor a továbbra sem javuló munkakörülmények miatt lemondott.²³ Életének utolsó éveit Mohács és környéke néprajzi és helytörténeti anyagainak gyűjtésével töltötte, mivel „nem akart tétlenkedni”.²⁴ Ezeket a gyűjtéseket fokozatosan eladta a múzeumnak, illetve különféle újságoknak. A jelen tanulmányban közölt visszaemlékezés is életének ezen utolsó szakaszában keletkezhetett.²⁵ Ete János 1974. május 7-én hunyt el.²⁶ Jelentős hagyatékát ma a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára,²⁷ valamint a mohácsi Kánizsai Dorottya Múzeum²⁸ őrzi.

*Köztörténeti kontextus – a szerb megszállás és előzményei*²⁹

Az első világháború négy évig tartó harcai után 1918 őszére nyilvánvalóvá vált, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia elveszítette a háborút. A már bomlásban lévő birodalom nevében, 1918. november 3-án Viktor Weber írta alá a padovai fegyverszünetet, mely az első világháború végét is jelentette a Monarchia

²⁰ MNL BaVL XV. 51. 15. d. 427. – Itt érdemes megjegyezni, hogy Ete János hat fővel számol, tehát a cselédjük még mindig meg volt.

²¹ KDM MT.

²² MNL BaVL XV. 51. 15. d. 427.

²³ MNL BaVL XV. 51. 15. d. 427.

²⁴ MNL BaVL XV. 51. 15. d. 427.

²⁵ Itt jogosan merül fel a hitelesség, az emberi emlékezőképesség kérdése. Ete János az első világháborús és szerb megszállással kapcsolatos emlékeit ebben a formában legalább 40 évvel az események után jegyezte le. Visszaemlékezésében jelentős pontossággal emlékezik az átélt eseményekre, mely összhangban van más korabeli forrásokkal, illetve ego-dokumentumokkal is.

²⁶ *Dunántúli Napló* 32. évf. (1975) 323. sz. 2.

²⁷ MNL BaVL XV. 51. 14–15. doboz.

²⁸ KDM Helytörténeti Adattár, Néprajzi Gyűjtemény, Fotótár.

²⁹ A visszaemlékezés többségében a szerb megszállásról szól, így az első világháború – általánosan ismert – eseménytörténetének ismertetésétől eltekintek jelen tanulmányban.

számára.³⁰ A szerződés rendelkezett a hadsereg leszereléséről, infrastrukturális kérdésekről, de több – leginkább Magyarország szempontjából – fontos kérdés rendezetlen maradt, mint például az ország déli határvonalának kialakítása.³¹ Az előírt rendelkezéseket Ausztria és Magyarország a birodalom felbomlása következtében már külön hajtotta végre.³²

A helyzet rendezése érdekében – részben antant nyomásra – a magyar kormány tárgyalásokat kezdett a balkáni (szerb–francia) antant erőkkal, mely tárgyalásokat Károlyi Mihály miniszterelnök és Jászi Oszkár nemzetiségekért felelős tárcanélküli miniszter vezettek.³³ Ennek a folyamatnak lett a vége az 1918. november 13-án Linder Béla tárcanélküli miniszter által aláírt belgrádi katonai konvenció, mely egy demarkációs vonalat határozott meg a balkáni antant erők és a magyar állam között.³⁴ A szerződés a Barcs–Pécs–Bátaszék–Baja–Maros vonalat jelölte ki, ami leginkább a szerb törekvéseket tükrözte. A 18 pontból álló konvenció továbbá előírta a magyar csapatok leszerelését, a demarkációs vonaltól délre eső területek kiürítését. Ugyanakkor megszabta azt is, hogy a kiürítendő területen a magyar közigazgatásnak továbbra is zavartalanul kellett működnie, vagyis a megszálló csapatok elsődleges feladata a terület ellenőrzése és a rendfenntartás volt.

A szerb csapatok már a konvenció aláírásának napján elindultak a demarkációs vonal irányába, és 1918. november 14-én érték el Mohácsot.³⁵ A kezdeti „baráti” viszony gyorsan megromlott a megszállók és a helyi lakosság között, mivel 1918 novemberének második felétől a szerbek megkezdték az impériumváltást a megszállt területeken, vagyis a magyar közigazgatás szisztematikus lebontását, valamint a területek elszakítását és az ekkor formálódó új délszláv államhoz való csatolását. Ennek a folyamatnak két sarkalatos pontját emelném ki. Az első fordulópont 1918. november 25-e volt, amikor az újvidéki szerb nemzetgyűlés kimondta Baranya, Bácska és a Bánát elszakadását a Magyar Királyságtól és csatlakozását a Szerb Királysághoz.³⁶ Valamint – részben ennek a folyamatnak a lebonyolítására és ellenőrzésére – létrehozták a Narodna Uprava³⁷ nevű kormány szervet. Ezekkel az intézkedésekkel a helyi lakosság ellenállását váltották ki, valamint a közigazgatás

³⁰ Ormos 2020. 15.

³¹ Ormos – Majoros 2003. 248.

³² Hornyák 2004. 12.

³³ Hornyák 2004. 15.

³⁴ Hornyák 2004. 19.

³⁵ Nagy – Lőrincz 2018. 45.

³⁶ Ezen a gyűlésen Baranya vármegyét senki nem képviselte. A területek *de jure* csak a Szerb Királysághoz tudtak csatlakozni, hiszen a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság csak 1918. december 1-jén alakult meg.

³⁷ „Nemzeti Igazgatóság”. Ez tekinthető az újvidéki nemzetgyűlés végrehajtó szervének és az elszakított területekért felelős hivatalnak.

igyekezett hátráltatni a Narodna Uprava intézkedéseinek végrehajtását.³⁸ A második fordulópont Vladislav Pandurović³⁹ kormánybiztos-főispánná történő kinevezése volt 1919. január 17-én (gyakorlati beiktatására január 27-én került sor). Pandurović nevéhez fűződik a baranyai impériumváltás levezénylése, a hivatalnoki gárda lecserélése, aki kijelentette, hogy a Narodna Uprava határozatainak végrehajtása érdekében, akár kész fegyveres erőszakot is alkalmazni.⁴⁰

Összességében tehát elmondható, hogy a megszálló csapatok – a belgrádi konvenció ellenére – fokozatosan átvették a közigazgatás feletti ellenőrzést, valamint megkísérelték Baranya vármegyét elszakítani és a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolni. A magyar közigazgatás szereplői – mint jelen esetben Ete János is – nem szívesen teljesítették a szerb utasításokat, nem vették fel a munkát. Ezzel hátráltatták a megszállást és ezáltal hamar „célkeresztbe” kerültek.

2. Forrásközlés⁴¹ – Az I. világháború és a szerb megszállás – Ete János visszaemlékezése

Az apró német államok egyesülése, vagyis az egységes Németország 1871 után katonailag és gazdaságilag megerősödött, ipara fellendült, de nyersanyag hiányában szenvedett. Ipari cikkeinek felvevőpiaca nem volt, mert a gyarmatok más nyugati államok birtokában voltak. Ezért gazdaságilag kelet felé terjeszkedett és ellepte a balkáni államokat. Amikor ezek felvevőképessége kimerült, a német tőke távolabbra tekintett, és Indiát akarta érdekkörébe vonni. Mivel azonban a Szezei-csatorna az angolok kezén volt, azért a Balkánon és Törökországon át szárazföldi úton iparkodott Indiába jutni. Megépítették tehát a bagdadi vasutat. A németeknek ezen előretörése fölkeltette a nyugati tőkés államok irigységét, és kitört az első világháború, melynek célja a németek részéről az indiai nyersanyag és felvevőpiac

³⁸ A lakosság tiltakozásának egyik legjelentősebb eseménye az 1918. december 2-án, a pécsi Nemzeti Casinóban tartott gyűlés volt, melyen a megjelentek (leginkább a helyi társadalmi–politikai elit tagjai) elfogadtak egy tiltakozó nyilatkozatot, amiben elleneztek Pécs és Baranya vármegye elcsatolását, elsősorban történeti és etnikai elvekre hivatkozva. Ez volt az első olyan esemény, ami miatt a megszállók elkezdtek túszoikat kijelölni a megszállt terület lakosságából.

³⁹ Nem véletlenül esett a szerbek választása Pandurović-ra. Jól ismerte a pécsi–baranyai viszonyokat, az első világháborút megelőző időszakban a pécsi hadapródiskola főhadnagy-tanára volt.

⁴⁰ Szűts 1991. 24.

⁴¹ KDM HT 83–67. 022. Az I. világháború és a szerb megszállás – Ete János visszaemlékezése. A dokumentumot a mai helyesírás szabályai szerint közlöm. L. Sipos 2000. A könnyebb olvashatóság érdekében kiegészítéseimet a szövegfolyamban szögletes zárójelben jelöltem. A dokumentumot magyarázó lábjegyzetekkel is elláttam. A közölt visszaemlékezés a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltárában, valamint a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeumban is megtalálható. Jelen tanulmány a múzeumban megtalálható dokumentumot közli.

megszerzése, a nyugati tőkés államok részéről a versenytárs német ipar letörése volt. Azon kívül a franciákat a visszavágó bosszú fűtötte.⁴² Az oroszokat Nagy Péter cár célkitűzése, a melegvízű tengerre való kijutás vágya vezette. Ferenc Ferdinánd meggyilkolása a német járszalagon függő Monarchia⁴³ részéről, és a szláv testvérek védelme a cár részéről csak ürügy volt a háborúra.

Eddig a nagypolitika,⁴⁴ de nézzük, hogy a nagyközönséget hogyan érintette a dolog? – 1914. évben Hidas községben⁴⁵ voltam segédjegyző és faltuk a hírlapokat, amelyekből megtudtuk az ultimátum átadását és a lejáratí időt. Szombaton este kimentünk a vasúti állomásra hírszerzés végett. A vasúti főnök mesélte, hogy a bonyhádi főszolgabíró távíratilag visszahívták szabadságról, tehát a háborús előkészület megindult.

Korábbi állomáshelyemen, Szederkényben⁴⁶ is, meg Hidason is én készítettem a mozgósítási tervet, tehát tudtam a tennivalókat. Azért vasárnap reggel már úgy öltözködtem, hogy útra kész legyek. Kilenc óra felé aztán jött is egy pécsvárad lovaskocsi, mely pokrócba csavart csomagot hozott. Gyanítottuk, hogy mit tartalmaz, ezért az irodában volt feleket kiküldtük, átnéztük az iratokat és berendeltük az előfogatóst. Áthajtottam Ófaluba,⁴⁷ és útközben felvettem kocsimra az ófalui levélhordót. Érdeklődött, hogy lesz-e háború, mire azt feleltem, hogy most viszem a mozgósítási hirdetményt. Erre a kocsi a lovai közé csapott és vágatva értünk Ófaluba, mert a kocsi kiskatona volt. A templomnál megálltunk, a levélhordó félreverte a harangot, mire a nép az utcákra futott, hogy hol ég a tűz. Mivel seholy sem égett, azért a templomhoz jöttek, ahol kifüggesztettem a mozgósítási hirdetményeket. Hidas kocsiom nyomban visszafordult, engem ott hagyott. Ófalui kocsival mentem Zsibrikre.⁴⁸

Útközben a Kalka dűlőben is félrevertem a harangot, és előszóval kihirdettem a mozgósítást. Itt legharciasabb volt egy púpos ember, ő hangoztatta a legjobban, hogy aki nem vonul be, azt fejbe lövik. – Zsibrik faluba délben értem, amikor a nép a vasárnapi ebédnél ült. A kocsi megállt a templom előtt, én bementem

⁴² Ezt napjainkban leginkább a „revans” politika kifejezésével illetjük, Elzász-Lotaringia hovatarozásának kérdésében.

⁴³ Osztrák–Magyar Monarchia.

⁴⁴ Az első bekezdésben Ete János a nagypolitikai háttérrel elmélkedik, vagyis az első világháború kitörésének okait keresi. Itt egyértelmű a kor – vagyis a visszaemlékezés születésének kora – fel fogásának lecsapódása. A német nagytőke és imperializmus felelőssége tétele, elsősorban a marxista történetírásban figyelhető meg. Erről és a háború általános indokairól l. Ormos – Majoros 2003. 219–226.; Clark 2015.

⁴⁵ Hidas, község a mai Baranya vármegyében, Bonyhádtól délre.

⁴⁶ Szederkény, község a mai Baranya vármegyében, a Mohácsot Péccsel összekötő főúton, körülbelül félúton.

⁴⁷ Ófalu, község a mai Baranya vármegyében, Bonyhádtól délkeletre.

⁴⁸ Zsibrik, a korban önálló település, napjainkban a Tolna vármegyei Mőcsényhez tartozik.

és félrevertem a harangot. Zsibrik 42 házból állt kis falu, a nép hamar összeve-rődött, és amikor a templomból kijöttem, csak annyit kellett mondanom, hogy igen, kitört a háború, mert kocsisom már előre megmondta, hogy be kell vonulni. A tanító meghívott ebédre, de mert ő is katona volt, akinek be kell vonulnia, azért az ebéd senkinek sem ízlett.

Zsibrikról visszafordultam Hidasra, ahol az utca üres volt, teljesen kihalt. La-kott ott 5-6 szerb család is, és amikor Zsibrikról visszaérkeztem, találkoztam egy szerb fogattal, mely takarmányért ment, de nem egy, hanem két ember ült a kocsin és nagyon sötéten néztek.

A nádasdi⁴⁹ orvos, akihez tartoztunk, mesélte, hogy a bevonulást megelőző hajnalban többen fölkeresték, hogy ők betegek, nem tudnak bevonulni. Persze ezeknek az alkalmi betegeknek nem adott igazolást.

Amikor hetek múlva az első jegyzői értekezletet tartottuk, akkor hallottam, hogy milyen kémfogási esetek történtek a járásban. Az egyik legelőn lévő kútnál egy vándor szomját oltotta, de szerb kémnek nézték és elfogták. Úgy vallatták, hogy egy liter vizet megittattak vele, és úgy engedték el, mert így győződtek meg, hogy vajon megmérgezte-e a kutat? [sic!] Beszélgetés során kiderült, hogy a vándorral ez ismételten megtörtént. Ennek a vallatásnak az volt a haszna, hogy a vándor józan maradt.

A mozgósítás során kiderült, hogy a hirdetmények szövegezése téves, és azért a minisztériumban egy magyarázó, értelmező osztályt állítottak föl. – Mi falusiak is észrevettük, hogy a hirdetmény olyan katonai alakulatot is fegyverbe szólít, mely nem is létezett. Vagy talán az ellenséget akarta ezzel félrevezetni?

A mozgósítási terv szerint lovakat és kocsikat is kellett útnak indítani a ne-gyedik napon. És akkor kitűnt, hogy a közönség hogyan értelmezte a háborút. Ugyanis pénzszerzési, könnyű meggazdagodási lehetőségnek tekintette, mert mindenki a legrosszabb kocsiját, összetákolt lószerszámát hozta el, azért nagy ösz-szeget kért azzal az indoklással, hogy az is elég, ha csak a falu határáig tart, mert akkor is megilleti az ára.

Hamarosan olyan híreket hallottunk, a bevonultak családtagjai azt híresztelték, hogy a katonákat éheztetik, nem kapnak élelmet, mert a tisztek saját zsebeikre dolgoznak. De azt elhallgatták, hogy a rossz kocsikon szállított élelem nem ér-hette utol a menetelő katonát. Az is tény, hogy a bevonult élelmezési tiszt mutatta bozsoki⁵⁰ jegyzőúrsamnak az ő ezres bankjegyekről duzzadó pénztárcáját, tehát a híresztelésnek alapja is volt.

Nem csak katonát, kocsit és lovat, hanem gabonát is kellett a hadra kelt sereg-nek szállítani. Ennek is megjött a mozgósítási tervben meghatározott ideje. Már

⁴⁹ Mai nevén Mecseknádasd (a korban Püspöknádasd), község Baranya vármegyében.

⁵⁰ Mai nevén Palotabozsok, község Baranya vármegyében, Moháctól északra.

nem emlékszem, hogy a mozgósítás hányadik napján, de kenyérgabonát kellett lefoglalni a sereg részére. Azonban semmiféle utasítás nem volt arra nézve, hogy mennyit foglaljunk le és hogy mennyit hagyjunk meg házi és gazdasági szükségletre? [sic!] Közelebbi tájékoztatás hiányában mindenkinél a fele termést vettük igénybe. Ez bizony helytelen mérték volt, nem is került megvalósításra, csupán arra szolgált, hogy a kedélyeket fölizzgassa.

Jött a hadisegély. Az itthon maradt családtagoknak pénzbeli segély járt, ami a mi vidékünkön családtagonként napi 60 fillérben volt megállapítva. Egyenlőtlenségek keletkeztek, mert a rászorultság fokát községenként másképp, más mértékkel mérték. Ez a közhangulatot nagyon rontotta. Nem számítva az emberek közt uralkodó irigységet.

Augusztusban néhány napig Szederkényben voltam, mert a mozgósítási terv szerint a jegyzők csak 24 napig maradhattak állomáshelyükön, felmentésük 24 napra szólt, mert az alatt a katonaság bevonul, a lovak, szekerek, élelem útba indítása megtörténik és utána a jegyzők is bevonulni tartoznak. A tapasztalás azonban azt mutatta, hogy a hadigépezet működése, az utánpótlás biztosítása és az itthon maradottak ellátása érdekében nem nélkülözhetők, ezért a felmentést bizonytalan időre meghosszabbították. Ezért visszatértem rendes állomáshelyemre, Hidasra.

A háború kitörésekor, csak néhány heti harcra számítottunk, mert Szerbia leverésére ez is elég lett volna. Mivel azonban a háború az egész világra kiterjedt, ezért októberben újra sorozták azokat, akiket békében alkalmatlannak találtak. A sorozás nem járásonként, hanem a megyeszékhely Pécsen történt. Engem is ott soroztak be október közepén, de csak [1915.] január közepén hívtak be, és pedig a 19. honvéd gyalogezredhez.⁵¹

Tehát Hidasról hazamentem Mohácsra, ahonnan kirándultam Lánycsókra Mészáros Gyulához, akivel együtt tettem jegyzővizsgát.⁵² Ott aludtam, és másnap találkoztam a szolgabíróval, aki kijött, hogy az uradalom gabonakészletét zár alá helyezze. Mivel a mohácsi járásbéli jegyzők felmentésére békében nem tettek javaslatot, és a somberek⁵³ jegyző gazdasági tiszt lévén, nem kapott felmentést, helyettese sikkasztott, ennek utóda nagyot halló és rosszul látó Herger János mohácsi jegyző volt, más a járásban nem akadt, ezért engem kineveztek somberek helyettes segédjegyzőnek azon szóbeli korlátozással, hogy a kinevezés csak akkor érvényes, ha a felmentésem sikerül és siker esetén tartozom a vezető teendőket ellátni. Így vonultam be 1915. január 15-én Pécsre, a 19. honvéd gyalogezredhez mint

⁵¹ A 19. honvéd gyalogezred hadkiegészítő kerülete Baranya és Somogy vármegyék teljes területe, valamint Tolna vármegye 4 járására és Fiume városára terjedt ki. A parancsnokság Pécsen, Kaposváron és Fiumében székel. Részletesen l. Nübl 2014. 100–101.

⁵² Ez – önéletrajza alapján – 1905–1906 környékén lehetett. L. MNL BaVL XV. 51. 15. d. 427.

⁵³ Somberek, község a mai Baranya vármegyében, Moháctól északra.

B. alosztályú népfölkelő. A laktanyák elégtelenek voltak, ezért első éjjel a huszárok lovagló helyiségében szalmán aludtunk. Másnap kivezettek a sörgyár Abbázia nevű nyári helyiségébe, mely deszkafalu, fűtetlen. Szalmán feküdtünk és meleget úgy biztosítottunk, hogy ketten összefeküdtünk és kettőnk pokrócaival takaródtunk. Már bevonulás előtt figyelmeztettek, hogy meleg ruhát, élelmet vigyünk magunkkal. Az üszögi réten⁵⁴ gyakorlatoztunk egy hétig, a vízcsapnál mosakodtunk, de a gulyás nem ízlett. Ez 8 napig tartott, amikor az érettségizetteket kiválogatták, bevitték a budai külvárosi kath. kör [katolikus kör] helyiségébe, és mint önkéntes (karpaszományos) katonákat külön oktattak. Egyik önkéntes társunk öccse volt a parancsnok, míg mi újoncok 30 év körüli közép-, főiskolát, vagy egyetemet végeztek voltunk. Mindenki önmaga gondoskodott élelmezéséről, sőt körleten kívül is lakhattunk. A kiképzés a vásártéren történt. Kaptunk gyakorlóruhát, mely a harctérről visszakerült ruhából állt, én gyalogsági köpenyt és huszárzubbonyt [kaptam], de saját bakancsot és lábtekereszt hordtam. Abban az időben esett el Przemysl vára,⁵⁵ a harctéren mélyponton álltunk, tehát rossz hangulat uralkodott.

Március vége felé megérkezett felmentésem és hazaengedtek, katonatársaim, sőt az őrmester irigységétől kísérve. Egy percre sem maradtam tovább Pécsen, hanem siettem haza és jelentkeztem jegyzői szolgálatra.

Így kerültem Somberekre. Nekünk jegyzőknek a békebeli teendőkön kívül az volt a feladatunk, hogy katonákat küldjünk a harcterekre, de ezeken kívül hadimunkásokat, lovakat, szekereket, gabonát, takarmányt biztosítsunk. Az itthon maradt családtagokat hadisegéllyel láttuk el. – A haditörvények megengedték, hogy az itthon nélkülözhetetlen katonákat felmentsék a bevonulás alól. Ezzel a lehetőséggel a csehek bőven éltek, ezt az Országgyűlésen is tárgyalták, ezért nálunk is felmentésben részesítették a hadiüzemek munkásait, valamint a nagyobb gazdákat. Mindez kényes munka volt, úgy a segélyre a szorultság, mint a nélkülözhetetlenség elbírálása. A cséplőgépekhez is fölmentettek egyeseket. Persze a felmentések körül visszaélések is történetek, mert például [egy] somberekai szerb embert Nagybudmérre⁵⁶ mentettek föl, vagy valaki csak azért vett cséplőgépet, hogy így felmentéshez jusson.

Minden második hónapban volt sorozás, sőt a hadi rokkantakat is újra sorozták. A hatósági igénybevételek[nek] (rekvirálás) se vége, se hossza nem volt. Háborús időkben kevesebb a termés, nagyobb a fogyasztás, tehát mindig szorosabbra kellett fogni a gyeplőt. Eleinte polgári egyének végezték, de később már a katonák is rekviráltak.

⁵⁴ Üszög(puszt), napjainkban Pécs egyik délkeleti városrésze.

⁵⁵ Lengyel helyesírás szerint Przemysl. Az erőd átadásáról 1915. március 21-én született döntés, az orosz csapatok március 23-án kezdték meg a bevonulást. Részletesen l. Balla 2015. 131–132.

⁵⁶ Nagybudmér, község a mai Baranya vármegyében, Bólytól délnyugatra.

A hangulat állandóan rosszabbodott. 1914-ben nagy volt a tekintély-tisztelet, tehát amikor a trónörököszt meggyilkolták, a közvélemény természetesnek találta a hadüzenetet. A háború sokáig elhúzódott és bár látszólag a Központi Hatalmak, a mi szövetségeseink győztek, mert a harctereken mindenütt az ellenség földjén álltunk, mégse tudtuk az ellenséget térdre, békére kényszeríteni. A mi katonáink mindenhol ellenséges földön álltak és közben úgy a katonák, mint a hátszág népe azon gondolkozott, hogy miért is hadakoznak? [sic!] Hisz a népek nem ellenségei egymásnak, nekünk, magyaroknak, a népnek semmi követelni valója nincs a másik néptől. Találgatták, hogy mi lesz a vég? [sic!] Közben azt látták, hogy a nagy tömeg vérzik, áldoz, míg egyesek gyarapodnak. Gazdagodtak a hadseregszállítók, a hadibizományosok, a papírbakancsok szállítói. Nálunk Mohácson a gabonabizományos mások termését szállította a hadseregnek, de ő maga mint földbirtokos nem gabonát termelt, mert annak hatóságilag megállapított ára volt és igénybe vették. Ehelyett kendert termelt, mert azt nem vették igénybe. Az ügynök (a vörös hajú Molnár) zöldségbizományos volt, a zsidó Freund,⁵⁷ aki se kanász, se hizlaló, se sertéskereskedő nem volt, sertésbizományos volt. A fűszerkereskedő Ehrenfeld Antal⁵⁸ burgonyabizományos volt. Ezeket a bizományosokat a szállított mennyiség után díjazták, érdekük tehát a minél több begyűjtés volt, de az árut nem ők tárták föl, csak átvették és továbbadták. Az áru föltárása, földerítése, a rejtett készletek fölfedezése a bizományos raktárába való beszállítása, a jegyzők dolga volt, ami bizony népszerűtlen foglalkozás volt. Hiába magyaráztuk, hogy a harctéren küzdő, éhező saját katonáinknak kell az élelem.

A jegyző atyai gondviselője a rábízott népnek, és a nép nagy bajában, a háború nehéz éveiben is azt várta, hogy a jegyző védje, támogassa őt. Ezzel szemben a valóságban az állami érdek a jegyzőt és a népet egymással szembe állította. A hadiözvegyek minél nagyobb hadisegély elérésére törekedtek és minél kevesebb beszolgáltatást akartak teljesíteni. Így került szembe egymással a jegyző és a népe, ami később megbosszulta magát.

A beszolgáltatás körül a többi közt a következő eseteket láttam:

1. – Kivetették, hogy az egyes községeknek hány lovat kell beszolgáltatni, és azok alkalmassági vizsgálatára és átvételére katonák is érkeztek Mohácsra. Az én

⁵⁷ A Freund-család egy befolyásos zsidó kereskedő „dinasztia” volt Mohácson. Megjelenésük a városban a provizórium időszakára, vagyis az 1860-as évek első felére esett. L. Horváth 1933. 48.

⁵⁸ Ehrenfeld Antal már a századforduló idején is jelentős kereskedőnek számított Mohácson. A *Mohács* című lap negyedoldala, díszes hirdetésen közli üzletének kínálatát, melyet fűszer-, csemege-, anyag-, festék-, és gyarmatáru-nagykereskedésként határoz meg. L. *Mohács* 1. évf. (1901) 2. sz. 7.

községek is adtak lovakat és amikor az átadás történt a vásártéren látom ám, hogy a Wittpusztáról⁵⁹ behozott ló lába a pata fölött véres. Witt Józsefnek Rácgörccsönyben⁶⁰ 200 holdas birtoka volt,⁶¹ Mohács legnagyobb adófizetője. Gyermeektelen, tehát se fia, se veje nem volt a harctéren, még megfizetett állatleadással sem akart a háborúban részt venni, hanem a lovat megsebesítették azért, hogy alkalmatlannak találják.

2. – Vidékünk legszebb lovait Nagynyáradon⁶² nevelték, és a lótarók akként akarták lovaikat megtartani, hogy vesztegettek. Amikor a lovakat a bizottság elé vezették, akkor a megvesztegetett altiszt rákönyökölt a lóra, mire az ugyan csak összejátszó tiszt a lovakat alkalmatlannak minősítette. Mivel a ló nem csak szép, de gyönyörű volt, az összejátszás nyilvánvaló volt, azért a majsi⁶³ jegyző az összejátszást úgy védte ki, hogy az egyszer már megvizsgált és alkalmatlannak talált lovakat újra elővezette, de nem az otthoni párosítással, két szürkét, vagy két sárgát, egy párban, hanem egy szürkét egy sárgával, egy sárgát egy pej lóval. Így az altiszt nem ismerte meg a lovakat, alkalmasoknak találták. Hogy a vesztegetési pénzzel mi történt, az már nem érdekes.

3. – A kukoricaleadás a mohácsi szabadkikötőben történt, az ott álló uszályokon. És a somberekai gazdák kukoricáját penészesnek találták, nem vették át, azért a part közelében lévő Paunz-féle gabonakereskedésben eladták. De ugyanott vettek kukoricát, de azt már nem kifogásolták és átvették az uszályon. Hogy az uszályon miképp különböztették meg a somberekai és a Paunz-raktárbéli kukoricát, azt már ők tudták, én nem, nem is érdekelt. Engem csak az érdekelt, hogy a kirótt mennyiséget beszállítsák.

Eleinte a fölös mennyiséget vették igénybe, de az ínség növekedésével a szükségletet a megyékre, ezek a községekre rótták ki. A háború két utolsó évében kölked⁶⁴ jegyző voltam, sőt 1918 vége felé lánycsóki jegyző is voltam, mint helyettes. Ekkor a burgonyát is igénybe vették és a szükséges mennyiséget kivetéssel biztosították. A lánycsóki lajstromra kívülről ráírtam, hogy a községre kivetett mennyiséget

⁵⁹ Wittpuszta (a korban Witt-puszta alakban is előfordult), Witt József mohácsi vaskereskedő birtokában lévő gazdasági birtok volt Mohácstól északra, Görccsönydoboka határában. 1915-ben újsághirdetésben 10-12 évre kínálta bérbe a tulajdonosa. L. *Bajai Független Újság* 15. évf. (1915) 136. sz. 3.

⁶⁰ Rácgörccsöny, mai nevén Görccsönydoboka, Görccsöny nevű településrészenek korabeli neve, Baranya vármegyében, Mohácstól északra.

⁶¹ Az idézett újságcikk alapján pontosan tudjuk azt is, mekkora volt az említett birtok: 195,493 kataszteri hold, amiből 182,419 kat. hold szántó, 0,530 kat. hold kert, 9,391 kat. hold kaszáló, 3,153 földadó alá nem eső terület. L. *Bajai Független Újság* 15. évf. (1915) 136. sz. 3.

⁶² Nagynyárad, község a mai Baranya vármegyében, Mohácstól délre.

⁶³ Majs, község a mai Baranya vármegyében, Mohácstól délre.

⁶⁴ Kölked, község a mai Baranya vármegyében, Mohácstól délre.

a gazdák terhére kivettem, de az nincs meg. Bekövetkezett az összeomlás, tehát a kivetett burgonyát már nem szedték be a termelőktől. Annyi még történt, hogy a gazdákat felhívtuk beadásra, egyesek hoztak is be, árát a bizományos Ehrenfeld Antal fűszerkereskedő felvette, azt bizonyára megforgatta, de csak hónapok múlva fizette ki, amikor a pénz vásárlóereje romlott.

A harctéri helyzet az volt, hogy a Központi Hatalmak katonái mind ellenséges földön álltak, de nem voltak oly erősek, hogy az ellenséget békekérésre kényszerítsék. Kilátástalanná vált számunkra a helyzet azzal, hogy az Észak-amerikai Egyesült Államok⁶⁵ is az ellenséges oldalon lépett harcba. Ezzel egyidejűleg a propaganda is megélné, vagyis az ellenséges hírverés úgy a katonák, mint a hátszág népét kitartásában megingatni törekedett. Ez annál könnyebben ment, mert az ellátás, élelmiszer mindig rosszabbodott, és a győzelmes befejezés kilátástalanná vált. Amerika hadbalépése e kilátást rontotta. Az aranyborjú imádói ugyan szállítottak papírbakancsot, a háborút hiéna módjára kiélték, és bár hasznot húztak a háborúból, nekik ez sem volt elég, hanem a békéből is a hasznot kívánták, azért nem elégedtek meg a Központi Hatalmak zsírával, hanem az Antant-hatalmaktól is elfogadták a megvesztegetést, és a Központi Hatalmakat hátba támadták. Tehát nem csak katonailag nem tudtuk az ellenséget békére kényszeríteni, nem csak gazdaságilag merültünk ki, hanem lelkileg is kimerültünk, és ezt a lelki kimerültséget az ellenség javára kamatoztatni akarta az ellenséges hírverés. A harci kedv már mindkét oldalon lelohadt, kimerülés, kedvtelenség volt mindkét oldalon, de az összeomlás azért következett be nálunk korábban, mert az ellenséges propaganda itt erősebb volt és az összeomlást elősegítette.

Az arcvonal összeomlott és katonáink rendszertelenül áramoltak haza. A háborút a harctéren töltött emberek fáradtak, kimerültek, kiéhezettek, kiábrándultak, csalódottak voltak. Itthon panaszkodó család, elhanyagolt szerszám, üres kamra és műhely fogadta őket. Munkanélküliség az egész vonalon. A férfiak elszoktak a termelő munkától. A hazatértek lassan szoktak bele a polgári életbe, mert a volt mezőgazdasági munkások nem, hanem a volt iparosok mentek az uradalomba napszámba és törték a kukoricát.

A gazdasági romlás jele, hogy a pénz helyébe az áru, a kézpénzvásárlás helyébe a csere lépett. Élelmiszer a városokban szűken volt, ezért bolti árut csak terményért adtak. A falusiak élelmiszerért mindent kaptak. Legrosszabb helyzetben a kézpénzfizetésből élők voltak, mert ezek nem tudtak csereberélni. A kereskedők árujukat visszatartották. Teszem azt, bár volt dohányáru, mégsem adtak a vevőknek. Egy kölkedi cigány szabadságra jött a harcterről, de terménye nem volt, azért nem kaphatott dohányt még a nagytőzsdében sem. Panaszra jött hozzám, hogy ő harctéri gyerek, mégse kapott dohányt, tehát kér dohányjegyet. Akkor még nem

⁶⁵ Amerikai Egyesült Államok.

volt dohányjegy, de ráírtam egy cédulára, hogy M. I.⁶⁶ dohányt kér, pecsétet is tettem rá. Elment, és többet nem jött panaszra. Ellenben a dohánytőzsdés elkapott és kérdezte, hogy mit szívlak, ad nekem szívesen bármilyen dohányárut, csak a cigányoknak ne adja[k] dohányjegyet. Magam nem dohányoztam, tehát érdektelen voltam. A dohányhiány arra kényszerítette az embereket, hogy száraz meggyfalevelet szívjanak.

Tisza István volt miniszterelnököt [1918.] október 31-én megölték, és erre lementem a főszolgabírói hivatalba és fegyvereket kértem. Kérdezte Sey Tamás⁶⁷ hogy félek-e, mert számomra ad egy revolvert, de többet nem adhat. Erre haza mentem, távbeszélőn a németbólyi⁶⁸ jegyzőtől kértem fegyvereket. Fogadtam fuvarost, és azzal hozattam a hazatávozott bosnyák katonák fegyvereiből 1 szekerre valót és két láda lőszert. Mivel a közbiztonság megszűnt, karhatalom nem volt, ezért a népem biztonságáról úgy gondoskodtam, hogy a kölkedi pusztára és azoknak, akiknek félteni valójuk volt, fegyvert és lőszert adtam, hogy mindenki önmaga biztonságáról gondoskodhasson. A kölkedi tanító hallotta, amikor este [az] ablaka alatt beszélgettek és azt mondták, hogy nem lehet semmit se csinálni, mert mindenkinek fegyvere van. Az én három községemben nem is volt rendzavarás.

Ellenben Mohácson [1918.] november 4-én, hétfői napon a kereskedőket kifosztották.⁶⁹ Ebben a fosztogatásban nem csak a mohácsiak, hanem a környékbeli falvak lakói is szerepeltek. Amikor néhány puskalövés eldörrent, akkor a fosztogatók szétugrottak. A kocsiján térdig gázoltak a dohányban, de ez a fosztogatás az áruhiányon nem segített, mert a fosztogatók hetek múlva felemelt áron árulták a gyufát, semmivel sem adták olcsóbban mint a kereskedők.

[1918.] November 5-én megalakult a polgárőrség és örködött az utca rendje és a vagyonbiztonság felett. Megalakult a Nemzeti Tanács⁷⁰ is és az intézte a közügyeket, valamint a közéletet. Pestről tengerész-különítmény érkezett a rend helyreállítására és a lopott tárgyak összegyűjtésére. Azonban ezen [különítmény] működése felesleges volt, csak zavart okozott, ezért a mohácsi Nemzeti Tanács kérésére visszahívták őket. Amikor sorra kerültem, magam is teljesítettem polgárőri szolgálatot.

⁶⁶ Feltehetően a dohányt igénylő személy monogramja.

⁶⁷ Sey Tamás Mohács főszolgabírója volt 1921-ig.

⁶⁸ Németbóly, mai nevén Bóly, város Baranya vármegyében.

⁶⁹ Az 1918. november 4-ei fosztogatáshoz a helyi (és környékbéli) lakosságon túl, orosz hadifoglyok is csatlakoztak. A zavargásoknak egy halálos áldozata volt, ő is épp egy hadifogoly volt. Részletesen L. Nagy – Lőrincz 2018. 37–39.

⁷⁰ 1918. november 5-én alakult meg a mohácsi Nemzeti Tanács, dr. Beck Alajos vezetésével. A tanács tagjai jellemzően az értelmiség, a tehetős polgárság köréből kerültek ki. Az induláskor a munkásságnak nem volt helyi képviselője. L. Nagy – Lőrincz 2018. 39.

Községeimben is megalakultak a nemzeti tanácsok, de ezeket Mohácsról én irányítottam. Községeimben se fosztogatás, se rendzavarás nem történt, tehát a fegyverosztogatás használt.

Történt azonban ennél nagyobb baj, mert november 16-án⁷¹ bejöttek a megszálló szerb katonák. Ugyanis a fegyverletételi szerződés értelmében Baranya déli és keleti része demarkációs terület volt. Eszék felől érkeztek ló- és öszvérháton, a huszárok bocskorban, némelyiknek még katonasapkája se volt. Nem is volt tekintélyük. A megszálló katonáknak tekintélyt a sokat emlegetett 25 botütés adott. A selyemgyárban szállásolták el őket.

A szerbek bevonulása nagyon lehangolta a kedélyeket. Este 9 óra után tilos a kijárási és külön kimaradási engedéllyel mehettünk lakodalomba, vagy disznótorba. Vasúton való utazáshoz is külön engedély kellett. A pénzt lebélyegezték.

A szerb katonák többségében írástudatlanok voltak, ezért bármiféle bélyegzést (üzleti célbélyegzőket) elfogadtak. De akinek célbélyegzője nem volt, az a kukoricacsumát használta erre a célra, mert a szerbek írástudatlanok voltak, míg a magyarok a szerb cirill betűket nem ismerték. Aki pedig valódi szerb bélyegzőt kívánt, az a katonai parancsnokság valódi bélyegzőjét fél órára kibérelte, mert pénzért kiadták. Úgy az áru, mint a személyforgalom tilos volt az anyaországgal, azért kialakult a csempészség. A szerb hatóság iparigazolványt is adott a csempészségre, sőt a katonák illő díjért az árukísérést is ellátták. Igazi balkáni állapotok. Esténként láttam, amit a csempészek a városból kifelé tartanak. Este indultak és hajnalban már a határon túl voltak. Akik viszont Pest felől jöttek, azok is a sötétség leple alatt jöttek be. 1920 augusztusában én is átmentem akként, hogy este indultam Szabaron⁷² át Geresdre⁷³ és Ófaluba, onnan Bonyhádra jutottam. Itt a csendőrök elfogtak, de túloldalon lakó rokonaimra hivatkoztam, akiket a főszolgabírói hivatalban ismertek. Erre igazolványt kaptam, mellyel Nagykanizsára, Sopronba, Győrön át Pestre és visszajöttem. Az út egy hétig tartott. Nem csempésztem, de tájékozódtam.

Az összeomlás napjaiban a lánycsóki jegyző Zágrábban rekedt, egy hónapig nem tudott hazajönni. Ez alatt én helyettesítettem a következő módon. A harctérről visszajött katonák, de az elhalt katonák özvegyei is siettek a házasságkötéssel, és nagyon sok házasságkötés történt rövid idő alatt. Mivel az országutak bizonytalanok voltak, nem mentem ki Lánycsókra, hanem a házasságkötés hónapja alatt behozták

⁷¹ A visszaemlékezés pontatlan, 1918. november 14-én érkeztek meg a megszálló csapatok Mohácsra. A megszállókat dr. Andrits Tivadar (szerb származású) országgyűlési képviselő köszöntötte. L. Nagy – Lőrincz 2018. 45.

⁷² Szabar, mai nevén Székelyszabar (a korban Hercegszabar), község a mai Baranya vármegyében, Mohácstól északra.

⁷³ Geresd, a mai nevén Geresdlak (a korban még két külön település: Geresd és Püspöklak), község a mai Baranya vármegyében. Mohácstól északra.

az anyakönyvet, itt a feleket páronként felállítottam (néha 6 pár is összetalálkozott a lánycsóki és kölkedi jegyzőségből) és egyszerre intéztem el akár 6 párt is. Történt némi szabálytalanság is, de ebből per nem keletkezett. A szerb megszállás előnye az volt, hogy fegyelmet teremtett, a csalódásból, kiábrándulásból, fegyelemhiányból származó kilengéseket megakadályozta. De volt hátránya is. Ugyanis a túlzó szerbek⁷⁴ arra törekedtek, hogy a demarkációs területet (melyet a győző fél jelöl ki a legyőzött területéből, és amelynek az a célja, hogy a harcoló felek közt semleges területet létesítsen) a túlzó szerbek Szerbiának akarták megszerezni.⁷⁵

Tehát megindult a lélekhalászás. A [szerb] katonák barátkoztak a sokacokkal, hogy a város jelentékeny százalékát⁷⁶ tevő népet maguknak megnyerjék. Lakodalmakba, disznótorokra jártak, és azzal kecsegtették őket, hogy ezután a szlávok lesznek az urak, nem a magyarok. Szerb bált, műkedvelő színi előadást rendeztek, szerb színtársulatot hozattak, szerbek által népszámlálást végeztek.

Andrics Tivadar⁷⁷ mohácsi [országgyűlési] képviselővel annyi dolgom volt somberekli helyettes jegyző koromban, hogy az ellenséghez szökött hazai szerb katonák családtagjaitól megvont hadisegély további folyósítását kérte, mert a katona nem szökött át, csak átment az ellenséges táborba. Pártfogását nem vehettem tekintetbe, mert a szökési kimutatás mást bizonyított. Amikor tehát 1918. év végén, a háború befejezése után a városban a Nemzeti Tanács intézte a közügyeket, dec. 31-én bementem a Nemzeti Tanácshoz, és arra kértem, hogy nem csak a mohácsi-akról gondoskodjanak, hanem a falusiaknak is adjanak lisztet, petróleumot stb., mert hiába elégítik ki a városiakat, ha a környék nyugtalan. Ezt a Nemzeti Tanács aznapi elnöke András [elírás: Andrics] Tivadar rossz néven vette, azt mondta,

⁷⁴ A túlzó szerbek kifejezés többször, motívumként visszatérő szófordulat Ete János visszaemlékezésében.

⁷⁵ A megszállók annexiós törekvéseiket nyíltan, a megszállás kezdetéhez képest később kezdték el érvényesíteni. A békekonferenciára benyújtott eredeti területi igényeik között nem szerepelt a Pécs-baranyai régió. A terület megszerzése érdekében megpróbálták maguk mellé állítani a helyi délszláv lakosságot is. A következőkben elsősorban erről a folyamatról írt Ete János. A kérdéskörrel részletesen l. Hornyák 2020.

⁷⁶ Az 1910-es népszámlálás alapján Mohács lakossága 17.092 fő volt. Ebből 809 fő volt szerb, 139 fő horvát anyanyelvű. 3.417 főt „egyéb” jelzővel jegyezték fel, ennek jelentős része sokác, illetve roma származású volt. Mivel a sokácokat és a romákat összesítve írták fel, pontos százalékos adatot nem tudunk mondani a mohácsi délszláv lakosság arányáról. L. Népszámlálás 1910.

⁷⁷ Andrics Tivadar (neve előfordul Andrits alakban is) Mohács országgyűlési képviselője volt 1910 és 1918 között. 1860-ban született Szentendrén, majd apja révén került az 1880-as években Mohácsra, aki a hercegszöllősi (mai Kneževi Vinogradi, Horvátországban, Eszék-Baranya megyében) ortodox esperes lett. Andrics Tivadar tagja volt a mohácsi Nemzeti Tanácsnak, valamint a megszállás alatt egyik fő képviselője volt a térség Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz történő csatolását támogató tábornak. A megszállás után Dárdára (mai Darda, Horvátországban, Eszék-Baranya megyében) költözött. Ete János Andricsról életrajzi összefoglalót írt. L.: MNL BaVL XV. 51. 14. d. 217.

hogy lázítok és ezért a szerb katonákkal lecsukat. Barátaim közrefogtak és kituskoltak a teremből. Így megmenekültem, de a finanszmentális Szilveszter estéjén lezárták. Így végződött az 1918-as év.

A zombori szerb tanítóképző növendékei végezték a népszámlálást és azt írták lapjaikba, amit akartak, mert itt a közönség nem ismerte a szerb cirill betűket. Kölkeden először a tanítóhoz mentek, a lapját kitöltötték és akkor az összeírókat kísérő szerb katona puskáját „súlyba” tette. Erre a tanító, aki soha nem volt katona, ijedtében aláírta a lapot. Így az első aláírás megszerzése után a többiek is aláírták. Nem emlékszem azonban arra, hogy az összeírók nálam is jártak volna.

Voltak itt szerb színészek is. Az iparosok olvasóköreben játszottak volna, de nem volt közönségük. Ebben az időben adta ki a szerb parancsnok azt a rendeletet, hogy az üzleti táblák csak szerb vagy horvát nyelven függeszthetők ki. Mivel azonban a címfestők és az asztalosok nem értettek horvátul, se a cirill betűket nem ismerték, ezért itt a tétlenkedő színészek foglalkoztak cégtábla-festéssel. A közönség azt hitte, hogy a cégtáblák átfestése azért kötelező, hogy így a színészek kéréséhez jussanak. Pedig a túlzó szerbeknek ezzel sokkal messzebbre nézőbb terveik voltak. Ugyanis amikor a cégtáblák átfestése elkészült és kitavaszkodott, nagy ünnepélyt rendeztek a vásártéren, ahol tambura zenére kólót táncoltak, köztük volt Andrits képviselő felesége is, és ezt az ünnepélyt lefényképezték. Ezeket a képeket kiküldték a békekonferenciára azzal a kísérő szöveggel, hogy társadalmi állásra való különbség nélkül mennyire örül a magyar elnyomás alól felszabadult délszláv nép a szerbek bejövételének. Ez bizony félrevezető propaganda volt.⁷⁸

A fegyverletételi szerződés értelmében a szerbek megszállhatták a demarkációs (semleges) területet, ott a kincstári épületeket, tárgyakat díjtalanul használhatták a vasúttal együtt. A megszálló katonákat nekünk kellett eltartani. Ennyi joguk volt nekik, és ennyi kötelességünk volt nekünk. Barátkozással kezdték a lélekvásárlást. Községenként megbízottakat választottak, ezeket összehívták Újvidékre és a szerbeknek ez a nagy nemzetgyűlése kimondta a Baranya-bácskai vajdaságnak [sic!] Magyarországtól való elszakadását és a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz való csatlakozását.⁷⁹ A megszálló szerb katonaság és győzelemtől ittas, vérmesreményű túlzó szerbek hívei voltak az elszakadásnak, gyúrták a sokacokat, ránehezedtek dr. Prakatur Tamás sokác származású ügyvédre⁸⁰ és Pávkovics Antal Pál mohácsi

⁷⁸ A szerbek által végzett népszámlálás, az itt említett táblaátfestések és fényképek mind azt a cél szolgálták, hogy a Pécs-baranyai terület feletti igényüket etnikai érvekkel is alá tudják támasztani a békekonferencián.

⁷⁹ Ez a Narodna Uprava 1918. november 25-én hozott határozata Baranya, Bácska és a Bánát csatlakozásáról az 1918. december 1-jén megalakult Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz. Ezen a gyűlésen Baranyát senki sem képviselte.

⁸⁰ Dr. Prakatur Tamás mohácsi sokác származású ügyvéd, politikus. 1879. november 11-én született Dályokon (ma Duboševica Horvátországban, Eszék–Baranya megyében). Pozsonyban járt

albíróra. Ezek színleg belementek a játékba és olyan megbízottakat küldtek az újvidéki Nemzetgyűlésre, akiknek magyarhűségükről meg voltak győződve. Tudták a szerbek, hogy a semleges területet az ellenség földjéből jelölik ki, tehát előre láthatólag a Bátaszék-pécsi vasúti vonaltól délre fekvő területet a békekötés után ki kell üríteniük. Ők azonban a mecseki bányákat az új királyságnak akarták megszerezni, amire kilátásuk nem volt, ezért volt szükségük a cégtáblák átfestésére, a népgyűlés lefénnyképezésére és az újvidéki Nemzetgyűlésre. A gyűlés lezajlása után az újvidéki vajdasági hivatal⁸¹ szerb túlzó hivatalnokokat nevezett ki. A fegyverletételi szerződés értelmében a fegyvereket beszolgáltattuk, a szerb katonák tartási költségeit községeim megfizették, de ezt meghaladó intézkedéseiket nem teljesítettem. Például földosztást akartak előkészíteni és ezért a nagybirtokokat akarták összeírni, de erre nem feleltem, mert a földosztáshoz nem volt joguk. Látták, hogy a fegyverletételi szerződésen kívül nem szolgálom nekik, távbeszélőn be is mondták, hogy ők hiába írnak, ezért pénztárvizsgálatot tűztek ki Kölkedre. Gyalog mentem a rendes közlekedő úton, és láttam, hogy a szerbek kocsin a csárda felé kerülve akarnak a faluba jutni. Előbb értem le, mint ők, azért a nyugtákat bevezettem a naplókba és lezártam. Amikor a szerb szolgabíró és járási számvevő csendőrfedezet alatt bejött a község házára és elmondta, hogy rovincsolást⁸² akar tartani, akkor leigazoltattam őket. A szolgabírónak semmiféle igazolványa nem volt. A Márfi nevű számvevő felmutatta a kinevezési okmányát, mire azt feleltem, hogy csak a Budapesten székelő magyar kormány nevezhet ki főispánt, tehát Pandurovicsot⁸³ nem az nevezte ki, az ő és az általa kinevezett tisztviselő se törvényes tisztviselő. A szerb csendőrtől járőrleletet kértem, de nem volt neki, ezért én készítettem neki. A köpeniki (?) kapitányra való hivatkozással mondtam, hogy nekik nincs joguk rovincsolást tartani, de mert nekünk nincs okunk titkolózásra, azért megolvassuk előttük a pénzt, a rovincsolási jegyzőkönyvre pedig rávezettem, hogy az eljárás szabálytalan. Ők kocsin, én pedig gyalog tértem haza.

Tudtam, hogy a dolognak folytatása lesz, ezért azon igyekeztem, hogy magamat anyagilag biztosítsam. Ezért másnap reggel üzletet kötöttem, és amint haza megyek [mentem], hivatalom ablaka alatt szerb csendőr állt, aki engem nem

gimnáziumba, ügyvédjelöltként Simonyi-Semadam Sándor pesti ügyvédi irodájában dolgozott, ahol jó politikai ismereteket szerzett. Saját ügyvédi irodáját Mohácson nyitotta meg. Az 1910-es országgyűlési választáson alulmaradt Andrics Tivadarral szemben. A megszállás alatt kétszer is Valjevóba internálták. Az 1921-es „pótválasztáson” megválasztották Mohács országgyűlési képviselőjének, mely pozíciót 1922 májusáig töltötte be. 1926-ban ismét megválasztották. 1929. március 15-én hunyt el. Ete János róla is életrajzi összefoglalót írt. L. KDM HT 83–67. 001.

⁸¹ Itt valószínűleg a Narodna Upravára gondol, ami az újvidéki Nemzetgyűlés végrehajtó szerveként működött.

⁸² Ellenőrző vizsgálatot tart. A pénztári vagy leltári kimutatásokat összehasonlítja a tényleges készletekkel.

⁸³ Vladislav Pandurović, a szerb megszállás időszakában Pécs kormánybiztos-főispánja.

ismert. Tehát előbb lakásomra mentem, és a hozott 2000 koronát zsebeimből ki-raktam, és úgy mentem az irodába. Mogin Szávó [mohácsi] szerb főszolgabíró fogadott, akinek magyar jogi képesítése volt, és azt kérdezte, hogy a rovincsolási jegyzőkönyvre én írtam-e rá, hogy az eljárás szabálytalan, és miért írtam azt. Meg-mondtam. Az újvidéki nemzetgyűlés abból állt, hogy pár szerb ember összegyűlt és az elszakadást elhatározta. Mi magyarok is összejövünk, és azt határozzuk, hogy Újvidék, vagy Belgrád idetartozik. A békekonferencia még nem határozott, hogy hova tartozzunk, ezért itt még a magyar törvények érvényesek, azok szerint pedig csak a Budapesten székelő magyar minisztérium jogosult főispánt kineve-zni. Pandurovicsot tehát nem ismerhetem el, se az általa kinevezett tisztviselőket. Csak azt teszem, amire a fegyverletételi egyezmény kötelez. Mogin: kénytelen felfüggeszteni és kinevezi Risztics Milivojt⁸⁴ helyettesnek. Én: tudomásul veszem, kérem ezt írásban is, de a ház magántulajdonom, ezért a hivatal költözzék ki. A szerb főszolgabíróval és Riszticcsal [sic!] kezét fogtam. Márfi is nyújtotta a ke-zét, de nem fogadtam, azt mondtam, hogy így is jó. Azért nem kezeltem vele, mert magyar léte-re szerb szolgálatba lépett. Ez 1919. április 2-án történt.

Másnap Risztics (aki kereskedősegéd, majd ügyvédi írnok volt és régóta ismer-em) szolgálatba lépett. Öngyilkosság történt Kölkeden, és ezt kellett volna kivizs-gálni. Risztics kérdezte is, hogy mit tegyen, mire csak azt feleltem, hogy a körör-vossal menjen ki. Közelebbit nem mondtam, mert a szerbek dolgát nem akartam előmozdítani.

A jegyzői hivatal elköltözött [a] Risztics házában lévő szatócsüzlet melletti kis szobába. A költözködés úgy történt, hogy a szállítóvállalkozó társzekerén vitték az irodai bútort, berendezést, a hivatal névtábláját a kocsis láthatóvá tette és a gyász-lobogót kibontotta. Tehát temetési menethez hasonlított.

Risztics hivataloskodását nem könnyítettem meg, de amikor a község érdekei-nek megvédéséről volt szó, akkor fölkerestem és figyelmeztettem.

A szerbeket nem szolgáltam, tehát tőlük fizetést se húzhattam. Mivel pedig 5 tagú családomnak élni kellett, és a cselédet fizetni kellett, ezért kereset után néztem. Első keresetem az volt, hogy a felfüggesztés napján, de még annak meg-történte előtt a molnárnak eladtam a ki nem váltott lisztjegyeket, és azért 2000 koronát kaptam. Alkalmi munkát vállaltam, mások helyett sorban álltam, Pécsre utaztam, pécsi pénzen⁸⁵ Pécssett árut vásároltam és azt itt kétszeres értékű pénzért eladtam. Pesttől el voltunk zárva, onnan árut nem kaphattunk, tehát játékszer

⁸⁴ Risztics Milivoj minden bizonnyal mohácsi volt.

⁸⁵ A megszállás alatt egymással párhuzamosan 4 pénznem volt használatban. A régi osztrák–ma-gyar korona, a szerbek által felülbélyegzett korona, a szerb dinár, valamint a Pécs városa által kibocsájtott korona. Ez utóbbit nevezték „pécsi pénznek”, ami a gyakorlatban egy fedezet nélkül kiadott (gyakran hamisított) helyi pénz volt. Részletesen l. Kaposi 2011. 72–73.

készítettem és eladtam. Lábra kapott a csempészás, láncolás. A láncolásba is bekapcsolódtam. Divattá vált téli ruhának gyapjúfonálból való kötése, ezt feleségem végezte. A nyers vagy fehér fonalat festeni kellett, tehát ezt is csináltuk. Az akkori viszonyokra jellemző, hogy a férfiak téli ruha, kabát helyett sálát hordtak. Amikor a sál két vége a siető férfiak után lógott, úgy néztek ki, mint az akasztófáról leszakadt emberek. Eszéken vett árut Mohácson adtam el. Olaszországból csempészüton érkezett szövött árut Zágrárból hoztuk, Mohácson árultuk. Mivel a mohácsi járásbéli jegyzők közül engem függesztettek föl először, azért eleinte Lánycsókra jártam kisértetni. A hajó- és vasútállomáson áru ki- és berakását vállaltuk mi állástalanok, de nem lévén szervezett munkások, elbocsátottak bennünket. Alakult egy kosárfonószövetkezet, oda jártam dolgozni napszámba, de a kosárfonást nem tanultam meg, mert a szerbek internáltak.⁸⁶ Jellemző, hogy a kosárfonószövetkezet azért nem tudott nagyobb megrendeléshez jutni, mert nem volt pénze vesztegetésre.

1920. október elején szép őszi vasárnapon délelőtt jött értem egy városi rendőr, hogy bekísérjen a selyemfonóba.⁸⁷ Ő ment elől, én utána. A selyemgyár alagsorába helyeztek, ahol már mások megelőztek. Nyolcan jöttünk össze. Az ebédet családunk utánunk hozta. Később az emeletre vittek, míg este a városházára kísérték a sötétség beálltával. Ott az iroda padlóján feküdtünk. Hajnalban az 5 órai vonattal Pécsre kísérték. Amikor a szerbek valami merényletre készültek, akkor azt megelőzően az embereket lefogták. Pécsen 4 embert fogtak le, és ezeket úgy megverték, hogy kettőt kiszabadulás után mindjárt kórházba szállítottak. Amikor nyolcunkat bekísérték, akkor a 4 pécsi egyikét láttuk, amint ablakán át figyel bennünket. Az ügyészségi fogházba helyeztek. Ott voltunk kettesével egy helyiségben. Az ablak oly magas volt, hogy csak a szalmazsák és zsámoly egymásra helyezésével tudtunk kinézni, és akkor is a háztetőre és a salakhegyre láttunk. Feleségem hozott melegruhát és élelmet, de ez nem ízlett. Napközben zaj volt a folyosón, mire a kémlelőlyukon át kinéztem, de bikacsökök felszerelt polgári ruhás lombroso-típusú⁸⁸ arcokat láttam. Hátra tántorogtam és többet ki se néztem.

Hajnalban⁸⁹ felriasztottak, hogy sietve öltözzünk, kikísérték a vasúti állomásra. Kihallgatás és ítélet nélkül vittek internálásra. A villányi állomáson láttunk

⁸⁶ Ete Jánost és társait a nyugat-szerbiai Valjevóba internálták. Jellemzően a megszállás ellen szervezkedő, a közigazgatást lassító, valamint a szerb törekvéseket hátráltató személyek ellen rendelték el ezt az intézkedést a megszállás időszakában. Valjevóba internált személyekről van tudomás Mohácson túl Pécsről és Bajáról is. A valjevói internálásokról részletesebben l. Vörös 2023.

⁸⁷ A szövegben említett selyemfonó és selyemgyár ugyanaz a – még mai is álló – létesítmény.

⁸⁸ Cesare Lombroso (1835–1909) olasz orvos, kriminológus, a „született bűnöző” elmélet kidolgozója.

⁸⁹ 1920. október 17-én; l. *Mohácsi Hírlap* 13. évf. (1923) 3. sz. 1.

mohácsiakat, Heller Pál sajtgyárostól 100 dinárt kaptam. A dárdai vasútállomáson a főnöktől (Roth) Veres Gyulától, volt iskolatársamtól poharat kértem és kaptam, ezt használta az egész társaság. Villánytól Eszékig, onnan Zomboron, Szabadkán át vittek Pétervárad[ra] és Belgrádba. Az őrzés csak eleinte volt szigorú, de amint távolodtunk Pécstől, mindig enyhébb lett. A kísérő katonák a nagyobb állomásokon kaptak utasítást a tovább szállításra. Bácskában már kezünkbe adták és magunk olvastuk a menetlevelet. 9 személyre szólt, de csak nyolcan voltunk, mert Lippóy János mohácsi főjegyző kellő időben átlépett a demarkációs vonalon. Este érkeztünk Belgrádba és az ügyészség fogházába kísérték, ahol két éjjel aludtunk. Ott találkoztunk más politikai foglyokkal. A börtönőrök megkínáltak élelemmel, de nem fogadtuk el, mert még saját élelmiszereinket ettük. Hajnalban rabokat kaptunk, akik csomagjainkat (ruháinkat, hazai ételmezt) vitték. Két emberséges csendőr kísért a hajóállomásra, és a hajón jól elhelyezett. A zabrezi⁹⁰ állomáson vonatra ültettek, külön asztalnál ettünk, de a csendőrök fogyasztását is mi fizettük. Estére Valjevóba érkeztünk, szállodába vittek, külön ettünk itt is, de mi fizettünk. Persze első éjjel padlón aludtunk. Reggel a megyeházára kísérték és átadtak. Az alispán fiatal, jóindulatú ember, szerb nemzeti viseletben, bocskorban járt. Megengedte, hogy szállodában vagy polgári házban lakhassunk és önmagunkat élélmezzük. Időnként jelentkeznünk kellett.

Egyszer, vagyis [1920.] november 1-jén megszöktem, egy magyar muzsikás cigány kíséretében Belgrádba, a magyar követségre leveleket, szóbeli jelentést vittem. Két éjjel ott aludtam, 3000 dinárt kaptam és visszaszöktem. Veszélyes út volt és máskor nem tenném meg.

Az internálás alatt Valjevóban szabadon járhattunk, csak haza nem jöhettünk. Bejártam a vidéket, gyönyörködtem a szép kilátásban, figyeltem az ottani életet. Az egyik szomszéd községbéli pópa mesélte, hogy a haranglábon álló harangjukat akkor szerezték, amikor Magyarországon forradalom volt. Tehát lopott haranggal dicsérték az Istent. A svábokat [svábokat?] gyűlölik, de a magyar katonákra, a volt hadifoglyok gazdáikra nem haragszanak. [sic!] A postás kisasszony mindig soron kívül szolgált ki bennünket. A főispán (a sztári nacselnik) meghagyta a szállodásnak, hogy úgy szolgáljanak ki, hogy meg legyünk elégedve. Hogy mennyire demokratikus a nép, azt úton útfélen láttuk. Az igazgatás egyszerű, célszerű.

Társaim voltak dr. Prakatur Tamás ügyvéd, később főispán, Schmidt Károly gyógyszerész, Német Károly és dr. Margittay Lajos tb.⁹¹ főszolgabíró, Kisfaludy Vidor dunaszekcsői, Cseh Gyula darázsi jegyző és Zdillár György mohácsi földadónyilvántartó.

⁹⁰ Mai Zabrežje Szerbiában.

⁹¹ Tiszteletbeli.

Úgy szabadultunk, hogy két társunk felesége lelátogatott, és hazafelé menet a vajdasági minisztériumban⁹² elbocsátásunkat kérték. Haza nem engedtek, csak karácsonyi szabadságra. Tehát karácsony előtt hazaértünk, a szabadságot meghosszabbították, később a jelentkezés alól is feloldottak.

Ezután Schwartz Béla [mohácsi] ügyvédi irodájában dolgoztam kiürítésig.⁹³

Amikor Horthy hadsereget szervezett Szegeden, akkor eleinte azzal rokonszenveztek és az odajutást előmozdították. Később 1920-ban [valójában 1921-ben] az anyaországból ide menekült kommunisták segítségével [akarták] a demarkációs területet a maguknak megszerezni, kikiáltották a Baranya-bácskai köztársaságot⁹⁴ és arra készültek, hogy Horthy hadseregét nem engedik be, sőt erőszakkal megakadályozzák bejövetelét. Szóval az ide menekült pesti kommunisták és a megszálló szerbek egyetértettek, összefogtak. Az itteni vásártéren a kommunisták népgyűlést tartottak, melynek főszónoka Polácsi János pécsi tanító volt. Az idő haladt, és az antant csapatok részéről Gosset angol ezredes jött Mohácsra és a házámmal szemben lakó Schmidt Lajos gőzmalmos házában szállt meg. Az angol ezredes megjött, és este a helybeli kommunisták felvonultak, kérték az ezredet, hogy Horthy katonái ne jöjjenek be. Talán 20–30 ember ment a kocsiúton, ezek voltak a felvonulók, de az utca 2 oldalán 10-szer annyian kísérték azok közül, akik bizony a szerbek távozását türelmetlenül várták. Én az ablakredőnyön át lestem az eseményeket.

Napok múlva volt írnom, aki a városházán talált foglalkozást, cédulát hozott, melyen a mohácsi és pécsi kommunisták közti távbeszélőn folytatott beszélgetés adatai voltak. Ugyanis Pécsen a Horthy-ellenes önkéntes katonák a gyakorlótéren gyülekeztek, de mindig kevesebben. Ezeket az adatokat akartam átadni Schmidt Lajosnak, de háza előtt találkoztam Prakatur Tamással, a magyar kormánybiztossal, és kapu alatt átadtam neki.

Az angol ezredes, aki a kiürítés lebonyolítására érkezett ide, Schmidt Lajos fogatán Bátaszékre utazott, hogy a határon álló szerb és magyar katonákkal érintkezzen. Schmidt Lajos kocsisával levelet küldött a magyar katonaságnak, és abban azt írta, hogy jöjjenek, mert az itteni magyarok is szervezkedtek, nem csak a kommunisták, és várnak rájuk. Kocsisának azt az utasítást adta, hogy ahol az angol ezredes megáll, ott adja le a levelet.

Schmidt Lajos a honvédségre gondolt, de az ezredes már Bátaszéken a szerb parancsnokságon is megállt, ahol a kocsis leadta a levelet. Ebből bonyodalom

⁹² Itt valószínűleg az Újvidéken működött Narodna Uprava (Nemzeti Igazgatóság) nevű kvázi kormány szervre gondolt.

⁹³ Értsd: a szerb megszállás végéig.

⁹⁴ A Baranya-Bajai Szerb-Magyar Köztársaságot 1921. augusztus 14-én kiáltották ki Pécsen, és augusztus 21-éig állt fenn. A szerb kivonulással ez a kérészállam is összeomlott. L. Hornyák 2022.

keletkezett, mert a szerbek rossz néven vették, hogy mi a honvédeket várjuk, sőt fogadásukra szervezkedtünk. Schmidt Károly, Lajos féltestvére fölkeresett munkahelyemen, a külvárosi iskolában, ahol a hitközségi adót kezeltem, és csak annyit mondott, hogy ha a szerbek a magyar kormánybiztost lefogják, akkor a kiürítés fennakad. Sógoromnál voltam, amikor egy szerb csendőr elfogott és a főszolgabírói hivatalba kísért. Persze tagadtam a szervezkedést és levélküldést, mert tényleg semmilyen szervezkedésben nem vettem részt, és nem küldtem levelet a határon át. A szolgabíró megütött, [a] fülem vérzett. A fogdába zártak, ahol más közönséges rab is volt. Schmidt Lajos és Beke Imre írnokokat is behozták, de külön zárkában voltunk. Másnap a mohácsiak küldöttsége megjelent a főszolgabírói hivatalban és szónokuk kérte Schmidt Lajos szabadon bocsátását. A zárkában csak annyit hallottam, hogy az udvaron álló kommunisták maguk közt beszélgetve azt mondták, hogy „ezek ugyan jól meg vannak szervezve”. Ezzel a nagy tömegre célzott, mely Schmidt Lajos kibocsátása érdekében felvonult. Orvost kértem a fogdába, mert véres voltam. A kölkedi zsidó körorvos, Herman Manó csekélységnek találta bajomat, nem kezelte és orvosságot sem adott.

A város közönsége csak arról beszélt, hogy Schmidt Lajost elfogták, de rólam és Bekéről nem esett szó. A mohácsiakat nagyon érdekelte Schmidt Lajos elfogatása, és arra készültek, hogy felszedik a vasúti síneket, ha el akarják szállítani. Mert arról volt szó, hogy hármunkat elvisznek Dárdára és ott folytatják a vizsgálatot. A mohácsiak küldöttsége bement Pécsre, és ehhez a küldöttséghez a helybéli szerbek is csatlakoztak és kérték Schmidt Lajos elbocsátását. Aznap este tényleg kiengedték Schmidt Lajost, míg Beke Imrét és engem csak másnap reggel engedtek ki. Eltávozásom előtt kihallgattak, a szerb szolgabíró bocsánatot kért tőlem. Ekkor tudtam meg, hogy a magyar honvédséghez hívólevél ment, de ez nem volt a szerb szolgabíró kezén, ezért Schmidt Lajos úgy állította be a dolgot, hogy a levelet én írtam, ő csak továbbította a kocsisával, tehát tagadt, és csak rám tolt a felelősséget saját tetteért, holott én csak a Beke-féle feljegyzést adtam át Prakaturnak, de a honvédséghez semmi közöm se volt. Tehát Schmidt Lajos gyáván viselkedett, amikor saját tetteért nem vállalt felelősséget, hanem maga helyébe engem állított.

Amikor a fogdából kiszabadultam, akkor Rüll János⁹⁵ kórházi igazgatóval megvizsgáltattam magam, és orvosságot rendelt. Otthon tartózkodtam.

Reggel 7 órakor jött lakásomra Sey Tamás főszolgabíró, hogy helyette menjek le Udvarra,⁹⁶ és a község iratait vegyem át, mert a szerb főszolgabíró ott lesz. Délután szerb előfogatos vitt le, kíséretül szerb csendőrt is kínáltak, de nem fogadtam el. Útközben láttam, hogy a szerbek hogyan hurcolják el a hercegi uradalom

⁹⁵ Dr. Rüll János: a mohácsi kórház első igazgatója, mely pozíciót 1896. október 12. és 1927. márciusa között töltött be.

⁹⁶ Udvar község, Baranya vármegyében, Mohácstól délre.

gépeit, felszerelését. A dályoki vályogvető gödröknél egy első osztályú kapitány remegve kérdezte kocsisomtól, hogy a magyar csendőrök beérkeztek-e? [sic!] A szerb főszolgabíró, Scheidl Árpád adta át Udvar község iratait, de ezért Dályokra is át kellett mennem, ahol még este $\frac{3}{4}$ 8 órakor is tartózkodtam. Alig szabadultam ki a szerbek fogságából, már le kellett mennem a szerbek közé, de mégis lementem, mert lelkiismeretem nyugodt volt. Scheidl Árpád beismerte, hogy a kölkedi jegyzőség törvénygyűjteményét ő vitte el magán céljára, mert ő ügyvédnek készül. (1906-8. évi darázsi ismerősöm volt.) A kiürítés fokozatosan történt, 6 órai időköz volt a távozó és az érkező csendőrség és katonaság között. A kiürítés után továbbra is kölkedi jegyző maradtam, míg az elszakított területről itt rekedt jegyzők különböző elhelyezést nyertek. A szerbeket szolgáló hercegtöttösi⁹⁷ jegyzőt azonban menesztették. A szerb szolgabíróságon történt kihallgatásom iratait megszerezni akartam, de nem sikerült, mert a távozó szerbek azt magukkal vitték és így tétlenül nézhettem, hogy a tetteiért helytállni nem akaró, saját hibáját másra toló, ártatlan embert bajba rántó Schmidt Lajost a tömeg bálványozza, ünnepli, kegyeit keresi, mert akkor anyagilag jól állt és a hatalmasok barátja volt.

Amikor a megszálló szerbek segítségével a túlzó szerbek átvették a közigazgatást, akkor se a megye, a főszolgabírói hivatal, se az állami adóhivatal nem működött, tehát fizetést se kaptam. Hivatali fizetés hiányában tehát munkából kellett élni. Nem egyszer történt, hogy este lefekvéskor csak 10 fillér pénz volt a házban, pedig a fizetett cseléddel együtt 5 tagú családot kellett eltartanom. Mégse álltam a szerbek szolgálatába. Kérdés, népem hogyan fogta fel ezt a helytállást? Amikor a szerbek távozása után először mentem ki Kölkedre, ott az iskolások mezei virágokkal üdvözöltek. A megszálló szerbek a személyváltozást azzal indokolták, hogy a magyar tisztviselők nagyon rekviráltak, azért váltották föl őket. Bár a község népe megértette, hogy a szerb uralmat nem kívántuk szolgálni. Ellenben Hercegszabarbán a nép iránti hűtlenségnek vették, hogy a megszállás nehéz napjaiban nem tartottunk ki a nép érdekeinek védelmében és miért hagytuk őket magukra. A megszállás után nem tettem igazoló jelentést, mégis az alispán aláírásával ellátott iratot kaptam arról, hogy a megszállás alatti magatartásomat igazoltnak vették.

A szerb kiürítés készületlenül találta a magyar közigazgatást, mert a tisztviselők azzal foglalkoztak, hogy a kiürítés után hogyan helyezkedjenek el. A szerb megyei hivatalos lapot figyelmen kívül hagyták, pedig abban megjelent a megye új beosztása, és abból értesülhettek volna. Készületlenül jött hozzám Sey Tamás, hogy vegyem át tőle Udvar községet. Amikor a csonka Dályok (Bédai erdő, Izsép, Izabellaföld és Gerechát és Darázs, Karapanca és Debrina) magyart részének hatartartozásáról esett szó, akkor felsőbb intézkedés hiányában nem tudott válaszolni. Csak hónapok múlva olvastam a megyei hivatalos lapban, hogy ezeket a csonka

⁹⁷ Hercegtöttös, ma Töttös község Baranya vármegyében, Bólytól délkeletre.

részeket Kölkedhez csatolták, de soha írásbeli intézkedést nem kaptam arról, hogy a 11000 kataszteri területű rész hozzám tartozna, tehát lényegileg önhatalmúlag jártam el, amikor ott működést folytattam.

[Betoldás jellegű szövegek]

Az események megértéséhez tartozik, hogy Schmidt Lajos 180 cm, magas, szép szál ember volt, megnyerő modorú, jóteknokodó természetű, a szegény sorsúak iránt könyörületes. Vagyonos ember fia volt, azért a nagy tömeg előtt népszerű ember volt. Ifjú korában voltak antiszemita-esetei, amikor a zsidókat a kávéházból kiverte.

--- ---

A szerb megszállás idején a nagy-szerb propaganda érdekében következőképp folyt a hírverés. 1919 tavaszán Bárban⁹⁸ a községházán dolgoztam, amikor egy szerb tiszt egy polgári ruhás férfival jött, és azt kérte, hogy a falu népét doboltassuk egybe. A kisbíró azonnal végigdobolta a falut, hogy minden házból egy férfi jöjjön a községházára. Ezek a szerbek ugyanis népszavazást akartak tartani arról, hogy kell-e nekik a magyar közigazgatás, vagy pedig Szerbiához kívánnak-e csatlakozni.

Dobolás közben megtudtuk, hogy a szerbek mit akarnak, ezért az egyik előjáró kiállt a kocsmá elé, arra az oldalra, ahol a szerbek nem láthatták, és intett az embereknek, hogy maradjanak, vagy menjenek vissza. Akiket nem lehetett visszatartani, 8–10 ember bejött az irodába. Ezek előtt a szerb tiszt revolverét az asztalra tette és azt mondta, hogy aki nem szereti őt, aki neki haragosa, az a revolverrel lője őt fejbe, de aki nem ellensége, az írja alá a kitett ívet. A szobába szorult emberek aláírták az ívet, de tőlem ezt nem kívánták.

Amikor az aláírás megtörtént, akkor a szerb tiszt egy asztalt tétetett a kocsmá elé a járdára, körül ültük és bort ittunk az arra haladó falusiak csodálkozására. Ószerbiai volt a tiszt, azért az ottani szokás szerint a kocsmá előtt, és nem bent a kocsmában vendégeskedett. Egy üveg bor elfogyasztása után eltávozott.

Más szerb eset: a megszálló szerbek megállapították a termények legmagasabb árát és ezt falragaszokon közhírré tették. Egy sombereki német állatkereskedő Szabarban tehenet vett, nem alkudott, hanem a kért árat megadta, de lement panasza a szerb katonai parancsnokhoz. A szerb parancsnok engem tett felelőssé a hatósági ár megszegéséért, és arra kötelezett, hogy naponta jelentkezzem nála. Néhány napig bejártam és láttam a pongyolaságot, sőt a tárgyalásokba beleszóltam, aztán otthon maradtam. A parancsnok arra is kötelezett, hogy ne járjak ki községeimbe, csak az ő engedélyével. Inkább otthon maradtam, de hozzá engedélyért nem mentem.

⁹⁸ Bár, község Baranya vármegyében, Moháctól északkeletre.

Források

Levéltári források

KDM HT 83–67. 001. = Kanizsai Dorottya Múzeum (Mohács), Helytörténeti Adattár, Dr. Prakatúr Tamás életrajza, írta Ete János.

KDM HT 83–67. 022. = Kanizsai Dorottya Múzeum (Mohács), Helytörténeti Adattár, Az első világháború és a szerb megszállás – Ete János visszaemlékezése.

MNL BaVL XV. 51. Kéziratok 14. doboz 217. = Dr. Andrics Tivadar, mohácsi országgyűlési képviselő 1910–1918.

MNL BaVL XV. 51. Kéziratok 15. doboz 427. = Ete János önéletrajza.

Internetes források

KDM MT = Kanizsai Dorottya Múzeum, Múzeumtörténet Múzeumtörténet – Kanizsai Dorottya Múzeum (kanizsaidorottyamuseum.hu) (utolsó letöltés: 2024. 05. 03.)

Népszámlálás 1910 = A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_01/?pg=0&layout=s (utolsó letöltés: 2024. 09. 18.)

Sajtó

Bajai Független Újság (1915)

Dunántúli Napló (1975)

Mohács (1901)

Mohácsi Hírlap (1923; 1934)

Felhasznált irodalom

Balla 2015 = Balla Tibor: Várostrom az első világháború orosz frontján. *Przemysł, 1914–1915. Honvédségi Szemle* 143. (2015:4), 125–133.

Clark 2015 = Clark, Christopher: Alvajárók – Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé. Budapest, 2015.

- Hornyák 2004 = Hornyák Árpád: Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927. Újvidék/Novi Sad, 2004.
- Hornyák 2020 = Hornyák Árpád: A magyar–jugoszláv határ megvonása. *Pontes* 3. (2020), 153–170.
- Hornyák 2022 = Hornyák Árpád: A Baranyai Szerb–Magyar Köztársaság. In: Szeghy-Gayer Veronika – Zahorán Csaba (szerk.): *Kérészállamok*. Budapest, 2022. 353–368.
- Horváth 1933 = Horváth Kázmér: A kétezredéves Mohács. In: Katics Antal (szerk.): *Baranyavármegye és Pécs Szab. Kir. Város Közigazgatási Almanachja*. Pécs, 1933. 37–50.
- Kaposi 2011 = Kaposi Zoltán: Pécs gazdasági helyzete a szerb megszállás idején (1918–1921). *Pécsi Szemle* 14. (2011:2), 66–77.
- Márkus 2022 = Márkus Beáta: „Munkatábor, tehát nem büntetőtábor” – Törvényen kívüli állapot a mohácsi láger példáján (1945). *Pontes* 5. (2022), 179–203.
- Nagy – Lőrincz 2018 = Nagy Kálmán – Lőrinc Árpád: A szerb betelepülés és a szerb megszállás (1918–1921) rövid története Mohácson. Szülőföld Könyvkiadó Szombathely, 2018.
- Nübl 2014 = Nübl János: Somogyi katonák a „Nagy Háború” első hónapjaiban. In: Récsei Balázs (szerk.): *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv* 43–44. MNL SML Kaposvár, 2014. 99–110.
- Ormos – Majoros 2003 = Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Budapest, 2003.
- Ormos 2020 = Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, 2020.
- Sipos 2000 = Sipos Péter: A XX. századi forráskiadás problémái és ajánlás a forráskiadás szabályzatára. *Fons* 8. (2000:1), 171–184.
- Szűts 1991 = Szűts Emil: *Az elmerült sziget*. Pécs, 1991.
- Vörös 2023 = Vörös Zsolt: Baranyából Valjevóba internált személyek a szerb megszállás időszakában (1918–1921). In: Balatonyi Judit et al. (szerk.): *Mesterek és Tanítványok* 3. Pécs, 2023. 176–185.

PONTAS

7. (2024)

Esszé

GYERTYÁNFY ANDRÁS

Egyetemi kurzusok a történelmi korszakok tanításáról az általános és a középiskolában – a történelemdidaktika szemszögéből

University Courses on Teaching of Historical Periods in Primary and Secondary Schools – from the Perspective of History Didactics

The article makes suggestions for the university courses ‘The teaching of Ancient / Medieval and Early Modern / Modern / Contemporary History in primary and secondary schools’ from the perspective of the didactics of history. The first part of the study presents the problems and the methods of content selection. This activity is largely absent from the Hungarian teachers’ practice, which closely follows the content of textbooks. The second part focuses on the importance of prior knowledge in the teaching of history and shows how it can be incorporated into classroom practice. The third part proposes activities related to the sources used in history teaching, with an emphasis on audiovisual media, which have a great appeal for young people today.

Keywords: history teacher training, history didactics, content selection, prior knowledge, sources

Az ókor, középkor és kora újkor, újkor, modernkor tanítása az általános és a középiskolában című tantárgyak a tanár szakos hallgatók képzési tervének részei a PTE BTK Történettudományi Intézetében. Céljuk, hogy az iskolai tanításra koncentrálnak mutassák be az adott korszakot, tehát átmenetet képeznek a történelmi és a történelemdidaktikai stúdiumok között. Ez utóbbiak szemszögéből szeretnék hozzászólni a tartalmukhoz.

Három olyan területre szeretném felhívni a figyelmet, amelyek beépíthetők a kurzusok tematikájába, de előbb tennék néhány általános megjegyzést.

A tárgyak tematikáját nyilván célszerű a közoktatási tantervekhez igazítani, ennek során azonban nem csak az aktuális szabályozókat érdemes figyelembe venni, hanem az elmúlt negyedszázad tanterveit is, hiszen ezek bővebb tematikája részben tovább él a tanári gyakorlatban, a szülők emlékeiben és elvárásaiban, és egyes elemeik visszakerülhetnek még egy jövőbeni tantervbe. A hazai tantervi szabályozás három plusz egy elemű: Nemzeti alaptanterv, kerettantervek, helyi tantervek, valamint érettségi követelmények. Az országos érvénnyel előírt ismeretanyagról a kerettantervek és az érettségi követelmények tájékoztatnak legpontosabban.¹

Ha a kurzuson a tankönyvek elemzésére is sor kerül, akkor az állami sorozatok mellett érdemes „kézbe venni” a katolikus kiadványokat is.² Felhasználható továbbá az adott korszak iskolai tanításáról szóló szakirodalom – mely hol bővebb, hol szegényebb –, erre vonatkozóan a Történelemtanítás digitális bibliográfiájának I.9. pontjából lehet tájékozódni.³

1. Az ismeretanyag kiválasztása⁴

A történelemtanítás egyik legnagyobb kihívása az ismeretanyag kiválasztásának kényszere. Mit emeljük ki a történelem végtelen tengeréből az iskolai tanulás számára? A tantervek erre a kérdésre csak részben – témák, fogalmak, adatok felsorolásával – válaszolnak, anélkül, hogy ezek tanításának mélységét meghatároznák. Középiskolában az érettségi követelmények szűkítik, de nem szüntetik meg

¹ *Általános iskolai kerettantervek:* 2000-ben kiadott kerettanterv: 28/2000. (IX. 21.) OM rendelet 1. sz. melléklet, MK 95/II. (2000), 96–109; 2003-ban kiadott kerettanterv: 10/2003. (IV. 28.) OM rendelet 1. sz. melléklet, MK 43/II. (2003), 81–93; 2012-ben kiadott kerettanterv: 51/2012. (XII. 21.) számú EMMI rendelet 2. melléklet, MK 177. (2012) 2. melléklet, 170–216; 2020-ban kiadott kerettanterv: Történelem 5–8. évfolyam.

Középiskolai kerettantervek: 2000-ben kiadott kerettanterv: 28/2000. (IX. 21.) OM rendelet 1. sz. melléklet, MK 95/II. (2000), 296–312; 2003-ban kiadott kerettanterv: 10/2003. (IV. 28.) OM rendelet 1. sz. melléklet, MK 43/II. (2003), 231–244; 2012-ben kiadott kerettanterv: 51/2012. (XII. 21.) számú EMMI rendelet 3. melléklet, MK 177. (2012) 3. melléklet, 191–258; 2020-ban kiadott kerettanterv: Történelem 9–12. évfolyam.

Érettségi követelmények: 2005-től: 40/2002. (V. 24.) OM rendelet melléklete, MK 72/II. (2002), 29–55; 2017-től: 33/2015 (VI.24.) EMMI-rendelet 1. melléklete, MK 89. (2015), 435–455; 2024-től: Történelem részletes érettségi vizsgakövetelmény.

² Az állami tankönyveket az <https://www.nkp.hu/tankonyvek> oldalon lehet megtalálni. A katolikus sorozathoz a <https://www.kattan.hu/> oldalra kell belépni (regisztráció nélkül, a „látogatói belépés” gombra kattintva, ahol egy iskoláskorú gyermek vagy egy hallgató oktatási azonosítóját kell beírni), majd ott a Tankönyvtár menüpontba.

³ Fekete – Gyertyánfy 2019.

⁴ A kérdéskörrel bővebben l. Gyertyánfy 2020.

a tanár mozgásterét. Időkerete a jelenlegi kerettantervekben nem a témáknak van (pl. „Tudomány és művészet a két világháború között”), hanem a témaköröknek (pl. „A Horthy-korszak”), de ez is csak javasolt időkeret.⁵

Ennek tükrében a tanár feladata, hogy a tanítás mélységéről döntsön, ám ez Magyarországon sajnos ritkán jelenik meg a gyakorlatban. Úgy tűnik, a tanárok többsége a tankönyv szövegéhez igazodik, olykor nem is a legújabbhoz, hanem egy korábban megszokott, interiorizálódott változathoz. Vajon mi ennek az oka? A történelmi műveltség vagy a szakmai öntudat hiánya? Esetleg a kommunista diktatúra évtizedeiben megkövetelt konformitás továbbélése ez a jelenség?

Sajátos paradoxon, hogy miközben a pedagógiában régóta hangsúlyos elvárás a differenciálás, a történelemtanításban nem honosodott meg a tanári tartalomkiválasztás, amely pedig lehetővé tenné az igazodást, ha nem is az egyes tanulók, de legalább a tanulócsoport sajátosságaihoz. Ebben közrejátszik, hogy bár a történelemdidaktika hangsúlyozza, hogy a jó történelemóra alapja a gondosan kiválasztott és elrendezett ismeretanyag, és ehhez kell igazítani a munkaformákat és a módszereket, a hallgatókra erősebben hatnak a neveléstudományi kurzusok, ahol fordítva gondolkodnak: mivel nem tudnak mit kezdeni a tantárgyspecifikus ismeretanyagokkal, a tanítás problémáinak megoldását elsősorban a munkaformák és a módszerek helyes megválasztásában keresik.

Az egytananyag azonban nem csak a diák, hanem a tanár szemszögéből is hátrányos, mivel kevesebb lehetőséget nyújt arra, hogy megjelenítse általa a személyiségét, a történelem iránti lelkesedését.⁶ Csökken az énhatékonyság érzése, a flow-élmény; a tanár kreatív értelmiségi helyett gyári munkásnak érezheti magát, akinek az állam által elvárt sematikus tudást kell „adagolnia” (ahogyan egy pécsi hallgató fogalmazott nemrég a portfóliójában).

A kurzusok során a hallgatókban tudatosíthatjuk az önálló tartalomkiválasztás szükségességét, illetve gyakoroltathatjuk a műveletet. Ennek módszere a német nyelvterületen „didaktikai elemzés” néven ismert, és abból indul ki, hogy a tanítás ismeretanyaga nem a történettudomány eredményeinek egyszerű leképezése (*Abbilddidaktik*, köznyelven szólva: lebutítás), hanem kiválasztásában pedagógiai szempontok is közrejátszanak, melyek közül a legfontosabb az ismeretanyag érdekessége, azaz közelsége a jelenhez, a diákok életéhez. Az elemzés kiinduló

⁵ Kötelező előírás, hogy a páros évfolyamok végéig be kell fejezni a vonatkozó és a megelőző évfolyam anyagát, de a tanárok többsége ezt sem teljesíti. L. a történelemtanárok munkáját feltáró (más szempontokból is érdekes) országos, reprezentatív felmérést, mely e minőségében egyedülálló a rendszerváltás óta. A történelemtanítás általános jellemzőiről a kutatási jelentés 3.2. pontjában lehet olvasni. Ablonczy – Bali – Ress 2020.

⁶ Az ismeretanyag és a tanári személyiség közötti összefüggést szépen megvilágítja: Knausz 2015. 59–61.

kérdése tehát: vajon az adott témának mely elemei, rétegei, szempontjai érdekelhetik a diákjaimat? Nyilván nem minden, ami a történeészt vagy a tanár szakos hallgatót, hanem elsősorban azok, amelyekben az emberi élet nagy kérdései vagy a jelen nagy problémái tükröződnek (előzményként, párhuzamként, ellentétként). Olyan egyéni és közösségi kérdések, mint például munka és magánélet, szerelem és barátság, hit, szabadság, hűség és árulás, hősiesség, hatalom, a nők, a gyerekek, a kisebbségek helyzete, illetve olyan aktuális problémák, mint például az ökológiai válság, a járványok, a háborúk, a kapitalizmus és a fogyasztói társadalom. A sor folytatható. A didaktikai elemzéshez a történelemtanárnak jól kell ismernie az embert, a saját korát és – mindenekelőtt – a diákjait.

Hogyan következik a fenti kiinduló kérdésből és a rá adható válaszból az ismeretanyag kiválasztása? Úgy, hogy a téma bemutatását egy vagy több, a diákok érdeklődését felkeltő szempontra kell felfűzni. Az adott szemponttal kapcsolatba hozható témaelemek alkotják az ismeretanyag „fókuszát”, vagyis azokat a pontokat, amelyek esetében érdemes több ismeretet átadni, többféle médiumot (forrást) feldolgozni, illetve amelyekről érdemes többet beszélgetni, vitát nyitni. A fókuszon kívül eső ismeretek pedig csak rövidebben említendőek, vagy – ha nem feltétlenül szükségesek – el is hagyhatóak.⁷

Vegyünk egy példát! Tegyük fel, hogy II. József uralkodását kell bemutatnom. A didaktikai elemzés során vélhetem úgy, hogy diákjaimat a társadalmi vagy a vallási egyenlőség kérdése fogja legjobban érdekelni. Egy másik tanulócsoport esetében gondolhatom azt, hogy az uralkodó és a (rendi) társadalom viszonyát, a hatalomnak való ellenállás témakörét találják majd legizgalmasabbnak. Egy harmadik csoportról feltehetem, hogy az uralkodó személyisége, élettörténete keltheti fel leginkább a kíváncsiságukat. Az első esetben a türelmi és a jobbágyrendelet lesz a téma fókusza, a másodikban inkább a koronázás problematikája, a nyelvrendelet, a népszámlálás ügye, a harmadikban pedig az uralkodó jellemrajza, családi viszonyai. Mind a három változatban szót kell ejteni e rendeletek mindegyikéről és néhány más dologról is – ám eltérő mélységben.⁸

Az iskolai gyakorlatban a didaktikai elemzés részben tudattalan folyamat: ha a tanár érdeklődést akar kiváltani, ösztönösen a diákjai számára érdekes dolgok-

⁷ Röviden tanítani valamit – ez nem lapos általánosságok felsorolását jelenti, hanem jól megválogatott, figyelemfelkeltő konkrétumok közlését és/vagy szemléletes vizuális médiumok (kép, térkép, ábra, filmrészlet stb.) bemutatását.

⁸ A didaktikai elemzés eredménye megfogalmazható a tanítási óra céljaként is, amely tipikus rubrika a tanárképzésben használatos óravázlat-sablonokban. A fenti első esetben például így: „A tanítási óra célja: a diákok ismerjék meg a türelmi és a jobbágyrendeletet mint a vallási és a társadalmi egyenlőség felé vezető út jelentős állomását.” Ez a célmegjelölés két részből áll: az ismeretanyag fókusza nevezhető oktatási célnak, a jelenre, a gyerekek életére vonatkozó tanulság pedig nevelési célnak, és jellemzően a „mint” szócska köti össze őket.

ra helyezi a hangsúlyt. Egyetemi szeminárium környezetben a hallgatók nem mindig látják be az ismeretanyag megrostálásának szükségességét, olykor nehezen találják meg a téma kapcsolatát a(z elképzelt) diákok életével, vagy jelölik meg abból kiindulva a téma fókuszát. Óravázlataik gyakran szolgáian követik a szakirodalmat vagy a tankönyvet, és vagy túlságosan bőségesek, vagy fűnyíró-elven rövidítenek. Mindkét megoldás befogadhatatlan, unalmas ismeretanyagot eredményezhet.

A történészekben felmerülhet, hogy az ismeretanyag szűrése-súlyozása a jelen, illetve a diákok érdeklődése alapján nem torzítja-e a múlt szakmai szempontból helytálló bemutatását. Elvi síkon egyértelmű, hogy a tanításnak ragaszkodnia kell a történeti kutatás eredményeihez.⁹ A gyakorlatban kétségtelenül nagy kihívás – a tanár számára izgalmas feladat – a történeti hűség és a pedagógiai szempontok összehangolása.

2. Előzetes ismeretek

A történelemtanításra vonatkozó mai gondolkodásban meghatározó szerepet játszik a konstruktivista pedagógia, amelynek lényege tömören: a tanulás során csak azok az új ismeretek rögzülnek tartósan, amelyek vagy illeszkednek a tanuló előzetes tudásához, vagy, amennyiben ellentétesek az előzetes tudással, akkor meggyőzőbbek annál.¹⁰ Ennek gyakorlati következménye, hogy a tanárnak figyelnie kell arra, hogy diákjai milyen előzetes ismeretekkel, képzetekkel, tévképzetekkel érkeznek az osztályterembe.

Konkrét előzetes ismeret általában kevés van a diákok fejében, annál inkább vannak olyan hétköznapi elképzeléseik, amelyek befolyásolják a történelmi fogalmak megértését. Például tisztázni kell a történelemórán, mit jelent a „király” Egyiptomban, Spártában, az Árpádok Magyarországon – a mesékben megszokott „öreg királyhoz” képest. A „polgár” szót az „állampolgár” szóösszetételből ismerhetik, de mit jelent, hogyan változik a jelentése a történelemben? A kurzusok feladata itt annak tudatosítása és gyakoroltatása, hogy a történelmi fogalmak magyarázatakor tekintettel kell lenni a mögöttük megbúvó hétköznapi képzetekre és persze a korábbi korszakok kapcsán tanult jelentésükre is.

Az előzetes ismeretek másik forrása a kollektív emlékezet. A kurzusok során érdemes végiggondoltatni a hallgatókkal, hogy az adott témák, személyek, események, jelenségek hogyan élnek a kommunikatív vagy a kulturális emlékezetben.

⁹ Más kérdés, hogy az új eredmények törvényszerűen késve jelennek meg az iskolában. A szakmai továbbképzések – ha volnának – gyorsítanák ezt a folyamatot.

¹⁰ A konstruktivista pedagógia világos és tömör összefoglalását adja: Nahalka 2023.

Előfordulnak-e a családi beszélgetésekben, a közbeszédben, a sajtóban, a közösségi médiában, s ha igen, hogyan? Továbbá: népszerű sorozatokban, számítógépes játékokban, az iskola közelében fekvő közterületek elnevezéseiben, emlékműveken? Végül: befolyásolják-e a kollektív emlékezetet a hatalom emlékezetpolitikai törekvései vagy társadalmi csoportok, például nemzetiségek emlékezetkultúrája? Az iskolások mindezt tudatosan vagy tudattalanul hozzák magukkal – az iskolai órán érdemes lesz szóba hozni, megvitatni velük.

3. Médiumok (források)

A történelemtanulás tárgya, a múlt nem mutatható meg közvetlenül (úgy, mint az irodalomtanulásban a vers vagy a matematikában a példa), hanem médiumok segítségével kell felidézni. Ilyenek lehetnek többek között szövegek, képek, filmrészletek, térképek, ábrák, táblázatok, illetve maga a tanár elbeszélése.¹¹

Az egyetemi kurzusok ezen a területen legalább két vonatkozásban segíthetik a hallgatók felkészülését. Fontos lenne az adott korszakra vonatkozó audiovizuális médiumok – filmdokumentumok, dokumentum-, oktató- és játékfilmek – áttekintése. A hallgatók kevéssé ismerik őket, pedig a mai iskolások számára ezek a történelem legkönnyebben befogadható közvetítői. Közülük legalább az oktatófilmekre érdemes sort keríteni, mivel ezek viszonylag rövidek és kifejezetten didaktikai céllal készülnek.¹² Jó lenne, ha a kurzusok erősítenék a hallgatókban a hozzájuk való kritikus viszonyulás igényét, illetve gyakoroltatnák az elemzésüket.

Másrészt hasznos, ha a kurzust tartó történészek felhívják a hallgatók figyelmét új, azaz a tanári gyakorlatban még ismeretlen forrásokra.¹³ A tanításban azok a szövegek használhatóak jól, amelyek könnyen érthetőek és rövidek (lerövidíthetőek),

¹¹ A médium fogalma hasonlít a történészek forrás-fogalmához, de – amint a felsorolásból kitűnik – bővebb annál. A hallgatók a PTE-n népszerű, ám nem tantárgyspecifikus RJR-modell sugallatára (melynek központi eleme a szövegértés gyakoroltatása) hajlanak arra, hogy az órát a tankönyvi szerzői szöveg feldolgozására építsék. A történelemdidaktika ezzel szemben sokféle műfajú médium váltakozó alkalmazását ajánlja – legkevésbé a tankönyvi szerzői szövegét. Bővebben l. Gyertyánfy 2023. 87–100.

¹² Listájuk korszak szerinti bontásban megtalálható a Történelemoktatók Szakmai Egyesülete honlapján: <https://tortenelemoktatok.hu/segedanyagok/egyeb-segedanyagok/kisfilmek-korszakonkent.html>; Szabó Márta honlapján (a lap alján): <https://www.1001tortenet.net/oktatoacute-videoacutec-gy369jtemeacutenye-az-interneteten.html>; a Történelemtanárok Túlélőkészlete című honlapon: <https://sites.google.com/view/online-tortenelmtanar/korszakok>.

¹³ A tankönyvekben és az érettségi feladatokban előforduló szöveges források összesített jegyzéke megtalálható az Újkor.hu oktatási rovatában közzétett, a teljesség igényével készült és alkalomszerűen frissülő gyűjteményben, l. Fekete 2020.

tehát néhány sort, esetleg néhány bekezdést tesznek ki. Különösen hasznosak azok a források, amelyek a megszokottól eltérő nézőpontot közvetítenek (a vitapartner, a vesztes fél, a kisebbség, az utca embere stb. nézőpontját), mivel a többnézőpon-túságra nevelés a történelemtanítás fontos társadalmi missziója. Mindez persze nem csak a szöveges, hanem a képi és más forrásokra is igaz.

Felhasznált irodalom, dokumentumok

MK = Magyar Közlöny

Általános iskolai kerettantervek

28/2000. (IX. 21.) OM rendelet 1. sz. melléklet: MK 95/II. (2000), 96–109.

10/2003. (IV. 28.) OM rendelet 1. sz. melléklet: MK 43/II. (2003), 81–93.

51/2012. (XII. 21.) számú EMMI rendelet 2. melléklet, MK 177. (2012) 2. mellék-
let, 170–216.

Történelem 5–8. évfolyam: [https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/
kerettanterv/Tortenelem_F.docx](https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/kerettanterv/Tortenelem_F.docx)

Középiskolai kerettantervek

28/2000. (IX. 21.) OM rendelet 1. sz. melléklet: MK 95/II. (2000), 296–312.

10/2003. (IV. 28.) OM rendelet 1. sz. melléklet, MK 43/II. (2003), 231–244.

51/2012. (XII. 21.) számú EMMI rendelet 3. melléklet, MK 177. (2012) 3. mellék-
let, 191–258.

Történelem 9–12. évfolyam: [https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/
kerettanterv/Tortenelem_K.docx](https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/kerettanterv/Tortenelem_K.docx)

Érettségi követelmények

40/2002. (V. 24.) OM rendelet melléklete, MK 72/II. (2002), 29–55.

33/2015 (VI.24.) EMMI-rendelet 1. melléklete, MK 89. (2015), 435–455.

Történelem részletes érettségi követelmények: [https://www.oktatas.hu/pub_bin/
dload/kozoktatas/erettsegi/vizsgakovetelmenyek2024/tortenelem_2024_e.
pdf](https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/erettsegi/vizsgakovetelmenyek2024/tortenelem_2024_e.pdf)

Felhasznált irodalom

- Ablonczy – Bali – Ress 2020 = Ablonczy Balázs – Bali János – Ress Boglárka (szerk.): Az első világháborút lezáró békeszerződések mai megítélése magyarországi középiskolákban. Történelemtanárok és diákok Trianonról – 100 évvel Trianon után. Kutatási jelentés. Budapest, 2020.
- Fekete – Gyertyánfy 2019 = Fekete Bálint – Gyertyánfy András: A történelemtanítás digitális bibliográfiája. Dinamikusan bővülő válogatás a történelemtanításhoz kapcsolódó írásokból. 2019. https://diakoffice-my.sharepoint.com/:w/g/personal/fekete_balint_sulid_hu/EbukawLdUiBOjJrIR2ZUOc-BAKMoW6d8KFTFmz9c-MedQA?rttime=WrpBqZz63Eg. Utolsó letöltés: 2024. október 15.
- Fekete 2020 = Fekete Bálint: Szöveges források a történelem tanításához. Újkor.hu, 2020. április 1. <https://ujkor.hu/content/szoveges-forrasok-a-tortenelem-tanitasahoz>. Utolsó letöltés: 2024. október 15.
- Gyertyánfy 2020 = Gyertyánfy András: Folytonos kanonizáció – A tartalom kiválasztásának szempontjai és szakaszai a német történelemdidaktikában. Új Pedagógiai Szemle 70. (2020:7–8.), 8–25.
- Gyertyánfy 2023 = Gyertyánfy András: A tanítás folyamata az RJR-modellben és a történelemdidaktikában. In: Kojanitz László (szerk.): Korszerű történelemoktatás. Új utak és megoldások. Szeged, 2023. 87–100.
- Knausz 2015 = Knausz Imre: A múlt kútjának tükre. A történelemtanítás céljairól. Miskolc, 2015.
- Nahalka 2003 = Nahalka István: A tanulás. In: Falus Iván (szerk.): Didaktika. Budapest, 2003. 103–136.

PONTHAS

7. (2024)

INTERJÚ

INTERJÚ

Interjú Prof. Dr. Grüll Tiborral iskolaévekről, katonaságról, fontos tanáregyéniségekről és az ókori örökségről, valamint arról, hogy melyik ókori szerzővel borozna legszívesebben*

*Sopronban születettél, ott is nevelkedtél. Milyen volt a határsáv mellett felnőni? Mesél-
nél egy kicsit a '70-es/'80-as évek Sopronjáról?*

Hogy milyen volt a határsáv mellett felnőni? Frusztráló. A harmadik emeleti laká-
sunk erkélyéről ugyanis szó szerint átláttam Ausztriába (tiszta időben a Schnee-
bergig is el lehetett látni), vagyis a „szabad világba”, ahová életemben először
1990-ben, 26 évesen jutottam ki. És ami végképp zavart: Sopronba nem lehetett
„csak úgy” elmenni. Győr után két helyen is határőrök szálltak fel a vonatra és
mindenkitől elkérték a személyijét, és alaposan ki is kérdezték, hová és kihez uta-
zik. Emlékszem, egyszer Gyöngyösről jött el egy gimis barátom, és két határőr
emelte le a vonatról. Nem hitték el neki, hogy nem illegális határátlépésre készül.
Azt mondták, ha nem jöttem volna ki elé, akkor a következő vonatra felrakták
volna és irány vissza Gyöngyösre. Így éltünk. Nagyon szerettem a város környéki
erdőkben mászkálni, de még ott is állandóan igazoltattak. A legjobb erdőrészek
pedig a határsávhoz tartoztak, oda be se lehetett lépni, csak külön engedéllyel.
Lehet, hogy ezért is volt a város légköre nagyon zárt, szinte fullasztó. Alig vártam,
hogy kiszabaduljak belőle.

*És az iskola? Voltak nagy tanáregyéniségek, vagy olyanok, akikre szívesen emlék-
szel vissza? Igaza lehet Svejknek: „az élet nem illemtani iskola, mindenki úgy beszél,
ahogy tud”?*

* Az interjút Lindner Gyula készítette 2024 szeptemberében.

Persze, kiváló pedagógusok mindenütt akadnak. Én két tanáromra emlékszem vissza nagyon élénken: az egyik Kozák Lajos (1921–2003), igazgató és latintanár. Képzeld el egy Lennon-szemüveges, kisportolt, középkorú úriembert, aki mindenhatósága teljes tudatában üvöltve verte belénk – olykor szó szerint – a *declinatio*-kat és *coniugatio*kat. A falat kapartuk az órák előtt, nyüsztítettünk a félelemtől. Ez azonban csak addig tartott, amíg igazgató volt (vagyis 1981-ig), utána már megszélidült, és sokkal barátságosabb, emberibb lett. Mi azonban még évekig hideg verejtékben fürödve riadtunk fel álmunkból, és azt ordítottuk: „Igenisigazgatóúr!” Na, hát én miatta lettem latin szakos. Azt nem állítom, hogy nem tanultam semmit az egyetemen, de annyi fix, hogy kiváló alapozást kaptunk. A másik tanárom Bolla Marianna, aki amellet, hogy osztályfőnököm volt, biológiát is tanított nekem, ugyanis négy éven át biológia tagozatra jártam, heti 9 óra „bigyóval”. A tanárnőtől a tudás mellett emberséget, odafigyelést, törődést kaptunk, amit akkor – idióta tinédzserként – nem nagyon értékeltem, de később rájöttem, mekkora jótétemény volt. Egyszer például félrevont a biológiaszertárban, és számonkérte rajtam a „csöves farmert”, amit akkoriban a lázadás jelképeként hordtunk. Csak hosszú évek elteltével jöttem rá, hogy egyszerűen féltett a rossz hatásoktól, mert úgy érezte, többre vagyok hivatott. Nagyon sok jó történetet tudnék még mesélni róla, pedagógusként ma is ő az egyik példaképem.

Érettségi után jelentkeztl az ELTE-re, magyar–latin szakra, ahová rögtön fölvettek, majd előfelvételiként a következő egy évet a szombathelyi laktanyában töltötted. Hogy emlékszel vissza a katonaság időszakára?

Beszéljünk először a felvételiéről, ami nem volt könnyű menet. Ma már alig hihető, de 1982-ben az ELTE magyar–latin szakára tizennégyszeres (!) volt a túljelentkezés. Az írásbeli mellett természetesen volt szóbeli vizsga is, amelyen maga Borzsák István akadémikus elnökölt, nyilván azért, hogy személyesen válogassa ki a jövő latin szakosait. Csakhogy ő mindenbe, így a magyar felvételibé is beleszólt, és persze senki nem merte ignorálni. Például megkérdezte tőlem, hogy a „kataklizma” szó honnan ered, és természetesen mélységesen lenézett, amiért nem tudtam. (A helyes válasz: a κατακλύζω, „elmosni” jelentésű görög igéből.) Hát ilyen kedélyes légkörben zajlott a felvételi, s már épp indultam kifelé – miközben azt latolgattam magamban, hogy melyik gyárba megyek el segédmunkásnak –, amikor a professzor utánam szólt: „Leconte” (ejtsd: lökón). Erre a kilincset lenyomva viszszanézttem, és a vállam fölött csak úgy odavettem neki: „de Lisle” (ejtsd: dö lil). Na, ebben a pillanatban éreztem, hogy fel vagyok véve! Tudniillik Leconte de Lisle (1818–1894) francia parnasszista költőre kérdezett rá, akinek csak a nevét hallottam addig, de úgy látszik, ez is elég volt neki. Persze tegyük azt is hozzá, hogy kiváló latin írásbeli felvételit is írtam, úgy kb. fél óra alatt.

A katonaság az megint egy másik történet. Nyilván ezt is mindenki másképp élte meg, de nekem „kijutott a jóból”. Tudni kell, hogy a „táposok” (előfelvételizsek) külön kasztot alkottak a seregben, akiket mindenki utált. Tisztek, tiszthelyettesek, sorkatonák. Bizonyára úgy voltak vele, hogy ha már egész életünkben úgys csak „dologkerülők” leszünk (például tanítunk), akkor mindent megtesznek, hogy legalább ezt az egy évet ne felejsük el soha. Viszont, ha valaki a „nyulak” (gyalogosok) közé került, ott sok előfelvett volt, el tudott vegyülni. Az én „hákás” (hk = harckocsi) századomban jó, ha 3–4 tápos akadt, vagyis minket rendesen aláztak, gyötörték. Legtöbbit az öregkatonáktól szenvedtünk. Napirenden voltak a hajnalig tartó „beöntések” vagy „sikamikák”, amikor lehetőleg takarodó után a tűzoltócsőből (*alias* „anakonda”) locsolták a vizet a körletekbe. Ezt azután egy szalvéta nagyságú ronggyal kellett felitatni nekünk, kopaszoknak, ami úgy cirka 4–5 órát vett igénybe – az egyéb szemétkedésekhez ajánlott olvasmány Garaczi László *Arc és hátraarc* című kötete. Summa summarum, rettenetes egy év volt, addigi életem abszolút mélypontja.

Az egy év sorkatonai szolgálat alatt mennyit felejtettél? Harckocsizóként gondolom aligha lehetett declinatiókat, coniugatiókat gyakorolni, ókori auctorokat olvasni.

A leszerelés után – kis túlzással – még a nevemre is alig emlékeztem. Persze nem erre készültem, először nagyregényeket vittem magammal a laktanyába (Szentkuthy *Prae*-jét például, ami kb. 1200 oldal) – ezeket aztán az őrmester kéjes örömmel dobálta ki a szekrényemből, hozzáfűzve, hogy ha a legközelebbi körletszemlére nem tüntetem el „ezeket a vackokat” (nem egészen ezt a szót használta), akkor „vért fogok pisálni”. Akkoriban az ilyen fenyegetést illet komolyan venni. A végére már csak néhány Pilinszky-kötetem maradt, azokkal raktam tele a harckocsi toronykoszorúját. Ez lett a könyvtáram: egy repeszgránát – egy *Szög és olaj*; egy páncélgránát – egy *Kráter*-kötet; egy kumulatív gránát – egy *Beszélgetések Sheryl Suttonnal*. (A kb. 1 méter hosszú és 50 kg-os lövedéket persze senki nem mondta „gránát”-nak, mert annak a tisztességes neve „malac” volt.) A tankba szerencsére nem másztak be a tiszthelyettesek, és a hadgyakorlatokon (egy év alatt öt ilyenem voltam a Bakonyban) viszonylag nyugodtabban lehetett olvasni, mint a laktanyában, ahol ha meglátták, hogy valaki könyvet tart a kezében, azonnal kerestek neki valami „halaszthatatlanul fontos munkát”.

S ha már az ókori auctorokat említetted, őrzök egy nagyszerű élményt is ebből az időből. Köblös József, aki akkoriban történészhallgató volt (ma kiváló levéltáros, történész és református lelkipásztor) valahogy kijárta a laktanyában, hogy minden hónapban egy vasárnapon, mikor bent unatkoztunk a körletben (haza nem nagyon engedtek), lejöjjön egy ELTE-s tanár, és tartson nekünk előadást, lényegében bármiről. Emlékszem, Adamik Tamás jött le először, és természetesen

az „isteni” Catullusról beszélt, akiről mi csak annyit tudtunk akkor, hogy valami római költő, és kábé a tizedik percben már húztuk is a lóbőrt (ekkortájt bármikor, bármilyen körülmények között azonnal el tudtunk aludni, ha ülő helyzetben voltunk). De egyszerűen nem tudom szavakkal leírni, mekkora hatással volt ránk ez a gesztus, hogy hozzánk, *a senkikhez és semmikhez*, lejön egy igazi, hús-vér egyetemi professzor! Önmagában az, hogy emberszámba, sőt egyetemistaszámba vetek bennünket, és nem az ostoba bakadumát kellett hallgatnunk, hanem egy *igazi egyetemi előadást* – na ez fantasztikus élmény volt! Soha nem felejttem el Adamik Tamásnak ezt a kedvességet.

Az egyetem alatt kik voltak rád nagy hatással? És vajon miért? Ma, amikor 30 év tanítás áll mögötted, az ő habitusuk, tudósi étoszuk, vagy akár gondolataik fölrémelenek benned? Meghatározzák azt, ahogyan hozzáállsz az ókor téged érdeklő/érintő kérdéseire?

Ha belegondolok, alapvetően ketten voltak (vannak) rám igazán mély hatással, akik miatt ezt a pályát választottam: Scheiber Sándor (1913–1985), az Országos Rabbiképző Intézet igazgatója, és Szilágyi János György, a Szépművészeti Múzeum Kossuth-díjas művészettörténésze (1918–2016). Bármilyen megdöbbenő, de Scheiber Sándorral még az érettségi előtt, alig 17 évesen ismerkedtem meg. Az történt, hogy 1980-ban Babits Jónás könyve c. elbeszélő költeménye volt a magyar OKTV kiadott témája – abban az időben hosszú esszét kellett beadni –, és ehhez kerestem egy könyvet, amit az OSZK-ból „ideológiai okokból” nem adtak ki. Na erre bepöccentem, és írtam egy levelet a Rabbiképző könyvtárának, hogy ha megvolna nekik a kötet, akkor én szívesen felutaznék Pestre, hogy elolvashassam. Egy hét múlva kaptam egy nagyon apró betűkkel írt levelezőlapot: „Kedves Barátom! (sic) Vasárnap 9-kor várom lakásomon, a Kun utca 12-ben.” Aláírás: „Scheiber Sándor”. Persze már előző nap felutaztam, és vasárnap reggel 8-kor ott ültem a lépcsőházban, hogy pontosan 9-kor tudjak becsengetni. Fürdőköpenyben volt, bekísért a nevezetes könyvtárszobába, odaadta a keresett könyvet, amit én a kanapén ülve azonnalmód kijegyzeteltem. Utána vagy két órát beszélgettünk, mindenféle dologról, például nagyon megörült, amikor meghallotta, hogy restaurálják a soproni Szent Mihály-templomot, mert egy középkori oklevél szerint zsidó sírköveket is beleépítettek. Izgatottan kérdezte: „Ugye szétszedték?” (Mármint a templomot.) Sajnos le kellett lomboznom, hogy nem, nem szedték szét a templomot. Később még többször írt nekem, épp valami Mikszáth-témán dolgozott, és megkért, hogy kutassak fel neki bizonyos kiadásokat. Szóval, 17 évesen mondhatni neki dolgoztam. Nagy élmény volt, és később is találkoztunk, már egyetemista koromban. Szilágyi János György is nagy hatással volt rám. Elmondom, mi fogott meg először benne. A könyvespolcán, ahol egymás mellett tömött sorban álltak a vaskos

régészeti és művészettörténeti szakkönyvek, katalógusok, keresztbe téve feküdt egy József Attila-kötet. Ha valaki keresztbe tesz egy könyvet a polcán, az azt jelenti, hogy rendszeresen olvassa. Meg voltam döbbenve, mert addig ilyet még nem tapasztaltam: egy világhírű ókortudós, aki magyar költők verseit olvassa? Gyakorlatilag én voltam abban a szemeszterben az egyetlen tanítványa, mert a többieket módszeresen elüldözte, több órát szánt ennek kivitelezésére. Amikor megkérdeztem tőle, hogy ezt miért csinálja, azt felelte: „Mert ha egy hallgatóm van, az legalább odafigyel arra, amit mondok.” Egyszer fel akartam vágni előtte, és egy kis bronzszoborra (ma már tudom, hogy egy *lar*-szobor volt), rámutattam: „Ugye a sugárkoszorús fej miatt ez egy Apollo-kisbronz?” Azt a csontig hatoló pillantást soha nem felejttem el, ahogy végigmért, majd kioktatólag így szólt: „Tudja, egy német professzor (a nevét már elfelejtettem), azt mondotta: aki egyet látott, semmit sem látott; aki ezret látott, egyet látott”. Ezzel jelezte, hogy egetverő baromságot mondtam, de ezt is úgy közölte, hogy abból okulni lehetett. Mondanom sem kell, soha többé nem mertem kéretlenül megszólalni.

Persze több olyan nevet is említhetnék, akikről mély benyomások értek még egyetemistaként. A teljesség igénye nélkül: Adamik Tamás, aki felmutatta nekünk a római irodalom kincseit, s amellet tüzet rakni is megtanított a nyaralójában; Déri Balázs, akitől *igazán* meg lehetett tanulni görögül; Komoróczy Géza, aki zseniális előadásain úgy hozta közel az ókori Mezopotámia uralkodóit, mintha közöttünk járnának-kelnének; Mezey László, akitől a latin nyelv iránti mélységes alázatot tanultuk; Mócsy András, akinek a rettenetes „Fecske” cigarettáját is simán elviseltük 90 percen át, mert olyanokat mondott a római császárkorról, amiket addig soha sem hallottunk (és azóta sem); Ritoók Zsigmond, aki nemcsak filológiai ismereteivel, hanem gentlemanságával is lenyűgözött minket; Szepessy Tibor, akivel az Eötvös Collegiumban az esti szemináriumokon az *Apostolok cselekedeteit* olvastuk; vagy Vizkelety András, aki csak úgy kezünkbe nyomta a Leuveni-kódexet az Egyetemi Könyvtárban.

Elég sokat jársz külföldön is, ez milyen hatással volt a munkásságodra?

Manapság ez már szinte természetes, de a '80-as években egyáltalán nem volt az. Először 1986-ban jutottam ki a *British School at Athens* patinás régészeti intézetébe (ott laktam, de inkább az amerikai intézet könyvtárát használtam), mert Patmosz-sziget ókori történetének forrásairól írtam a szakdolgozatomat. (Külön engedéllyel angolul.) Itt jutottam például arra a fontos felismerésre, hogy az ókortudomány Angliában egy „úri sport”, amit két teniszparti között lehet űzni. Abba is akartam hagyni az egészet, mert akkor úgy éreztem, ennek semmi értelme, hiszen mi a saját kis elégtelen eszközeinkkel és lehetőségeinkkel ezt a szintet soha nem fogjuk utolérni. Természetesen ma már másképpen gondolom, és számos eset

bizonyítja, hogy Magyarországról is lehet világszínvonalú ókortudományt művelni. A másik nagy lökést az jelentette a pályámon, amikor előbb 2002/2003-ban, majd 2005-ben összesen fél évet töltöttem Jeruzsálemben az Andrew W. Mellon Alapítvány ösztöndíjasaként az amerikai Albright Institute of Archaeology kötelékében. Néha úgy érzem, máig az itt szerzett tapasztalatokból élek és dolgozom.

Hogyan kerültél Pécsre?

Úgy, hogy hívtak. 1994-től négy éven át tanítottam Szombathelyen a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskolán (előbb történelem, majd magyar szakon), de 1998-ban kiléptem. Ennek részben magánéleti, részben szakmai okai voltak. Azon a nyáron épp egy gyerektáborban nyaraltam a srácaimmal, amikor csörgött a telefonom, és felhívott Tóth István, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének alapító-vezetője, és megkérdezte, volna-e kedvem szeptembertől itt tanítani. Természetesen azonnal igent mondtam. Sajnos ez az időszak, amíg „tudományos főmunkatársi” beosztásban itt dolgoztam, elég rövid ideig tartott (1998–2001), aminek elsősorban oktatásszervezési, illetve finanszírozási okai voltak. Nagyon jól esett viszont, hogy amikor 2001-ben Fábíán Zoltán egyiptológussal együtt engem is lapátra tettek, a hallgatók több mint 200 aláírással kérelmet adtak be az akkori dékánnak, hogy vegyenek minket vissza. Persze nem vettek. De ötéves szünet után 2006-ban Vargyas Péter akkori tanszékvezető visszahívott, és azóta itt tanítok.

Patmosz szigetéről¹ jutottál el „Ézsau három könnycseppjéig”². Ha végignézel az életműveden, nyilván mindegyik tanulmány, cikk, könyv más és más szempontból fontos, emlékezetes. De mégis: van ezek között olyan, amit különösen fontosnak tartasz? Akár a kérdésfeltevés szintjén, akár a keletkezés körülményeit, akár utóhatását, recepcióját tekintve?

Ami a recepciót illeti, eddig *Az utolsó birodalom: Az imperium Romanum természetrajza*³ a legidézettebb könyvem. Büszke vagyok rá, hogy Alföldy Géza azt írta róla egy emailben: „ez jelenleg a Magyarországon kapható legjobb könyv az ókori Rómáról”, és emlékszem, Tóth István is nagyra értékelte, egy képeslapot küldött, amire azt írta, hogy Alföldi András munkái jutottak róla eszébe. Hogy mit tartok „különösen fontosnak”? Ez idővel változik. Ha egy író jól működik, akkor van benne egy „szeméjtjelző készülék” (ezt Hemingway nevezte így), ami megmutatja,

¹ Patmiaka. Two Studies on Ancient Patmos. Budapest, 1989.

² Ézsau három könnycseppje. A zsidók három háborúja Róma ellen. Budapest, 2024.

³ Budapest, 2007.

mi mennyit ér valójában. A naplót olvasgatva feltűnt, hogy a rendkívül termékeny regényíró, Márai Sándor pontosan tudta, melyik két-három könyve fogja őt túlélni, és melyek azok, amelyeket hamar elfelednek. Egyébként pontosan így is történt. Saját könyveim közül fontosnak tartom az *Áruló vagy megmentő?* című kötetet, amely az első magyarul megjelent átfogó Flavius Josephus-monográfia,⁴ a kedvenceim pedig a két *50 dolog, amit nem képzeltél volna a rómaiakról*.⁵ A cikkeket most inkább hagyjuk, mert eddig 105 tanulmányom jelent meg hazai és külföldi tudományos folyóiratokban, illetve több mint 200 ismeretterjesztő cikket írtam különféle magazinokba, hetilapokba antik görög-római és bibliai témákban. Közülük sokról tudnék egyet s mást mesélni...

És min dolgozol éppen? Van esetleg olyan téma a tarsolyodban, amit mindenképpen szeretnél megírni?

2021-ben lefordítottam és kiadtam Tertullianus *De pudicitia* (Az erkölcsi tisztaságról) című írását, ami eddig magyarul még nem jelent meg. Tavaly a Gondolat jelentette meg a Tertullianusról írt kötetemet (*Rómaiak, zsidók, keresztények a karthágói Tertullianus életművében*), idén nyáron pedig lefordítottam és bőséges kommentárral láttam el az *Apologeticumot*, ami szerintem a szerző egyik legfontosabb műve. Ez egyelőre még kéziratban van. Ekkor úgy éreztem, ideje volna nekilátnom egy angol nyelvű, átfogó Tertullianus monográfia megírásának, és már meg is írtam belőle nagyjából 100 oldalt, de szeptemberben kezdődött a hajtás-pajtás, úgyhogy egyelőre félre kellett tennem ezt a munkát. Tervben van még néhány magyarul eddig még meg nem jelent művének lefordítása is: az *Ad nationes*, a *De anima* és a *De resurrectione carnis*. Ezek a közelebbi terveim, nagyobb távlatokban egyelőre nem gondolkodom, illetve „sodródok az árral”. Meglátjuk, mire lesz lehetőségem, vagy épp mire kérnek fel.

Ritoók Zsigmond (akadémikus, ókortudós, az ELTE BTK Latin Tanszék professzor emeritusa) több interjújában említi professzor és tanár különbségét: habitusban, szemléletben, hallgatókhoz fűződő viszonyában. Te hogy látod? Tanár és/vagy professzor?

Nem „vagy”, hanem „és”. Számomra ugyanis *mindkettő* egyformán fontos. Persze tudom, hogy a tapasztalat azt mutatja: a legtöbb embernek vagy az egyik, vagy a másik megy jobban. Aki remek előadó, nem biztos, hogy ugyanolyan sikeres

⁴ *Áruló vagy megmentő. Flavius Josephus élete és művei.* Budapest, 2010.

⁵ *50 dolog, amit nem képzeltél volna a rómaiakról.* Budapest, 2013; *Újabb 50 dolog, amit nem képzeltél volna a rómaiakról.* Budapest, 2019.

a publikációk számát és minőségét tekintve; és fordítva: lehet, hogy valaki sokat publikál, de az előadóteremből menekülnek a hallgatók. Mindkettőre számos példát tudnék mondani. Nálam talán az a titok nyitja – ha szabad ilyen fellengzősen fogalmazni –, hogy mindkettőt *szeretem* csinálni. Nem mondom, hogy mindig – például, ha egy-egy évfolyam nem annyira inspiráló, vagy ha rám tukmált cikkeket kell írnom, az tud szenvedést okozni. De akkor is igyekszem a legjobbat kihozni magamból.

Ottlik Iskola a határonjában van egy mondat, ami akár a történész-mesterség keserű fölismerése, foglalata is lehetne: „Jóformán minden szavam hamis és pontatlan lesz, alighogy kimondom.” Ha igen, ez a rákfenéje annak, amit űzünk? Vagy túlzás és igenis vannak érvényes mondatok, amiket Scheiber, Szilágyi is kimondhatott az 1970-es, 1980-as években, és amelyeket akár Grüll Tibor is nyugodtan tolmácsolhat hallgatóinak 2024-ben?

Én ezt sohasem így fogtam fel. Nem a *saját szavaimat* akarom átörökíteni az utókornak, hiszen nem vagyok regényíró, hanem – ahogy az egyik előző kérdésben is elhangzott – egy habitust vagy étoszt, ami az antikvitás ránk maradt emlékeivel való értő foglalkozás. Ha ugyanis nem tanítjuk az ókori nyelveket, irodalmat, filozófiát, történelmet, vagyis nem foglalkozunk többé az antikvitás örökségével, akkor „mi, filológusok” (ahogy Nietzsche mondaná) nemcsak saját létalapunkat kérdőjelezzük meg, hanem az emberiség történetének egy ma is igen fontos korszakát hagyjuk feledésbe merülni, ami jóvátehetetlen véték. Scheiber, Szilágyi, Ritoók – és még sokan mások – azt tették, hogy megmutatták ennek az örökségnek egy-egy aspektusát, és segítettek azt *maig érvényes módon* értelmezni. Azért azt nagyon remélem, hogy egynémely témában nekem is sikerült ezt megtennem.

És akkor ezzel el is jutottunk a valódi kérdéshez: ez lenne az ókortudomány értelme? Ezeket az érvényes mondatokat vagy ezt a tudósi étoszt megmutatni a következő generációknak?

Nem tudok mást mondani, mint amit már sokan megfogalmaztak előttem: az ókortudomány értelme az antikvitás örökségének folytonos újraértelmezése. Merthogy az emberiség e rendkívül fontos formatív időszakának minden korhoz, így jelenünkhöz is van érvényes üzenete.

Zárásul egy nehéz és provokatív kérdés: melyik ókori szerzővel ülnél le sörözni/bo-rozni?

Amint az a fentiekből is kitűnhetett: két szerzővel foglalkoztam és foglalkozom behatóbban, az egyik Tertullianus, a 2. század végén élt egyházi író; a másik Flavius Josephus, a rómaiakhoz átállt zsidó történész. Egy karthágói vendéglőben szívesen asztalhoz telepednék Tertullianusszal, de attól tartok, hogy alkoholos italt aligha rendelhetnék, mivel beszélgetőpartnerem absztinens. Úgyhogy szép csendben elköláztatnánk egy sarokban, és én olyasmikről kérdegetném őt, mint te most engem, ebben az interjúban. Flavius Josephusszal a római Trastevere egyik tavernájában találkoznék, és azt hiszem azonnal rendelnénk egy üveg húszéves, jó érett falernumit. Én ugyan jobban szeretem a galliai borokat, ő meg a kóser galileai nedükért van oda, de Domitianus alatt szigorú importtilalom volt a külföldi borokra, így maradnánk a jól bevált campaniai boroknál. (Josephus nem vette annyira szigorúan az étkezési tilalmakat, főleg, ha borról volt szó.) A kötelező udvariassági fordulatok – és néhány pohár – után arra kérdeznék rá, hogy miért hazudott annyit a munkáiban. Remélem, ilyet nem fognak soha kérdezni tőlem a jövő történészei, se borral, se bor nélkül.

Az interjút készítette: *Lindner Gyula*

PONTAS

7. (2024)

RECENZIÓK

A vikingek világa új megközelítésben

Katona, Csete: *Vikings of the Steppe. Scandinavians, Rus' and the Turkic world* (c. 750–1050). Routledge, London – New York, 2023. 204 oldal. (Routledge Archaeologies of the Viking World)

Katona Csete angol nyelvű könyve arra a disszertációra épül, amelyet 2019-ben a Debreceni Egyetem Történettudományi Doktori Iskolájában védett meg. A disszertáció – majd a könyv – témáját kidolgozandó a szerző a Debreceni Egyetem mellett Izlandon és Dániában is tanult, nyelvileg is otthonosan mozog a skandináv *ságák* világában. A tárgyak megszólaltatásához megfelelő régészeti felkészültséggel rendelkezik. Ezzel a háttérrel nem meglepő, hogy a szerző a keletre „kalandozó” skandináv csoportok és a steppe világának kölcsönhatását vizsgálja. Katona Csete megközelítési módja teljesen új, mivel a kelet-európai térség azon két tényezőjét helyezi előtérbe, amelyek katonai és kereskedelmi aktivitása döntő jelentőségű volt a vizsgált időszakban. De nem hagyja figyelmen kívül a térség más csoportjait, a szlávokat és a magyarokat sem.

A monográfia a *Bevezető* (1–21.) mellett hat további fejezetből áll, amelyek különböző szempontok szerint vizsgálják a két csoport egymásra gyakorolt hatását. Bemutatja a steppe és a viking világ jellegzetességeit (22–41.), a fegyveres konfliktusokat (42–67.), a kereskedelem (68–95.) és a kísérek szerepét (96–118.). A két utolsó fejezetben a szerző a két világ szokásainak és gondolkodásmódjának (119–143.) egymásra hatását elemzi, valamint az egymás közti kommunikáció (144–154.) módját mutatja be. A kötetet a kutatás eredményeit összefoglaló fejezet (155–161.), bibliográfia és mutató zárja. A monográfia mondanivalóját megfelelően támasztja alá a közel harmincoldalnyi bibliográfia, amely tükrözi a szerző sokoldalú forrásismeretét, a korábbi szakirodalomban való tájékozottságát, és szokványosnak egyáltalán nem mondható nyelvi felkészültségét. A bibliográfiában a felhasznált források és a szakirodalom nincs külön csoportosítva, pedig az áttekinthetőség szempontjából mindenképpen hasznos lett volna. Ugyancsak a tagolást hiányolom a mellékletek listáján: a térképek hasznosan egészítik ki egy-egy fejezet mondanivalóját (5, 25, 43, 87.), érdemes lett volna felhívni rájuk a figyelmet, különválasztva a tárgyi illusztrációk felsorolásától. A kötet igényes kivitele lehetővé tehetné volna nemcsak a térképek, hanem az illusztrációk színes közlését

is, de a formai megjelenésre vonatkozó észrevételek a monográfia tartalma szempontjából nem tekinthetők lényeginek.

A *Bevezető*nek nevezett első fejezet lényegében a források áttekintése, a fogalomhasználat tisztázása. A régi klisé, amely a vikingeket a „tenger nomádjaiként” határozta meg, a Skandináviából indult hajósok nyugat, délnyugat felé tett útjait írja le. Kelet-Európában a folyókon közlekedtek, de ugyanaz a mobilitás és tevékenység jellemezte őket. Katona Csete fontos megállapítása, hogy a különböző irányban mozgó csoportok között céljukat és módszereiket tekintve nem lehet különbséget tenni. A különbözőséghez az eltérő közegben való mozgás vezetett, és annak a népességnek a sajátosságai, akikkel kapcsolatba kerültek. Helyeselni lehet a szerző törekvését az etnikumokat jelölő fogalmak tisztázására, hiszen a források szóhasználat a korabeli szemléletet tükrözi. Nem azonosítható a mai fogalmakkal a források „germán”, „türk” megjelölése sem, a legtöbb problémát azonban a „rusz” értelmezése jelenti, főleg a későbbi normann – anti-normann viták tükrében. A tisztázás érdekében a szerző nyomon követi a különböző forrásoknak a skandináv és a steppei népességre alkalmazott megjelöléseit, külön figyelmet fordítva a „rusz”, a „varég” és a „szláv” szóhasználat tartalmára. A narratív források közül górcső alá vette a muszlim szerzők írásait, a bizánci krónikákat és az óizlandi *sagákat*. A többi, a „rusz” jelentéséhez adalékkal szolgáló forrást kevésbé részletesen mutatja be a szerző, így az ókeletiszláv krónikát, a *Régmúlt idők elbeszélését*, a latin nyelvű *annalesek* és krónikák szórványos információit. Az anyagi kultúráról tanúskodó leletanyagra az egyes fejezetekben tér ki.

A második fejezetben a skandinávok kelet felé fordulásának első lépéseit állítja középpontba a szerző, a steppe világának sokféleségében itt a kazárookra fókuszál, de szó esik a jelen lévő magyar törzsekről is. A terület természeti adottságait, a mobilitás kereteit a 25. oldal térképén láthatjuk. Sem a Kelet-Európában megjelenő skandinávok, sem a steppe népessége nem volt homogén. E mindkét oldalról sokszínű népesség találkozása a térség több pontján történt, így eredménye sem lehetett mindenütt azonos. A korai skandináv/rusz és kazár találkozás lenyomata, midőn a Rusz uralkodóját *chacanus*nak mondja a 9. század eleji *Annales Bertiniani*. A szakirodalomban talányosnak tartott, és sokféle ötletet hozó elnevezésre Katona Csete látásmódja annyiban ad megoldást, hogy nem kell többet látnunk mögötte, mint a steppei szóhasználat felbukkanását skandináv közegben. De sajnos, e frappáns vélemény sem visz közelebb e „kagán” irányította csoport tartózkodási helyének meghatározásához.

A harmadik fejezetben a Rusz és a steppei népek közti fegyveres konfliktusokról esik szó. Az ellentétek nyomán természetszerűleg bekövetkeztek összetűzések, miután a kelet-európai térségben az északról érkezettek és a steppei népek érdekszférája keresztezte egymást. A konfliktusok kezdetben csak kisebb portyázásokban öltöttek testet, később jelentős összecsapásokra került sor, végül jelentősebb

hadi eseményekről adnak hírt a források. Ez utóbbiakra vonatkozó adatokat Katona Csete táblázatban összegezte az 59–60. oldalakon. Fontos megállapítása, hogy a skandináv/rusz diaszpórát irányítók képesek voltak jelentős csoportokat összegyűjteni, mobilizálni és mozgásukat irányítani. A diaszpóra nemcsak harcosokból állt, hanem egész családok/nemzetségek együttesét jelentették, nőkkel, gyermekekkel, szolgálakkal.

A negyedik fejezet a kereskedelem szerepét, árucikkeit, útvonalát taglalja. A skandináv ruszok nemcsak a Kelet-Európa és Skandinávia közötti kereskedelemben játszottak szerepet, hanem közvetítettek nyugat felé. (L. a 87. oldal térképét.) A kötetben a volgai és a dnyeperi utak bemutatása jelentős összefoglalása eddigi tudásunknak, a nyugat felé vezető utak leírásában újdonság, hogy a Kárpát-medence északkeleti része (Felső-Tisza-vidéke) is illeszkedik ehhez. A korai időszakhoz képest a 9. századra vonatkozóan több adattal rendelkezünk, amiből a kultúrákat összekapcsoló hálózat (l. 94. oldalon: cross-cultural trade network) működése érhető tetten. A hálózat szervezettségére utal a rögzített adók léte, a kultúrák egymásra hatásáról tanúskodnak bizonyos tárgyakkal a lelőhelyek környezetétől eltérő, szokatlan díszítőelemei (l. 81–84. oldalak ábráit).

Az ötödik fejezet a fegyveres kíséreték összetételét mutatja be, külön-külön a Rusz fejedelmei környezetében, a kazár törzsfők melletti és a bizánci császár testőrségét alkotó csoportokat. A kíséretet mindhárom környezetben ugyanúgy skandináv, szláv és steppei eredetű harcosok alkották, de helyi sajátosságok mindenütt akadtak. Bizáncban a „varég gárda” öltözködésében és harcmódorában teljesen idomult a helyi szokásokhoz, Kazáriában a skandináv–szláv csoport a muszlimokból álló kíséret ellensúlyát alkotta. A szerző e fejezetben is kitér a Kárpát-medence viszonyaira. Bár az ide vonható adatok mennyisége szűkös, de Imre herceg *dux Ruizorum* címe, két település neve (Várang, Varang) és az ’oros’ szó későbből adatható ’testőr’ jelentése indokolja, hogy a kíséretről szóló részben helyet kapjanak. A mindenütt heterogén összetételű kíséret alkalmas terep volt nemcsak a harcmódor, az öltözködés különböző elemeinek „összegyűrésére”, hanem a szokások, hagyományok elemeinek keveredésére is. Mindez együttvéve új identitás kialakulását is eredményezte. (L. 118. oldalt)

A mindennapi élet szokásainak keveredését jelzik például a tárgyak eredete és motívumai közti ellentmondások, a különböző helyen felbukkanó hasonló rendeltetésű tárgyak (l. 121. oldal süvegcsúcsait a skandináv Birka, a kelet-európai Csesztovica és Jászberény leleteiből). A rítusok egymásra hatását, illetve keveredését nem könnyű megállapítani, mivel az eltérő kultúrkörhöz tartozó szerzők (például a muszlim Ibn Fadlan és a bizánci Leon Diakonosz) leírásaiban átértelmezéssel is számolni kell. Katona Csete az említett leírásokból a törzsfők temetkezési rítusáról szóló elbeszélést elemezi, ebből a túlvilági életre vonatkozó képzeletre is próbál következtetni. Megállapítható a szinkretizmus, a skandináv, a szláv

és a steppei szokások és vallási képzetek keveredése, amely mögött különböző megfontolások állhattak. A kapcsolatban álló csoportok rugalmasan viszonyultak egymás szokásaihoz. Az újonnan érkező csoport a hasonló elemeket könnyen befogadta, más részüket utánozta vagy új funkciót ruházott rájuk.

A multietnikus közeg nyelvhasználata is heterogén volt. A skandináv dialektusoknak kezdetben mind a nyugati (izlandi, norvég), mind a keleti (svéd, dán) változata megjelent, a későbbiekben az utóbbi jelenléte lett általánossá. A szláv dialektusok között kezdetben a novgorodi dominált. Ekkor még sem a skandináv, sem a szláv nyelvi differenciálódás nem ért el olyan szintet, amely megértési nehézséget okozott volna. A steppén a kazárok és a besenyők ótörök, illetve a magyarok finnugor nyelve járult hozzá a sokféleséghez. A kapcsolattartás formáihoz hozzátartozott a „beszéd nélküli kommunikáció”, amely kezdeti és rövid időszak lehetett. Van példa egymás nyelvének elsajátítására egyéni vagy csoportszinten, erre utal Bíborbanszületett Konstantin, amikor a „türkök másik nyelvét” említi. Igazolható a tolmácsok igénybevétele is: lásd az óskandináv ’tölkir’ < ókeletiszláv ’tolk’ (толкъ = ’értelem, magyarázat’), illetve a magyar ’tolmács’ ótörök (csuvas) eredetét. (148.)

Az összefoglaló fejezetben a szerző hangsúlyozza főbb megállapításait. Ebből kiemelendő, hogy a skandináv harcos elit, amely a steppe világában a rusz nevet kapta, különböző etnikai komponensekből állt, és gyors asszimilációs képességet mutatott. Fontos továbbá, hogy a kereskedelem, a hadakozás, a kísérekben való jelenlét az életmód, a szokások, a mentalitás és a tárgyi világ elemeinek keveredéséhez vezetett, amelynek eredménye szintén változatos volt, némelykor visszahatott a skandináv vidékre. Tehát Kelet-Európa sajátos jelensége volt a skandináv eredetű és nomád életmódot folytató vagy a steppe szülötteként viking módon viselkedő harcos; illetve a türk kultúrájú viking diaszpóra jelenléte. Katona Csete meghatározásában ők a „steppe vikingjei”.

Katona Csete megközelítése minden lehetséges forrást és körülményt figyelembe véve, logikus szerkezetben mutatja be a „steppe vikingjeit”, beilleszti őket a skandináv világ egészébe. Külön érdeme, hogy minden lehetséges ponton kitér a magyar vonatkozású részekre. Fontos lenne a munka magyar nyelvű kiadása, jobban bevonható lenne az egyetemi oktatásba, de a vikingek világa minden bizonnyal a szélesebb olvasóközönség érdeklődését is felkeltené.

Font Márta

A Mongol Birodalom és Európa a 13. században

B. Szabó János – Uhrin Dorottya: *Mongol invázió Európa ellen (1236–1242)*.
Corvina, Budapest, 2022. 440 oldal.

Az 1241–1242-es Magyarországot sújtó mongol betörés eseményei nem ismeretlenek a nagyközönség előtt, talán még azok számára sem, akik nem naprakészek a legújabb medievisztikai kutatások útvesztőjében. Túlzás nélkül kijelenthető, hogy az Árpád-kori magyar királyság egyik – ha nem a – legmeggrázóbb epizódjáról beszélhetünk. Nem csoda, hogy az elmúlt bő egy évszázadban könyvtárnyi irodalom foglalkozik a tatárjárás magyarországi hatásaival és következményeivel, valamint megkerülhetetlen része a magyar közoktatásnak is. Az évszázados kutatási múltra visszatekintő mongol betörés vizsgálata még napjaink kutatóit is aktívan foglalkoztatja. Jelen kötet is ékes bizonyítéka ennek, ami a magyarországi történesek mellett átfogó, modern képet nyújt a téma iránt érdeklődőknek a korszak Európájáról és magáról a Mongol Birodalomról is.

A szerkesztőtársak közül talán B. Szabó János neve ismertebb, hiszen az ő tollából származik *A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország* címmel 2007-ben megjelent kötet, amely azóta több kiadást is megélt (2010, 2016). Szerkesztőtársa, Uhrin Dorottya az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Középkori Történeti Tanszékének adjunktusa. A szerkesztők érdeme a több mint egy tucat szerző gondos kiválasztása, hiszen közülük többen is a magyar medievisztika élvonalába tartoznak, valamint nemzetközi elismertséggel is rendelkeznek.

A tanulmánykötet nem titkolt szándéka, hogy az ismertebb, a magyar területeket is érintő mongol támadások mellett a kortárs Európáról és az ellenfélről, a Mongol Birodalomról is átfogó képet nyújtson. Ennek érdekében a szerkesztők a tanulmányokat négy nagyobb téma szerint csoportosították. Még mielőtt rátérnénk az egyes tanulmánycsoportok bemutatására, érdemes figyelmet fordítani a kötet legelején található kutatástörténeti áttekintésre. A historiográfiai körkép egy komplex és szerteágazó témát feldolgozó tanulmánykötet elejére mindenképpen üdvözlendő. Nagy Balázs tömören és könnyen érthetően foglalja össze a hazai és a nemzetközi kutatás alakulását az elmúlt évtizedekben, továbbá kitér a korszak vizsgálatához elengedhetetlen forrásokra és azok hazai, valamint nemzetközi kiadására is.

Az első nagyobb egység *A mongol fenyegetés* címet viseli, amelyben három tanulmány kapott helyet. Vásáry István írása a Mongol Birodalom megjelenését vizsgálja. Dzsingisz 1206-tól viselte a nagykáni méltóságot, uralkodásának kezdetén az egymással rivalizáló mongol törzseket hajtotta uralma alá. Miután sikeresen egységesítette a mongol törzseket elindult világhódító útjára. Ezt követően Vásáry a mongol hódítás folyamatát, módszerét követi végig és elemzi. Írásában részletesen tárgyalja hogyan hozta létre Dzsingisz alig húsz év leforgása alatt a világ egyik legnagyobb birodalmát, továbbá megismerhetjük a meghódított területek integrálásának mikéntjét is.

Csiky Gergely tollából ismerhetjük meg a hódítások legfontosabb elemét, a mongol hadsereg felépítését. A Mongol Birodalom haderejéről összességében elmondható, hogy egy jól szervezett és nagy létszámú haderőről beszélhetünk, ami mind a felszerelést, mind a fegyverzetet tekintve megfelelt a 13. század színvonalának, sőt a kínaiak révén, igaz korlátozott számban és főként a Távol-Keleten, még pirotechnikai eszközöket is használt.

A Mongol Birodalom felemelkedést és szervezeti felépítését bemutató tanulmányok után következik *A célpont: Európa* című fejezet. Ez a rész a tanulmánykötet leghosszabb fejezete. A szerzők itt nem kisebb feladatra vállalkoztak, mint bemutatni Európa valamennyi hatalmának katonai erejét és hadszervezetét a 13. században. A tanulmányok Európa nyugati végétől, kezdve az Ibér-félszigettel, Anglián át Franciaország felé haladva, egészen a kontinens legkeletibb csücskéig, a Kijevi Ruszig, a Balkánig és a kun területekig jutnak el. Egy-egy ország vagy régió elemzése után rendre olvasható egy rövid összefoglaló a korszak legmeghatározóbb ütközeteiről is (bouvines-i, cortenuovai, Kalka menti, philippopolisi, kösedagi csatákra).

Magyarországról két tanulmány szól. Az elsőt B. Szabó János jegyzi, amelyben elemzi a Magyar Királyság állapotát a tatárjárás előestéjén. Véleménye szerint a IV. Béla kori ország európai szinten meghatározó és egy ereje teljében lévő hatalomnak számított. A 13. század első felében Magyarország a térség legerősebb hadseregével rendelkezett, ami vegyesen tartalmazott nyugati és keleti elemeket is. Fontos kiemelni, hogy több európai uralkodóval ellentétben a magyar királyok nem küzdöttek a katonák hiányával, illetve hatalmuk a korszakban a kisebb-nagyobb belső válságok ellenére is stabilnak mondható.

Laszlovsky József a magyarországi erődített helyeket elemzi a tatárjárás előtti időszak vonatkozásában. A szerző hangsúlyozza, hogy erődített helyek Magyarország területén már 1241 előtt is nagy számban előfordultak, viszont sok esetben a vár építésének idejét pontosan nem lehet meghatározni, valamit teljes számuk sem ismert. Továbbá kiemelendő, hogy nagyon sokféle módon, formában és funkcióban építettek ilyen erődítményeket (ispánsági központok, püspöki központok erődített helyei). Fontosnak tartotta hangsúlyozni a szerző, hogy a várak hatékonyságára a legjobb választ maga a tatárjárás adta.

Az Európát bemutató fejezet után *A nyugati hadjárat* című rész következik. A fejezet tanulmányai a mongolok európai hadjáratát és közvetlen előzményeit, valamint az egyes európai államok, régiók erre adott válaszait tárgyalják. Az első pár tanulmánya a mongolok előkészületét és kelet-európai hadjáratát mutatja be. Az ezt követő tanulmány a Mongol Birodalom lengyel, valamint morva területek elleni hadjáratát elemzi, majd több írásban foglalkoznak a szerzők a magyarországi tájárással.

A pápaság és a Német-római Birodalom reakciója, valamint a keresztény Európát sújtó mongol betörés eseményei Veszprémy László tolmácsolásában olvashatók. Jól ismert, hogy IV. Béla már a tatárjárás legelején levelet küldött II. Frigyes német-római császárnak, valamint a váci püspök személyében követet is küldött Rómába a pápához, aki a császárral személyesen is találkozott. A segítségkérés mellett IV. Béla hűségesküt ajánlott fel Frigyesnek. Azonban sem II. Frigyes császártól, sem a pápától nem érkezett tényleges segítség. Róma püspöke ugyan szorgalmazta egy mongolok elleni keresztes hadjárat meghirdetését, és el is kezdte azt előkészíteni, de végül a vállalkozás, máig rejtélyes körülmények között, megghiúsult. II. (Harcias) Frigyes osztrák herceg ugyan rövid időre IV. Béla segítségére sietett, de kihasználva a magyar király szorult helyzetét, ezt egy korábbi, számára megalázó, osztrákmagyar béke kárpótlására használta fel.

A negyedik és egyben utolsó fejezet *A mongol hatalom Európában* címet viseli. Ebben a részben a mongol berendezkedésről, a Rusz, illetve a Balkán mongolokhoz való viszonyáról, valamint a mongol betörés utáni lengyel és magyar állapotról olvashatunk tanulmányokat.

A Mongol Birodalom berendezkedéséről Vásáry István írt elemzést. Tanulmányában megjegyzi, hogy a Kárpátoktól Kínáig tartó nagy területet a korszak viszonyai között nem lehetett egy központból irányítani. Emiatt az 1260-as évektől egyfajta bomlási folyamat indult meg a birodalmon belül. Dzsingisz kán fiai és unokái lényegében már önálló *ulus*okat irányítottak, a birodalom egysége az 1280-as évekre már csak fikciónak nevezhető.

Összeségében a kötetnek kétségtől nagy érdeme, hogy átfogó képet nyújt a 13. századi európai országok, régiók, valamint a Mongol Birodalom hadseregeiről és hadszervezeteiről. Külön üdvözlendő, hogy a tanulmányok nemcsak a Magyarországon jól ismert eseményekre térnek ki, hanem a szomszédos régiók helyzetét is megismerhetjük belőlük. A kötet haszonnal forgatható az érdeklődő olvasók, valamint a témában jártasabb közönség számára is.

Kalász István

Egyházi középréteg, történetírás és szerzetesi élet. Archontológiakészítés és történeti kutatások

Farkas Csaba (szerk.): *Főesperesek, krónikaírók, monostorok. Tanulmányok. Kronosz Kiadó, Pécs, 2023. 246 oldal. (Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 5.)*

Az immáron *HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat – Pécsi Tudományegyetem – Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori Magyar Egyházi Archontológia (1000–1387)* nevet viselő kutatócsoport, nyugodtan mondhatjuk, hagyományos sorozatának (*Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései*) az ötödik kötete jelent meg 2023-ban. Ezek közül a harmadik olyan gyűjteménnyel van dolgunk, amelyben a kutatócsoport tagjai adják közre legújabb tudományos eredményeiket, míg a páros sorszámot viselő kiadványok, egyfajta hiánypótlásként, Szentirmai Sándor kánonjogi, illetve Érszegi Géza egyháztörténeti és diplomatikai írásait gyűjtötték össze.

Jelen kötet első, *A vallási unió kérdései Közép-Európában* címet viselő részében a Kutatócsoport első vezetője, a sorozat szerkesztője Font Márta nyújt betekintést a lengyel-litván uralom alatt élő ortodox keleti szlávok 13–15. századi történetébe (*Párhuzamosság vagy unió? Ortodox keleti szlávok lengyel-litván uralom alatt a 13–15. században*). A szerző elsőként a történeti kontextust vázolja fel, összefoglalva a Kijevi Rusz, Lengyelország és Litvánia korai történetét és a téma szempontjából legfontosabb jellegzetességeit. Ezt követi a mongol invázió által teremtett viszonyok elemzése a 15. századig, ugyancsak a három régió mentén vizsgálva azt, bemutatva a kialakuló lengyel-litván unió szerepét. Mindezek után Font a megváltozott hatalmi viszonyok és az egyház összefüggéseit tárgyalja, az alaphelyzet, vagyis a 13. századra kialakult egyházszervezet felvázolásával kezdve a második részt. A két, egymással párhuzamosan létező, latin és ortodox egyházszervezet bemutatását az egyházi unió iránti törekvések alapos elemzése követi.

A tanulmánykötet második részét (*Társaskáptalanok – krónikák – Monostorok*) Thoroczky Gábor írása nyitja [*Társaskáptalan a társaskáptalan árnyékában (Székesfehérvár és Óbuda esete)*]. Az ELTE történésze az óbudai és a fehérvári társaskáptalanok történetének egy sajátos aspektusát veszi górcső alá. Tanulmányában

a szerző a társaskáptalanok mellett működő, ún. kiskáptalanok kialakulását, valamint az intézmények történetét elemzi, meggyőző magyarázatot kínálva azok cseppet sem megszokott létrejöttére. Ribi András tanulmányában (*Kálti (?) Márk fehérvári örkanonok (1357/1358–1368). Megjegyzések a 14. századi krónikakompozíció feltételezett összeállítójának életrajzához*) ugyancsak egy Fehérvárhoz köthető kérdéssel foglalkozik, méghozzá egy a történettudományban eldöntöttnek tekintett kérdéshez nyújt újabb adalékokat. A Képes Krónika szerzőjeként Baranyai Decsi János azonosított a 16. század végén egy Márk nevű krónikást, akit Jakubovich Emil óta Kálti Márk fehérvári örkanonokként ismer a kutatás és a közvélemény. Ribi a fehérvári káptalan 1301 és 1437 közötti archontológiájának összeállításakor tudta bővíteni a Márk *custos*ra vonatkozó adatokat a korábbi 1358-as határ helyett egészen 1366/1368-ig. A tanulmány azonban ezen túl is tartogat érdekességet, lévén a szerző kételyét fogalmazza meg azt illetően, hogy egyetlen Márk nevű egyháziról van-e valóban szó a Kálti Márkra vonatkozó „ismereteink” esetében.

Báling Péter írása (*Elfeledett monostorok a Maros mentén. Megjegyzések a Maros-menti monostorlánc keletkezéséhez*) a középkori Magyar Királyság egy másik régiójába kalauzolja el az olvasót. A tanulmány a Maros menti, láncszerűen elhelyezkedő monostorok (mások mellett Galádmonostora, Gyelid, Kemecsemonostor, Sásvár) alapításának kérdéskörét vizsgálja gazdaságtörténeti kontextusba ágyazva. A monostorok esetében elhelyezkedésük (a csanádi egyházmegye Maros-menti része) mellett az is közös, hogy mindegyikük elenyészett a későbbiekben. Báling egy alapos tudománytörténeti áttekintés után a nem túl nagy számú okleveles adatot veszi számba, majd az ezek alapján levonható következtetéseket, és a források hiányában meg nem válaszolható kérdéseket fogalmazza meg.

A kötet harmadik, záró része (*Főesperesség – Alsópapság*) az egyházi társadalom középrétegéhez kötődő kérdésekkel foglalkozik. Galambosi Péter tanulmányában (*A zalai főesperesség fejlődése a 14. századig*) a zalai főesperesség kialakulását vizsgálja a – nem egyértelműen megragadható – kezdetektől, a kereszténység a térségben történő megjelenésétől a 14. század végéig. A szerző a világi igazgatás kialakulásának felvázolásán keresztül mutatja be a zalai főesperességre vonatkozó adatokat, összefoglalva a főesperességek magyarországi megjelenésével kapcsolatos ismereteket is. Galambosi a Zalában létrejövő egyházak tekintetében is elemzi a rendelkezésre álló forrásokat, valamint külön tárgyalja a zalavári apátság joghatósága alatt álló plébániák kérdéskörét, majd a tatárjárás utáni szervezeti változásokra fókuszál. Az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékek vonatkozó adatainak elemzése után pedig az Anjou-kor fejlődési irányait mutatja be, míg az írás végén a függelékben egy táblázat és egy térkép segít eligazodni a zalai főesperesség plébániáit illetően.

Buják Gábor (*Liptó középkori templomhálózatának kialakulása és egyházszervezete*) – kismonográfia hosszúságú – tanulmányában továbbviszi a Galambosi

által megkezdett irányt, és a liprói terület középkori egyházszervezetét mutatja be. Kezdeképp a szerző az előző tanulmányhoz hasonlóan a pápai tizedjegyzékek adatait elemzi, az egyes egyházak azonosításán túl a helyi papok jövedelmeit is ismertette. Ezután a liprói egyházak történetét mutatja be Buják a 13. század végi kezdetektől, felvázolva az anyaegyházak és az újabb alapítások hálózatát. Az elemzésből képet kaphatunk a királyi- és a magánbirtokon álló anyaegyházakat illetően is, majd a filiális egyházakra tér rá több esettanulmány révén. A városi plébániák kérdéskörét is részletesen tárgyalja, ami után a telepített falvak egyházaira vonatkozó adatok következnek. Mindezek után a késő középkori állapotokra helyeződik a vizsgálódás fókuszsa, amit a liprói egyházszervezet – részben rendhagyó – kérdéseinek, egyebek mellett a kialakuló alesperesség az esztergomi egyházmegyében elfoglalt helyének a bemutatása követ. A függelékben közölt táblázatok és térképek segítik a liprói egyházakat és klerikusokat illetően összegyűjtött adatok közötti eligazodást, majd a középkori liprói egyházak adattárát olvashatjuk, tovább növelve a kiváló írás értékét a kutatók számára.

A kötet záró – ugyancsak terjedelmes – tanulmányát a szerkesztő, Farkas Csaba (*Az egri székesegyházi alsópapság a 14. században*) jegyzi. A szerző az egri székesegyház alsópapságára fókuszál, a 14. század vonatkozásában a karpapok, oltárigazgatók és klerikusok állnak vizsgálódása homlokterében. Farkas a historiográfiai helyzet felvázolása után első fejezetként a fogalmak tisztázást végzi el, mely segítségével alapos képet kaphat az olvasó arról, mit is értünk alsópapság alatt, illetve mely csoportok sorolhatók körükbe (a székesegyház kórusának papjai, a prebendáriusok, illetve a karbeli klerikusok). Az egri székesegyház esetében közülük prebendáriusokkal alig találkozunk, így a szerző a karpapokra, az oltárigazgatókra és a karbeli klerikusokra koncentrál, elsőként a személyzet nagyságát vizsgálva. Képet kaphatunk a – történettudományban vitatott – *magister*, illetve ifjú (*iuvénis*) és deák (*litteratus*) címek körükben történő megjelenéséről, ahogyan a felvett papi rendek eloszlásáról is. A tanulmány középpontjában az alsópapság tagjainak a hiteleshelyi működés során, különböző funkciókban, elsősorban kiküldések során egyedül vagy párban történő megjelenése áll. Farkas figyelmet fordít a székesegyházi alsópapság tagjai által viselt, a hiteleshelyi tevékenységhez kapcsolódó tisztségekre is, majd a kiküldések céljait, illetve földrajzi megoszlásait ábrázolja. Végezetül a klerikusok karriertörténetének kutatási lehetőségei, illetve a forrásokból kihámozható egri példák kerülnek terítékre. Az összefoglalás után a függelékben Farkas az egri alsópapság 1303 és 1400 közötti jegyzékét, az egri káptalan külső hiteleshelyi tevékenységének megyénkénti megoszlását, illetve a karbeli klerikusok és a káptalan aljegyzői közötti lehetséges kapcsolódásokat mutatja be táblázatos formában.

Egy recenzióknak nem lehet célja, hogy csak pozitív dolgokat vegyen számba, kizárólag a dicséret hangján szóljon, a kritikus hozzáállás viszi előre tudományt.

Jelen kötet esetében is fel lehetne vetni kisebb kifogásokat akár a kötet szerkezetével, a szerkesztés apróbb kérdéseivel, vagy éppen az egyes tanulmányok módszereivel, eredményeivel kapcsolatban. Azonban úgy vélem, egy hasonló tanulmánykötet esetében sokkal fontosabb, hogy hírt adjunk a vállalkozásról, röviden bemutatva az egyes írásokat, hogy az érdeklődő közönség értesüljön azokról. Különösen üdvözlendő, hogy a kutatócsoport tagjai, talán nem merészkedem megszire, ha megállapítom, alapvető jelentőségű és nagyobb lélegzetvételi írásait olyan módon tették közzé, amely az utóbbi évek tudománymetriai trendjei alapján idejétmúlnak lenne tekinthető, egy gyűjteményes kötetben. Egy olyan könyvben, amely az egész projektről hivatott átfogó képet adni, úgy, hogy közben az elvégzett mélyfúrások által feltárt adatokat teszi elérhetővé a történettudomány művelői és a szélesebb olvasóközönség számára. Bizton állíthatom, ezen kutatások eredményei hasznosulni is fognak, méghozzá széles körben, akkor is, ha diszciplínánk hagyományaiba illeszkedve nem többszerzős, rövid közlemények készültek, és azokat nem az ABC egyetlen betűjére fókuszálva publikálták. Minden érdeklődőnek szívből ajánlom a tanulmánykötet olvasását.

Barabás Gábor

Pápai igazságszolgáltatás az Árpád-kori Magyarországon

Barabás, Gábor: *Delegated Papal Jurisdiction in Arpadian Hungary. Bishops – provosts – papal chaplains.* Research Centre for the Humanities, Budapest, 2023. 400 oldal (Arpadiana XVI.)

A pápai hatalom részleges delegálásának egyik specifikus változata volt a középkorban a kiküldött bíraskodás. A 12. században kialakuló intézmény az egyházi igazságszolgáltatás terén volt hivatott tehermentesíteni a pápai udvart és sajátosan ötvözte a kúriai hatásokat a helyi egyházi réteg bíraskodási tevékenységével. Ezt a különleges kiküldési formát állítja középpontba az az angol nyelvű monográfia, amely jelen ismertetés tárgyát képezi.

Barabás Gábor a Pécsi Tudományegyetem Középkori és Koraújkori Történeti Tanszékének docense, akinek fő kutatási területe a 13. századi pápai–magyar kapcsolatok, a Magyar Királyság külpolitikája és az uralkodók dinasztikus politikája az említett korszakban. A *Delegated Papal Jurisdiction in Arpadian Hungary* című kötet az Arpadiana sorozat 16. tagjaként jelent meg 2023-ban. Ez Barabás Gábor harmadik idegen nyelvű kötete, amely a doktori disszertációjára épülő német nyelvű könyvét¹ és a Font Mártával közösen jegyzett, Kálmán hercegről írott munkát² követi. A szerző szakmai termékenységét szemlélteti, hogy az elemzendő kötetel azonos évben egy másik, szintén angol nyelvű kiadvány is napvilágot látott.³

A *Delegated Papal Jurisdiction* főszövege nyolc, szervesen egymásra épülő fejezetre tagolódik. Az első szerkezeti egység a téma kutatástörténetét mutatja be, a leggyakrabban alkalmazott nemzetközi-hazai bontás szerint. Barabás Gábor felhívja rá a figyelmet, hogy bár a delegált bírói intézmény régóta ismert volt a kutatók előtt, az 1960-as évek végéig elsősorban kánonjogi munkákban került szóba és ott

¹ Das Papsttum und Ungarn in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts (ca. 1198 - ca. 1241) Päpstliche Einflussnahme – Zusammenwirken – Interessengegensätze. Wien, 2014

² Coloman, King of Galicia and Duke of Slavonia (1208–1241): Medieval Central Europe and Hungarian Power. (Beyond Medieval Europe). Leeds, 2019.

³ Popes, Rulers and their Delegates: Chapters of Papal–Hungarian Relations in the Thirteenth Century. Pécs, 2023. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi sorozat 13.)

is csak érintőlegesen. Magyarországon Bónis György volt az első, aki más delegálási formáktól elkülönítve, részletesebben kezdett foglalkozni a delegált bíraskodással.

A kötet következő fejezete (II.) áttekinti a delegált bírói intézmény kialakulását, a kiküldöttek felhatalmazását és kötelezettségeit és az eljárás lefolytatásának módját. Ezt a leírást egészíti ki a következő szerkezeti egység (III.), amely a kiküldött bíraskodás magyarországi megjelenését és specifikumait tárgyalja. Barabás megállapítása szerint a Magyar Királyság területén, delegált bírók által kezelt ügyek jellegükben kisebb diverzitást mutatnak, mint a korszak nyugat-európai párhuzamai. A kiküldöttek között a magasabb egyházi méltóságokat viselők (érsekek, püspökök, apátok) voltak többségben; közöttük is kiemelkedtek a ciszterci monostorok apátjai.

A 13. századi Magyar Királyság területén delegált bírók által kezelt ügyek részletezésére a következő három fejezetben (IV., V. és VI. fejezetek) kerül sor. Barabás a tatárjárást választóvonalként kezeli, ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a delegált bírók hatáskörébe utalt ügyek számának 1241 utáni – és főként az 1250-es évektől egyértelműbben megfigyelhető – csökkenése nem csak a mongol támadás, illetve az uralkodócsaládon belüli feszültségek miatt megingó belpolitikai stabilitás következménye. Mivel ez a jelenség a nemzetközi tendenciákhoz hasonlóan zajlott, a szerző inkább a pápai hatalom térszerzését látja a delegált bírói intézmény átmeneti hanyatlásának hátterében.

A VII. fejezetben Barabás esettanulmány-szerűen tárja fel a IX. Gergely pápa által Magyarországra küldött pápai káplán, Egidius kiküldött bírói tevékenységét. Egidius személye és betöltött tisztségei szolgálnak átvezetésként a következő fejezetbe, amelyben a szerző azokat a pápai káplánokat vizsgálja, akik különböző módokon kötődtek az Árpád-kori Magyar Királysághoz. Ez a fejezet látszólag független a főszöveg többi részétől, de hamar nyilvánvalóvá válik, hogy mégis szorosan kapcsolódik ahhoz: a korszak pápai káplánjai közül többen kaptak delegált bírói megbízást a Magyar Királyság területére, illetve a magyar egyházszervezet tagjai közül is többen viselték a pápai kápláni címet, majd vettek részt a pápai kiküldött bíraskodásban.

A kötet lényegre törően megfogalmazott konklúzióját egy függelék követi, amely a főszövegben említett vagy részletezett ügyek között segít eligazodni. A monumentális táblázat a delegált bírók egyházi tisztsége szerint állítja sorrendbe az eseteket. Mivel egy kinevezés általában két vagy három bírót hatalmazott fel, a táblázatban szükségszerűen ismétlések is előfordulnak.

Összefoglalásként elmondható, hogy Barabás Gábor *Delegated Papal Jurisdiction in Arpadian Hungary* című monográfiája a 13. századi magyarországi delegált bíraskodás kézikönyvének tekinthető. A kötet nem csak egy eddig kevésbé elemzett pápai kiküldési forma mélyreható elemzését nyújtja, hanem az Árpád-kori pápai–magyar kapcsolatok behatóbb megismerését is tevékenyen segíti.

Magyar–cseh–német kapcsolatok az érett középkor alkonyán

Rudolf Veronika: Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között. HUN–REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2023. 903 oldal (Arpadiana XV.)

2023 végén látott napvilágot a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Arpadiana sorozatának 15. kötete, Rudolf Veronika nagymonográfiája. Az ELTE fiatal oktatója ugyanezen évben megvédett disszertációját formálta kötétté, amely már a kézbevétele előtt is impozáns látványt nyújt, hiszen a maga 903 oldalával a sorozat egyik legnagyobb terjedelmű tagja. Bár az vitán felül áll, a tudományt soha nem centiméterben mérjük, de nyugodtan kijelenthetjük, a terjedelem mellett a kötet tartalmát tekintve is egy alapvető jelentőségű mű került a szakma és az érdeklődő nagyközönség kezébe. Rudolf munkája egy olyan könyvsorozat, az Arpadiana részeként jelent meg, amelynek fő célkitűzése a magyar medievisztika kurrens eredményeinek publikálása a hazai és a nemzetközi tudományosság számára. A sorozatban magyar és angol nyelvű köteteket is kiadásra kerültek, remélhetőleg Rudolf Veronika monográfiája is meg fog jelenni angol fordításban.

A jelen recenzió tárgyát képező könyvvel kapcsolatban szinte elkerülhetetlennek tűnik a külpolitika fogalmának a használata, azonban ez, ahogyan arra Rudolf is felhívja a figyelmet bevezetésében, a vizsgált korszak vonatkozásában félrevezető lenne. Országok közötti viszonyrendszer helyett ugyanis a dinasztikus kapcsolatok, illetve az egyes uralkodók aktuális, személyes és családi érdekei mentén ragadható meg az érintkezések lényege. Mindezek alapján közelebb kerülhetünk a téma megértéshez, amennyiben az egyes dinasztiák külső kapcsolataiként értelmezzük a kontaktusokat. Nincs mindazonáltal könnyű helyzetben a kutató, amennyiben ezen megfontolások mentén el szeretné kerülni az újkori diplomácia, valamint a nemzetközi jog terminológiájának használatát. Talán lehetetlen is lenne ez a feladat az egyes fogalmak általános használata miatt, mindazonáltal alapvető jelentőségű, ahogyan a szerző is tette, hogy a történészek is felhívják a figyelmet a középkori dinasztikus kapcsolatok eltérő jellegzetességeire.

Rudolf Veronika területi értelemben a Magyar- és a Cseh Királyságra, illetve az Osztrák Hercegségre fókuszál munkájában, vagy ahogyan a címben megfogalmazásra került, Közép-Európára. Eltekintve most a térségre vonatkozó fogalmak használatának kérdéseitől, hangsúlyozhatjuk, a szerző témaválasztását egyrészt a szomszédos államok történetének összefonódása, a szövevényes dinasztikus kapcsolatok, illetve a Német-római Birodalomban a 13. században végbemenő folyamatok, jelesül a központi hatalom meggyengülésének az egyes fejedelmek önállóságára gyakorolt hatás motiválta. Különleges „epizódja” ezen kapcsolatoknak az ún. Babenberg-örökség kérdése, lévén ez alapjaiban határozta meg a 13. század második felének folyamatait, eseményeit.

Ami az időbeli kereteket illeti, Rudolf vizsgálódását a 12. század végén, 1196-tal kezdi, amely több oldalról is korszakhatárként értelmezhető. Imre király trónra lépése mellett az I. Ottokár és VI. Lipót regnálása idején Csehországban és Ausztriában jelentkező új lehetőségek, birodalmi fejedelemtől önálló külső politika folytatása, magyarázzák ezt a választást. Az elemzés végpontja, az 1310. év, hasonló módon nem kizárólag az egyik területhez kapcsolható, I. Károly magyar király harmadik, végső koronázása mellett Csehországban Luxemburgi János trónra kerülése, míg Ausztria esetében az 1309–1310-es lázadás, illetve az azt követő konszolidációs időszak értelmezhető záróakkordként.

Kiemelendő, hogy Rudolf deklaráltan nem kizárólag az uralkodók közötti kapcsolatokat vette górcső alá, vizsgálódása kiterjedt az egyes területek egyházi és világi elitjére, illetőleg a nemesség és az ún. miniszteriálisok által az országok közötti viszonyrendszer alakulásában játszott szerepre is. A könyv igen gazdag mellékletei között megtalálhatók az elitek vonatkozóan összegyűjtött adatok táblázatos formában, ahogyan az egyes, a témához kapcsolódó dinasztiák családfái, genealógiai táblázatai, illetve számos, az események értelmezését segítő térkép is. Mindezek mellett egy kronológiai rész is segíti az olvasót – és akár az egyetemi hallgatókat – az események folyásának feldolgozásában. Mindezek mellett egy jegyzéket is készített a szerző, amelyben a téma elbeszélő forrásait rendszerezte. Utóbbi kapcsán fontos kiemelni, a magyar, cseh és ausztriai narratív források mellett a szomszédos területeken, a német és lengyel fejedelemségekben, illetve például a Kijevi Rusz területén keletkezett kútfők információi is felhasználásra kerültek. Mindezek mellett Rudolf az okleveles források, illetve a formuláskönyvek adatait is beépítette elemzésébe.

Az impozáns kötet a bevezetéssel és az összeggzéssel együtt tizenhárom fejezetben tárgyalja az 1196 és 1310 közötti eseményeket. A mintegy 600 oldalas fő rész alapos bemutatását legfeljebb egy tanulmány hosszúságú ismertetés formájában lehetne megvalósítani, így jelen esetben egy felsorolásra kell szorítkoznunk. Rudolf Veronika elsőként *A Birodalom vonzásában* címmel a német trónviszály és a vizsgálat fókuszában álló három terület, a Magyar Királyság, Csehország és az Osztrák Hercegség relációját elemzi. A harmadik fejezetben II. András és VI. Lipót osztrák

herceg viszonyának elhidegülése, illetve utóbbi és I. Ottokár cseh király konfliktusa, míg a következő részben VI. Lipót utóda, Babenberg II. Harcias Frigyes szerepe és jelentősége áll a vizsgálódás fókuszában, aki, mint mellékneve is mutatja, számos konfliktusban volt érintett, egyebek mellett saját alattvalóival is ellentétbe került.

A könyv ötödik fejezetében Rudolf a Babenberg-örökségért folytatott vetélkedést elemzi és mutatja be részleteiben, egészen II. Ottokár és IV. Béla 1261-es kibéküléséig. Ezt követően a cseh–magyar szövetség időszakára (1261–1270), majd a hetedik fejezetben II. Ottokár és V. István magyar király kiújuló konfliktusára fókuszál a szerző. A kötet nyolcadik egységében a cseh uralkodó bukáshoz vezető útját, illetve Habsburg Rudolf színre lépését, azaz Közép-Európában történő megjelenését és felemelkedését ismerhetjük meg, amely folyamat a dürnkruti, avagy második morvamezei csatában kulminálódott, amelyben II. Ottokár életét is veszítette. A kilencedik fejezetben a cseh uralkodó halála utáni helyzetet elemzi Rudolf, majd Habsburg Albert konfliktusai kerülnek terítékre. A tizenegyedik fejezetben az osztrák herceg német-római uralkodóvá választásához vezető útja kerül bemutatásra az 1291 és 1301 közötti időszakban. Végezetül pedig a 14. század elején felemelkedő új dinasztiák, az Anjouk és a Luxemburgiak hatalomra kerülését, illetve az uralkodók dinasztikus kapcsolatait ismerhetjük meg részletesen.

Egy nagy lélegzetvételű kutatás, illetve az az abból elkészült monográfia esetében óhatatlanul előfordulhatnak olyan részletek, megállapítások, esetleg olyan kutatói gyakorlatok, amelyekkel az olvasó nem ért egyet, részben vagy egészben más véleményen van. Jelen könyv vonatkozásában is lehet ilyenekre rámutatni, például magam nem ragaszkodnék a cseh és lengyel településnevek esetében a német változatok következetes használatához, vagy éppen a lengyel nevek magyaros írásmódjához, de ez természetesen szokás, illetve részben ízlés kérdése. A lengyel fejedelemségek, illetve vezetőik a témából adódóan csak érintőlegesen jelennek meg, például a Babenberg-örökség kapcsán. Amennyiben valaki, mint jelen sorok írója is, Lengyelország története felől közelít a monográfiához, találkozik olyan állításokkal, amelyekkel nem feltétlenül érthet egyet, például II. Fekete Leszek pártváltását, vagy éppen IV. Béla két Bolesław (Boleszló) nevű vejének hadjáratait illetően.

Mindez természetesen semmit nem von le a könyv értékéből, ahogyan az a fentiekből is kitetszik, egy nagy volumenű kutatás monumentális eredményével van dolgunk. Egy olyan kötet látott napvilágot, amely a „szűkebben” vett témáján, a magyar–cseh–osztrák kapcsolatokon túlmutatva átfogó képet nyújt a 13. századi közép-európai történelemről. Úgy gondolom, Rudolf Veronika a legszélesebb forrásbázison és szakirodalmi előzményeken alapuló munkája alapvetés lesz minden medievista számára, amelyet biztosan még évtizedekig fognak forgatni kutatók generációi.

Pápák, uralkodók és megbízottaik

Barabás, Gábor: *Popes, Rulers and their Delegates. Chapters of Papal-Hungarian Relations in the Thirteenth Century*. University of Pécs, Center for Ecclesiastical Studies, Pécs, 2023. 314 oldal. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 13.)

Mindazok számára, akik a középkori pápaság és a Magyar Királyság kapcsolatainak megismerésére törekszenek, Barabás Gábor neve és munkássága megkerülhetetlen. A szerző tudományos karrierjét végigköveti a témaválasztás, hiszen ez elmúlt évtizedben e kutatási területet igyekezett minden szempontot figyelembe véve körüljárni. Tulajdonképpen e tanulmánykötet is ennek az útnak különböző állomásaiba enged bepillantást az olvasó számára, hiszen a kiadvány 13 olyan idegen nyelvű tanulmány javított, átdolgozott szövegét tartalmazza, amelyek 2016 és 2022 között már megjelentek.

A szerző előszóban röviden megfogalmazott hitvallása szerint fontos lenne, ha minél több tudományos igényű hazai munka jelenne meg idegen nyelven, hiszen ilyenformán lebontható lenne az a nyelvi akadály, amely nemcsak a nyugat-európai, hanem a környező országok történészeit is meggátolja abban, hogy egymás munkáját megismerjék és konstruktív diskurzust folytassanak a kialakult álláspontokról. Barabás Gábor már pályája elején is ezt az elvet követte, hiszen disszertációját az erlangeni Friedrich-Alexander-Universität doktori iskolájában védte meg, és ezt követően is számos nemzetközi projektben vett részt. Az idegennyelvű környezetben szerzett tapasztalatait a szerző kamatoztatni tudta, ugyanis a tanulmányok közérthető módon, gördülékeny stílusban íródtak.

A kötet tulajdonképpen két nagyobb részre bontható, melyet egy rövid kitekintés követ. Az első rész a pápaság és a Magyar Királyság kapcsolatait tárgyalja a 13. század során, míg a második szakasz Kálmán herceg életútjának bizonyos állomásait mutatja be, különböző szempontok szerint. Ezt követi az a kitekintésnek szánt tanulmány, amely a magyar prelátusoknak a 13. század háborúiban betöltött szerepére fókuszál. A tanulmánykötet a *Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi* sorozatának 13. köteteként jelent meg Fedeles Tamás professzor szerkesztésében.

A fentebb már említett első rész a *Pápák és megbízottaik* címet viseli és ehhez mérten a pápaság és Magyarország sokrétű kapcsolatiba enged betekintést.

Az olvasó végigkövetheti, hogy az egyházfők milyen ügyek mentén és milyen módszerekkel próbáltak beavatkozni a magyarországi eseményekbe, sőt az is kiderül, hogy sok esetben erre a magyar király kérésre került sor, ami azt mutatja, hogy az Árpádok jól ismerték a legátusi rendszert, melynek lehetőségeit saját politikájuknak megfelelően ki is tudták aknázni. Ilyen ügyeknek minősülnek például a Magyar Királyság belső békéjének megteremtésére tett erőfeszítések, melyekben a pápai küldöttek békeközvetítőként léptek fel az uralkodó dinasztia tagjai között. Emellett a boszniai eretnekek kérdése, az ún. bolgár-kérdés, a kunok megtérítésével kapcsolatos események, illetve a rutén egyháznak Róma fősége alá való betagozása is szerepet kap a kötetben. A Magyarországra látogató Gregorius Crescentio pályaképének és munkásságának részletes bemutatása során megismerkedhetünk a legátusok munkásságával, karrierképével. Ezután több kánonjogi problémát érintő írás következik, amelyek egyrészt a magyarországi pápai legátusok joghatóságának a kérdéskörét tárgyalják, illetve a szabad kánoni választás problémáját tárják az olvasó elé. Az e témakörhöz kapcsolható tanulmányok sorát a pápai delegáltbíróság intézményének IV. Ince pápa pontifikátusa idejére eső magyarországi térvesztését bemutató írás zárja. Ebbe az első csoportba sorolhatók továbbá azok a tanulmányok is, amelyek a pápai klerikusoknak a magyarországi működését vizsgálják. A szerző Egidius (Egyed) pápai káplán részleteiben is feltárt példájával világít rá arra, hogy az ilyen kutatások jobb betekintést nyújtanak a 13. század magyarországi egyházi társadalmába. Az első fejezet utolsó írása IV. Béla Bosznia felé irányuló politikai törekvéseit helyezi tágabb értelmezési keretbe.

A második fejezetben az írások sorát egy Kálmán herceg sokoldalúságát bemutató tanulmány kezdi, amely nemcsak II. András fiatalabb fiának a szlavóniai működését tárja fel, hanem a korábbi, Halics élén eltöltött időszakra is kitékint, sőt Kálmán herceg címhasználatára is kitér a szerző. Ezt követi az a német nyelvű tanulmány, amely leginkább Kálmán herceg szerepét taglalja a pápai-magyar kapcsolatok alakulásában, legyen akár szó a fentebb már említett Bosznia irányába folytatott magyar expanzióról, a lengyelországi özvegy hercegnők védelméről, illetve a templomos lovagrenddel folytatott perről. Az olvasó ezen felül egy olyan, genealógiai témájú tanulmánnyal is találkozhat, amely az előbb említett lengyelországi hercegnők egyikének, Opolei Violának és Kálmánnak a kapcsolatát helyezi tágabb kontextusba. Az elemzés fő forrása egy 1233-ban kiállított pápai oklevél, melyet már a lengyel kutatás is felhasznált, igaz egészen más eredményre jutva. Barabás érvelése szerint ugyanis nem zárható ki, hogy az említett hercegnő magyar származású lehetett, talán az Árpádokhoz is fűzhették rokoni szálak. Ennek ellenére – ahogyan azt a szerző is hangsúlyozza –, jelen állás szerint perdöntő bizonyítékról e kérdésben nem beszélhetünk, azonban megítélésem szerint mégiscsak egy igen fontos adalékkal járul hozzá a tanulmány az Opolei Viola alakját

övező vitához. Végül Kálmán herceg életének utolsó szakaszát mutatja be a szerző a témát érintő forrásbázis részletes elemzésével.

Barabás Gábor tanulmánykötete a közölt írásokban vizsgált témák kutatásának sokoldalúságára és relevanciájára világít rá, amely egyaránt értékes lehet a tudományos kutatás és a tárgykör irányt érdeklődők számára. A kötetben szereplő részletes elemzések lehetővé teszik a középkori Magyarország történetének alaposabb megértését, különösen a pápai és a királyi hatalom viszonyának tekintetében. Az angol és német nyelvű tanulmányok nemcsak a nemzetközi szakirodalommal való párbeszédet segítik elő, hanem hozzájárulnak ahhoz is, hogy a kutatások eredményei e szinten is ismertek legyenek. A kötet ilyenformán ideális mindazon nem magyarországi történészek és hallgatók számára is, akik szeretnének eligazodni Magyarország olykor szövevényes középkori történetében.

Báling Péter

„Jelen kötet nem a felsőbüki Nagy család története”, avagy a 18. századi magyar rendiség története egy köznemesi család felemelkedésén keresztül

Szijártó M. István (szerk.): A felsőbüki Nagyok évszázada. A politikai elit útjai a kései rendiség időszakában. L'Harmattan, Budapest, 2024. 275 oldal. (Mikrotörténelem 10.)

Minden tekintetben üdítően hat a Szijártó M. István szerkesztésében megjelent *A felsőbüki Nagyok Évszázada – A politikai elit útjai a kései rendiség időszakában* című tanulmánykötet kezdő mondatának első fele, miszerint „*jelen kötet nem a felsőbüki Nagy család története*”, jobban szólva *nem csak* a felsőbüki Nagy család történetét mutatja be. Már ez az idézet is azt a reményt kelti az olvasóban, hogy egy önmagán túlmutató, korrajzzal felérő áttekintést vehet kezei közé, s a kötet végül nem is okoz csalódást. A szerzők által használt megközelítésmód kiválóan illeszkedik a Mikrotörténelem címet viselő könyvsorozat előzményeihez, melynek immár a tízedik kötetét olvashatjuk: a felsőbüki Nagy családot mikroszkópként használva mutatja be a 18. századi magyar történelmet. A familia egyes tagjainak életútjai egyszerre adják a kötet kronológiai és tematikus vázát, a biográfiai adatok sohasem önmagukban állnak. A tanulmányok nemcsak tárgyukban dolgoznak „mikroszkopikus” léptékkal, hanem módszereikben is, konkrét témáikból olyan makroszintű következtetéseket vonnak le, melyek az országos elit teljességére releváns megállapításoknak tűnnek.

Szerkezetét tekintve a kötet logikus felépítésű, a tanulmányok alapján különféle blokkokra osztható, melyek egymást kiegészítve, a hivatalviselés és a társadalmi élet különféle aspektusaira reflektálnak. A kötetet kézbe véve keretes szerkezet érzékelhető: Dominkovits Péter (*A forrásvidék, avagy adatok és vázlat a kora újkori Sopron vármegye 16–17. századi nemesi társadalmához, a megyei nemesség felemelkedésének útjaihoz*) előbb a 17. századi előzményektől kezdve vezeti be az olvasót a „felsőbüki Nagy család hosszú évszázadába”, majd a kötet zárását jelentő Szijártó M. István tanulmány (*Négy nemzedék és ami utána következett*) a család

négy nemzedékének (*háborús, konszolidációs, átmeneti és tereziánus*) összehasonlításával mintegy összegzést, konklúziót kínál a tanulmánykötethez.

Az egész kötet egyik központi motívumának tekinthető a személyes (és családi) kapcsolatok szerepének, illetve ezek társadalmi felemelkedésre gyakorolt hatásának vizsgálata. Szemethy Tamás *Felsőbüki Nagy István társadalmi mozgásterét* elemezve mutatja be a család kötődéseit a korszak nádor-családjaihoz: a Batthyányakkal, Pálffyakkal és Esterházyakkal való kapcsolataik mellett azonban a korszak más meghatározó családjaihoz is szoros szálak fűzték őket. Bár a kötetben nem találhatók teljes kapcsolati-háló elemzések (melyekre ebben az esetben talán szükség sincs), de a kliens–patronus viszonyrendszerek részletes bemutatása mindenképp kiemelendő.

A kötet természetesen tárgyalja a címet adó família történetét, ám a „családtörtéti” blokk ugyancsak szorosan kapcsolódik a formális, részben házasságokon alapuló családi kapcsolatrendszerhez is. Szemethy Tamás (*Keresd a nőt! A felsőbüki Nagy család házassági stratégiája*) alapvetően a családok házasságpolitikai szempontjait, a későbbi feleségek származási adatait hasonlítja egymáshoz, míg Nagy János (*Konfliktusok a családon belül. Viharok felsőbüki Nagy István alnádor (1653–1737) végrendelete körül*) nem csak a két „klán” közötti eltérő házassági stratégiáit hasonlítja össze, de egyúttal képet ad a korszakban meghatározó szerepet betöltő rokonok (a Fejér vármegyeiek közül a verebi Végh és farádi Vörös, de megemlíthetjük a galánthai Fekete vagy épp a soproni-somogyi Niczky család) életútjáról is.

A családi stratégiák, országos trendek vizsgálata és bemutatása mellett egészen az egyének szintjéig történik mélyfúrás: Melkovics Tamás tanulmánya (*Önfejűség vagy korszellem? Felsőbüki Nagy Pál szakítása az évszázados családi hagyománnyal*) alapvetően a család „feketebárányát”, Nagy Pált állította középpontba, aki az elődeitől merőben eltérő politikai álláspontra helyezkedő „ellenzéki radikalizmusával” vált országosan ismertté. Tanulmányában Melkovics párhuzamos életrajzok bemutatására tesz kísérletet, azonban Nagy Pál itt is inkább kivételnek bizonyult. Az eredmény természetesen nem véletlen: az udvarhű hagyományokkal való szakítás akár a család pozícióinak megingásához is vezethetett.

A kiemelkedő egyének vizsgálatának sorát bővíti Sebők Richárd (*A felsőbüki Nagyok és a Királyi Kúria a késő rendi korban*), aki a család három különösen kimagasló tagjának (Nagy István alnádor, Nagy Pál hétszemélynök és Nagy József személynök) pályaképét állítja egymással párhuzamba. Kirajzolódik, hogy a család tagjai által bejárt utak tudatos karrierépítési stratégiák, s az életutak mindegyikében felfedezhető párhuzamok, sőt kirajzolódó mintázatok a rendi világ szabályszerűségét mutatják.

A kötet hivataltörténeti szakaszát folytatja Vámos András (*A kancelláriai hivatalviselés mint a siker jele. Felsőbüki Nagy József és a köznemesi hivatali elit*

18. századi felemelkedése), aki a kancelláriai működés kontextusában mutatja be Nagy József karrierjét. Az életút a mikrotörténeti megközelítés jegyében csupán egy eszköz, egy tematikai kapocs, a valódi téma a hivatalviselő köznemesség felemelkedése, amely a Kancellária személyi állományán is tetten érhető. Vámos propográfiái gyűjtése nyomán az elit egy új rétegződési szempontját is közreadja, elhelyezve ezen csoportok között a felsőbüki Nagyokat is.

Nagy János végül az országgyűlési követi megbízás kettősségét mutatja be (*Az országgyűlési szereplés mint ugródeszka? Felsőbüki Nagy Pál (1704–1776) karrierje*): a diétán való megjelenés egyrészt a vármegyei hivatalokból való kiemelkedés, másrészt az országos elithez való kapcsolódás első lépcsőfoka. Ez az az országos fórum, amelyen az ágens megragadhatta a politikai érvényesülés lehetőségét: ön-maga megmutatása (és az udvari politikával való szimpátia nyilvános kifejtése) ugyanakkor megnyithatta az utat saját, és családja pozícióinak biztosításához.

A kötet olvasása közben világossá válik, hogy a 18. századra kirajzolódott egy társadalmi csoport, amely fontos közvetítő szerepet játszott a vármegyei köznemesség és az országos hivatalokat uraló arisztokrácia között: ennek a csoportnak, amelyre Szijártó a kötet végén „*a magyar noblesse de robe*” nevet használja, meghatározó jellemzői a kliens–patronus kapcsolatokban rejlenek. Tagjai rendkívül szoros viszonyt ápoltak a nádorokat adó családokkal, mint a Batthyányak, az Estherházyak és a Pálffyak, valamint a korszak meghatározó nagybirtokosaival, például a Széchenyiekkel. Hasonlóan a vármegyei elitekhez, e csoport házassági stratégiái révén is szoros, mondhatni zárt közösséget alkotott, „klánokra” oszlott. Jelentős eltérés azonban, hogy mobilitási lehetőségeik és kapcsolataikból fakadó „*tőkék*” merőben meghaladták a *comitatusok* gerincét alkotó, megyei tisztikari karrierekben érvényesülő társaikét.

Bár a kötet központi eleme a diétai részvétel (illetve annak következményei), a családtagok elemzéséből azonban kimaradt felsőbüki Nagy Pál kisebbik fia, István (1848–1927) részletes bemutatása. „Hiánya” viszonylag könnyen magyarázható: már csak életét tekintve sem lehetett volna könnyen beilleszteni a javarészt 18. századi elemzések közé. Ugyanakkor – ahogy arra Melkovics Tamás tanulmányában utalás is történik a kötet 196. oldalán – a család azon utolsó sarjáról van szó, aki közvetlenül vett részt a magyar országgyűlésen, ezért életútjának rövid ismertetése – akár egy epilógus keretei között – ami nagyobb kontrasztot biztosított volna akár apja értékeléséhez is, hiszen a külön fejezetben tárgyalt, a feltétlen udvarhűséggel szakító „feketebárány” után fia is (igaz egy merőben már korszakban, de) inkább az ellenzékiek táborát erősítette.

A családtagok római számokkal való megkülönböztetése – például felsőbüki Nagy (I.) István alnádor vagy Nagy (II.) Pál hétszemélynök – a korszaktól távolabbról ismerő, abban kevésbé jártas olvasót segítené a személyek könnyebb azonosításában, valamint az egységes írásmód a kötet koherenciáját is tovább erősítené.

Ez a megközelítés különösen azon családok esetében nyújthatna kapaszkodót, amelyre a felsőbüki Nagyok is például szolgálnak: ahogy a kötet 12–13. oldalain közölt genealógiák is mutatják, a vizsgált korszakban használt névadási szokások alapján öt családtag az István, újabb öt hozzátartozó a Pál keresztnemet viselte.

Ezek az apró észrevételek azonban eltörpülnek a tanulmányok kapcsán elmondható pozitívumok mellett. Már említésre került a mikroszkopikus szemlélet: a mikro- és makroszintek közötti folyamatos váltás, amely nem csak a kutatásra vonatkozóan (eliticsoportok és egyének bemutatásával), de kútfőit tekintve is jellemzi a kötetet: a nagy átfogó családtörténeti kötetek mellett, amikor szükségét érzik a szerzők, akár anyakönyvi szintig hatolnak le a források közé.

Valamennyi tanulmányban kiemelt szerepet kap a hivatalviselés kérdéseinek tematizálása, mely biztosítja a kötet koherenciáját. A karrierutak mellett ugyanakkor a családtagok, valamint a vizsgált korszak meghatározó politikusai fel-fel bukkannak egy-egy rövid ismertetés erejéig (a már említett verebi Véghek, a Madarász, a Fekete és a Csuzy családok), mely egyfajta, a jó értelemben vett lexikon-szerű jelleget is kölcsönöz a kötetnek.

A tanulmányok önálló munkákként is megállják a helyüket, képesek új és releváns eredmények felmutatására. A teljesség igénye nélkül ezek között említendő Melkovics Tamás kollektív biográfiai gyűjtése, Vámos András írásának első melléklete a Magyar Udvari Kancellária 1690–1808 közötti tanácsosainak listájáról, illetve második függeléke, melyben a tanácsnokok kinevezése előtti utolsó hivatalokat rögzítette. Ugyancsak érdemes megemlíteni Szemethy Tamás első tanulmányát, melyben tisztázza a felsőbüki Nagy család főnemesi címével kapcsolatos „vitát”: feloldja a szakirodalomban eddig fennálló ellentmondásokat, és immáron egyértelműen megállapítja, hogy sem felsőbüki Nagy István, sem utódai nem jutottak bárói címhez, érdemeik és eredményeik a bárói rang hiányában értékelendők.

Hasonlóan fontos erényét jelenti a kötetnek az inspiratív kérdésfelvetések és a továbbfejleszthető módszertanok: Nagy János nyomán elindulva például kiváló, és rendkívül sokatmondó statisztika készülhetne, ha részletesen megvizsgálánk a reformkori diéták vármegyei követeit, és az országgyűlések utáni helytartótanácsi, kancelláriai kinevezéseket.

Mindezeket összegezve *A felsőbüki Nagyok Évszázada* című kötet egy koherens, önmagán túlmutató munka, mely méltán fog „kötelező” szakirodalmi bázisnak számítani a 18–19. századi magyar társadalomtörténettel, vármegyei adminisztrációval és tisztikarokkal, vagy épp családkutatásokkal foglalkozó kutatók számára.

Együttélés multietnikus térben

Hrenciuc, Daniel: *Magyarok Bukovinában (1774–1941)*. Mega Könyvkiadó, Kolozsvár, 2022. 244 oldal.

Bukovina és az ott élő számos etnikum 18–20. századi története iránti érdeklődés hosszú múltra tekint vissza, a témában könyvtárnyi publikáció jelent már meg. Önmagában összegyűjtésük és feldolgozásuk is nagy kihívás, különös tekintettel ezek soknyelvűségére. A bukovinai magyarság (székelység) 1774 és 1941 közötti múltjával egyébként aktívan foglalkozó hazai kutatás azonban ezeknek csak töredékét hasznosította, így a román nyelven születő szakmunkák becsatornázása is esetleges maradt. Ezért is jó hír, hogy Daniel Hrenciuc jelen kötete – egy a mostaninál terjedelmesebb, 2006-os román nyelvű előzmény-kötet¹ megjelenése után – most egyszerre olvasható újra (és rövidítve) románul és immár magyar fordításban is.²

A történész szerző – aki a Mihai Eminescu Nemzeti Kollégium (Suceava, RO) tanára – e térség és népei múltjának alapos ismerője, kutatásaiban fontos szerepet kap az etnikai identitások és a kulturális terek kapcsolatának vizsgálata, a lokális közösségek változó birodalmi és állami terek keretei között zajló története. A multietnikus és multikonfeszionális történeti Bukovina egy ilyen megközelítés számára kiváló terep. Jelen kötet e térségnek a Habsburg Birodalom közép-európai terébe, majd a Román Királyságba történő integrációs kísérleteit az itt élő magyar közösségek szemüvegén keresztül mutatja be, egészen a térség 1940-es évekbeli „cseppfolyóssá válásáig”.

Hrenciuc 2003-ban megvédett doktori disszertációja a lengyel–román kapcsolatok két világháború közötti történetéről szólt,³ ezt követően pedig párhuzamosan foglalkozott a Bukovinában élő lengyelek,⁴ ukránok⁵ és magyarok, majd

¹ Maghiarii in Bucovina (1774–1941). Iași, 2006. (498 oldal)

² A magyar nyelvű kiadással párhuzamosan I. Maghiarii in Bucovina (1774–1941). Cluj-Napoca, 2022. (246 oldal)

³ România și Polonia 1918–1931: relații politice, diplomatice și militare. Septentrion, 2003.

⁴ Un destin pentru istorie: Polonezii în Bucovina (1774–2008). Iași, 2008.

⁵ Provocările vecinătății: ucrainenii bucovineni în Regatul României Mari (1918–1940). Contribuții. Iași, 2010.

a németek⁶ és a zsidók⁷ történetével, valamint vizsgálta az ott élő nemzeti kisebbségek 1918 utáni, a Román Királyságba történő integrációjának folyamatait.⁸ Munkásságának fontos részét képezi a forrásközlő tevékenység is, mely egyfelől köteteknek bőséges dokumentum-mellékleteiben jelenik meg, másrészt önálló kiadványok formáját ölti.⁹

A szerző a Bukovinában, a Szucsáva várostól északra alapított öt székely falunak¹⁰ és lakosainak történetét elsősorban nemzetközi (osztrák–német) és román szakirodalom, illetve román levéltári források alapján írta meg. Arra törekedett, hogy átfogó képet rajzoljon a bukovinai magyarság kialakulásáról, fejlődéséről és a területről történő folyamatos elvándorlásáról, végül 1941-es repatriálásáról. A téma fontosabb magyar feldolgozásainak és forrásmunkáinak felsorolására röviden kitér ugyan a bevezetőben, illetve a bibliográfiában is szerepel ezek közül több alapmunka, de összességében nem ezek adják elbeszélésének támasztát. Ezzel fontos – a vizsgált közösségeket belülről ismerő szerzők – munkái maradnak ki a feldolgozásból, másfelől viszont olyan külső szempontokat érvényesít, melyek a magyar szerzőknél hiányoznak, vagy csak érintőlegesen jelennek meg. Fontos kiemelni, hogy Hrenciuc olyan reális, komplex képet igyekszik megrajzolni, mely egyaránt elutasítja az idealizált, illetve a konfliktusos nemzeti elbeszélést, és munkájában empatikus, de objektivitásra törekvő marad.

A kötet fontos, adatgazdag fejezeteinek forrásbázisát a magyar kutatók számára nehezebben hozzáférhető romániai levéltárak anyagai adják (Külügyminisztériumi Levéltár, Nemzeti Központi Történeti Levéltár, Suceava Megyei Nemzeti Levéltár), amit számos nyomtatásban is hozzáférhető dokumentumkötet egészít ki. Ezeknek a bevonása elsősorban az 1918 utáni időszak története kapcsán fontos, és a két világháború közötti, romániai közigazgatás alá tartozó lokális közösségtörténet aspektusait tárja fel.

A kötet első fejezete a Habsburg igazgatás alá került Bukovina (1774) közigazgatási, intézményi változásait ismerteti, háttérben a multietnikus és multikonfeszcionális tér bemutatásával. A tartomány birodalmi integrációjának folyamatát és az itt élő népek együttélésének kereteit úgy jeleníti meg, hogy közben figyelemmel

⁶ Intre destin si istorie: Germanii in Bucovina (1918–2012). Cluj-Napoca, 2013.; Germanii în Regatul României Întregite (1918–1945). Cluj-Napoca, 2019.

⁷ Dilemele conviețuirii: evreii în Bucovina : 1774–1939. Iași, 2013.; Cernăuți, Ierusalimul de pe Prut. O istorie a evreilor din capitala Bucovinei. Cluj-Napoca, 2022.

⁸ Continuitate și schimbare; integrarea minorităților naționale din Bucovina istorică în regatul României Mari (1918–1940). Vol. 1. Rădăuți, 2005., Vol. 2. Suceava, 2007.

⁹ Cultul lipovean din România în documentele Securității Poporului (1948–1960). Cluj-Napoca, 2016.; Prigonirea Bisericii Romano-Catolice din Romania in timpul regimului comunist (1945–1989). Contributii documentare. Cluj-Napoca, 2021.

¹⁰ Andrásfalva (Măneuți), Hadikfalva (Dornești), Istensegits (Tibeni), Fogadjisten (Iacobesti), és Józseffalva (Vornicenii Mari).

van az egyes etnikumok saját nemzeti törekvéseit tükröző nézőpontokra is. Ezt követően a bukovinai magyarság (székelység) eredetének kérdéseivel foglalkozik, talán kissé messziről kezdve a történetet, itt elég lett volna a Moldvába település közvetlen előzményeit bemutatni. Az viszont fontos, hogy a szerző a moldvai magyar jelenlétet hosszú időszakon keresztül vizsgálva, differenciáltan szemlélteti a térség népességmozgásainak dinamizmusát. Az erdélyi székelyeknek a Habsburg közigazgatás keretei közötti életét röviden tekinti át, és felvázolja a bukovinai magyarok önképének meghatározó elemét, a kivándorlás nagyobb hullámát elindító madéfalvi mészárlás (1764) eseményeit is. Említi a korábbi „emigrációs hullámokat” is, amikor a nehéz életkörülmények között élő csíkiak a moldvai vajdák előnyös felhívásaira távoztak. A harmadik fejezet a bukovinai magyar telepek megszületését tárgyalja: a településeket sorra véve törekszik az alapítás körülményeinek a bemutatására, különös hangsúlyt fektetve a telepítési lélekszámokra, a családoknak kijelölt földterületek meghatározására és a legfontosabb családfők azonosítására. Mindeközben figyelemmel van a telepítők és alapítók személyén túl az egyes települések sajátosságaira, térbeli, természeti és gazdasági meghatározóira. A kötetnek ez a része leíró jellegű, de rendkívül adatgazdag.

A következő rész (IV.) a Habsburg-közigazgatás időszakának eseményeit tekintti át, a birodalmi változások lokális hatásainak ismertetésével. Ebben a részben is hangsúlyos a demográfiai mutatók alakulása és az itt élő magyarok – földhiány miatt – romló életkörülményeinek nyomon követése, illetve az elvándorlás okainak, hullámai irányainak bemutatása. A szerző a kötet több pontján igyekszik érzékeltetni azt is, hogy a Magyar Királyság részéről mikor és milyen érdeklődés mutatkozott (vagy nem mutatkozott) a bukovinai székelyek helyzete iránt, és ez minek volt köszönhető.

Külön fejezet (V.) foglalkozik az 1918 előtti anyanyelvi oktatás kiépítésével a magyar településeken, kiemelve a fontosabb tanítókat és egyházi személyeket, közölve az iskolai statisztikákat. Arról is képet kaphatunk, hogy a környező települések (közép)iskoláiban mennyi magyar diák tanult. A hatodik fejezet részletesen tárgyalja az első világháború hatását a bukovinai magyar közösségekre: a hadiszolgálat és a hátországi élet, a frontátvonulás pusztításának bemutatása egyaránt markánsan jelenik meg. A háború alatti nagypolitikai és hadművelleti események lokális hatása alaposan dokumentált, és a fejezet korabeli fotókat is közöl. A kronologikus elbeszélést egy időre Bukovinának a Román Királysággal való egyesülési folyamatát ismertető rész zárja. A széteső Habsburg Birodalom romjai között meginduló párhuzamos nemzeti törekvések felvillantása után a fókusz az új román államba való integráció folyamatára helyeződik.

A következő nagyobb egység (VIII–X.) már tematikus kérdéseket tárgyal. A bukovinai magyar népi kultúra egyes elemeinek (lakóház, lakodalom, táplálkozás) vázlatos, képekkel illusztrált bemutatása mellett külön rész foglalkozik

a közösségek hitéleti kérdéseivel (templomok, zarándoklatok, búcsúk). Utóbbi rövid fejezet az egyházszervezet és az alsópapság bemutatása mellett röviden felsorolja a fontosabb egyházi ünnepeket is. A székely családok mindennapjait mélyen érintő járványok az egész térség lakosainak demográfiai folyamataira is hatással voltak, a szerző ezeket is sorra veszi, egészen a második világháború időszakáig.

A két világhégés közötti évek története az új román államban végbemenő változások bemutatásáról és ezeknek a bukovinai magyar közösségek mindennapjaira gyakorolt hatásáról szól. A történeti Bukovina Román Királyságba történő „beillesztése” során az itt – viszonylag zártan – élő magyarok is szembesültek a politikai, közigazgatási, oktatási és szellemi integráció nehézségeivel, konfliktusaival és egyházi, iskolai és családi keretek között igyekeztek őrizni önazonosságukat. Hrenciuc alaposan ismerteti a nagypolitikai folyamatokat, kitérve a Romániába került magyar közösségek politikai szerveződésire általában, illetve külön alfejezetben ismertette az 1921-es földreformnak a bukovinai magyar községekre gyakorolt hatását. Az utóbbi kapcsán megállapítja, hogy az Bukovinában – összehasonlítva az erdélyi és a bánsági magyarokkal – pozitívabb volt, de itt is sok elégedetlenség volt tapasztalható. A bukovinai magyarok megjelenését a román kisebbségi statisztikákban az 1930-as népszámlálás alapján vázolja (kb. 12 ezer fő az öt településen, azon kívül elenyésző szám), majd kitér a háborúk közötti iskolaügyre. Utóbbi bőségesen adatolt alfejezetben a románnyelvűsítés fokozatainak és formáinak bemutatása mellett számos tanítói és tanulói névsor alapján alkothatunk képet a magyar települések oktatási helyzetéről. Az anyanyelvi órák számának csökkenése és az iskolák egy részének megszüntetése dokumentálható, másfelől, állapítja meg a szerző: *„a bukaresti központi kormányzat vágyai és szándékai beleütköztek a vidéki és helyi valóságba, ami erősen lefékezte egyes integráló lépések hatását e területen.”* (156.) Hrenciuc konklúziója szerint a bukovinai magyaroknak a többi etnikummal való együttélését – talán némi ellentmondást rejtő módon – segítette a közösségeiket jellemző elzártság, hagyománytisztelet és elszigeteltség, illetve az a szerep, melyet a terület gazdaságában betöltöttek azáltal, hogy ellátták zöldséggel és gyümölccsel Radóc (Rădăuți), Szucsáva (Suceava) és Szeretvásár (Siret) piacait.

A kötet izgalmas és értékes fejezetei (XII–XIII.) foglalkoznak végül a román állam két világháború közötti etnocentrista, homogenizáló kisebbségi politikájával és ennek a bukovinai magyarokat érintő mindennapjaival, valamint az 1940–41-es területi veszteségeket követő repatriálás helyi lefolyásával. Ezek a részek romániai levéltári források alapján komplex módon mutatják be a kérdést, olyan szempontokat is érvényesítve, melyek a magyar kutatók számára is hasznosak lehetnek. A Román Királyságban működő magyar (és román) pártoknak a bukovinai magyarság körében kifejtett tevékenysége, a helyhatósági választási/nemzetiségi névsorok ismertetése hasznos bővítése ismereteinknek. A szerző konklúziója szerint:

„A bukovinai magyarok állapota a két világháború közötti időszakban szorosan kapcsolódott a román demokrácia fejlettségi fokához. Bukovina többetnikumú, toleráns és többfelekezetű légköre, ami a Habsburg korszakban épült fel, erőteljesen megrendült a két világháború időszakban olyan jelenségek miatt, mint a szélsőséges nacionalizmus, antiszemitizmus, demagógia, populizmus stb. Ezeket erősítették egyes politikai vezetők, bátorítva a hatóságok gyenge válaszreakcióitól.” (168.)

A bukovinai magyarok délvidéki telepítésének története szintén sokat tárgyalt téma a magyarországi szakirodalomban. A szerző megközelítésmódja annnyival nyújt többlet ezeknél, hogy a „kibocsátó oldali” események alaposabb feldolgozását kínálja. A más bukovinai etnikumok hasonló történeteivel párhuzamba állítva és a román közigazgatás működésének az információgyűjtés fázisától a megvalósításig terjedő bemutatásával fest árnyalt képet a magyarok térségből való távozásáról. Ebből az aspektusból elkerülhető, hogy a távozás folyamatának bemutatása a telepítő magyar állam korabeli propagandisztikus narratívái szerint kerüljön leírásra. Nem hallgatja el a szerző az esetleges erőszakos szituációkat sem, és megfelelően értékeli a kivándorlás érdekében aktívan mozgósító szereplők tevékenységét. A „távozás egyéni stratégiáit” (ottmaradó vagyon megsemmisítése, visszaszökés, stb.) a szituációban rejlő lélektani elemek empatisztiikus figyelembevételével ábrázolja. A fejezetben közölt birtok- és terményadatok jó összképet adnak a távozóban lévő bukovinai magyarság vagyoni helyzetéről.

Az 1941-ben távozó családok sorsának további alakulását a kötet rövid kitekintésben foglalja össze, kitérve a bácskai évekre és az 1944–1945-ös dél-dunántúli letelepítésre. A kötet szemléletmódjára jellemző a fejezet záró megállapítása: *„Végül is a bukovinai magyarok repatriálása nem egyedülálló jelenség – lásd a németek, majd a lengyelek eseteit – de távozásuk hozzájárult a történeti Bukovina multikulturalizmusa és plurikonfesszionalizmusa erőteljes gyengüléséhez.” (191.)*

A kötet fordítása és szerkesztése kapcsán lehet némi hiányérzete az olvasónak, mivel a szövegben nehézkes, magyartalan kifejezések és mondatszerkezetek sorakoznak, számos betűcserére, elírásra is lehet bukkanni. Ennek ellenére a kötet magyar nyelvű megjelenése – forrásgazdagságára is tekintettel – kifejezetten üdvözlendő, tekintettel arra is, hogy a vizsgált térség emlékezete ma is élő a bukovinai székelyek magyarországi közösségeiben.

Csibi Norbert

PONTAS

7. (2024)

PHD TÉZISEK

LANG TÜNDE

Római villagazdaságok fürdői a Közép-Duna-vidéki tartományokban*

Roman villa baths at the Middle Danube provinces

A disszertáció témája és célkitűzései

A disszertáció a római villagazdaságok fürdőit tárgyalja a Közép-Duna-vidéki tartományokban. Központjában a villafürdők teljes körű tipológia és kronológia feldolgozása áll, vizsgálva Noricum, Pannonia, Moesia Superior és analógiaként Moesia Inferior tartományokat. A kutatás a Kr.u. 1. századtól a 4. századig vizsgálja a villafürdőket. A disszertációban vizsgált római villafürdők a következő típusokba sorolhatók: soros, tömbös, gyűrűs típus.

A vizsgált tartományokban még nem született egy egységes összefoglalás a villafürdőkről. Noricum tartomány fürdőit Gudrun Wlach dolgozta fel az 1980-as években írott disszertációjában, itt újabban geofizikai kutatásokra hagyatkozhatunk. Pannoniára vonatkozóan 1964-ben B. Thomas Edit monográfiájában tárgyalta a villafürdőket is, és Bíró Mária 1974-ben írt egy cikket a villafürdőkről. A 2010-es években a kutatás Szabó Máté légirégészeti vizsgálataival folytatódott, ám ezekkel kapcsolatban kevés volt a régészeti ásatás, így pontosabb kronológiai meghatározásuk nehéz. Moesia Superior tartományban csak a késő római villagazdaságokra vonatkozóan készült disszertáció, ez azonban kevés információt tartalmaz a villafürdőkről. Moesia Inferior tartomány esetében néhány cikk született a villafürdőkről.

* Témavezető: Dr. Nagy Levente. „A Kárpát-medence és az antik világ népeinek története, kultúrája és kapcsolataik az ókorban” doktori program.

A disszertáció felépítése, módszertana

A dolgozat első fejezete a Bevezetés, amiben a munka célkitűzéseit és módszertanát ismertetem. Az írásban Noricum, Pannonia, Moesia Superior és analógiaként Moesia Inferior tartományok területéről vizsgáltam villafürdőket. Az értekezésem két kötetből áll, az elsőben a szöveg kapott helyet, míg a másodikban a katalógus. Utóbbiban diagram, alaprajzok és képek szerepelnek. A bevezetés után Noricum, Pannonia, Moesia Superior és Moesia Inferior tartományok földrajzi vázlata következik. Az első fejezetben ismertetem még a római fürdők helyiségeit és tipológiáját, analógiákat, villatulajdonosokat és epigráfiai adatokat a római villafürdőkre vonatkozóan. A II. fejezetben tárgyalom a noricum-i épületeket, kitekintve a kutatástörténetre, majd a mai Bajorország és Ausztria területén található maradványokat ismertetem. Ezután következnek azok a noricum-i objektumok, melyek kérdésesek és melyekről kevés ismerettel rendelkezünk. A létesítmények bemutatását követi a noricum-i építmények kutatásának összefoglalása. Ezután az eredmények összefoglalása következik, majd a disszertáció a noricum-i romok tipológiai-kronológiai jellegzetességeivel folytatódik tovább. Ezután a vizsgált noricum-i létesítmények tulajdonosi körének elemzése következik. A III. fejezet A pannoniái lelőhelyekről szól és a noricum-ihoz hasonlóan elemzem őket. A IV. fejezetben a moesia superior-i példákat tárgyalom és az előző két fejezethez hasonlóan elemzem az épületeket. Az V. fejezetben a moesia inferior-i és thráciaiakat mutatom be analógiaként és hasonlóan az előző fejezetekhez, elemzem őket. A következő fejezetekben például a fürdők fűtéséhez használt fafajtákat is ismertetem. A X. fejezetben összegzem a disszertációm eredményeit. A XI. fejezetben pedig követi a bibliográfia.

A disszertáció eredményei

A dolgozatban feldolgozott 137 villafürdő tipológiai és kronológiai elemzése röviden összefoglalva az alábbi eredményeket hozta.

A villafürdők a soros, tömbös, gyűrűs típusba sorolhatók. A tartományokban a leggyakrabban a soros típusú fürdők fordulnak elő. Noricum-ban a Kr.u. 1–3. század között, Pannoniában a Kr.u. 1–4. század között, Moesia Superiorban a Kr.u. 2–4. század között és Moesia Inferiorban a Kr.u. 1–4. század között építettek villafürdőket. A villa főépületén belül és kívül is találhatóak fürdők. Összefüggés figyelhető meg a villa tulajdonosai és a fürdő mérete és kialakítása között. A kisebb méretű villafürdőtől egészen a 625/630m²-ig terjed a fürdők nagysága.

Noricum tartományból összesen 49 villafürdőt vizsgáltam. Közöttük vannak olyan épületek, amelyekről csak geofizikai kutatásokkal rendelkezünk információval és vannak olyanok, melyek meghatározása bizonytalan.

A villa főépületén kívül 26 esetben helyezkedik el fürdőépület, míg azon belül 6 villafürdő található. 17 épület esetében kérdéses, hogy a villa főépületén kívül vagy belül helyezkedett-e el. A villa főépületén belül elhelyezkedő fürdők építése a Kr.u. 2–3. századra jellemző, de itt már a Kr.u. 1. században is gyakoribb volt, hogy a villák főépületén kívül építettek fürdőket. A villa rusticákhoz tartozó fürdők építése Noricumban a Kr.u. 3. századig tart, ezután már nem építettek újabb fürdőket, hanem a meglévő épületeket használták.

A noricumi villafürdőkre jellemző a soros, tömbös és gyűrűs típus. Van olyan villafürdő, mely több típus jegyeit is magán viseli.

A tipológiát tekintve Gudrun Wlach, Werner Heinz, Raimund Kastler és Stefan Traxler publikációi az irányadóak. Nincs kifejezetten Noricumra jellemző típus, azonban az elrendezésekben vannak helyi sajátosságok.

A villák és a villafürdők Noricumban a Kr.u. 1-3-. század között épültek és a Kr.u. 4. századig használatban voltak. A villafürdők építése a Kr.u. 2. században terjedt el.

Pannoniában összesen 70 villafürdőt vizsgáltam. Ebbe beletartoznak olyan épületek is, melyeket légirégészeti vagy néhány esetben geofizikai kutatással vizsgáltak, és olyan villafürdők is, melyekről kevés információval rendelkezünk és csak a 19. században kutatták őket. Két épület esetében pedig bizonyítható, hogy nem villafürdőként funkcionáltak, ezeket azért vettem be a katalógusba mint nem villafürdőket, mert a korábbi kutatás akként határozta meg őket. A villafürdők közül összesen 33 épület helyezkedett el a villa főépületén kívül, 22 épület azon belül, a többi villafürdő, azaz 14 épület elhelyezkedése pedig nem meghatározható. Pannonia provinciában is kimutatható, hogy a villa főépületén belül elhelyezkedő fürdők inkább a korai időszakban épültek, tehát a Kr.u. 1–2. században voltak jellemzőek. Néhány, a villa főépületén belül elhelyezkedő épület későbbi, tehát a Kr.u. 3. vagy 4. században épült.

Bíró Mária tipológiáját a következőképpen aktualizáltam: az általa I. csoportba sorolt fürdőket a soros csoportba soroltam. A II. és a III. csoportba sorolt fürdőket szintén soros típusúként határoztam meg. A IV. csoportba sorolt fürdőket tömbös típusúként határoztam meg, melyről az alaprajz a mellékletben szerepel.

A mai Szerbia területéről összesen 38–40 fürdő ismert, beleértve a dél-pannoniai területet is, melyekben vannak köz-katonai és magánfürdők is. A tartomány területéről 8 villafürdőt vizsgáltam. A kronológiát tekintve a villafürdők építése a késő római korban volt jellemző. Többségük a Kr.u. 4. században épült, Bace, Čačak és Guberevac-Pruten villafürdői a Kr.u. 3–4. század körül épülhettek. Csak Lisovič villafürdője esetén tételezhető fel, hogy akár a 2. században is épülhetett,

azonban itt sem zárható ki a Kr.u. 3–4. századi datálás. Az is érdekes, hogy csak ez egy fürdő helyezkedett el a villa főépületén belül Moesia Superiorban. Ebben a tartományban is az volt a jellemző, hogy a főépületen belül elhelyezkedő fürdők a korábbi időszakban, vagyis itt a Kr.u. 2. században épülhettek.

A Moesia Superior területén található villafürdők a soros, párhuzamos soros típusba tartoznak. Hat villafürdőt én soroltam a soros típusba, és a további két párhuzamos soros típusú fürdőt szintén a soros típusba soroltam. Moesia Superior területén több késő római villa rustica található, azonban kevésnek ismerjük a villafürdőjét. Nagyságuk a kisebb, egyszerűbb méretűtől a nagy kiterjedésűig terjed. Mediana I esetében palaestrát is feltártak, mely elsősorban a köz- és katonai fürdőkre jellemző. Ez a helyiség is bizonyítja, hogy császári tulajdonban lehetett.

Pannonia és a mai Szerbia északi része a Közép- és az Alsó-Duna-völgyéhez tartozott. Ezekben a tartományokban a Duna és a Száva folyók játszottak fontos szerepet, illetve Moesia Superiorban a Morava és a Vardar. A tartományok Kr.u. 1. századi meghódítása után kialakultak a vidéki települések, a vicusok és a villa rusticák. A Mačva és a Drina völgye jó termőtalajt biztosított mezőgazdasági tevékenység folytatásához. Kusanje villájánál éremkincsleletet találtak, ami III. Gordianustól Carinusig terjed. Bela Crkva településen a villánál ezüst ékszerek, edények és érmek kerültek elő, utóbbiak Nerótól Commodusig tartanak, ezért azt feltételezik, hogy a Kr.u. 2. század közepén épülhetett a villa. Macva területén a legtöbb villa a Kr.u. 3–4. századra datálható.

Moesia Superior fővárosának, a Viminacium környéki villáknak a történetéről keveset tudunk. Viminacium Kr.u. 117-ben kapta meg a municipium és Kr.u. 239-ben a colonia rangot. Viminacium városa körül legiotábor is volt, a villa rusticák a város ennek a közelében helyezkednek el, például Rudine, Livade kod cuprije, Burdelj, Na Kamenju, Stig. 2013-ban Nad Klepeckom területén egy nagy villakomplexumot tártak fel, 80x31,5 métert kutattak belőle és legalább 24 helyiséggel rendelkezett. Ez az eddig ismert legnagyobb villa rustica Viminacium területén.

Singidunum területén 2 villafürdő található, Lisović és Guberevac-Pruten, vagyis Kosmaj. Három villafürdő található Nyugat-Szerbiában: Anina, vagyis Lajkovac, Beljina és Čačak. Dél-Szerbiában pedig Mediana, Zujince és Bace található.

A villafürdők nagysága a kisebb, 99m²-től egészen a nagyobb, 625/630m² kiterjedésű épületig terjed.

Moesia Inferior területén mintegy 30 villa rustica feltárására került sor. Azonban ezekből csak kevésnek kutatták a villafürdőjét. A kutatott példák földrajzilag hegyes és vizekben gazdag területek környékén helyezkednek el. Moesia Inferior és Thracia területén összesen 10 villafürdőt vizsgáltam. A kronológiát tekintve a villafürdők a Kr.u. 1–4. század között épültek. Azonban a villafürdők építése és elterjedése a Kr.u. 2. századra, a Kr.u. 2–3. századra és a Kr.u. 2–4. századra volt jellemző.

A Moesia Inferior területén lévő villafürdők az egyszerűbb soros típusba tartoznak. A villafürdők közül kilenc épületet én soroltam be a soros típusba és a Villa Armira is a soros típusba sorolható, mint ahogy azt korábban meghatározták. Véleményem szerint ezek az épületek az egyszerűbb soros típusba sorolhatók. A villafürdők közül kiemelendő Urovene fürdője, ahol az apodyterium és a frigidarium egy helyiségben álltak, illetve a caldarium, ami a vitruviusi előírásokkal ellentétben északi irányban helyezkedik el.

A fürdők helyiségeinek száma három és hét között mozog. Ezek az épületek egy, kettő vagy három apszissal rendelkeztek.

Hét esetben a fürdő a villa főépületén kívül helyezkedik el és három esetben található a villa főépületén belül. Ebben hasonlóság mutatkozik Pannonia provinciával, mert ugyan ott is nagyobb a villa főépületén kívül elhelyezkedő fürdők aránya, de találhatók a villa főépületén belül is fürdők. Az is elkülöníthető, hogy a villa főépületén belül elhelyezkedő fürdők építése inkább a korai időszakban, vagyis a Kr.u. 1–2. században volt jellemző. A méretekről sajnos nem rendelkezünk információval. A villák három csoportba sorolhatók: az 1. csoportba, melyek nem rendelkeznek főépülettel, 2. csoportba, melyek rendelkeznek főépülettel és a 3. csoportba a nagyobb villakomplexumok sorolhatók. Szófia környékén például fél tucat villa rustica ismert. A villák főépületén kívül elhelyezkedő fürdők közül a Montana II.1 és Montana II.2 a horreumhoz, míg az urovenei az istállóhoz csatlakozik.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.ptt.hu/handle/pea/44496>

BARÁTH ZSOLT

Szentgrót végvárváros a XVII. században*

Szentgrót praesidium in the seventeenth century

A korspecifikus, úgynevezett prezidiális mezővárosok létezése a történész szakma előtt már több mint fél évszázada ismert, azonban a 20. század második felében feltárt ismeretanyag rendszerezése és kiegészítése a 2000-es évek elejéig nem történt meg. A rendszerváltást követően a külföldi és a hazai kutatások felélénkülésének köszönhetően mértékadó feldolgozások készültek, de az egyes végvárak komplex történetét célzó vármonográfiák, illetve célzatosan a prezídiumok történetét tárgyaló feldolgozások csak elvétve jelentek meg. Ráadásul az erősségek történetével foglalkozó, nyomtatásban napvilágot látó munkák közös ismérvei közé tartozott, hogy egyrészt a központi szerepkört betöltő várakhoz kapcsolódtak, másrészt pedig az oszmánellenes védelmi rendszer kialakulásának és megszilárdulásának évtizedeire, a 16. század második felének történéseire koncentráltak. A 20. század legvégétől a történettudomány és a hozzá kapcsolódó rokon- és társtudományok eredményeit összegző interdiszciplináris kutatásoknak köszönhetően levont konzekvenciák is még többnyire településtörténeti munkák részeként jelentek meg. A végvárat és a várost egységben kezelő elemzések csak a 2000-es évek elején, a Kanizsa ellen vetett végvidék legnagyobb és ezzel párhuzamosan legjelentősebb prezídiumainak történeti feldolgozásában öltöttek testet. A prezidiális mezővárosokra vonatkozó kutatások megkésetttségének legfőbb oka, hogy a határzónában elhelyezkedő megerősített városok és a végvárak esetében a rokontudományok napjainkig csak kevéssel járultak hozzá az ismeretanyagaink bővítéséhez, holott például már a súlyponti prezídiumok történetét tárgyaló munkák is rámutattak arra, hogy elsősorban a régészet által szolgáltatott információk nélkülözhetetlenek az egykori végvárvárosok jobb megismeréséhez.

* Témavezető: Dr. habil. Végh Ferenc. „A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak 900–1800” doktori program.

Disszertációmban a Kanizsa ellen vetett várrendszer egyik alkotóelemét a mindennapi életének működésén keresztül mutatom be. A Szentgrót falai közt állomásozó különféle katonaelemek létszámának és összetételének bemutatása, valamint a településszerkezet meghatározásának segítségével kíséreltem meg megállapítani, hogy melyek voltak azok az ismérvek, amelyek alapján Szentgrótot a végvárosok közé sorolhatjuk. A település gazdasági, társadalmi és vallási viszonyainak felvázolásával pedig arra kerestem a választ, hogy a prezídium milyen módon illeszkedett a térség gazdasági és vallási folyamataihoz. Vizsgálatomat mikrotörténeti irányultsággal, a helytörténetírás igényével és eszköztárával folytattam, mivel véleményem szerint a lokális forrásbázis vizsgálatán keresztül tudjuk elvégezni azokat az alapszintű kutatásokat, amelyek révén a védelmi struktúra egészéről valós képet kaphatunk.

Az értekezés leghangsúlyosabb részét a szentgróti katonatársadalom különböző csoportjainak összetételét és szerkezetét tárgyaló fejezetek teszik ki. A négy különböző csapatnem közelítőleg azonos terjedelmű fejezetben került tárgyalásra, ezzel is hangsúlyozva a prezídiumokban való meghatározó szerepüket és egyben sajátosságaikat. Társadalomtörténeti szempontból releváns részként emeltem ki a szabadosokról szóló fejezetet, mivel a szentgróti végház falai között szolgáló kontingensek közül egyrészt ez volt a legnagyobb létszámú, másrészt a kutatás ennek a katonacsoportnak kevés figyelmet szentelt. Az értekezés csaknem negyedét teszi ki a prezidiális mezőváros településszerkezetének rekonstrukciója, az attól térben és jogilag is elkülönült Polgárváros (a későbbi Kísszentgrót) ismertetése, melyet az úrbéres népessége és gazdasági potenciálján keresztül kíséreltem meg bemutatni. A szentgróti ipari és kereskedelmi tevékenység, valamint a földművelés és az állattenyésztés bemutatásával igyekeztem meghatározni Szentgrót 17. századi gazdasági potenciálját. Az értekezés zárófejezetében a településen párhuzamosan létező felekezeteket mutattam be.

Vizsgálatom nehézségét főként az adta, hogy a legváltozatosabb irategyüttesekből kellett a legtöbb esetben kevés információértékkel bíró szórványadatokat összegyűjteni, illetve szintetizálni. Szentgrót végvár és város történetének feldolgozása szempontjából az egyik legfontosabb kiindulópontot és egyben nélkülözhetetlen forrásgyűjteményt Iványi Bélának a 20. század elején íródott *Zalaszentgrót története* címet viselő kézírata jelentette. Iványi gyakorlatilag elsőként foglalkozott a prezídiumok kérdéskörével, a katonatársadalom vizsgálata során pedig nagy hangsúlyt fektetett a város és a végvár egységben történő vizsgálatára. A szóban forgó kézirat elsősorban amiatt volt értékes, mivel nagy számban hivatkozik olyan forráshelyekre és adatokra, amelyek napjainkban már – a Batthyány levéltárat ért pusztulások következtében – nem érhetők el a kutatás számára. Ezek közül a legérzékenyebb veszteséget talán az Iványi által viszonylag egységes fondként feltüntetett, és számos alkalommal hivatkozott Szentgrót mezőváros archívuma

jelentette. Ennek hiányában csak az Iványi Béla kéziratában használt hivatkozásokra, valamint a Zala megye helytörténeti lexikonához készült, Szentgrót város levéltárából (is) merítő cédulagyűjteményre hagyatkozhattam.

Elsődleges forrásként támaszkodtam a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában fellelhető, páratlanul gazdag Batthyány család levéltárára, amelynek kivételes forrásanyaga elsősorban annak tudható be, hogy 1633 és 1703 között a Batthyány család férfi tagjai viselték mind a Kanizsa ellen vetett végvidék főkapitányi, mind pedig a dunántúli kerületi főkapitányi tisztségeket is. Tematikus vizsgálatom során nagyban merítettem a szentgróti kapitányi posztot betöltő személyek magánlevelezéséből, ugyanis leveleik tartalma a tisztségükkel kapcsolatos ügyek tárgyalása okán hivatalos levelezésnek tekinthetők, mindamelllett a kor szokásainak megfelelően számos személyes jellegű információt is tartalmaznak. Ezen felül a szórványosan fennmaradt, az esetek többségében mindössze néhány darabot kitevő, de a végvári tisztikarhoz, valamint a helyi kötődésű személyekhez köthető levelek révén Szentgrót vár és város hétköznapijaiba nyertem betekintést. A katonatársadalomra vonatkozó fejezetek megírásában a Batthyány család Körmen-di Központi Igazgatóság iratainak a familiárisokra, szervitorokra és hadinép-re vonatkozó dokumentumai, a katonai iratok, valamint a végvidéki főkapitány, Batthyány (I.) Ádám iratai közt található, és a szentgróti katonaság 17. századi összetételére és létszámára vonatkozó iratcsoportok használtam fel, amelyek elsősorban Szentgrót a Batthyány birtokstruktúrába történő betagozódásának időszakára vonatkozóan jelentett számottevő forrásbázist és egyben kiváló összehasonlítási alapot. A gazdasági viszonyokra a főúri archívum törzslevéltárának *Acta Antiqua* és *Memorabilia* fondjai, valamint az *Urbaria* és *Conscriptiones* mester-ségesen kialakított gyűjteménye került kiaknázásra. A Burgenlandi Tartományi Levéltár egységei közt fennmaradt, a gróf Batthyány család köpcsényi családi és uradalmi levéltárában lévő két doboznyi – jelentősen rongálódott – Szentgrótra vonatkozó iratcsoport zöme a 18. század második felében keletkezett, tehát a kései viszonyokat tükrözi.

Kutatásaimat nagyban megnehezítette, hogy a Batthyányakat megelőző birtokos famíliák fiúágon már vizsgálatom időintervallumán belül kihaltak, így levéltáruk javarészt elveszett, vagy töredékesen – a leányági leszármazottak révén – az örökös családok levéltáraiban őrződött meg. Ilyetén például számos Hagymási vonatkozású irat – a birtokos családdal atyafiságba kerülő Falussyak levéltárával egyetemben – a Csáky család levéltárában maradt fenn a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv állományában. A Magyar Kamara Archívumában fellelhető 1531 és 1648 között készült portális összeírások Szentgrótot birtokló családtagok birtokállományát illetően nyújtottak segítséget. A Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltárában megőrződött Vasvár-Szombathelyi Székeskáptalan hiánytalanul fennmaradt és megszakítás nélkül vezetett protokollumai a Hagymási család

birtoklástörténetéhez, míg a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltárában található források Szentgrótnak Zala vármegye közigazgatásában játszott szerepét segített megismerni.

A kutatásaim során megállapítást nyert, hogy a 14. század második felétől álló szentgróti vár az azt tulajdonló Hagymási család birtokközpontjaként és lakóhelyeként magasodott a Zala jobb partján, és csak az 1561-es oszmán portyát követően erősítették meg „*magyar módra*”, vagyis palánktechnikával. Jóllehet legkésőbb 1582-től Szentgrót a kanizsai végvidék várai közé tartozott, az erősség jelentősége csak Kanizsa 1600-as elvesztését követően növekedett meg, mikor is a fővár oszmán kézre kerülését követően más környékbeli várhoz hasonlóan Szentgrót is betagozódott az újonnan létesült védzónába.

A Kanizsa ellen vetett végvidék tagjaként Szentgrót azon végvárak közé tartozott, amelyek megmaradtak az eredeti birtokosaik kezében. Ezzel magyarázható, hogy hasonlóan több más véghelyhez, Szentgróton is a település örökös földesurai kerültek kinevezésre a végvárváros helyőrségének az élére, egészen a Hagymási család fiúágon történő kihalásáig (1654). A 17. század folyamán a végvárvárosban stabilan 75 főben meghatározott királyi katonaság állomásozott, ám Szentgrót erősségének igazi jelentőségét mégsem ezen katonai egységnek köszönhette. A század első évtizedeitől kezdve ugyanis jelentős létszámú szabad rendű katona működött Szentgróton, akik a földesúrtól nyert részleges vagy teljes úrbérmentességük fejében különböző szolgálattal tartoztak. Helyzetük annyiban hasonlított a vitélzli rendhez, hogy esetükben is fő szempontként jelentkezett a helyhez kötöttség kérdése, tehát annak az igénye, hogy lehetőség szerint helybéli vagy a település környéki fegyveresekből állítsák ki őket, így előzve meg az idegen elemek esetleges rendbontását. Szentgrót esetében is megfigyelhető, hogy a lakosság többségét kitevő katonakontingens megjelenése és létszámuk szinten tartása a földesurak szándékából a leggazdaságosabb módon történt. Többségük a hóstátban lakott a település birtokosai által tulajdonolt polgári helyföldön, amely után évente négy-négy napot tartoztak szolgálni a földesuruknak. A szabadosok Szentgrót életében betöltött szerepét jól illusztrálja, hogy létszámuk messze meghaladta a királyi katonaságét, ugyanakkor a tőlük megkövetelt militáris szolgálat fegyvernemenként eltérő volt. Kimagasló létszámuk okán, gyakorlatilag egyedülálló módon a Szentgróton lévő szabados katonaság rendtartásával kapcsolatban főkapitányi utasítást is kiadtak. A rájuk osztott leggyakoribb feladatokat figyelembe véve Szentgrótnak a határvédelmi rendszerben betöltött szerepére is következtethettem. A fegyveres kíséret biztosítása és a posta-, illetve hírtovábbításban való általános alkalmazásuk mutatja, hogy Szentgrót nem tartozott a védelem első vonalához. Az oszmán portyák ugyanis a Rábán túli, hódolatlan területeket célozták, így a támadók számára a legkézenfekvőbb támadási irány nem Szentgrót, hanem a Zala nyugatabbi átkelői és gázlói voltak.

A szabadosok és egyéb katonaelemek jelenléte az úrbéres, valamint az iparos-kereskedő népesség életére is nagy hatással volt. A fegyverforgatók és hozzátartozóik mellett kisebbségbe került úrbéres lakosság a prezídiumtól délre elterülő, jogilag is önállósult Polgárvárosba szorult, míg a palánkfalal, illetve árokrendszerrel övezett mezőváros a katonáknak és családtagjainak szolgált otthonául. Az épített védelmen felül Szentgrót esetében a Nádas-patak is egyfajta fizikai határt képezett a két településrész között, ami tovább erősítette a térbeli szeparációt. Ugyanakkor a szakirodalom azon álláspontja, miszerint a zalai végvárvárosok esetében csak a vár és a hóstát rendelkezett fizikai védelemmel, pontosításra került. Jóllehet a Polgárváros valóban nem rendelkezett a hóstáthoz hasonló védművekkel, de a lakók saját költségükön két strázsát tartottak, akik az egykori ferences kolostor megmaradt tornyában figyelőszolgálatot láttak el és hírtovábbításra alkalmas eszközeik segítségével veszély esetén jeleztek a hóstát és a vár katonaságának. Mindemellett a 17. század végén a polgárvárosi malmot is bekerítették, így növelve annak biztonságát. A két településrész abban is különbözött egymástól, hogy a Polgárváros lakói adófizetésre voltak kötelezve az oszmánok által, míg a főként katonaság lakta hóstát esetében ez nem figyelhető meg. Más zalai végvárvárosokhoz hasonlóan Szentgróton is tetten érhető jellegzetes, hármas tagolódású (ügymint a végvár, a prezídium vagy hóstát, illetve a külső, avagy polgárváros) településszerkezet. A térbeli szeparáció ugyanakkor nem jelentett áthidalhatatlan akadályt a társadalmi kapcsolatok számára, a fegyverforgatók, a nemesség, valamint az úrbéres- és iparoskereskedők közti szociális korrelációk megmaradtak.

Igazodva a többi végvárvárosban is mutatkozó tendenciához, a Szentgrót mezővárosi (hóstáti) népesség nagy részét alkotó katonaközösség az akadozó zsoldfizetés okán, megélhetését biztosítandó maga is részt vett a gazdasági termelésben. A legtöbbjük földet vagy szőlőt művelt Szentgrót határában, de nem ritkán a településtől távolabb eső vidékeken is gazdálkodtak. Egyesek a kézműiparban és a kiskereskedelemben voltak érdekeltek. Láthatólag a katonaság minden komponense törekedett az úrbéres földek állományába nem tartozó irtásföldek megszerzésére, amelyek mentesültek mind a földesúri pénz-, munka-, illetve terményjáradék, mind pedig az állami adók alól. Ennek ellenére fontos volt hangsúlyozni, hogy a földesúr csak a neki járó terhek alól adhatott felmentést, így például a földek után járó egyházi adó alól nem. Ennek ellenére Szentgrót esetében igazolásra került, hogy a dézsma megfizetésének a törvényi előírás ellenére sem tettek eleget. Hangsúlyozni szükséges tehát, hogy a katonaság a földjei után az állami és földesúri adókat nem a szokásjogra hivatkozva nem fizette, hanem mert a település birtokosai által biztosított kondíciók miatt felmentést kapott azok alól. A katonaság szőlőgazdálkodása a volumenéből ítélve Szentgróton is az önellátást szolgálta. A szentgróti borok mennyisége, ára – és feltehetően minősége – is jóval elmaradt például a Balaton-mellékiekétől. Ezzel is, valamint a határ szűkösségével is

magyarázható, hogy Szentgróton inkább a szántóföldi művelés és a gabonatermelés dominanciája figyelhető meg, amelyet a két szentgróti településrészen, valamint a szomszédos Batykon működő malom megléte és teljesítménye is kiválóan példáz. A megtermelt gabona nagy része is a település önellátását szolgálta, de ugyanez mondható el a település iparáról és kereskedelmi tevékenységéről is. Szentgrót középkori kiváltságok alapján tartott mindössze kétféle országos vásárán többnyire a környékbeli településekről származó áruk cseréltek gazdát. A távolsági marhakereskedelemnek ugyan akadtak szentgróti résztvevői, azonban számuk elhanyagolható volt. A tizenöt éves háborút (1591–1606) követően az oszmán fennhatóság alá eső mezővárosok közvetítő gazdasági szerepét részint a két birodalom határán elhelyezkedő prezídiumok vették át. Szentgrót mint közepes méretű katonaváros alárendelt gazdasági szerepét jól mutatja, hogy úrmérték gyanánt a pápai köből volt rendszerezítve, míg a húskimérés vonatkozásában a keszthelyi piac árai alapján számoltak, jóllehet a jelentősebb katonavárosok köztudottan saját mértékekkel rendelkeztek. A kézműiparáról általánosságban elmondható, hogy igazodott a zalai prezídiumokban a 17. században fellelhető iparszerkezethez: a luxusipari cikkek teljes hiánya mellett, kizárólag a helyi igényeket kielégítő (tágabb értelemben vett) ruházati, illetve fémipari termékek előállítására korlátozódott.

Szentgrót felekezeti életét vizsgálva megállapítottam, hogy az számos egyedi vonást mutatott, mondhatni unikális volt. Ennek legfőbb oka, hogy a 17. század első felében a település nagyobb részét kezükben tartó protestáns Hagymásiak maguk is megosztottak voltak felekezeti tekintetben, így a birtokos személyétől függően hol egyik, hol másik protestáns közösség nyert teret, illetve tett szert időlegesen vezető szerepre. Mindemellett, a század második felétől a katolikusok is meg tudták erősíteni pozícióikat, részint az 1630-as években rekatolizált Batthyányak birtokba kerülése, részint az ellenreformáció nyílt támadása következtében. A visszafoglaló háborúk (1683–1699) lezárultával a helyőrségek feloszlását követően Szentgrót vára elkerülte a lerombolást, azonban a vitézlő rend tagjai, valamint a nagy létszámú szabados katonaság a hódoltság idején kivívott kiváltságait folyamatosan elveszítette. Az 1736-ban meginduló úrbéri pereknek köszönhetően pedig a földesúri hatalom újbóli megerősödése véget vetett Szentgrót török korban kivívott, kiváltságos helyzetének.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/34835>

HUSZÁR MIHÁLY

Marcali zsidók: Egyén és a közösség szerepe a magyar–zsidó történelemben*

Jews of Marcali: The role of the individual and community in Hungarian Jewish history

Témaválasztás és célkitűzés

Disszertációm elkészítésének elsődleges célja volt, hogy a marcali zsidók történetének csomópontjait, az egyén és a közösség viszonyát a megismert források alapján bemutassam. Meg akartam ismerni egy járási székhelyen élő vallási kisebbség építő, alkotó, közösségszervező tevékenységét, amellyel az együttéléshez hozzájárult. Fő kérdéseim a következők: kik voltak a jelentős teljesítményt nyújtó, mintaadó személyiségek és miként befolyásolták a magyar történelem eseményei a helyi viszonyokat?

A kutatásom 2015-ben Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című lexikonjában megjelent rövid szócikk tanulmányozásával kezdődött. Ebben Morgenstern/Marczali Mihály rabbiról írtak, felsorolva a hét megjelent beszédét és írásművét. A továbbgondolt kutatási terv végül az lett, hogy közismertebb marcali születésű személyiségek, mint a főrabbi fia, Marczali Henrik történetíró vagy Lengyel József író életét és családtörténetét szándékoztam újabb eredményekkel kiegészíteni és a szakmai közönség elé tárni. Miután azonban szembesültem e szerteágazó téma adatgazdagságával úgy döntöttem, hogy kiszélesítem a vizsgálódást a közösség történetének bizonyos időszakaira, vezető családjainak és személyiségeiknek a történetére is.

Összefoglalásként arra vállalkoztam, hogy a helyi zsidó közösség történetét befolyásoló csomópontok, egyes maradandót alkotó személyiségek életútjainak

* Témavezetők: Dr. habil. Bebesi György egyetemi docens, PTE BTK TTI – Dr. habil. Vajda Károly egyetemi tanár, OR-ZSE. „Európa és a magyarság a 18–20. században” doktori program.

és a közösség érdekében tevékeny családok történetének tudományos igényű feldolgozásával hozzájáruljak a magyar tudományossághoz. Az eredményeket pedig a marcali, a dél-dunántúli és a mai magyar zsidóság emlékezetének részévé kívánom tenni.

A téma forrásai és a feldolgozás módszertani kérdései

Egyes magyarországi zsidó hitközségekre vonatkozó írások már a 19. század végén, de főképpen a két világháború között megjelentek (például Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebbi időktől 1867-ig*; Kecskeméti Ármin: *A Csanád megyei zsidók története.*). Az 1960-as évektől Scheiber Sándor és Schweitzer József tudós rabbik a hagyomány újjáélesztésével indították el a nagyobb városi hitközségekre fókuszáló monográfiásorozat kiadását. Az 1990-es, de inkább a 2000-es évektől a téma ismét a szélesebb közönség elé került részben a forrásbázis könnyebb elérhetősége miatt, de nem utolsó sorban azért is, mert megnövekedett a hazai zsidóság múltja iránti érdeklődés. Az 1989-es rendszerváltás hozta el azt az új szemléletet, amely elsősorban a holokauszt feldolgozásához kívánt minél pontosabb és teljesebb tudományos háttérrel biztosítani konferenciák szervezésével, kiállítások rendezésével, múzeumok nyitásával és a mindenkor emlékezet helyszíneinek megteremtésével.

Az életrajzok terén a zsidó származású, de zsidóságtól eltávolodott értelmiségiekről (például Jászi Oszkár, Ignótus Pál) sok írás született. De a felekezeti életben belül működő – akár neológ, akár ortodox – rabbikról, akik mégiscsak felekezetük választott szellemi vezetői voltak, máig alig áll rendelkezésre magyar nyelvű történetírói munka. (Említhetem például Löw Lipótót, a fiát, Löw Immánuel, Schwab Löwöt vagy Kohn Sámuel.) Ezzel a munkával ezen a téren szeretnék kezdeményező lenni. Kitérek továbbá a Marcaliban működő rabbik mellett mindazon személyiségekre, akik a vidéki hitközségek és a helyi társadalmak megbecsült tipikus alakjai, tagjai, formálói voltak. Ezt a megismerést segítették az elmúlt évtizedben megjelent monográfiák és a részterületekre (közösségtörténet, asszimiláció és identitás, magyar-zsidó kultúrtörténet) fókuszáló publikációk.

A látszólagos adatbőség ellenére egyes részmák esetében a források hiánya miatt komplex módszert kellett kidolgozni. Prioritást élvezett a prozopográfiai módszer. Az elsődleges források (írott, nyomtatott, közgyűjteményi, családi hagyatékok, fotó, oral history) mellett minden olyan szakirodalmat igénybe vettem, amelyek az egyes korszakok tágabb és a helyi viszonyokról szóló kereteinek bemutatásához szükségesek voltak. Az írottakon kívül bevontam más forrástípusokat is, és alkalmaztam a történelem segédtudományainak, például a genealógiának különféle eszközeit. Ugyancsak indokoltá vált, hogy a zsidó vallással és a kultúrával

kapcsolatos szavak magyarázatát egy *Zsidó minilexikon* című fejezetben helyezem el, amelynek elkészítésében Vajda Károly segített.

Külön egységben kapott helyet a marcali zsidók történetéről szóló fényképválogatás, amely csupán ízelítőt ad egy roppant gazdag és eddig egyáltalán nem ismert forrásegyüttesből, amelynek a részleges feldolgozása megkerülhetetlen.

A magyar zsidók története kapcsán három olyan kifejezést – hiszen éppen azért szorulnak magyarázatra, mert „fogalomként” jelentésük változó, nem egyértelmű – kell megemlíteni, amelyek a kutatás során az egyes életutak vagy a közösség egészének vizsgálata során lépten-nyomon előkerülnek. Ezek pedig az „akkulturáció”, a „magyarosodás” és az „asszimiláció”. A marcali zsidók beilleszkedése a 19–20. század során a többségi társadalomba ezeken a szinteken történt. A 19. század második felében Marcaliban letelepedő első zsidók kezdeti lépésként a formális akkulturáció, elsősorban a magyar nyelv felvétele révén kapcsolódtak a helyi társadalomhoz, fenntartva ugyanakkor hagyományos életmódjuk számos elemét. A jellemző színtér ekkor még csupán a mindennapi gazdasági – a német nyelvet is párhuzamosan használó – együttműködés világa volt. A következő lépést, vagy inkább lépéseket a kulturális magyarosodás jelentette, amelybe a kötelezően előírt elemi iskolában elsajátított nyelvhasználat mellett már egyes esetekben megjelent a magyar vezetéknev felvétele, és elterjedt a nem bibliai utónevek használata is. A hazafiasság rendszeres kinyilvánítása, a magyar művelődési szokásokkal és a többségi kultúrával való azonosulás, sőt a jogkiterjesztéssel a közügyekbe való bekapcsolódás széles tárháza tartozott bele a magyarrá válás folyamatába.

Az asszimiláció volt a következő szint, ameddig Marcaliban még csupán egy-két – például kereszténnyel kötött házasság miatt kitért – személy jutott el. Ennek során a zsidók a teljes beolvadás útjára léptek, nevet változtattak, „elhagyták atyáink hitét” (vagyis kitértek), majd valamelyik keresztény felekezetbe léptek át. Az asszimiláció végül a zsidó eredettudat családi hagyományaként való megmaradásának vagy akár a zsidó elődöktől történő teljes elfordulásnak a példáját is eredményezhette.

A primer forrásokra különböző közgyűjteményekben (a Magyar Nemzeti Levéltár megyei és országos levéltárai, Budapest Főváros Levéltára, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Marcali Múzeum, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, OSZK Kézirattár), valamint a téma szempontjából nélkülözhetetlen családi hagyatékokban bukkantam. Kiemelt fontossággal bírtak az anyakönyvek (felekezeti, állami), a sajtó és egyéb múzeumi források. A 21. századi modern kutatómódszertan alapját a digitalizált forrásokhoz való gyors hozzáférés tette lehetővé, azzal a veszéllyel, hogy az adatgyűjtés a feldolgozás rovására végtelen né válik. Ez a lehetőség jellemzően a mikrotörténetek, a közösségi események és az átlagemberek életútjának hosszabb-rövidebb, sajtóban történő azonosításához

járult hozzá. A közgyűjteményi források tanulmányozásához olyan segítőkészséggel találkoztam, amely nagyban megkönnyítette a munkámat.

A primer források feldolgozása mellett a hazai szakirodalmi munkákat, szak tanulmányokat is felhasználtam. Igyekeztem a legfrissebben megjelent, kurrens publikációkból is válogatni. Ugyanígy viszonyítási pont volt az egyes részproblémákkal, úgymint a zsidó temetőkkel, a zsinagógaépítéssel, a családtörténettel foglalkozó szakirodalom. A primer és szekunder források feldolgozásával nem csak a szűken vett adatbázisépítésre (prozopográfia), hanem Marcali társadalom-, kultúr-, felekezet- és várostörténeti összefüggéseire is hangsúlyt fektettem.

A 21. századi újfajta kutatási módszerek mellett a témaválasztás behatárolt keretei miatt egy településre, sőt részben a járás falvaira is kitekintő vallási közösségtörténetet kívántam részben bemutatni és elemezni. Jellemzően a névlisták, anyakönyvi adatok nyújtottak olyan adatbázist, amelyeknek vizsgálatában a statisztikai és szociológiai feldolgozás vezetett eredményre.

Az értekezés tudományos eredményei

A marcali zsidók története eddig alig volt ismert a települési és a megyei, sőt a történettudományi szakmai körökben, valamint még a felekezeti történetírásból is hiányzott. A közösségről vagy egyes marcali kötődésű személyekről szóló adatok csak érintőlegesen vagy szócikkek formájában szerepelnek lexikonokban vagy szakkönyvekben. A zsidók említése a településtörténet traumáinak részeként bekerült ugyan felsorolásokba, illetve időnként megemlékezéseken is szóba került ez a téma. A disszertáció megírásával arra vállalkoztam, hogy egy közösség- és családtörténeti, primer (levéltári, múzeumi, családi) forrásokat a központjába helyező és releváns szakirodalmi publikációkat is bevonó alapkutatással részben feltárjam ezt az eddig alig kutatott területet, s egyes csomópontok és témák köré rendezve összegezzem azt, meghagyva a folytatás és az elmélyítés lehetőségét a még feltáratlan időszakok és témák tekintetében.

A marcali zsidók 18. és 19. század közepe közötti történetének jellemzői alapvetően megegyeztek a vármegyei közösségek és az ország hasonló méretű településeinek sajátosságaival. A vándorkereskedők megjelenését néhány család letelepedése, árendabérlését a tradicionális alapokon nyugvó közösségi szerveződés (zsidó község) mint autonóm szervezet létrehozása követte. A temetkezési egyesület, az imaház megalapítása már egy magasabb szintet jelentett. A marcaliak története abban volt más – például a zsidók kaposvári betelepülésének az Eszterházyak általi késői engedélyezésével szemben –, hogy a Széchényi család befogadó szemlélete és a település járási székhely szerepe miatt például egy időben, a 18. század végén a vallási bíróság (*bét din*) és az adóbeszedés ideiglenes központja is itt működhetett.

A közösség gyarapodását a környék legnagyobb, karzattal is ellátott zsinagógájának (1840) és a rabbilakásának a felépítése követte. A reformkori magyarosodás az országos példákhoz hasonlóan táptalajt talált a helyi zsidók között is, hiszen a maroknyi közösségből többen csatlakoztak az 1848–49-es szabadságharcban küzdő magyar honvédsereghez. Több '48-as veterán (pl. Lichtenstern Lipót) pedig később költözött Marcaliba, alapított családot és működtetett jól működő kereskedőüzletet. A vizsgálódás során kiderült, hogy 1851-ben a létszámában gyarapodó, de alapvetően még mindig szegény hitközség egy olyan rabbit, Morgenstern Mihályt (1823?–1889) tudott felfogadni, akit az iskolázottsága, tanítómesterei (Schreiber Mózes, Löw Lipót), tudása és a zsidók egyenjogúsításának közvetítésében (1867), az Izraelita Egyetemes Gyűlésen (1868–69) végzett munkája, sőt a magyarosodásban viselt úttörő szerepe országos ismertségűvé, mintaadóvá tették. A marcali közösség az 1860-as és 1870-es évek fordulóján „hagyta le” létszámában – az egyetemes gyűlésre szervezett képviselő-választás körüli szervezési munkák révén – vetélytársát, a szomszédos Lengyeltóti hitközségét, és vált Északnyugat-Somogy zsidók lakta falvainak anyakönyvi kerületi központjává. A marcali zsidókat az első antiszemita támadás 1882–83-ban érte, amelyben Kovács Zsigmond veszprémi püspök és Marczali/Morgenstern Mihály központi szerepet vállalt, így az események nem fordultak át súlyosabb szintre. A zsidó újévi beszédnek összehasonlítása a kor híres rabbijának, Kohn Sámuelnek beszédével, illetve a somogyi országgyűlési képviselő, Somssich Pongrác publikált álláspontjával tanulságos eredményeket hozott.

A Marczali Mihály főrabbi halálát követő évtizedekben, 1889 és 1915 között több, magasan képzett rabbi is szolgálatot vállalt Marcaliban (dr. Klein József, dr. Enten Manó), de a nehézségek miatt rövidesen elpártoltak a településtől. Sikerként a járási székhelyen megfordult összes rabbi életrajzát összefoglalni, így például megismerhetővé vált az is, hogy Klein József milyen országos kitekintésű ambíciókkal rendelkezett. Összegyűjtöttem mindazon eseményeket, amelyekben a rabbik részt vettek, így fény derült Enten Manó 1915-ben elmondott háborúellenes beszédére. A rabbik mellett sok adatot gyűjtöttem össze a hitközség vezetőiről, a tanítókról, az orvosokról és egyéb, a hitközségben tevékenykedő személyekről is. Kiemelten vizsgáltam a második zsinagóga építését (1896–1906), amely a magyaros szecesszió kevés országos példáinak egyike volt. Külön fejezetekben foglalkoztam a zsidók és keresztények gazdasági és közéleti kapcsolataival a 19. század második felében és a 20. század elején.

A helyi zsidók első világháborús részvétele sem történt másképpen, mint az ország más településein. Az adatbázisok (anyakönyvek, hadilevéltár) lehetővé tették, hogy számba vegyem a hősi halottakat, valamint kitértem a veteránok szerepére, és a hősi halottak emlékezetének felekezetbeli (1924) és közös megörökítésére (1930) is. Az egyik alfejezetben bemutatott veteránok 1918–1919-es szerepvállalásának

vizsgálata során számos új adat került elő, amelyek rávilágítottak a háborús trauma által érintett férfiak sorsára. Kiemelten kutattam a Magyarországi Tanácsköztársaság bukását követő megtorlás zsidó áldozatainak szenvedéstörténetét, amely egy új résztémának lett az alapja. A marcali zsidók 1920 és 1944 közötti története más közösségekkel számos párhuzamos vonást mutat, de akadnak egyedi jellegzetességek is, mint például az, hogy 23 éven keresztül nem sikerült a rabbiszéket betölteni, így az anyahitközség nem tudta megfelelően ellátni a hívek vallási életének gondozását. Sikerült részben rekonstruálni az 1938-ban megválasztott utolsó főrabbi, dr. Löwy Adolf életútját és munkásságát, sőt kapcsolatrendszerét is, amelynek például az egyik legfontosabbja Scheiber Sándor, a magyar-zsidó tudományosság legnagyobb alakja volt.

A hatodik fejezetben összefoglaltam mindazt, amit a marcaliak a zsidóüldözésben és a holokausztban megtapasztalni kényszerültek. Kiemelt forrásként szolgált a járási székhely és az anyakönyvi kerület falvainak 1944 áprilisában készült névlistája. Ez a dokumentum nagy jelentőségű, kimerevített pillanatsfelvétel, amely alkalmas a közösség viszonyainak elemzésére és diagramokon való ábrázolására. A deportált közösségről szóló híradások összegyűjtése drámai és megrázó tényadatokkal szolgált a kutatás számára. A puszta létszámadatokon túl feltárult a deportáltak és a munkaszolgálatba elhurcolt marcali férfiak, nők és gyermekek személyes sorsa. A teljesség igényével kívántam pontosítani Marcali zsidóságának emberveszteségét, amely szerint a településről deportált 255 személyből 199 főt gyilkoltak meg.

Az 1945 és 1963 közötti időszak a közösség elpusztításának utóélete. Mindazon forráscsoportot vizsgáltam, amely lehetőséget adott a veszteség és a hiány bemutatására. Végső és legfontosabb célom, hogy pontosan számszerűsítsem és nevesítsem az áldozatokat, valamint a hazatérő túlélők közül többnek arcot adjak. A statisztikai adatbázisok és diagramok elkészítésében nagy segítséget kaptam Németh Ildikó szociológustól. Az adatok pontossága és a végső számarányok összeállítása a közös munkánk eredménye.

Egy fontos tanácsot megfogadva elkészítettem a helybeli zsidó közösség létszámának változását bemutató táblázatokat, az említett évszámokat tekintve időkeretnek. Ezt összehasonlítottam a járás és a megye nagyobb hitközségeinek adataival.

A marcali neológ családi mintákat bemutató fejezetben a fókusz az egyes családok 4–5 generációs történetére helyeződött. Marczali/Morgenstern Mihály főrabbi életútjához kapcsolva mutattam be kiterjedt családját, és a privát kapcsolatainak feltárásával – így a híres Freyer S. Jakab győri, majd újvidéki főrabbiival vagy a zalaszentgróti rokonságával – teljesen ismeretlen területek váltak megismerhetővé az akkulturációtól a kulturális magyarosodáson keresztül az asszimilációig tartó 200 éves családtörténetben. A főrabbi fiának, Marczali Henriknek (1856–1940), a magyar történetírás egyik legnagyobb teljesítményű alakjának

eddig még ismeretlen családtörténeti adataival a szülőhellyel és a marcali rokon-sággal való kapcsolata vált árnyaltabbá.

Marcali egyik legbefolyásosabb zsidó családjának leszármazottja volt a magyar irodalom egyik jeles alakja, Lengyel József (1896–1975) író, költő, lapszerkesztő. Marcaliból indult egy vagyonos és elismert kereskedőcsaládból. Nagynénje a település legtehetősebb ügyvédjének, Mayer Ignácnak a felesége lett. Lengyel József, habár egy vallását tartó neológ családba született, de elfordult tőle, és kommunista lapszerkesztőként menekülni kényszerült 1919-ben Magyarországról. Az író a Gulag magyar írójának tekinthetjük, hiszen elsőként publikált a szibériai munkatáborokról szépirodalmi írásaiban, miután 1955-ben marcali szőlőbirtoka eladásának árából 35 év után hazatérhetett.

A Mitzki–Löwy–Steiner kerekedőcsaládnak viszonylag jól adatolható történetét ugyancsak feltártam. A következő, a Gold család az iparosságot képviselte. Ez a családtörténet az 1919-es traumát hordozta magában, mivel két tagját (Gold Vilmost és Gold Ferencet) is elvesztette a fehérterror idején.

Az egyik legjobban dokumentált történet a Marczali–Berger–Dénes családé. A sokgyermekes, iskolázott tagokból álló, a hitközség vezetésében és a település társadalmában is tekintélyes família sorsát átszővi az első világháború, 1919, a holokauszt és az 1952-es kitelepítés. Marczali Henrik helyben élő rokonai közül központi helyet foglal el Dénes Imre (1910–1973) ügyvéd, akinek viszontagságos életében a veszteségek ellenére a derű, az optimizmus és a hagyományok átörökítése egyaránt fontos szempontot jelentett.

A marcali zsidókat a 19–20. század során háromszor érte csoportos trauma. Először 1882–83-ban, a tiszaezlári per hatására kirobbant antiszemita hullám alkalmával, amelynek azonban még nem voltak halálos áldozatai, csupán rémhírterjesztés és fosztogatás történt. Másodszor 1919 augusztusában, amikor 25 volt direktóriumi tagot, köztük 6 főt, a hitközség és a helyi társadalom prominens zsidó származású tagjait végeztek ki a fehér különítményesek. A harmadik antiszemita támadás, a holokauszt 1944-ben érte a marcaliakat, amelynek során a német és a magyar hatóságok közreműködésével szinte teljesen elpusztították és kifosztották a közösséget.

A disszertációban készítettem még egy – az interdiszciplinaritást figyelembe vevő – muzeológiai szempontú fejezetet is, amelyben kiválasztottam azokat a forrásértékű műtárgyakat, amelyek a közösség történetét az olvasónak elmesélik. Egy fénykép, egy papírdokumentum vagy egy sérült sírkő magában hordozza az elpusztított zsidó közösség múltjának egy-egy szeletét.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/34910>

GYIMESI RÉKA

Bonyhád 19. század második feléből származó forrásainak összekapcsolása és komplex elemzése a történeti demográfia módszereivel*

Linkage and complex analysis of the sources of Bonyhád from the second half of the 19th century with the methods of historical demography

A témaválasztás indoklása, a felhasznált források

A disszertáció tematikáját tekintve a történeti demográfiai kutatások sorába illeszthető. A dolgozatban leírtakkal a 19. század második felében megfigyelhető életkörülmények, együttélési formák, rokonsági hálózatok és demográfiai jellemzők jobb megismeréséhez kívántunk hozzájárulni. A történeti demográfiai kutatások természetükből fakadóan általában kis területre, többnyire egy-egy településre terjednek ki. A forrásadottságok elkerülhetetlenül befolyásolják az elemzés helyszínét illető választási lehetőségeket, jelen kutatás esetében is ez volt a fő oka annak, hogy a vizsgálat alá vont település Bonyhád lett. A helységről két népszámlálás individuális szintű adatai is fennmaradtak, 1857-ből és 1869-ből. Amellett, hogy ezek az anyagok önmagukban is értékes információkat hordoznak a településen élők számáról, különböző jellemzők szerinti összetételéről és ezekre alapozva kimerítő leíró statisztikai elemzéseket lehet végezni, mélyebb összefüggések megvilágítására önmagában mégsem ad lehetőséget ez a forrástípus. Ezért volt alapvetően fontos a genealógia bevonása és az anyakönyvi és népszámlálási adatok összekapcsolása. Az adatok dinamizálásán és az életesemények megismerésén túl egy kapcsolati háló felrajzolása és elemzése lett az adatbázis elkészítésének

* Témavezetők: Dr. habil. Nagy Mariann, KRE, egyetemi tanár – Dr. Öri Péter, KSH NKI, tudományos főmunkatárs. „Európa és a magyarság a 18–20. században” doktori program.

hozadéka, amely így jóval túlmutat egy összehasonlító, leíró elemzésen. Emellett lehetőséget nyújtott arra, hogy a klasszikus történeti demográfiai megközelítéseket meghaladva, egy szélesebb, komplexebb keretrendszerben dolgozva vonhasunk le következtetéseket. A korabeli kataszteri térkép kutatásba való bevonásával pedig a vizsgált kérdések sokszor földrajzi aspektussal is gazdagodtak, ezáltal komplex értelmezési keretbe kerültek.

A dolgozat kiindulópontja a korabeli népesség részletekbe menő megismerése volt, ez adta azt az értelmezési keretet, amire a további eredményeket lehetett építeni. Ezt a szakirodalmi áttekintést követően a népszámlálási anyagok leíró elemzése tette lehetővé. Az előzetes ismeretek alapján már a kutatásnak e kezdeti fázisához kapcsolódóan is megfogalmazhatók voltak bizonyos hipotézisek. Egyrészt feltételeztük, hogy Bonyhád mint egy 18. században újraterelített város, magán viselte az újranépesítés nyomait. A nemzetközi és a hazai történeti demográfiai kutatások eredményeiből kiindulva megfogalmazhattuk azt a várakozást is, mely szerint egyrészt dominánsak voltak az egyszerű családos háztartásformák a településen, ám az összetett és a nem családos együttélési formák kialakításának hátterében különböző, elsősorban foglalkozásbeli sajátosságokat vártunk. Így célunk volt ennek a kérdésnek a részletesebb elemzése, valamint a statikus szerkezeti leírás mellett az adatok dinamizálása, az egyéni és családi életciklusok bekapcsolása és vizsgálata.

Az adatbázis lehetőséget nyújtott arra is, hogy megvizsgáljuk a mindkét népszámlálásban azonosított egyének ismérvei között mutatkozó különbségeket. Így összevetettük azokat a jellemzőket, melyek mindkét összeírásban szerepeltek és releváns eredményeket várhattunk az összehasonlító vizsgálatunktól. A korabeli magas analfabetizmus miatt szinte biztos volt, hogy különbségek mutatkoznak a különböző forrásokban regisztrált születési évek között. A mindkét népszámlálás idején a településen tartózkodók esetében azt is érdemes volt megvizsgálni, hogy ugyanabban a házban maradtak-e vagy megváltozott-e a lakóhelyük. A korabeli lakosság meglehetősen mobilis volt, és ugyan a ki- és bevándorlást nem állt módunkban részletesen vizsgálni, de a településen belüli mozgásokról ezen a módon képet alkothattunk. A helyváltoztatás vagy éppen helyben maradás mögött álló feltételezhető tényezőket is megvizsgáltuk, ilyen volt a foglalkozás mellett például az, hogy valaki a saját tulajdonú házában élt-e vagy albérlőként írták össze. Utóbbiról az 1857-es népszámlálás házbirtokosok személyére vonatkozó rovata nyújtott információt.

A házbirtokosi adatokat, a lakásstatisztikai jellemzőkkel együtt a kataszteri térképen is ábrázoltuk, ezzel lehetőségünk nyílt a településen megfigyelhető mintázatokat felfedezni, akár a házzal kapcsolatos statisztikai ismérvekről volt szó, akár a lakosság felekezeti és foglalkozás szerinti összetételéről. A vallási térkép kapcsán egyértelműen adta magát az a hipotézis, mely alapján az újraterelítés módjából

adódóan egyrészt a római katolikusok és a protestánsok elkülönülését vártuk, ahogy feltételezhettük azt is, hogy a zsidók is jól körülhatárolható területen éltek. Mivel a felekezetek és a foglalkozásszerkezet között vannak közismert összefüggések, ezért számíthattunk arra, hogy a bonyhádi lakosság foglalkozását ábrázoló térképen is felfedezhetők egyéni jellegzetességek.

Végül pedig a genealógia segítségével azonosítható rokoni kapcsolatokból készítettünk el egy gráfot, mely segítségével a népszámlálások alapján azonosítható családokon túlmutatóan egy sokkal szélesebb spektrumú rokoni hálózatot rajzoltunk fel a településen. Ennek segítségével megvizsgálhattuk, hogy a városban élő emberek közül ki kivel állt rokonságban, és a hozzátartozók milyen távol vagy éppen közel éltek egymáshoz. A népszámlálásokat felhasználó történeti demográfiai szakirodalom egyik fontos kérdése, hogy az összeírásokban kialakított lakófelek mennyire tükrözték a valós rokoni és ehhez kapcsolódó gazdasági helyzetet, így a rokoni hálózat segítségével azt is megvizsgáltuk, hogy milyen gyakran fordult elő az, hogy egymással közeli rokonságban lévő személyeket, családokat különválasztottak a népszámlálási biztosok. Kitértünk arra, hogy milyen jellemzőkkel bírtak azok, akiknek kiterjedt rokonságuk élt a településen 1869-ben és azok, akiknek senkijét sem találtuk meg Bonyhádon.

Eredmények

A disszertáció megírásának egyik alapköve volt, hogy a településről megmaradt, a 19. század második felét lefedő forrásokat ne csak önmagukban lehessen elemezni, hanem az egyes forrásokban szereplő egyéneket össze tudjuk kapcsolni más adatállományokban saját magukkal, családjukkal, rokonságukkal. A célul kitűzött komplex elemzés, az egyéni jellemzőkön túlmutató, azokat közösségi és földrajzi kontextusban elhelyező vizsgálat csak úgy valósulhatott meg, hogy ennek a módszertani kihívásnak sikerült eleget tenni. E folyamat során felmerült nehézségeket, ezek áthidalását, az összekapcsolás automatizálhatóságát és ennek korlátait is részletesen bemutattuk.

A forrásokra alapuló munkát a két népszámlálási anyag leíró elemzésével indítottuk, mely kitért a két népességösszeírás által a településen talált lakosság különböző jellemzők szerinti összetételének bemutatására. A lakosság ismérveit követően a népszámlálásokban kialakított háztartások különböző jellemzőit tekintettük át, ilyen az átlagos háztartásnagyság, az egy háztartásra jutó házas férfiak aránya és a háztartások szerkezete. Ez utóbbit a történeti demográfiai kutatásokban alkalmazott Laslett-féle tipológia szerinti besorolással vizsgáltuk meg, így a bonyhádi eredmények más településekről származó adatokkal is összehasonlíthatóvá váltak. Az előzetes várakozásoknak megfelelően domináns volt a városban a nukleáris

családok jelenléte, azonban az ennél egyszerűbb és ennél bonyolultabb formák arányának tekintetében is találtunk eltéréseket más kutatásokhoz képest.

A háztartástípusokat foglalkozások és felekezetek szerint is megvizsgáltuk, mely során szintén igazolódott a dolgozat elején megfogalmazott hipotézisünk, miszerint a családok foglalkozása alapvetően befolyásolta, hogy milyen család-szerkezeti formában éltek. A szabadfoglalkozású, értelmiségi csoport körében az átlagnál jóval magasabb volt az egyszemélyes háztartások aránya, míg az összetett családszerkezet főként a földművesekre volt jellemző. Utóbbiak sok esetben idősebb korokban kerültek a háztartás élére és az életkoruk előrehaladtával egyre bonyolultabb háztartásformákban éltek. Ennek hátterében egyrészt a mezőgazdaságból élő családok munkaerőszükséglete állt, másrészt az öröklés módja is befolyásolta az együttélési formákat és a háztartásfői pozíció átadásának idejét.

A háztartások elemzését a bennük élők szerepeinek vizsgálata követte, melyhez feltételezett életciklusmodelleket készítettünk el. A klasszikus életpálya a háztartásba való gyerekként vagy unokaként való megérkezéssel kezdődött az életút elején, mely szerep az egyének huszas éveire folyamatosan átváltott a férfiak esetében háztartásfőre, míg a nőknél feleségre. A rokonként való együttélés (jellemzően a háztartásfő vagy felesége szülei vagy testvérei, akik nem alkottak önálló háztartást) inkább idősebb korban jelent meg, bár aránya elenyésző volt, főleg az 1857-es adatok szerint. A szolgálok aránya is minimális ebben az összeírásban, Pozsgai Péter forráskritikai munkáiból is tudjuk, hogy 1857-ben külön írták össze a szolgálatot teljesítőket. 1869-ben ezért látványosan megnő az arányuk, ez a szerep főként az egyének korai életszakaszára, jellemzően az önálló háztartásalapítást megelőző időszakra tehető.

A népszámlálásban szereplő házaspárok adatai alapján néhány házasságra vonatkozó jellemző megvizsgálására is lehetőség nyílt, mint a házasságkötési életkor vagy a bizonyos életkorokban meg nem házasultak aránya. Ezek kapcsán a szakirodalomból is jól ismert különbségeket fedezhettünk fel a két nem között: férfiak például jellemzően idősebb korban kötöttek házasságot, mint a nők. A házasságkötések kapcsán a földrajzi és a felekezeti értelemben vett endogámiát is megvizsgáltuk. Míg a vallásokon belül megfigyelhető volt az azonos felekezetűek között kötött házasságok dominanciája, a házaspárok születési helye alapján nem mondhatjuk, hogy zárt lett volna a házassági piac.

A genealógia bevonásával és népszámlálási adatokhoz kapcsolásával kialakított adatbázis elemzéséről szóló fejezetet az adatállományok összekapcsolásából rekonstruálható életutak számának és típusainak áttekintésével indítottuk. A két népszámlálásban szereplő 10 000 ember kétharmad részét sikerült a genealógiában is azonosítani, 1500 főt pedig mindhárom adatállományban megtaláltunk. Ezek az életutak a legteljesebbek, az elemzések azon részét, ahol fontos volt, hogy mindkét népszámlálásból rendelkezésre álljanak információk, ezeken az adatokon

végeztük el. Így vizsgáltuk meg, hogy a két összeírásban hogyan változott meg a családforma, melyben az azonosított egyéneket összeírták. Ennek eredményeképp jól kirajzolódott a családi ciklusok megléte, vagyis, hogy az egyes személy az életén belül többféle háztartástípusban is élhet, mindez attól függ, hogy a népszámlálás éppen melyik fázisában érte a családot.

Ezt követően a lakosok egyéni jellemzőinek elemzésére, különböző forrásokban való összehasonlítására tértünk át. Mivel mindhárom adatállományban szerepelhetett adat az emberek születési évről, így megvizsgáltuk, hogy mekkora eltérést tapasztalunk a különböző forrásokban szereplő bejegyzések között. Meglehetősen sok pontos vagy 1–2 évnyi eltérést tartalmazó adatot találtunk, viszont ha az értékeket nemek szerint bontottuk, akkor kiderült, hogy a férfiak születési éveire vonatkozó bejegyzések jóval pontosabbak voltak, mint a nők esetében. Ezt a körökben eltérő mértékű alfabetizációval magyarázhatjuk. Amennyire a források eltérő szerkezete engedte, összehasonlítottuk a foglalkozás szerinti összetételt is. A két népszámlálásban feltűnően más típusú foglalkozást űző személyeket egyéni szinten is megvizsgáltuk, ahol tudtuk feloldottuk az ellentmondásokat.

Végül pedig azt vizsgáltuk meg, hogy a mindkét összeírásban szereplő személyeknek megváltozott-e a településen belüli lakhelye, és ha igen, akkor mi befolyásolhatta a költözésüket. A logisztikus regresszióelemzés alapján megállapítottuk, hogy alapvető hatással volt a lakóhely megváltoztatására az, hogy valaki saját tulajdonú házban élt-e, amennyiben igen, akkor kisebb valószínűséggel költözött el, mint ha nem ő volt a házbirtokos. A nők nagyobb valószínűséggel változtattak lakóhelyet, mint a férfiak, ennek hátterében az állhat, hogy a házasságkötést követően jellemzően a feleségek költöztek a férjük családjához. Az egyének életkora is meghatározó volt, leginkább a 16–25 közötti korcsoportra volt jellemző a helyváltoztatás, ezt követően minél idősebb valaki, annál kevésbé volt valószínű, hogy elköltözik. A foglalkozás szerinti összetétel kapcsán megállapítható, hogy a földművesekhez képest sokkal valószínűbb a lakóhely megváltoztatása a napszámosok esetén. Ez összefüggésben van azzal, hogy a földművesek jellemzően saját tulajdonú ingatlanban éltek, míg a napszámosoknak ez csak elenyésző részére volt igaz.

A további elemzésekhez jellegükből adódóan elég volt, hogy ha legalább az egyik népszámlálásban és a genealógiában sikerült azonosítani valakit, így a vizsgálat alá vonható személyek köre kibővült. Először az anyakönyvi adatok alapján rekonstruálható házasságok jellemzőit, különösen az újránházasodás jelenségét vontuk elemzés alá, azokat a genealógiában szereplő házasságkötéseket alapul véve, melyek tagjai közül legalább egy szerepelt valamelyik népszámlálásban. Megvizsgáltuk a felek életkorát, és hogy mely korszakokban kötötték a házasságokat. A megözvegyültek újránházasodásának nemek szerinti elemzése azt mutatta, hogy ugyan több nő özvegyült meg, mint férfi, a megözvegyült férfiak körében azonban jóval magasabb azoknak az aránya, akik újránházasodtak. A logisztikus

regresszióelemzés is kimutatta, hogy a megözvegyült személy neme jelentősen befolyásolja az újrահázasodás valószínűségét, a férfiak nagyobb eséllyel kötnek ismét házasságot, mint a nők. Az életkor is meghatározó tényezőnek bizonyult, minél fiatalabban özvegyült meg valaki, annál nagyobb volt az esélye, hogy ismét oltár elé álljon. A gyermekek jelenléte is befolyásolta az újrահázasodást, kisebb volt a valószínűsége, hogy ismét házasságot kötött az, akinek bizonyos nemek szerinti összetételű gyermekei éltek vele egy fedél alatt, mint az, akinek egyáltalán nem volt gyermeke. Szintén befolyásolta az özvegy döntését, ha 15 évesnél idősebb fiúgyermeke volt, aki már potenciális örökösnek számított.

A népszámlálások genealógiával való összekapcsolása lehetőséget adott a mostoha- és/vagy mozaikcsaládok vizsgálatára is. A népszámlálások viszonylag szűk körűen tudnak beszámolni erről a komplex jelenségről, így kiindulópontként azt vizsgáltuk meg, hogy az összeírásokban mostohagyermekként bejegyzett személyek milyen demográfiai jellemzőkkel bírtak. Majd az adatbázis segítségével azt elemeztük, hogy hány olyan háztartást találtunk, melyben az anyakönyvi adatok alapján bizonyíthatóan nem csak édestestvérek éltek együtt és ez hány esetben esik egybe azzal, mikor a népszámlálást végző személy is külön jelezte a bejegyzésével, hogy a háztartásban mostohagyermek (is) él. Az anyakönyvi adatok által azonosított mozaik- és mostohacsaládoknak elenyésző részét lehetett volna csak a népszámlálások alapján azonosítani. Annak érdekében, hogy ezeket az összetett kapcsolattrendszereket tartalmazó együttélési formákat a statisztikai adatokon túl is megismerhessük, eltérő típusú mostohacsaládok bemutatásával zártuk a fejezetet.

A különböző adatállományokban szereplő adatok azon részének, ahol ez relevánsnak mutatkozott, a földrajzi aspektusát is megvizsgáltuk. Térképre vetítettünk lakásstatisztikai és házbirtokosi adatokat is. Utóbbi esetében saját kategóriákat alakítottunk ki arra vonatkozóan, hogy a házban élő családok a saját vagy valaki más által birtokolt ingatlanban éltek-e, figyelembe véve, hogy maga a tulajdonos az épületben élt-e vagy sem. Mivel a különböző típusok a településen körülhatárolható mintákat rajzoltak ki, így ezt a kérdéskört tovább vizsgáltuk. Megnéztük, hogyan alakult felekezetek és foglalkozások szerint a saját házban élés gyakorisága. A földművelőkként és a ház- és járadékirtokosokként összeírt személyek szinte kivétel nélkül a saját tulajdonukban lévő épületben éltek, míg az iparosok, kereskedők, segédmunkások és értelmiségi csoportokra inkább az volt a jellemző, hogy más házában laktak.

A lakosság felekezetek és foglalkozás szerinti összetételének térképre vetítése is jól elkülöníthető mintákat rajzolt ki. A vallási berendezkedést a 18. századi betelepítések határozták meg, és ennek továbbélését figyelhetjük meg még a 19. század második felében is. Míg a protestáns felekezethez tartozók jellemzően a település északi részében éltek, addig délen főként római katolikusokat találtunk. A zsidók a belvárosban alkottak jól körülhatárolható és elkülönülő közösséget. Mivel

a korábbi elemzéseink már rávilágítottak arra, hogy a felekezeti hovatartozás Bonyhád esetében erősen összefügg a foglalkozási megoszlással, így nem meglepő, hogy ennek térképre vetítése is hasonló mintázatot rajzolt ki. A földművelésből élők nagy részét az északi területen találjuk, míg délen túlnyomórészt napszámosok, segédmunkások éltek. A település központi részén laktak a kereskedők és iparosok. Ezek az összefüggések tehát jól megvilágítják azt, hogy a település berendezkedésére alapvető hatást gyakoroltak a lakosság betelepülésének körülményei és a népesség különböző jellemzők szerinti összetétele.

Az utolsó fejezetben a településen élők közötti rokoni kapcsolatokat térképeztük fel. A népszámlálások alapján – a legjobb esetben is – csak azt tudjuk rekonstruálni, hogy az együtt élők között milyen kapcsolat van, de az általunk elkészített adatbázis segítségével a településen élő azonosított egyének közötti rokoni kapcsolatokat is felrajzolhatjuk függetlenül attól, hogy melyik épületben laktak. Első lépésként magát a gráfot kellett elkészíteni, mely segítségével az 1869-ben a településen élt és a genealógiában is azonosított 4051 személy közötti kapcsolati hálót vonhattuk elemzés alá. A gráfot alkotó kapcsolatok definiálása során úgy döntöttünk, hogy az egyéntől egy távolságnyra lévőnek tekintjük a házastársát, gyermekét, szüleit és testvéreit.

A hálózat elemzése során egyrészt megvizsgáltuk, hogy a településen kinek mekkora volt a közeli hozzátartozóiból álló rokoni hálózata, hány különböző házban éltek és milyen távolságra helyezkedtek el egymástól. Az azonosított háztartásfők felének nem volt a saját lakófelében élő rokonain kívül más hozzátartozója a településen, a másik felének viszont legalább egy, de akár több különböző épületben is éltek hozzátartozói. Ezt a két csoportot összehasonlítva arra kerestük a választ, hogy milyen tényezők lehettek hatással arra, hogy valakinek találtunk-e településen élő közeli hozzátartozóját vagy sem. Voltak olyan foglalkozási csoportok, melyek jelentősen eltértek a teljes mintát jellemző fele-fele megoszlástól, így például a földműveseknek jóval nagyobb arányban éltek a településen rokoni, míg a szabadfoglalkozású, értelmiségi csoportnak jellemzően nem találtuk közeli hozzátartozóját a város más házaiban. A felekezetek kapcsán az előzetes várakozásoknak megfelelő mintákat láthattunk, az átlagtól való eltérést az evangélikusok esetében rögzítettünk, akiknek jellemzően több más házban is éltek rokonaik, illetve a zsidók kapcsán, akik esetében viszont általában nem találtunk közeli hozzátartozókat. A háztartástípusokat vizsgálva pedig azt figyelhettük meg, hogy a bonyolult családos együttélési formákat alkotó háztartásokat vezetőik között magasabb volt azoknak az aránya, akiknek voltak egy távolságra lévő rokoniak más házakban. Ennek hátterében az állt, hogy az ilyen típusú együttélési formák a földművelők körében jelentek meg nagyobb arányban.

Mindezek kapcsán tehát megállapíthatjuk, hogy a földműveléssel foglalkozók – és a hozzájuk Bonyhád esetében szorosan kapcsolódó felekezeti jellemzőt

is idekapcsolhatjuk: evangélikusok – jellemzően saját tulajdonú házaikban éltek, viszonylag ritkán változtattak lakóhelyet és meglehetősen kiterjedt közeli rokoni hálózattal rendelkeztek a településen. Ehhez viszonyítva pedig azt láthattuk, hogy a más felekezetűek és foglalkozást űzők esetében kevésbé volt jellemző a saját tulajdonú házban élés és a kiterjedt rokoni hálózattal rendelkezés, vagyis ezek a csoportok ezzel összefüggésben jóval mobilabbak is voltak, gyakrabban változtattak lakóhelyet akár a településen belül vagy hagyták el a várost.

A hálózat elemzését a rokoni távolságok földrajzi távolságokkal való összekapcsolásával zártuk. A koordinátákkal felruházott térkép segítségével, valamint az ezen szereplő poligonok átalakításával minden egyénről meg tudtuk mondani, hogy pontosan hol élt 1869-ben Bonyhádön. Az adatok alapján megállapíthattuk, hogy összefüggés figyelhető meg a rokoni és a földrajzi távolság között, minél közelebbi hozzátartozóról volt szó, annál közelebb élt a vizsgált egyénhez. Az átlagos távolságok bemutatása mellett becsült sűrűségfüggvények segítségével mutattuk be részletesen a rokoni távolságok és a földrajzi távolságok közötti kapcsolatot.

A disszertáció a bonyhádi lakosság 19. század második felében rögzített jellemzőinek részletes leírásán és elemzésén túlmenően, egy anyakönyvi adatok bevonásával elkészített adatbázis, valamint egy korabeli kataszteri térkép bevonásával több szempontot érvényesítő, a forrásadottságok által lehetővé lett legszélesebb spektrumon elvégzett elemzést mutatott be. A népszámlálásban rögzített ismeretek így magyarázó változói lehetnek több olyan, komplex kérdés vizsgálatának, mint az újracházasodás, a településen belüli lakóhelyváltás, a saját birtokban lévő ingatlanban lakás, vagy a kiterjedt rokoni hálózattal rendelkezés. Az eredmények közül az egyik legmeghatározóbbnak azt tartjuk, hogy konkrét adatokkal alátámasztható bizonyíték született arra vonatkozóan, hogy a népszámlálások által rajzolt határokat – legyen ez lakófél vagy épület – átlépő elemzésekkel egy jóval komplexebb társadalom képe rajzolódik ki előttünk. A kulcskérdés így már nem is az, hogy kik élnek egy házban vagy egy háztartásban, hanem az, hogy milyen kapcsolat fűzi össze azokat, akik a településen éltek, függetlenül attól, hogy egy házban összeírt idegenek vagy külön épületbe költözött rokonok.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/34893>

RITTER GYÖRGY

A hazai németek tapasztalattörténete
„Oh, Vaterland, warum ließt Du es
geschehen? Ó, hazánk, miért hagytad,
hogy ez így legyen?” A magyarországi
németek alávetettségi narratívája az
Észak-Dunántúlon (1940–1970)*

*The history of social experiences of Hungarian-German minority
"Oh Fatherland, why did you let it happen?" – The subjugative narrative of the
German Hungarians in Northern Transdanubia. (1940–1970)*

A doktori értekezés témája, tudományos kérdése

Doktori disszertációm témája, hogy tapasztalati keretből mutassa be a magyarországi németek 20. századi megpróbáltatásainak történetét: a 2. világháború eseményeit, az ezt követő elűzést és kitelepítést (munkámban két külön fogalom), majd az addigi vidéki (paraszti) világ felszámolásának élményeit. E tartalmi célhoz hasonló formai, tehát empirikus módszert választottam: a munka megírását tematikus terepmunka, oral history-gyűjtés előzte meg. Az interjúk felvételénél olyan magyarországi német személyeket kerestem fel, akiknek emlékei voltak az 1930–1990 közötti időszakról és arról beszélni is hajlandóak voltak. Előfeltevésem volt, hogy olyan területet járjak végig, amelyet viszonylag keveset kutattak. Így esett a választásom az Észak-Dunántúl német közösségeire. Nem közigazgatási, hanem kultúrtájak szerint (Dunakanyar, Gerecse, Vértes, Bakony, Balaton-felvidék, Moson, Burgenland [a helyiek kérték, hogy így nevezzem a nyugat-magyar-

* Témavezető: Dr. habil. Vitári Zsolt, PTE BTK TTI. „Európa és a magyarság a 18–20. században” doktori program.

országi német falvakat) osztályoztam az interjúkat. Hangsúlyozom nem egységes néprajzi, vagy közigazgatási egységet vettem górcső alá, hanem több hazai német közösség által lakott országrészen kutattam. Célom volt *a telítettség elérése*, vagyis addig gyűjtöttem az interjúkat, amíg újabb és újabb, a kultúrtájakra jellemző társadalomtörténeti fordulatokról szóló történeteket tudtam feltárni. Amikor úgy éreztem, ezek az események már csak ismétlődnek a közlésekben és nem mutatkozik újabb eredmény, befejeztem a gyűjtést.

A terepmunkára 2012 decembere és 2014 novembere között került sor. A beszélgetésekhez meghatározott kérdéssorokat állítottam össze, amelyeket az adott község, vagy közösség ismeretében változtattam. 66 község 173 interjút gyűjtöttem fel. Az előzetes elemzések és kitételek után 162 elemezhető interjú került kiértékelésre, amely 62 településről származott.

A beszélgetések kérdéseit kilenc nagy csoportba osztottam: identitás, integráció, 2. világháború, szovjet deportáció („malenki robot”), elűzés – esetenként: németországi tartózkodás, visszaszökés –, magyarországi reintegráció, paraszttalánítás, a kötődések megváltozása. Már a gyűjtés során is kikerekedett, hogy legélénkebben a 1940 és 1970 közötti időszakra emlékeztek a közlők, ezért a diszsertációm keretét is az említett évkörben határoztam meg.

A kutatás célja, elemzési módszerének alapvetései

Értekezésem a *hogyan élte meg* leírására és elemzésére vállalkozott; arra, hogy a közléseket narratív formába öntsem. Az értékmegőrzés mellett egy olyan *derivátum létrehozására* törekedtem, amely a magyarországi németek *saját megélésén* alapszik. Ebből következik a formai célom is, nevezetesen, hogy kíváncsi voltam arra, lehetséges-e tudományosan összefoglalni ezeknek az évtizedeknek az emlékeit, s milyen minőségű kollektív emlékezés jön létre ezzel. Felmerülhet a kérdés, hogy miért pont az *oral history*-t választottam e kutatás módszertanának, mikor rengeteg levéltári forrás áll rendelkezésre. Egyrészt az utolsó alkalmak egyikének mutatkozott, hogy egy interjúgyűjtést még el lehessen végezni. Másrészt az *oral history* a *hogyan történt* kérdésre adhat választ. Az *oral history* segítségével olyan egyéni narratívákat gyűjthetünk, melyek összehasonlítása a lokális jellegű elbeszélések hasonlóságait és különbségeit is feltárhatja.

A 2. világháború frontmozgásai jól dokumentáltak, de a szovjet deportáció és a kényszer-, illetve háttérmunkákra hurcolt személyeket érintő források (az utóbbi évek kutatásai ellenére) hiányosak, tehát itt is relevánsnak tűnt az interjúk módszer. Hasonlóan kevésbé ismert folyamat a front alatt evakuált németek sorsa (kitelepítése, majd hazatérése). Az elűzés folyamata szinte minden településen máshogyan zajlott le. Ezeknek a tapasztalatoknak a gyűjtése és a Németországból

történető illegális hazatérések levéltári forrásainak elégtelen volta szintén indokolta a disszertációban feldolgozott gyűjtést. Végül a kolhozosításnak (téesz-szervezések), a kommunista diktatúra retorzióinak interjúk módszerrel rögzített élményei is publikálható eredménnyel kecsegtettek.

A személyes forrás talán legelemibb haszna, hogy elbeszélője több korszakot is megélt (különösen igaz ez a 20. századra, melyben több politikai rendszerváltás zajlott), s erről tapasztalata is van. Hipotézisem szerint a magyarországi német kultúra szocioökonómikus környezetében a lokális jelleg dominált, ezért minden helyváltoztatás kulturális erodációt okozott. Ezen helyváltoztatások (elűzés, munkavállalás stb.) a migrációval köthetők össze, nagy részük a hatalom kényszerítése mellett történt. Terepmunkám során a magyarországi németek kultúráját – minden írásbeliségének ellenére – verbális kultúrának láttam, ahol a szóbeli közléseknek még akkor is nagyobb súlyuk van, ha azokat a közlők nem az anyanyelvükön adták elő. A vizsgált életinterjúkban megfigyelhető volt, hogy a jogfosztások és a kulturális erodáció felértékeltek a történelmi tudatot: azon családok, amelyek a jogfosztásokat megélték, erősebb történelmi tudattal rendelkeztek a 20. század közepének történelméről, mint az azt megelőző korszakokról. A dédunoka részletesen elmeséli dédnagymamája történetét a szovjet deportálásról, de a dédnagymama még saját dédszülei nevét sem ismerte. Minden alany tehát saját történelemmel (történelemfelfogással) rendelkezett, ezáltal saját társadalomtörténettel is. Minden beszélgetést életinterjúként kezeltem és rögzítettem. Ez azt jelenti, hogy nemcsak az elbeszélő konkrét életszakaszára kérdeztem rá, hanem – még ha eltérő arányokban is – teljes életpályájára voltam kíváncsi. Hipotézisem szerint a teljes elbeszélés koordinátaiból, összefüggéseiből lehet értékes és ellenőrizhető következtetéseket levonni. Ennek haszna a közlések során többször be is bizonyosodott. Az 1938-ban, a hazai németiség kulturszervezeteként megalakult, majd 1941 után „kizárólagos képviselőjeként működő” *Volksbund der Deutschen in Ungarn* (Magyarországi Németek Népi Szövetsége) a Harmadik Birodalom „helyőrségként” jelent meg a közvélemény előtt. Ezt használta a németek stigmatizációjára az 1945 utáni politika. A szakirodalomban többször elhangzott már az a „vád”, hogy a németek visszaemlékezései szerint a *Volksbund* csak ártatlan kulturális szervezetként működött. Ám a szerzők sokszor nem tették hozzá, hogy vajon gyermek-, serdülő-, vagy felnőttkorára emlékezett-e akkor vissza a beszélő, amikor ezt a jellemzést adta. Munkámban a párhuzamos, különböző korú és szerepű (tag, vezető) közlők történeteiből is követhető ívet tudtam bemutatni a *Volksbund*ról, amely valóban kulturális szervezetből jutott el a nemzetiszocialista egyesületig. Ám nem a kiragadott részletek, hanem az egymással kölcsönhatásban lévő beszélgetések alapján tudtam ezt a képet felvázolni.

Tehát a *beszélgetések közléseit olyan dialógus alapján megszületett történelmi forrásnak tekintem munkámban, amelyben a közlő orális önreprezentáció szándékával*

osztotta meg életélményeit. Az önéletírói mozzanatokat ebben a diskurzusban fikciónak tekintem, vagy olyan felismerhető elemnek, amely empirikus analízis során lehámozható az elbeszél „szövegekről” és ezzel együtt megfelelő elemzéssel történeti forrásértékkel bír. A személyek elbeszélését – megfelelő kritikával szemlélve – koherens eseménytörténetnek látom. A felvett adatállomány a statisztikai elemzés elveinek szinte egyikét sem elégíti ki. Reprezentativitásról nem, tudományos „telítettségéről” részben beszélhetünk.

A doktori értekezés szerkezete

Az értekezés keretes szerkezetű. Ezt a keretet megelőzi egy, az *oral history* módszertanát, lehetőségeit bemutató elméleti alapvetés, a kutatás célját felvázoló fejezet, illetve az interjúalanyok szociális helyzetét bemutató és elemző epizód. Ezen fejezetek megalapozzák az interjúkban elbeszélte történeteket, meghatározzák azok értelmezési kereteit. A társadalmi beágyazottság és az emlékezés jellemzői nélkül nem működnének az elemzés részletei.

A keret fejezetek a többségi társadalom által befolyásolt identitási és integrációs rész nyitja, illetve az ezek évtizedekkel későbbi megváltozását elemző szövegrész zárja. E kontraszt adja a disszertáció azon fő következtetését, hogy milyen identitásmunkát hajtottak végre az elbeszélők annak érdekében, hogy a társadalom tagjai maradjanak. Az interjúkat rendezve a tapasztalatom az volt, hogy az elbeszélésekben az identitás a *Volksbund* tevékenységével törik meg. A következő évtizedekben a jogfosztások ezt az identitást erőszakosan alakították, és a paraszttalanítás után ért egy olyan megváltozott „nyugvópontra”, amellyel indokolni tudtam az időkeret lezárását. A dolgozat „korszakolása” tehát hipotetikus, nem köbevésett, hiszen az emlékezés jóval 1940 előtti és 1970 utáni gyakorlatokat is érint.

Az identitás fejezetét a 2. világháború komplex sorsai mutatják be. Ezeknek első köre a *Volksbund* és az SS-toborzások/sorozások eseménysorát tárgyalja. A *Volksbund* színéváltozása jól nyomon követhető a közlésekből, valamint az, hogy más kulturális egyesületnek alig volt mozgástere a településeken.

A *front* eseményeinek összehasonlítása, elemzése egy összeomlási folyamatot érzékeltet. Ebben nemcsak az állam szervei, hanem az emberi kapcsolatok is feloldódnak. A civil front megéléstörténetei az *életbiztonság* megrendülésének állomásait tárják fel. Élesen ellentétben állnak ezek a *fronton harcolt katonák* történeteivel, akik magukat hősnek állítják be: a szörnyűségek bemutatásánál inkább lelki emelkedéseket interpretáltak a közlők. A 2. világháborút taglaló fejezetekben ez a kettősség egy egyedi, új narratívával közelít a háborús események bemutatásához.

A magyarországi németek első kitelepítési hulláma az a *háborús evakuálás* volt, mely során a német hadsereg alakulatai Ausztria, Csehország és Németország

különböző tájaira telepítették a menekülőket. Ezt nevezem „háborús kitelepítésnek”. Ennek több formáját mutatom be (főleg a Gerecse, Vértes, Bakony részein) az önkéntes telepüktől kezdve, az erőteljes kényszeren keresztül a szervezetlen menekülésig. A fejezet nemcsak a menekülést, hanem a „megérkezést”, esetlegesen a beilleszkedést, majd a visszatérés motivációit is bemutatja. Különlegességei azok az elbeszélések, amelyek a cseh területekre telepítettekről szólnak, hiszen az érintetteknek komoly meghurcolásban volt részük, amikor ott elindultak a „vad elűzések”, hiszen ezáltal a magyarországi németeknek is volt kapcsolatuk e kelet-európai megtorláshoz.

Hasonló elbeszélői ívet mutat be a *Szovjetunióba deportáltak története* is, ahol nemcsak az elhurcolások jelennek meg, de azok változatai is. Ahogy halad a front 1945 első hónapjaiban, úgy változtak e deportálás formái, előbb a németeket érintő rabszolgamunkából a katonakorú férfiak elrablásán át, ismét a németeket érintő helyi kényszerszolgálatára.

A *Németországba történt elűzés története* a leghosszabb fejezete disszertációnak, amelyben a magyarországi németek által megélt hasadástörténet jelenik meg. Az elbeszélői ív itt legfőképpen a *létbiztonság* megszűnésének, az egzisztenciális biztonság széttörésének elemein keresztül interpretálódik. Nemcsak a meghurcolás, de a közösségben hangsúlyosan megjelenő árulás története is helyet kap. A fejezet nemcsak az elűzöttek németországi beilleszkedésének állomásait mutatja be, hanem azoknak a sorsát is, akik *illegálisan hazatértek* ekkor.

Az „*anyanyelvese*” történetét bemutató fejezet azokról a kitelepített németekről szól, akiket 1947/48-ban nem Németországba, hanem esetenként településükön belül más házba, de nemritkán más faluba telepítettek. A történeteiket összefoglaló fejezet az első a disszertációban, amely integrációjuk és vagyonuk visszaszerzésének interpretálásával egy-másfél évtizedet is felölel. A családok sorsa alapján megállapítható, hogy ezen akció is legalább olyan tervszerűen volt végrehajtva, mint az elűzés.

Az „*anyanyelvese*” történetei fordulópontja a disszertációnak. Az etnikai jellegű jogfosztás a tárgyalt sorsok időszakától itt vált át társadalmi alapú jogfosztássá. Mivel a hazai németek már a többségi társadalmat ért jogfosztások (kulákosítás, hortobágyi kényszerszolgálat, kitelepítések) előtt megtapasztalták a vagyoni és etnikai retorziókat, ezért „*a hosszú ötvenes évek*” (1948–1961) *időszakát töredékesen élték* meg. Bár mind a kulákosítás, mind az újabb kitelepítések érintették a németiséget, az emlékezetben éppen olyan töredékesen maradtak meg ezek az események, mint az 1956-os felkelés. Mégis ezekből a töredékekből azt szűrtem le, hogy a társadalmi gyakorlatok – főleg a paraszti világban – megegyeztek a többség viselkedésével. Ez azonban a szocioökonómikus identitásuk feladásával is járt.

A hosszú ötvenes évek a *paraszti társadalom felszámolásának évtizede* is volt egyben, amelyben a magyarországi németek mint tanúk, átélők szintén részt vettek. E fejezet időkerete körbeöleli és továbbviszi az előző, az ötvenes évek első felében lezajlott retorziókat. A téesszervezések és az erőszakos kollektivizálás ellen

az évtized első felében saját téscsoportok létrehozásával reagálnak a németek, míg az 1958 végén elhatározott második hullámban már csak az újabb vagyoni retorzió elszenvedői. Ezt a jogfosztást már azzal az új faluközösséggel együtt szenvedik el, melyben sokan a németiség földjéből teremtetek egzisztenciát 1945 után (telepesek, felvidékiek stb.).

A *paraszttanításról* szóló fejezet szintén töredékes emlékekből áll össze, de a le-rohant községek áldozatai között éppen úgy vannak németek, mint a pártemberek, agitátorok és a kolhozok első vezetői között. Éppen emiatt átfogó tapasztalati ívet tudtam felvázolni nemcsak arról a generációról, melynek tagjai végleg elvesztették a földhöz fűződő viszonyukat, de azokat is meg tudtam szólaltatni, akik a háborút gyermekként megélve, az ötvenes éveket tanulással töltve, először tértek vissza szakemberként – kiemelt esetünkben mezőgazdászként – az adott településekre.

A jogfosztások utáni miliőt igyekszik összefoglalni az említett keretfejezet, amely a *megváltozott identitás elemeit* vizsgálja, ezen belül a vegyes házasságokat, a nyelvvesztést, a politikai és társadalmi identitás változásait és az új kötődések kialakulását.

Konzekvencia

Doktori értekezésemben a magyarországi németek alávetettségi narratíváját szocioökonómikus kötődésük, identitásuk és társadalmi integrációjuk erőszakos lebontásaként értelmezem, amelyet különböző hatalmi erők folyton változó indítékkal hajtottak végre. Az elbeszélésekből (és közreadásukból) is az derült ki, hogy nemcsak etnikai (anyanyelvi-származási), hanem szocioökonómikus motivációja is volt a represszióknak. Az autoriter magyar állam (1920–1944), majd a színlelt demokratikus erők (1944–1948), végül a szovjetizálási programot végrehajtó kommunista diktatúra (1948–1990) deklasszálható emberi és anyagi (vagyoni) forrásnak tekintette a németeket, akiket előbb etnikai (1944–1948), majd társadalmi pozíciójuk (1948–1961) miatt deklasszált.

Az interjúkból több tézis is megállapítható. Többségük zárt rendszerű történelmi emlékezetként működött. Vagyis egyes kultúrtájaknak saját emlékezeti miliójuk alakult ki, s csak részben volt kapcsolatuk más német közösségekkel. Így a narratíva közlését is több elzárkózott német közösség elbeszélte történelmeként igyekeztem leírni. Egy soproni német nem ismeri bakonyi nemzetiségi társainak hasonló történetét, s a magyarországi német közbeszédben sem terjedt el olyan diskurzus, amely alapján e kölcsönhatásokat ki lehetett volna mutatni.

Disszertációm nemcsak a tárgyalt időszak, de a módszertan számára is adalékot nyújt. A személyi szinteken azt tapasztaltam, hogy a történelmi interjúk kérdésekkel segített alkalmazása esetén *szinoptikus* (áttekintő, önmeghatározó), saját

szimbólumrendszerrel rendelkező elbeszélések születtek. Sok idézetnél megtalálható a címszerű kezdés, mint a kérdésre adott válasz, majd *a saját történet* – szerkezetileg ugyan több narratív bontással rendelkező – viszonylag egységes közlése. Az identitásoktól függött, de több elbeszélő is vallásosnak mondta magát, ezért náluk sajátos keresztúti szenvedésbe ágyazott, megemelt történetek voltak a jellemzőek. Úgy vélem, hogy az *orális önreprezentáció leírható formája ez*, amely az életrajzi tudásalapnak keretet és értelmezést adott.

Tapasztalataim szerint a németek alávetettség narratívája, közösségi interpretációja értelmezhető *szenvedéstörténetnek* is, amelyben a három évtizedes jogfosztás-sorozatok különböző fajtái épülnek be az identitásba. Ezeket a kényszereket a németek igyekeztek felülrni, munkakultúrájukkal megkérdőjelezni. A kérdésekkel-rákérdezésekkel vezetett *oral history* módszertanával sokkal letisztultabban kaphat a történész egy olyan narratívát, amely kellő elemzéssel valódi forrásokhoz vezet, a kellő válogatással, egy másik interjú reflexív (tanúval való) összehasonlításával ezeket az információkat hitelesítheti is.

A németek alávetettség narratívájának hatásmechanizmusát két elem „feszültsége” határozta meg. Az első az *életbiztonság* érzetéhez kötődött. Ide sorolhatók a 2. világháború életveszélyes helyzeteinek élményei: a katonasorsok, a front közvetlen élménye, az élet értékének instrumentalizálása *raptív* és *autotelikus* erőszakkal, de sok szempontból a háborús telepítések bizonyos esetei (a vad elűzések élményei), a szovjet deportálásokhoz köthető tematikák is. A női és férfisorsok elmentések: míg a férfiak katonáskodásukkal megemelt, dagályos hőstörténetként (a történelem alakítójaként) jelenítették meg magukat, addig a nők és a gyermekek alávetettként, olykor nemi erőszakot elszenvedettként beszéltek el történetüket, melyet különböző mértékben tabusítottak is.

A narratívában éppen ezért a háború és annak „meghosszabítása” az elűzés és kitelepítés időszaka sűrű szövésű élményanyagként interpretálódott, hiszen az elemi represszió ezen időszakban volt a legintenzívebb: az én-tudatok szinte napok alatt jutottak el a leértékelésben az ideális gyermekkori állapotból a megerőszkolt nő, vagy a tömeggyilkosság tanúja mélypontjáiig. A másik aspektus a létbiztonság érzete, amely az *egzisztenciális* minőség változását, a vagyoni meghurcolást és a kényszmigrációt jelentette. Ebben az elűzések, a kitelepítések, mint elsöprő erejű *repressziók* a háború – minőségi változásokkal történő – folytatásaként jelennek meg. Az egzisztenciális jogfosztást azonban – még ha csak részben is – meg tudták kérdőjelezni alkalmazkodó ellenállással, támogatók szerzésével, illegális hazatéréssel, vagy éppen az otthonuk visszavásárlásával.

Ezt a visszavásárlást reakcióként értelmeztem, méghozzá olyan aktivizáló reakcióként, amelyben a családok megkérdőjelezték jogfosztásukat, a passzivitásukat. Ez az akarat rávetült arra is, hogy a társadalmi szerepüket visszanyerjék. A közölt elbeszélések *identitásmunkának* is. A németek énképe megtört, amikor

az országos közvélemény hazaárulónak bélyegezte őket, s ezt megpróbálták helyreállítani, bebizonyítani, hogy mégis jó hazafiak. A magyar nemzeti identitáshoz való „visszatérése” (újjaépítése) az általam a „helyre” koncentrált identitásnak (település, kultúrtáj) nevezett módon zajlott le. Vagyis közlőim nagy része az interjú készítése során arról tett tanúbizonyságot, hogy a magyar nemzethez hű hazafi volt, de a politikai ideológia bűnbakként meghurcolta, vagyonukat nacionalizálta, községüket „kommunizálta”.

Identitásuknak részévé vált az, hogy ők, „svábok”-ként a „magyar nemzet áru-lói, kihasználói”. Sokáig abban a bűnös tudatban kellett élniük, hogy nem hazafiak, nem igazi magyarok, ami beépült az identitásukba. Mégis azt tapasztaltam, hogy sokan ahhoz a nemzethez érezték magukat közel, amely kitaszította őket, és nyelvüket korlátozta. Ennek oka – mint a kérdéssorokra adott válaszokból kiderült –, hogy az a hasadás, amely a hazai németeket elválasztotta a magyar nemzet-től, számukra megmagyarázhatatlan volt. Az emlékezőkben kollektív tudatként, felsőbb erőként csapódott le meghurcoltatásuk.

A kollektivizálásnál is felfedezhető volt, hogy a németek a megtört identitásukra kapaszkodókat kerestek. A magyarországi németiség „német identitása” főleg faluközösségükhöz kötődött. Egyszerűbben fogalmazva, a németek államhűsége (magyar) és németiségük megélése (a faluközösség nyelvi egysége) adta kettős kötődésüket. A Magyarországon maradt németeknek a többségi társadalom és a politikai hatalom stigmatizálásával (lenézés, nyelvtiltás, vallási és gazdasági szokások tiltása, anyanyelvi oktatás erős korlátozása) kellett szembesülniük, amelynek közös pontja volt – a megbélyegzésen felül –, hogy a németek államhűségét megkérdőjelezte.

Az identitásmunkában a kolhozosítás időszaka hozta meg a változást. Ekkorra ugyanis lezajlott már az ötvenes években jellemző deklasszáció. Felnőtt egy újabb generáció, és a mezőgazdaság szocialista átszervezésével egy olyan deklasszáció indult meg, amely már nemcsak a németeket, hanem azokat a földtulajdonos magyarokat is érintette, akik 1945 és 1948 között a falvakba érkeztek. Ez a közös identitáspontra a *kommunistaellenesség* lett, amely nemcsak a mai emlékezetpolitika miatt épült be a németek tudatába, de a faluközösség kiegyenlítődésének, társadalmi és etnikai összeolvadásának érdekében is megjelent. A kollektivizálás, vagyis a magyarok és németek közös jogfosztása után köttetik a legtöbb vegyesházasság. Ennek az „identitáskeresésnek” tömeges felfogása alakult ki, melynek lényege az, hogy a jellemzett vonulat (amely nemritkán politikai jellegű) kényszeredett támogatása miatt az egyén „újra jó magyarnak” érezhette magát. Ez a pozicionálás jellemző az elbeszélők többségére, s ez nevezhető *identifikációs asszimilációnak* is.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/34615>

Szerzőink

- Dr. Báling Péter, HUN – REN – PTE – ELTE Középkori magyar egyházi archonológia 1000–1387 Kutatócsoport (NKFI-1421707), tudományos munkatárs (baling.peter@pte.hu)
- Dr. habil. Barabás Gábor, PTE BTK TTI Középkori és Koraiújkori Történeti Tanszék, egyetemi docens (barabas.gabor@pte.hu)
- Dr. Baráth Zsolt, ELTE Savaria Egyetemi Központ, Történelem Tanszék, egyetemi adjunktus (barath.zsolt@sek.elte.hu)
- Bordás Bertalan, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, doktorjelölt – PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék, egyetemi tanársegéd (bordas.bertalan@pte.hu)
- Dr. Csibi Norbert, PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék, egyetemi adjunktus (csibi.norbert@pte.hu)
- Prof. Dr. Font Márta, PTE BTK TTI Középkori és Koraiújkori Történeti Tanszék, professor emerita (font.marta@pte.hu)
- Prof. Dr. Grüll Tibor, PTE BTK TTI Ókortörténeti Tanszék, tanszékvezető egyetemi tanár (grull.tibor@pte.hu)
- Dr. Gyertyánfy András, PTE BTK TTI Modernkori Történeti Tanszék, egyetemi adjunktus (gyertyanfy.andras@pte.hu)
- Dr. Gyimesi Réka, PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék, egyetemi adjunktus (gyimesi.reka@pte.hu)
- Dr. Huszár Mihály, Marcali Múzeum, főmuzeológus (huszarstruve@gmail.com)
- Kalász István, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, doktorandusz (kalaszi@gmail.com)
- Prof. Dr. Kiss Gergely, PTE BTK TTI Középkori és Koraiújkori Történeti Tanszék, egyetemi tanár (kiss.gergely@pte.hu)
- Dr. Lang Tünde, Brigetio Öröksége Látogatóközpont, régész (langtunde100@gmail.com)
- Dr. Lazăr, Daniel, Iasi-i Alexandru Ion Cuza Egyetem, Modernkori Történeti Tanszék, tanszékvezető egyetemi docens (dn_lazar@yahoo.com)
- Dr. Lindner Gyula, PTE BTK TTI Ókortörténeti Tanszék, egyetemi adjunktus (lindner.gyula@pte.hu)

Dr. Lovaš Eldina, Horvát Történettudományi Intézet Szlavóniát, Szerémséget és Baranyát Kutató Kirendeltsége, tudományos munkatárs (eldina.lovas@gmail.com)

Dr. Maléth Ágnes, SZTE BTK TI Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, egyetemi adjunktus (malethagi@gmail.com)

Dr. Márkus Beáta, PTE BTK TTI Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék, egyetemi adjunktus (markus.beata@pte.hu)

Pintér Tamás, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, doktorandusz – MNL BaVL, segédlevéltáros (tamas.pinter10@gmail.com)

Dr. Ritter György, MNL Országos Levéltára, főlevéltáros (ritter.gyorgy@mnlgov.hu)

Dr. Srodecki, Paul, Syddansk Universitet, Odense, kutató (paul@srodecki.com)

Dr. habil. Vitári Zsolt, PTE BTK TTI Modernkori Történeti Tanszék, intézetvezető egyetemi docens (vitari.zsolt@pte.hu)

Vörös Zsolt, PTE BTK TTI, mesterszakos hallgató (voroszsolt20@gmail.com)

A kötetben szereplő tanulmányokat lektorálták:

Dr. habil. Barabás Gábor (PTE), Dr. habil. Gözsy Zoltán (PTE),
Prof. Dr. Hornyák Árpád (PTE), Dr. Márkus Beáta (PTE),
Dr. Polyák Petra (MNL BaVL), Dr. Ritter György (MNL OL),
Dr. Rudolf Veronika (ELTE)

A kötetben felhasznált képek, ábrák és térképek
szerzői jogi felelőssége a szerzőket terheli.

A címlaptervet Vértési Lázár készítette.

A borító frontoldalán Nagyszeben látképe látható egy 18. századi ábrázoláson.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sibiu_vedere_de_pe_Deaulul_Gusteritei.jpg
A borító hátoldalán Óbánya (Baranya vármegye) első világháborús emlékműve látható.
Fotó: Dr. Márkus Beáta (2024)

A PONTES-logo Gergely Zsuzsanna munkája

Nyomdai előkészítés: Vértési Lázár
Nyomdai munkák: Kontraszt Plusz Kft. (www.kontraszt.hu).

